

નિબંધવિચાર—લેખનપ્રવેશ

પુસ્તક ઝીણું

લેખક
ચાતીભાઈ ખરેલ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૫૪૧ કિંમત ૧૪૦૦

ગ્રંથનામ નિરંદકિયા ૨- લિખનપ્રવર

વર્ગિક ૨૨ : ૨૪૩ : ૧૧ : ૭

મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાએ તથા વેસ્ટર્ન ઇન્ડીયા
સ્ટેટ્સ એજન્સીએ મંજૂર કરેલું—

— પુસ્તક ખીજું —

નિબંધવિચાર-લેખનપ્રવેશ

(માધ્યમિક શાળાઓનાં ઉપલાં ધોરણો
અને ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓ માટે)

લેખક :
મોતીલાલ પટેલ

પ્રકાશક :

એસ. બી. શાહની કંપની.
પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

કિંમત ૧-૪-૦

પ્રકાશક
એસ. બી. શાહની કંપનીના માલિક
સોમચંદ ભગવાનદાસ શાહ તરફથી,
બખાલાલ સોમચંદ.
પાનકોર નાકા-અમદાવાદ

(ગ્રંથ સ્વામિત્વના સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન છે.)

પ્રથમ આવૃત્તિ.	૧૯૩૪	પ્રત ૨૨૦૦
સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ.	૧૯૩૯	પ્રત ૨૨૦૦

બી “ડાયમંડ જ્યુબિલી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ સુરેશચંદ્ર પોપટલાલે છાપ્યું.
સલાપોસ રોડ : અમદાવાદ.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

સાદી, શુદ્ધ અને સરળ ભાષામાં લખવાની કસોટી માટે નિયંધનો વિષય છે. ઉપલાં ધોરણોના વિદ્યાર્થીઓને આ કસોટીમાંથી પસાર થવામાં મદદગાર અને એ આ પુસ્તકનો હેતુ છે.

નિયંધનો વિષય અતિ અગત્યનો છે. નિયંધના વિષયનું પદ્ધતિસર શિક્ષણ નહિ હોવાને લીધે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિચારોને અનુરૂપ ભાષાદ્વારા સ્પષ્ટ કરી શકતા નથી, અને પરીક્ષામાં ધાર્યું પરિણામ મેળવી શકતા નથી. નિયંધના વિષયમાં ખરેખરો પ્રાણ પુરનાર લેખનકળા છે, તે સાધ્ય કરવા માટે અનુભવ અને તાલીમ જોઈએ. જનતાને આપવાનો મંદેશ કુશળતાથી રજુ કરવાની શક્તિ ઝાઝા અભ્યાસથીજ આવે. પ્રાથમિક શાળામાંથીજ વિદ્યાર્થીઓમાં આ કળાનો વિકાસ થાય તે ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. આ પુસ્તકમાં અમે સારા નિયંધ લખવાની કળા કેમ લાથ પર આવે, તેને લગતાં પ્રકરણો મૂકી, તેનો વિસ્તાર વિચાર કર્યો છે.

સારો નિયંધ ન લખી શકવાનાં મુખ્ય એ કારણો છે: વિચારોનો અભાવ, અને ભાષા ઉપરનો ઓછો કાબુ. જ્ઞાન-બુદ્ધિ પૂર્વકનો અનુભવ એ લેખકની મોટામાં મોટી મિલકત છે. આ અનુભવ મેળવવાની શક્તિનો આધાર લાગણી ઉપર છે. લાગણી જેમ વધારે તેમ અનુભવ મેળવવાની શક્તિ વધારે રહે છે. અનુભવ અને લાગણીનો આ મેળ પ્રેરણા ઉત્પન્ન કરે છે, અને એ પ્રેરણા-ગૂઢશક્તિ લખવાને પ્રેરે છે. સ્વતંત્ર વિચારણા એ મૌલિક લખાણનું મોટામાં મોટું લક્ષણ છે; તેમાં વિચાર એ આત્મા છે, અને ભાષા એ શરીર છે.

ગુજરાતી ભાષામાં નિયંધના સાહિત્યનો જોઈએ તેવો વિકાસ નથી. બુદ્ધિ અને હૃદયનો સુભગ મેળ હોય, અને સ્વતંત્ર વિચારણા હોય; તોજ સારા નિયંધ લખી શકાય, અને એવા નિયંધોની

સાહિત્યમાં ગણના થાય. આ પુસ્તકમાં નમુનાના જે નિબંધો આપ્યા છે તે કોઈ પણ જાતનું મૌલિક લખાણ લખવા માટે અગર ઉચ્ચ જાતનું સાહિત્ય પુરું પાડવા માટે આપવામાં આવ્યા નથી; પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને એવું લખાણ લખવાની પ્રેરણા થતાં માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવા હેતુથી આપવામાં આવ્યા છે. આ કારણથી આ પુસ્તક ઉપલાં ધોરણના વિદ્યાર્થીઓનેજ ઉપયોગી થઈ પડશે.

x x x x x

આ પુસ્તક રચવા પાછળ મારો ૧૦ વર્ષનો માધ્યમિક શાળા-ઓમાં નિબંધના વિષયનું શિક્ષણ આપવાનો અનુભવ છે, અને લાંબા સમયની મહેનતે આ પુસ્તક તૈયાર થવા પામ્યું છે. જે તે વિદ્યાર્થીઓને નિબંધલેખનના વિષયમાં મદદગાર બનશે, તો હું મારો પ્રયત્ન સફળ થયો સમજીશ.

આ પુસ્તક રચવામાં મેં ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે અને વિચાર્યા છે. તેમાં જે પુસ્તકોના વિચાર અને યોગ્ય લાગ્યા છે, તેને હું અનુસર્યો છું. તેમાં ખાસ કરીને ‘How to write an essay,’ ગુજરાતી મધ્ય અને જૂલદ વ્યાકરણ, વગેરે પુસ્તકો મને માર્ગદર્શક થઈ પડ્યાં છે. વળી મારા પૂજ્ય ગુરુવર્ય સ્વર્ગસ્થ રા. બ. કમળાશંકરભાઈના અદ્વિતીય શિક્ષણને પ્રતાપેજ હું આ પુસ્તક રચવા શક્તિમાન થયો છું. આથી એ સર્વ પુસ્તકોના કર્તાઓનો અને મારા પૂજ્ય ગુરુશ્રીનો આ સ્થળે હું અંતઃપૂર્વક આભાર માનું છું.

શંકરભાઈ ત્રિકમભાઈ પટેલ (થર્ડ-ધયર ટ્રેન્ડ; બી. એ, બી. ટી.) અને નારણભાઈ વાઘજીભાઈ પટેલ (થર્ડ-ધયર ટ્રેન્ડ, હોપ મેડલિસ્ટ). આ મારા અંગત મિત્રો છે. તેમની પ્રેરણા પામી હું આ પુસ્તક તૈયાર કરી શક્યો છું. તેઓ મારા મિત્ર છે, એટલુંજ નહિ પણ મારા સહાધ્યાયી છે. આ પુસ્તક રચવામાં તેમની જોષ્ઠતી કીમતી મદદ મળી છે. વળી આ પુસ્તકના લેખન અને પ્રકાશન કાર્યમાં રા. રા. નવનીતરાય લક્ષ્મીનારાયણ બ્રહ્મચારી (સિનિયર એસી. ડે.)

એ. ઈ.) અને રા. રા. વલ્લભભાઈ લક્ષ્મભાઈ પટેલ (રિટાયર્ડ એસિં. ડે. એ. ઈ.) ની પણ કામતી સલાહ-સૂચના મળી છે. આ સર્વનો હું આ સ્થળે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

આ પુસ્તક બધી રીતે સાફ છે, એમ કહેવાની હું હિંમત કરી શકું નહિ. તેમાં અનેક પ્રકારના દોષો હશે. એ દોષોની સુધારણા માટે સૂચના કરવા હું સર્વને નમ્રતાપૂર્વક વિનંતી કરું છું.

તા. ૧૮-૩-૩૫.
ખારીપોળ—નાગરવાડા
નડિઆદ.

} માતીભાઈ દશાઈભાઈ પટેલ.

બીજી સુધારેલી આવૃત્તિનું નિવેદન.

મૂળના ‘નિબંધવિચાર’ને બે પુસ્તકમાં વહેંચી નાખ્યું છે. તેનું પહેલું પુસ્તક ‘ક્ષેપનપ્રયાસ’ છે; જે પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપલાં ધોરણોને ઉપયોગી છે; અને તે થોડા વખતમાં છપાઈને બહાર પડશે. આ બીજું પુસ્તક ‘ક્ષેપનપ્રવેશ’ છે, જે માધ્યમિક શાળાનાં ઉપલાં ધોરણો અને ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓને સંપૂર્ણ ઉપયોગી છે.

આ બીજું પુસ્તક—ક્ષેપનપ્રવેશ ચાર ભાગમાં છે:

૧. નિબંધરચના. ૨. નિબંધમાળા. ૩. વિચારકલ્પિકા અને ૪. ક્ષેપનશુદ્ધિ.

નિબંધરચનામાં નિબંધના પ્રકારોનું બહુ સૂક્ષ્મ રીતે વર્ગીકરણ કર્યું છે. દરેક પ્રકારના નિબંધ માટે સામાન્ય રૂપરેખા તારવી કાઢી કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો લઈ, તેને રૂપરેખાના નિયમે લાગુ પાડી બતાવ્યા છે. દૃષ્ટાન્તોમાં ૬૦-૬૫ જેટલા નિબંધોની રૂપરેખા આપી છે. આ ઉપરાંત, નિબંધ લખવામાં જરૂરી બીજી કેટલીક બાબતોનું પણ તેમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

નિયંધમાળામાં નમુના તરીકે ૭૦-૭૫ નિયંધો આપ્યા છે, તે બધા લગભગ નવાજ લખેલા છે. આમાંના ઘણાખરા નિયંધો યુનિ-વર્સિટીની પરીક્ષામાં પુછાયેલા છે. એ દરેકને મથાળે તેના મુદ્દા તારવી કાઢી બતાવ્યા છે. આથી હાઈસ્કૂલના તેમજ મેટ્રીકના વિદ્યાર્થીઓને આ ભાગ હવે સંપૂર્ણ ઉપયોગી થઈ પડશે.

વિચારકાણુકાનો ભાગ નવો ઉમેર્યો છે. એ શ્રી. મંજુલાલ ર. મજમુદારની સૂચનાને આભારી છે. તેમની સૂચના મુજબ વિચાર-કણિકામાં જુદા જુદા વિદ્વાન લેખકો, મહાત્માઓ, વગેરેના લગભગ ૧૦૦ વિષયો ઉપરના અમૂલ્ય વિચારો-સુભાષિતોનો સંગ્રહ આપ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓને આ ભાગના વાચન-મનનથી નિયંધલેખનના વિષયમાં નવી પ્રેરણા ને ચેતન મળશે.

લેખનશુદ્ધિમાં વિચાર અને ભાષાદોષોને લગતાં દષ્ટાન્તો આપી, એવા પ્રકારના દોષો કેમ દૂર કરી શકાય, તેનો સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કર્યો છે. સારો નિયંધ લખવામાં વિચારો, અભિપ્રાયો, અને અનુમાનો શુદ્ધ હોવાં જોઈએ; વાક્યરચના તદ્દન સાદી, સરળ અને શુદ્ધ રહેવી જોઈએ; અને વ્યાકરણ દોષ ન થવા જોઈએ. આથી એ બાબતોને લગતી શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વળી શબ્દોના સંપૂર્ણ અર્થ જાણ્યા સિવાય ઘટિત શબ્દપ્રયોગ થઈ શકે નહિ; તેમજ જોડણી અને વિરામચિહ્ન એ નિયંધ લખવામાં ખાસ જરૂરની બાબત છે; તેથી એ વિષયો સંબંધી પણ આ ભાગમાં ઘટિત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

નિયંધવિચારની આ મુધારેલી આવૃત્તિ-લેખનપ્રવેશ બહાર પાડવામાં બહુજ વિલંબ થયો છે. મુધારો વધારો કરવાના કામમાં, અને છપાવવામાં બે વરસ જેટલો-ધાર્યા કરતાં વધુ વિલંબ થયો છે. તેને માટે ક્ષમા ચાહું છું.

તા. ૨૭-૬-૧૯૩૯
ખારીપોળ-નાગરવાડા
નડિઆદ.

} માતીલાલ દેસાઈભાઈ પટેલ.

અનુક્રમણિકા.

વિભાગ ૧લો. નિબંધરચના.

પ્રકરણ ૧જી. નિબંધ અને તેના પ્રકાર.

૧ નિબંધ ૧	૫ નિરૂપણરૂપ ... ૪
૨ નિબંધના પ્રકાર ... ૧	૬ વિવેચનરૂપ ... ૫
૩ કથનરૂપ ૨	૭ નિબંધના પ્રકારો વિષે
૪ વર્ણનરૂપ ૩	વિચાર. ૬

પ્રકરણ ૨જી. વિષય અને રૂપરેષા.

૮ સામાન્ય જ્ઞાનભંડોળ ૬	૧૪ રૂપરેષાથી પુનરુક્તિ
૯ વિષયની પસંદગી ... ૭	અટકે છે ૯
૧૦ વિષયનું નિરૂપણ ... ૭	૧૫ વિષયનો અભ્યાસ ... ૧૦
૧૧ નિબંધના વિષયનો અર્થ. ૮	૧૬ રૂપરેષાને લગતા નિયમો. ૧૧
૧૨ અપ્રસ્તુત આપત ... ૮	૧૭ દષ્ટાંત-દુર્વ્યસન ... ૧૧
૧૩ નિબંધની રૂપરેષા ... ૯	

પ્રકરણ ૩જી. કથનરૂપ નિબંધ.

૧૮ કથનરૂપ નિબંધ ... ૧૩	૨૩ જીવનચરિત્રો ... ૧૯
૧૯ ઐતિહાસિક બનાવો ૧૩	૨૪ આત્મકથાઓ ... ૨૧
૨૦ પૌરાણિક કથાસાર... ૧૫	૨૫ પત્રો ૨૫
૨૧ સામાન્ય બનાવો ... ૧૬	૨૬ અરજીઓ ... ૨૮
૨૨ વાર્તાઓ ૧૮	૨૭ હેવાલો (રિપોર્ટ.) ... ૩૦

પ્રકરણ ૪જી. વર્ણનરૂપ નિબંધ.

૨૮ વર્ણન ૩૧	૩૧ દેશ, બેટ, નદી વગેરે. ૩૫
૨૯ પ્રાણી, વનસ્પતિ,	૩૨ કુદરતનાં દૃશ્યો ... ૩૬
ખનિજ, વગેરે ... ૩૨	૩૩ બનાવટ અને કારીગરી-
૩૦ શહેર, બંદર, બાંધકામ,	ની વસ્તુઓ ... ૩૭
વગેરે ૩૩	

પ્રકરણ પમું. નિરૂપણાત્મક નિબંધો.

૩૪ નિરૂપણ ... ૩૮	૩૭ રમતગમત, ઉત્સવો, અને પ્રવાસો ... ૪૨
૩૫ સંસ્થાઓ અને મંડળો. ૩૯	૩૮ વિજ્ઞાનને લગતા વિષયો. ૪૩
૩૬ વેપાર-ઉદ્યોગ અને હુન્નર-કળા સંબંધી ... ૪૧	૩૯ સાહિત્યવિષયક ... ૪૪

પ્રકરણ ૬ ડું. વિવેચનરૂપ નિબંધો.

૪૦ વિવેચન ... ૪૭	૪૫ કેળવણી અને શિક્ષણને લગતા ... ૫૮
૪૧ ટેવ, ગુણ, સ્વભાવ અને લક્ષણો ... ૪૮	૪૬ ધાર્મિક, નૈતિક અને સાંસારિક વિષયોને લગતા ... ૬૧
૪૨ લાગણીઓને લગતા... ૫૦	૪૭ સંવાદો ... ૬૩
૪૩ શક્તિઓને લગતા ... ૫૩	૪૮ કહેવતો અને સૂત્રો... ૬૫
૪૪ સામાજિક અને રાજ- કીય વિષયોને લગતા... ૫૬	

પ્રકરણ ૭મું. નિબંધલેખન.

૪૯ નિબંધ એ એક કળા છે. ૬૮	૫૮ મુદ્દો સૂચવનારાં વાક્યો. ૭૪
૫૦ વિચારખળ... ૬૯	૫૯ ટુંકાં વાક્યોનો વપરાશ. ૭૫
૫૧ ભાષા ... ૭૦	૬૦ ઉતારાનો ઉપયોગ ... ૭૫
૫૨ પરીક્ષામાં નિબંધ લેખન. ૭૦	૬૧ વાક્યોનો પરસ્પર સંબંધ ખળવવો ... ૭૫
૫૩ અલંકારનું જ્ઞાન ... ૭૧	૬૨ નિબંધનો છેવટ ભાગ. ૭૬
૫૪ રસની જમાવટ ... ૭૨	૬૩ અક્ષર ... ૭૬
૫૫ વ્યાકરણ જ્ઞાન ... ૭૩	૬૪ નિબંધ લખવા વિષે સામાન્ય સૂચના ... ૭૮
૫૬ નિબંધમાં પ્રમાણ ... ૭૩	
૫૭ પરિચ્છેદ પાડવા ... ૭૪	

વિભાગ ૧ લો-નિબંધરચનામાં રૂપરેષાવાળા નિબંધો

૧ કોઈ અનાથાશ્રમ ... ૭	૨૩ નવી નિશાળ ઉઘાડવા
૨ કોઈ પ્રાણી ... ૧૦	માટે અરજી ... ૨૯
૩ દુર્વ્યસન ... ૧૨	૨૪ રેલથી થએલા નુકસાન
૪ ભામાશાની દેશભક્તિ. ૧૪	આખતનો રિપોર્ટ ... ૩૦
૫ સુદામાચરિત્ર કથાસાર. ૧૬	૨૫ કોલસો ... ૩૨
૬ એક આગ ... ૧૭	૨૬ ઘોડો ... ૩૩
૭ એક રેલવે અકસ્માત. ૧૮	૨૭ સક્કર બેરેજ ... ૩૪
૮ શિયાળ અને ગરમી. ૧૯	૨૮ હિમાલય... ૩૫
૯ વાંદરો અને મગર ... ૧૯	૨૯ વસંતઋતુ ... ૩૭
૧૦ શિવાજી ... ૨૦	૩૦ ખાંડ ... ૩૮
૧૧ નાકની આત્મકથા. ૨૩	૩૧ શહેર સુધરાઈ ખાતું
૧૨ કોયલની આત્મકથા. ૨૩	(મ્યુનિસિપાલિટી.) ૩૯
૧૩ વાળની આત્મકથા... ૨૩	૩૨ ટપાલની વ્યવસ્થા... ૪૦
૧૪ ધુમાડાની આત્મકથા. ૨૩	૩૩ છાપવાની કળા ... ૪૧
૧૫ તાજમહાલની આત્મકથા. ૨૪	૩૪ વસ્તીગણતરી ... ૪૧
૧૬ પરવાળાની આત્મકથા. ૨૪	૩૫ દેશોરા ... ૪૨
૧૭ ગુલામની આત્મકથા. ૨૪	૩૬ કોઈ પ્રવાસ ... ૪૩
૧૮ મિત્રને દિલાસાનો પત્ર. ૨૭	૩૭ ગરમીમાપકયંત્ર
૧૯ રોકાઈ ગયા આખતનો ૨૭	થર્મોમીટર ... ૪૩
પિતાને પત્ર. ... ૨૭	૩૮ દ્રામગાડી... ૪૪
૨૦ પરદેશ જતા મિત્રને પત્ર. ૨૮	૩૯ સાહિત્યસેવા ... ૪૫
૨૧ ઘાડપાકુના ત્રાસમાંથી	૪૦ કવિ નર્મદાશંકર અને
બચવા માટે અરજી... ૨૯	કવિ દલપતરામ ... ૪૫
૨૨ નોકરી મેળવવા માટે	૪૧ નાટક ... ૪૬
અરજી ... ૨૯	૪૨ મોજમઝા ... ૪૮

૪૩ પરોપકાર...	...	૪૯	૫૭ માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ	૬૦
૪૪ ઉદ્યોગ	૪૯	૫૮ માઆપની સેવા ...	૬૨
૪૫ આળસ	૫૦	૫૯ વખતનો સદુપયોગ...	૬૨
૪૬ પ્રેમ	૫૨	૬૦ સહશિક્ષણ (સંવાદ.)	૬૪
૪૭ દયા	૫૨	૬૧ વિદ્યા અને લક્ષ્મી	
૪૮ ક્ષમા	૫૩	(સંવાદ.)... ..	૬૪
૪૯ વિવેક	૫૪	૬૨ એક કસર બરાબર સો	
૫૦ શૌર્ય	૫૫	સફર	૬૬
૫૧ અધિકાર...	...	૫૫	૬૩ કરે તેવું પામે અને	
૫૨ સીધા ને આડકતરા કર		૫૭	વાવે તેવું લણે ...	૬૬
૫૩ અરપૃશ્યતા	૫૭	૬૪ દેહલક્ષ્મીની વિધવાને,	
૫૪ ગુલામી	૫૮	પુનર્લક્ષ્મી સમી મુક્તિ નથી;	
૫૫ ઝાંચ-સ્કાઉટ અને તેનું			સ્નેહ લક્ષ્મીની વિધવાને,	
શિક્ષણ	૫૯	પુનર્લક્ષ્મી સમું પાપ નથી.	
૫૬ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ...		૬૦		

૧. પ્રકૃતિવર્ણન.

૧ પ્રાતઃકાળ ... ૮૦	૪ દિવાળી ... ૮૭
૨ ચાંદની... ... ૮૨	૫ મુસાફરીનું વર્ણન ... ૮૯
૩ વર્ષાઋતુ... ... ૮૪	

૨. આત્મકથાઓ.

૬ એક રૂપીઆની આત્મકથા ૯૪	૯ હું અંત્યજ હોઉં તો- ૧૦૦
૭ ભણ્યા પછી શું કરશો ? ૯૬	૧૦ મારા જીવનનો ધન્ય
૮ હું લક્ષ્મીધરજી થાઉં તો-૯૮	પ્રસંગ ... ૧૦૩

૩. ગ્રામજીવનનાં ઘડતર.

૧૧ ગ્રામોદ્ધાર ... ૧૦૮	૧૪ સાદું જીવન ... ૧૧૨
૧૨ ગ્રામપંચાયત ... ૧૦૯	૧૫ દુકાળ અને તેના
૧૩ ગૃહઉદ્યોગો ... ૧૧૧	નિવારણના ઉપાય... ૧૧૩

૪. સમાજનાં ઘડતર.

૧૬ સમાજજીવન ... ૧૧૬	૨૧ આદર્શ મૈત્રી ... ૧૨૫
૧૭ સમાજસેવાના સાચા	૨૨ સંયુક્ત અને વિભક્ત
માર્ગ ... ૧૧૭	કુટુંબના લાભાલાભ... ૧૨૭
૧૮ સમાજસેવા એજ	૨૩ ગ્રામજીવન અને શહેરી
પ્રભુસેવા છે ... ૧૨૧	જીવન ... ૧૨૮
૧૯ પરદેશગમન ... ૧૨૨	૨૪ આપણા ઉત્સવો ... ૧૩૧
૨૦ સ્ત્રી સન્માન ... ૧૨૪	૨૫ લાલના યુવાનોની ફરજ ૧૩૨

૫. ગૃહજીવનનાં ઘડતર.

૨૬ અહ્યયન ... ૧૩૬	૩૨ કન્યાવિક્રય ... ૧૫૫
૨૭ સાચી કુલીનતા ... ૧૩૯	૩૩ આપણાં લાલનાં લગ્નો ૧૫૭
૨૮ ગૃહસ્થાશ્રમ ... ૧૪૨	૩૪ રોવાકુટવાની ઘેલાઈ ૧૬૦
૨૯ લગ્નનો આદર્શ ... ૧૪૫	૩૫ જીવનનો આદર્શ ... ૧૬૩
૩૦ બાળલગ્ન... ... ૧૪૯	૩૬ આંતરજાતીય લગ્ન... ૧૬૪
૩૧ પુનર્લગ્ન ... ૧૫૨	

૬. દેશનાં ઘડતર.

૩૭ સ્વદેશપ્રેમ-દેશદાઝ...	૧૬૮	૪૧ હિંસા-અહિંસા ...	૧૭૨
૩૮ સ્વદેશીધર્મ ...	૧૬૯	૪૨ લશ્કરી તાલીમ ...	૧૭૪
૩૯ સ્વદેશસેવા ...	૧૭૦	૪૩ શિસ્તપાલન ...	૧૭૫
૪૦ અલિદાનનો મહિમા	૧૭૧	૪૪ વર્તમાનપત્રો ...	૧૭૬

૭. કેળવણી અને શિક્ષણ.

૪૫ કેળવણી	૧૮૦	૫૧ વિદ્યાર્થીઓના ધર્મ	૧૮૪
૪૬ સારી રીતભાત ...	૧૮૨	૫૨ નવલકથાનું સ્વરૂપ	૧૮૭
૪૭ વિશુદ્ધ વાણીનો પ્રભાવ	૧૮૫	૫૩ નવલકથાનાં મુખ્ય અંગ	૧૮૯
૪૮ પ્રદર્શન	૧૮૭	૫૪ દેશી અને પરદેશી રમતો	૨૦૨
૪૯ પુસ્તકાલય	૧૮૯	૫૫ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ...	૨૦૩
૫૦ વિદ્યાર્થીજીવન ...	૧૯૧	૫૬ આદર્શ છાત્રાલય ...	૨૦૪

૮. વિવેચન અને તત્ત્વજ્ઞાન.

૫૭ સદાચાર	૨૦૬	૬૦ દુઃખ એ તો મન અને	
૫૮ સ્વાશ્રય	૨૦૮	આત્માની વ્યાયામ-	
૫૯ સુખદુઃખ	૨૧૧	શાળા છે. ...	૨૧૩
		૬૧ પ્રભુ પ્રત્યેની ફરજ.	૨૧૫

૯. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિષયો.

૬૨ કૌનોગ્રાફ-સ્વર ધારણ		૬૫ વિદ્યુત	૨૨૩
યંત્ર.	૨૧૮	૬૬ રેડીઓ	૨૨૫
૬૩ સીનેમેટોગ્રાફ-ચત્રચિત્રો	૨૧૯	૬૭ એરોપ્લેન-હવાઈ વિમાન	૨૨૭
૬૪ ટોપીઝ-ઓક્સિજન	૨૨૧		

૧૦. પ્રકીર્ણ નિબંધો.

૬૮ સહકારી મંડળી ...	૨૩૨	૭૧ અર્વાચીન વિગ્રહયુગ	૨૩૭
૬૯ દારૂનિષેધ	૨૩૪	૭૨ વર્તમાન યાંત્રિકયુગ-	
૭૦ ગરિયાઈ-એકારી...	૨૩૫	યંત્રવાદ	૨૩૮

વિભાગ ત્રીજો-વિચારકણિકા.

વિદ્વાન લેખકો, મહાત્માઓ, વગેરેના નીચેના વિષયો ઉપર
અમૂલ્ય વિચારો-સુભાષિત સંગ્રહ.

૧. કેળવણી અને શિક્ષણ.

૧ કેળવણી... .. ૨૪૧	૭ વિશુદ્ધ વાણી ... ૨૪૪
૨ સ્ત્રી કેળવણી ... ૨૪૧	૮ આદર્શશાળા ... ૨૪૫
૩ શિક્ષણ ૨૪૨	૯ શિસ્તપાલન ... ૨૪૫
૪ સહશિક્ષણ ... ૨૪૨	૧૦ નાટકશાળા ... ૨૪૫
૫ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ... ૨૪૩	૧૧ જીવનચરિત્ર ... ૨૪૬
૬ માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ ૨૪૩	૧૨ એકાગ્રતા ... ૨૪૭

૨. જીવનના પાયા.

૧૩ જીવનનાં ઘડતર ... ૨૪૭	૨૪ મુશ્કેલીઓને ચાવવાળાજ
૧૪ જીવનસાક્ષ્ય ... ૨૪૮	રોગ્ય કરે છે ... ૨૪૫
૧૫ સંયમ-મનોનિગ્રહ ... ૨૪૯	૨૫ સુખદુઃખ... .. ૨૪૬
૧૬ સદ્વર્તન-સદાચાર ... ૨૫૦	૨૬ સમભાવના ... ૨૪૭
૧૭ જીવનનો આદર્શ ... ૨૫૧	૨૭ સહિષ્ણુતા ... ૨૪૭
૧૮ સત્ય ૨૫૨	૨૮ સર્વધર્મસમભાવ ... ૨૪૭
૧૯ દૈનિકી ૨૫૩	૨૯ દયા ૨૪૮
૨૦ હિમત ૨૫૪	૩૦ પ્રેમ ૨૪૯
૨૧ ધૈર્ય ૨૫૪	૩૧ શાંતિ ૨૬૦
૨૨ ક્ષમા ૨૫૫	૩૨ આનંદ ૨૬૦
૨૩ વિપત્તિ ૨૫૫	૩૩ આશા ૨૬૦
	૩૪ મહત્ત્વાકાંક્ષા ... ૨૬૧

૩. સમાજનાં ઘડતર.

૩૫ જનસેવા કે સમાજસેવા ૨૬૧	૪૪ કીર્તિ ૨૬૬
૩૬ દાનધર્મ ૨૬૨	૪૫ વૈધવ્યદશા ... ૨૬૭
૩૭ પરોપકાર ૨૬૩	૪૬ વિધવા વિવાહ ... ૨૬૮
૩૮ માયાપની સેવા ... ૨૬૩	૪૭ સુધારો ૨૬૮
૩૯ મિત્રતા ૨૬૪	૪૮ વાવે તેવું લણે અને કરે
૪૦ નીતિ ૨૬૪	તેવું પામે ... ૨૬૮
૪૧ પ્રમાણિકતા ... ૨૬૫	૪૯ કૃતજ્ઞતા ૨૬૯
૪૨ મંસ્કૃતિ ૨૬૫	૫૦ ન્યાયવૃત્તિ ... ૨૬૯
૪૩ સ્ત્રી સન્માન ... ૨૬૬	૫૧ ઉદારતા ૨૭૦

૪. દેશનાં ઘડતર.

૫૨ અલિદાન ૨૭૧	૫૪ આમોદ્ધાર ૨૭૨
૫૩ સ્વતંત્રતા...	... ૨૭૧	૫૫ અહિંસા...	... ૨૭૩
		૫૬ રાજપ્રજ્ઞના ધર્મ ૨૭૪

૫. શરીરનાં ઘડતર.

૫૭ તંદુરસ્તી ૨૭૫	૫૯ શરીરબળ ૨૭૬
૫૮ અસ્ત્યર્થ ૨૭૫	૬૦ યુવાની ૨૭૬

૬. ગૃહજીવનનાં ઘડતર.

૬૧ જાતમહેનત ૨૭૭	૬૬ સાહસ ૨૮૦
૬૨ સ્વાશ્રય ૨૭૭	૬૭ કુલીનતા ૨૮૦
૬૩ સંતોષ ૨૭૮	૬૮ સંતતિનિયમન ૨૮૦
૬૪ ઉદ્યોગ ૨૭૯	૬૯ ગૃહસ્થાશ્રમ ૨૮૧
૬૫ ખંત ૨૭૯	૭૦ ચિંતા ૨૮૧

૭. અર્થશાસ્ત્ર.

૭૧ કરકસર ૨૮૨	૭૪ ઉગઉપજીવ ૨૮૪
૭૨ ધંધાની પમંદગી ૨૮૩	૭૫ સંપત્તિ ૨૮૪
૭૩ ગરીબાઈ ૨૮૩	૭૬ વખતનો સદુપયોગ...	... ૨૮૫

૮. જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-કળા.

૭૭ જ્ઞાન-વિદ્યા ૨૮૬	૮૦ ગ્રંથસેવન ૨૮૮
૭૮ કુદરતનો હિસાબ ૨૮૭	૮૧ વર્તમાનપત્રો ૨૮૯
૭૯ વાચન, મનન, ને સ્વેપન ૨૮૭	૮૨ કળા ૨૯૦
		૮૩ સૌન્દર્ય ૨૯૧

૯. પ્રકીર્ણ.

૮૪ ભિક્ષાવ્રત્તિ ૨૯૨	૯૧ ક્રોધ ૨૯૫
૮૫ ઋણ ૨૯૨	૯૨ તૃષ્ણા-શ્લેષ ૨૯૬
૮૬ મોજમજા ૨૯૨	૯૩ નિંદા ૨૯૬
૮૭ આળસ ૨૯૩	૯૪ અધમતા...	... ૨૯૭
૮૮ અભિમાન ૨૯૪	૯૫ નિરપૃષ્ઠા-બેદરકારી...	... ૨૯૮
૮૯ આપવડાઈ ૨૯૫	૯૬ ઈર્ષ્યા ૨૯૯
૯૦ ખુશામત ૨૯૫	૯૭ જીલમ ૨૯૯

વિભાગ ચોથો. લેખનશુદ્ધિ.

પ્રકરણ ૧જી. વિચારદોષ.

૧ દોષના પ્રકાર ... ૩૦૧ | ૨ કેટલાંક દૃષ્ટાંતો... ૩૦૨

પ્રકરણ ૨જી. વાક્યરચનાને લગતા દોષ.

૩ વાક્યરચના ... ૩૦૬	૭ અગત્યના શબ્દોનું
૪ વાક્યોમાં વિચારની	વાક્યમાં સ્થાન ... ૩૧૧
એકતા ... ૩૦૬	૮ કિલ્લિરચના ... ૩૧૨
૫ વાક્યોમાં ધ્યાનરતની	૯ દૂરાન્વયદોષ ... ૩૧૩
એક પ્રમાણતા ... ૩૦૮	૧૦ પ્રાકૃતભંગનો દોષ... ૩૧૫
૬ મુખ્ય મુદ્દો સૂચવનારાં	
વાક્યોનું સ્થાન ... ૩૧૦	

પ્રકરણ ૩જી. વ્યાકરણદોષ.

૧૧ જોડણીની અશુદ્ધિ. ૩૧૪	૧૬ વિશેષણને લગતા દોષ. ૩૧૮
૧૨ વિરામચિહ્નના દોષ. ૩૧૫	૧૭ અવ્યયોનો અઘટિત
૧૩ કાળનું અજ્ઞાન ... ૩૧૫	પ્રયોગ ... ૩૧૯
૧૪ જાતિવચનનું અજ્ઞાન. ૩૧૬	૧૮ પુનરુક્તિ દોષ ... ૩૨૦
૧૫ વિભક્તિને લગતા દોષ. ૩૧૭	૧૯ પરચુરણ દોષો ... ૩૨૦

પ્રકરણ ૪જી. શબ્દપ્રયોગ.

૨૦ શબ્દોની પસંદગી. ૩૨૨	૨૪ પ્રાન્તિક શબ્દો ... ૩૨૫
૨૧ સુંદર લાગતા શબ્દો	૨૫ ગ્રામ્યશબ્દો ... ૩૨૫
વાપરવાનો મોહ ... ૩૨૨	૨૬ સંદિગ્ધ પદો ... ૩૨૫
૨૨ 'હું' અને 'તમે'નો	૨૭ અપ્રસિદ્ધ પદો ... ૩૨૬
ઉપયોગ ... ૩૨૩	૨૮ વર્ણસંકર પદો ... ૩૨૬
૨૩ શબ્દો છુટા પાડવા. ૩૨૩	૨૯ પરભાષાના શબ્દો. ૩૨૭

પ્રકરણ પમું. શબ્દાર્થવિચાર.

૩૦ સામાન્ય ૩૨૭	૩૪ શબ્દાર્થ વિસ્તાર... ૩૩૦
૩૧ શબ્દાર્થ ૩૨૮	૩૫ શબ્દાર્થ બ્રજતા ... ૩૩૦
૩૨ શબ્દાર્થ વૈવિધ્ય ... ૩૨૯	૩૬ શબ્દાર્થમાં ઈતિહાસ. ૩૩૧
૩૩ શબ્દાર્થ સંકોચ ... ૩૩૦	૩૭ પર્યાય શબ્દાર્થભેદ, ૩૩૨

પ્રકરણ ૬૬. જોડણી.

૩૮ જોડણી વિષે સામાન્ય. ૩૩૩	૪૪ અરબી શબ્દો ... ૩૪૭
૩૯ જોડણીના સહજ ફેરફારથી થતો અર્થ- ભેદ. ૩૩૪	૪૫ ફારસી શબ્દો ... ૩૪૯
૪૦ જોડણીના નિયમો- ૩૩૫	૪૬ અંગ્રેજી શબ્દો. ... ૩૫૨
૪૧ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો. ૩૪૨	૪૭ તૂર્કી શબ્દો ... ૩૫૪
૪૨ સંસ્કૃત તદ્ભવ શબ્દો. ૩૪૪	૪૮ પોર્ટુગીઝ, ડચ, અને ફ્રેન્ચ શબ્દો ... ૩૫૪
૪૩ દેશ્ય શબ્દો ૩૪૭	૪૯ મરાઠી અને હિન્દુ- સ્તાની ભાષાના શબ્દો :... .. ૩૫૪

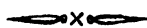
પ્રકરણ ૭મું. વિરામચિહ્ન.

૫૦ વિરામચિહ્ન વિષે સામાન્ય ... ૩૫૫	૫૬ પ્રશ્નાર્થચિહ્ન ... ૩૫૭
૫૧ પર્ણવિરામ ... ૩૫૫	૫૭ વિગ્રહરેખા (લઘુરેખા) ... ૩૫૭
૫૨ અલ્પવિરામ ... ૩૫૫	૫૮ ગુરુરેખા ... ૩૫૭
૫૩ અર્ધવિરામ ... ૩૫૬	૫૯ કૌંસ ... ૩૫૮
૫૪ ગુરુવિરામ ... ૩૫૬	૬૦ અવતરણ ચિહ્ન ... ૩૫૮
૫૫ ઉદ્દગાર ચિહ્ન ... ૩૫૬	મેટ્રીકની પરીક્ષામાં છેલ્લાં દશ વર્ષમાં પુછાયલા નિબંધો... ૩૫૯
	આ પુસ્તક માટે વિદ્વાનોના કેટલાક અભિપ્રાય ... ૩૬૦

નિબંધવિચાર-લેખન પ્રવેશ.

વિભાગ ૧લો—નિબંધરચના.

પ્રકરણ ૧લું.

નિબંધ અને તેના પ્રકાર.

૧. નિબંધ:—કોઈપણ વિષય ઉપરના વિચારોનું વ્યવસ્થિત લખાણ તે નિબંધ. પોતાના વિચારોને શબ્દદ્વારા અસરકારક રીતે પ્રદર્શિત કરવા એ એક કળા છે. નિબંધ એ વિચારોને શુદ્ધ, સાદી, અને સરળ ભાષામાં લખીને દર્શાવવાની ખરી કસોટી છે. આ કસોટીથી વિદ્યાર્થીઓનું ખરું માનસ અને ભાષા ઉપરનો કાણુ જણાઈ આવે છે. નિબંધ લખતાં પ્રથમ વિચાર કરવા જોઈએ, પછી એ વિચારો ઉપરથી અભિપ્રાયો બાંધવા જોઈએ, અને છેવટે એ વિચારો તેમજ અભિપ્રાયો શબ્દદ્વારા દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

જે વિષયનો નિબંધ લખવો હોય, તે વિષયમાં લખનારને રસ અને અનુભવ હોવો જોઈએ. વળી નિબંધને લકીકતોનો ભંડાર બનાવવા કરતાં તે લકીકતોને સંબંધપૂર્વક ગોઠવવી જોઈએ. આ કારણથી કોઈપણ વિષય ઉપર સંબંધપૂર્વક અને મુદ્દાસર લખાણ હોય તેનેજ નિબંધ કહી શકાય.

૨. નિબંધના પ્રકાર:—નિબંધના ચાર પ્રકાર પડી શકે:—

અ. કથનરૂપ, બ. વર્ણનરૂપ, ક. નિરૂપણરૂપ, અને ઢ. વિવેચનરૂપ.

દષ્ટાન્તો સાથે નિબંધના આ પ્રકારોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે થઈ શકે.

૩. કથનરૂપ:—કોઈ યનાવ કે ઘટનાને કાળના ક્રમે કહી અતાવવો તે કથન છે. આ યનાવ કે ઘટના ઐતિહાસિક હોય, દંત-કથા હોય, અનેલી અગર કલ્પિત વાર્તા હોય, અથવા જાણીતા પુરુષનું જીવનચરિત્ર કે કલ્પિત આત્મકથા રૂપે પણ હોય. પત્રો, અર-જીઓ હેવાક્ષો, એ પણ એક પ્રકારનાં કથનજ છે.

કથનરૂપ નિબંધોનું વર્ગીકરણ.

૧. ઐતિહાસિક યનાવો—પાણીપતનું યુદ્ધ (૧૭૬૧), પારસીઓનો ગુજરાતમાં વસવાટ, હલ્દીઘાટની લડાઈ, મહારાણીનો ઢંદેરો, ૧૮૫૭નો અળવો, પંચાસરનો ઘેરો, વગેરે.
૨. પૌરાણિક કથાસાર—રામાયણ કથાસાર, નળદમયંતીની કથા, શકુન્તલાની વાર્તા, યુધિષ્ઠિરની ક્ષમા, દ્વારકામાં સુદામા, દ્રૌપદી સ્વયંવર, વગેરે.
૩. સામાન્ય યનાવો—વાસ્કો-ડા-ગામાની સફર, ૧૬૨૭નો ગુજરાતનો જળપ્રલય, છપ્પનીઓ દુકાળ, એક અળતું ઘર, મારી સ્ટીમરની મુસાફરી, આબુની મુસાફરી, વગેરે.
૪. વાર્તાઓ—એક બ્રાહ્મણ ને ત્રણ ઠગ, ચાર મર્ખ પંડિતોની વાર્તા, સિંહ ને ઉદર, એક કંજીસની વાર્તા, બુદ્ધિસાગર અને ચોરની વાર્તા, વગેરે.
૫. જીવનચરિત્રો—કવિ પ્રેમાનંદ, ભગવાન ગૌતમબુદ્ધ, લોર્ડ નિસસ કાઈરટ, સર આઈઝેક ન્યૂટન, અહલ્યાબાઈ, મીરાંબાઈ, સોક્રેટીસ, મહારાણા પ્રતાપ, શિવાજી, નેપોલીયન બોનાપાર્ટ, વગેરે.
૬. આત્મકથાઓ—કુટરાની આત્મકથા, એક ખંડિત કિસ્સાની આત્મ-

કથા, રૂપીઆની આત્મકથા, એક જુના જોડાની આત્મકથા, કુતરાની આત્મકથા, ઘડિઆળની આત્મકથા, વગેરે.

૭. **પત્રો**—પરીક્ષામાં નાપાસ થએલા તમારા એક મિત્રને દિવાસો આપનારો પત્ર; અકસ્માતથી કોઈ રેલવે સ્ટેશને આપણે રોકાઈ ગયા છીએ, તે હકીકત જાણાવનારો મોટાભાઈને પત્ર; પરદેશ જતા ભત્રીજાને સાવચેતી સૂચવનારો અને મુસાફરીમાં જરૂરી સલાહ આપનારો પત્ર; વગેરે.

૮. **અરજીઓ**—કોઈપણ ખાતામાં નોકરી મેળવવા માટે અરજી, ગામમાં નવી નિશાળ ઉઘાડવા માટે ગામલોકોની યોગ્ય અધિકારીને અરજી, ધાડપાડુના ત્રાસમાંથી રક્ષણ મેળવવા માટે યોગ્ય અમલદારને અરજી, વગેરે.

૯. **રિપોર્ટ (હેવાલ)**—તીડ પરવાથી ખેતીના પાક ઉપર થએલી અસર બાબત તલાટી તરીકે ઉપરી અમલદારને રિપોર્ટ, કાતરાનો નાશ કરવાના ઉપાય બાબત ટિસ્ટ્રીકટ એગ્રીકલ્ચરલ ઓવરસીયર તરીકે જાહેર પ્રગતિને નિવેદન, કોઈપણ નિશાળના દીનામના મેળાવડાનો હેવાલ (કોઈ દૈનિક પત્રના અધિપતિ ઉપર મોકલવાનો), વગેરે.

૪. **વર્ણનરૂપ**—કોઈ સ્થળ કે વસ્તુ સંબંધી તાદશ્ય ચિતાર આપવામાં આવે તે વર્ણન છે. પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ, ખનિજો; શહેરો અગર બંદરો; બંધી જાતનાં બાંધકામ; દેશ, બેટ, પર્વત, નદીઓ, વગેરે; કુદરતનાં દશ્યો; અને અમુક બનાવટ કે કારીગરીની વસ્તુઓ સંબંધી નિબંધો આ વર્ગમાં આવે.

વર્ણનરૂપ નિબંધોનું વર્ગીકરણ.

(૧) **પ્રાણી, વનસ્પતિ, ખનિજ, વગેરે.**

ક. **પ્રાણી**—ખીડી, મધમાખી, કુતરો, હાથી, સિંહ, રાજહંસ, શિયાળ, વહેલ, બિલાડી, ગાય, વગેરે.

ख. **વનસ્પતિ**—શેરડી, વડ, આંબો, ખજૂરી, સાગ, નાળિયેરી, કપાસનો છાંય, લાકડું ને હાથીદાંત, વગેરે.

ग. **ખનિજ**—મીઠું; ગંધક; લોઢું ને પોલાદ; કંકડી; સીસું, ક્વાઈ ને જસત; એલ્યુમીનીઅમ; રેડીઅમ; સોનું; પેટ્રોલીઅમ; વગેરે.

(૨) શહેર, અંદર, આંધકામ, વગેરે.

ક. શહેર—હંડન, પેરીસ, મુંબઈ, જુનું પાટણ, બનારસ, આગ્રા, વગેરે.

અંદર—કરાંચી, સિંગાપુર, એડન, વેનીસ, વગેરે.

ગ. આંધકામ—અમૃતસરનું સુવર્ણમંદિર, મીસરની પીરામીડ, પનામાની નહેર, આગ્રાનો તાજમહાલ, સફર ખેરેજ, દેલવાડાનાં દહેરાં, કાર્લીની ગુફાઓ, ચીનની ભીંત, રાજાખાઈ ટાવર, વગેરે.

(૩) દેશ, બેટ, નદી વગેરે—કાશ્મીર, બ્રિટિશ ટાપુઓ, ગંગા નદી, માનસરોવર, ખેખરધાટ, પામીરનો ઉચ્ચપ્રદેશ, નાઈઝાનો બોધ, એવરેસ્ટનું શિખર, વગેરે.

(૪) કુદરતનાં દર્યો—ચાંદની, પ્રાતઃકાળ, વર્ષાઋતુ, ચોમાસામાં વન-વર્ણન, મૃગજળનો દેખાવ, જંગલમાં રાત્રિનો દેખાવ, સૂર્યાસ્ત, વગેરે.

(૫) બનાવટ કે કારીગરીની વસ્તુઓ—ઘડિઆળ, ચા, અક્ષીણ, કાગળ, સાણુ, ચામડું, ખાંડ, માટીનાં વાસણો, વગેરે.

૫. નિરૂપણરૂપ:—કોઈ વિષયનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરી તેને લગતી સંપૂર્ણ સમજાવતી આપવી તે નિરૂપણ છે. અંધી જાતની સંસ્થાઓ અને મંડળો; વેપાર-ઉદ્યોગ ને હુન્નરકળાઓ; વિજ્ઞાન, તેમજ સાહિત્ય ને લગતા વિષયો સંબંધી નિબંધો નિરૂપણરૂપ નિબંધોમાં આવે.

નિરૂપણરૂપ નિબંધોનું વર્ગીકરણ.

(૧) સંસ્થાઓ અને મંડળો—સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોરનું શાંતિનિકેતન, કાંગડી ગુરુકુલ, અમદાવાદની ખડેરાં મુગાંની શાળા, હિન્દુસ્તાનનું રાજ્યતંત્ર, મ્યુનિસિપાલિટિ, થાપણ મૂકવાની પેઢી, વીમા કંપનિ, વગેરે.

(૨) વેપાર-ઉદ્યોગ અને હુન્નરકળા—છાપવાની કળા, કાગળની બનાવટ, રેશમનો વણાટ, ઢોર ઉછેરનો ધંધો, મીનાની કારીગરી, ખાણનો ઉદ્યોગ, અર્વાચીન વિજ્ઞાનવિકાસ, ચમત્કારી શોધો, અર્વાચીન વિદ્યાના ચમત્કાર વગેરે.

(૩) રમત-ગમત, ઉત્સવો, અને પ્રવાસો—દિવાળી, દશેરા, ઈનામનો મેળાવરો, ન્યુબિલી મહોત્સવ, દિલ્હી દરબાર, ક્રિકેટની રમત, મરદાની રમતો, શેતરંજ, ચક્રલિલ્લુ, આનંદપર્યટન, વગેરે.

(૪) વિજ્ઞાનને લગતા—આમોક્ષેન, હોદાયત્ર, ગરમીમાપક ચંત્ર, વાયુ-ભારમાપક ચંત્ર, ગુરુત્વાકર્ષણ, સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્ર, ખોલપટ, રેડીઓ, ટેલીફોન, વાયરલેસ ટેલીગ્રાફ, ટેલીવીઝન, વગેરે.

(૫) સાહિત્યવિષયક—વર્તમાનપત્ર, વીરરસ કાવ્યો, આપણી ભાષા, ગુજરાતી સાહિત્ય, સાહિત્ય સેવા, કાળિદાસ અને તેનાં કાવ્યો, લોક-ગીતો, નવલકથાનું સ્વરૂપ, હિન્દુધર્મગ્રંથો વગેરે.

૬. વિવેચનરૂપ:—કોઈપણ વપ્તય કે આગત ઉપર તેના સારાસાર કે લાભાલાભ સંબંધી, વિવેચક દષ્ટિથી અને દાખલા દલીલો-પૂર્વક પોતાના વિચારો ને અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા હોય તે વિવેચન છે. ટેવ, ગુણ, લક્ષણ અને સ્વભાવ; લાગણી; શક્તિ; તેમજ સામાજિક વ્યાવહારિક, રાજકીય અને ધાર્મિક વિષયોનો સમાવેશ આવર્ગમાં થાય છે.

વિવેચનરૂપ નિબંધોનું વર્ગીકરણ.

(૧) ટેવ, ગુણ, લક્ષણ, અને સ્વભાવને લગતા—વહેલા ઉઠવાની ટેવ, માદક દ્રવ્યોનું સેવન, નિયમિતતા, મોજમજા, વાતો કરવાની ટેવ, મનક કરવાની ટેવ, હિંમત, ક્ષમા, નમ્રતા, સાહસ, સ્વચ્છતા, સંયમ, સદ્વર્તન, સ્વાશ્રય, પરાપકાર, દરકસર, ઉદ્યોગ, સાચવટ, ખંત, ઉત્સાહ, આગ્રહ, ચાહતું અને સહેતું, મીલનસાર સ્વભાવ, હસમુખાપણું, ઉદ્ધતપણું, વગેરે.

(૨) લાગણીઓને લગતા—ભૂખ, વેદના, ખીક, ગુસ્સો, આશ્ચર્ય, શોક, દુઃખ, ચિંતા, પ્રેમ, સ્પર્ધા, દયા, વગેરે.

(૩) શક્તિઓને લગતા—અંગબળ, આત્મબળ, કદ્દપનાશક્તિ, નૈતિક-બળ, જ્ઞાન, શૌર્ય, તુલનાશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, પ્રભાવ, વ્યવહાર-કુશળતા, વ્યવસ્થાશક્તિ, વિચારબળ, વગેરે.

(૪) સામાજિક અને રાજકીય વિષયોને લગતા—રૂઢિબળ, નાતવરા, બાળલગ્ન, સમાજસેવા, કન્યાવિક્રય, અસ્પૃશ્યતા, ગુલામી, લશ્કરી-તાલીમ, સીધા ને આડકતરા કર, ચુંટણીનું ધોરણ, ચંત્રવાદ, વગેરે.

(૫) કેળવણી ને શિક્ષણના વિષયોને લગતા—ઔદ્યોગિક કેળવણી, ગૃહકેળવણીના ફાયદા, હળવા સાહિત્યના લાભાલાભ, માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ, મોંઠેસરી શિક્ષણ પદ્ધતિ, બોય-સ્કાડટ (બાલવીર) મંડળ અને તેનું શિક્ષણ, વગેરે.

- (૬) ધાર્મિક, નૈતિક, અને સાંસારિક વિષયોને લગતા—ધર્મની અગત્ય, પ્રભુભક્તિ, પ્રાર્થનાનું બળ, ગુરુભક્તિ, લોકસેવા, માયાપની સેવા, ગૃહજીવન, ગૃહસ્થાશ્રમ, ગરીબાઈ, નીતિ, પ્રમાણિકતા, વફા-દારી, સ્વામિભક્તિ, વગેરે.
- (૭) સંવાદો—મોજશોખ ને સાદાઈ, વિદ્યા અને લક્ષ્મી, સહશિક્ષણ, સંયુક્ત ને વિભક્ત કુટુંબ, ગ્રામ્ય અને શહેરીજીવન, વગેરે.
- (૮) કહેવતો અને સૂત્રો—ખોદે તે પડે અને કરે તેનું ભોગવે, પહેલું સુખ તે બતે નર્યા, એક કસર બરાબર સો સફર, ક્ષમા એ વીરનું ભૂષણ છે, અતિ પરિચય એ અવજ્ઞા ઉત્પન્ન કરે છે, “કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે,” વગેરે.

૭. નિબંધના પ્રકારો વિષે વિચાર—ઘણી વખત એકનો એક નિબંધ કથન, વર્ણન, નિરૂપણ, કે વિવેચન રૂપે પૃથક્ પૃથક્ પણ લખી શકાય અને મિશ્રરૂપે પણ લખી શકાય. પરંતુ એ કયા દષ્ટિ-ગિંદુથી લખવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી તે કયા વર્ગનો નિબંધ છે તે નક્કી કરી શકાય છે. નિબંધની યોગ્ય રૂપરેખા નક્કી કરવાને નિબંધના પ્રકાર વિચારવાની જરૂર રહે છે. સારો ક્ષેપક પોતાના વિચારોને પોતાની યોજી કાઢેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે ગોઠવી શકે છે. પરંતુ નિબંધના વિષયની શરૂઆત કરનારને આ પ્રકારો અને તેની વિગતો જાણવી જરૂરની છે. તે વિગતો મુબંધી સવિસ્તર વિવેચન હવે પછી કરવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૨ જી.

વિષય અને રૂપરેખા.

૮. સામાન્યજ્ઞાન ભંડોળ—કોઈ પણ વિષય ઉપરના નિબંધની રચના કરવામાં સામાન્ય જ્ઞાન ભંડોળ બહુજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. તેટલા માટે ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક, સામાજિક

અને રાજકીય, વિજ્ઞાન અને સાહિત્યવિષયક, સામાન્યજ્ઞાનનાં ઘણાં પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓએ વાંચવાં જોઈએ. વળી ચાલુ જમાનામાં યનતા બનાવોની હકીકત માસિકો અને વર્તમાનપત્રોમાંથી જાણી લેવાનો મહાવરો રાખવો જોઈએ, કુદરતનાં દર્યો આરિકાઈથી નિહાળવાં જોઈએ, ભિન્નભિન્ન સ્થળે માનવજીવન કેવા પ્રકારનું હોય છે તે તપાસવું જોઈએ, અને પ્રાણી તથા વનસ્પતિના ગુણો, લાગણીઓ, કાર્યો, ધંધાઓ, વગેરેનું યરાયર નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. આ બધા વિષયોના જ્ઞાનથી ગમે તે વિષય ઉપર નિર્બંધ લખવા માટે જોઈતાં સાધન મળી આવશે, અને સારો નિર્બંધ લખી શકાશે.

૯. વિષયની પસંદગી—સામાન્ય રીતે પરીક્ષામાં નિર્બંધ લખવા માટે ઘણા વિષયો આપેલા હોય છે. તેમાંથી ગમે તે એક વિષયની પસંદગી કરવાની હોય છે. આવે વખતે પ્રથમ બધા વિષયો યરાયર વાંચી જવા, અને પછી તેમાંથી જેમ અને તેમ જલદીથી અનુકૂળ આવે તેવો એક વિષય પસંદ કરી લેવો. વિષય પસંદ કરવામાં ઘણો કાળ ગુમાવવો નહિ, અને પુરતો વિચાર કર્યો સિવાય વિષય પસંદ કરવો નહિ. વિષય પસંદ કર્યો પછી તેનેજ વળગી રહેવું. જે વિષય સંબંધી તમે થોડું જાણતા હો અગર બીલકુલ જાણતા ન હો તેવા વિષય ઉપર લખવા બેસવું નકામું છે. જો એકજ વિષય આપવામાં આવ્યો હોય તો પછી પસંદગી કરવાનું રહેતુંજ નથી.

૧૦. વિષયનું નિરૂપણ—વિષય પસંદ કર્યો પછી તેનો અર્થ સમજવો, તેનું નિરૂપણ કેવી રીતે કરવું તેની યોજના ઘડવી, અગર કોઈ પદ્ધતિ શોધી કાઢવી, એ ખાસ જરૂરની વસ્તુ છે. આ સાધારણ રીતે સહેલું કામ છે, પરંતુ કેટલીક વખત વિષય સંદિગ્ધ હોવાને લીધે તેનો અર્થ સમજવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. જેમકે—અનાથાશ્રમ. આ વિષય ઉપર જુદી જુદી ઘણી રીતે લખી શકાય. કોઈ પણ અનાથાશ્રમનો શરૂઆતમાં સ્થપાયાથી આજમુખીનો ઇતિહાસ આપીને કથનરૂપે લખી શકાય, વળી અનાથાશ્રમની ચાલુ સ્થિતિ એટલે મકાનો,

તેમાં રહેતાં અનાથ સ્ત્રીપુરુષો, વ્યવસ્થા, આમદાની, ખર્ચ, વગેરે જાણવીને વર્ણનરૂપે પણ લખી શકાય. વળી એક સારી સંસ્થા તરીકેનું ઓળખાણ આપી નિરૂપણરૂપે પણ લખી શકાય. વળી અનાથાશ્રમની જરૂરિયાત, ક્ષાયદા, ગેરક્ષાયદા, વગેરે બતાવી એવી સંસ્થા ઉપર ટીકા કે અભિપ્રાય આપીને વિવેચક દષ્ટિએ પણ લખી શકાય. આ બધી રીતે નિબંધ લખવા જતાં તે ઘણો લાંબો થઈ જાય માટે એવો નિબંધ પસંદ કરવોજ નહિ, અને લખવો જ પડે તેમ હોય તો ટુંકાણુમાં કથન, વર્ણન, નિરૂપણ, અને વિવેચન દષ્ટિનું મિશ્રણ કરી લખવો.

૧૧. નિબંધના વિષયનો અર્થ—કેટલીક વખત વિષય એવા સંદિગ્ધ હોય છે કે જેથી ઉમેદવારને તેનો અર્થ સમજવામાં ઘણી કાળજી અને વિચાર શક્તિની જરૂર પડે છે. બુદ્ધિ અને અનુભવ હોય તોજ તેનો નિર્ણય તે કરી શકે. ધારો કે ‘ધર્મ’ એ વિષય ઉપર નિબંધ લખવાનો હોય તો પરીક્ષક ‘સામાન્ય ફરજ’ વિષે કે ‘પરમાત્મા પ્રત્યેની ફરજ’ વિષે હકીકત માગે છે તે નક્કી કરવાની પ્રથમ જરૂર પડે છે. પહેલામાં એટલે સામાન્ય ફરજમાં બીજી બાજુ-તનો સમાવેશ થઈજ જાય છે. ‘યાત્રા’ એ વિષય ઉપર નિબંધ લખવાનો હોય તો યાત્રાનો અર્થ ‘પર્યટન-મુસાફરી’ અને ‘તીર્થયાત્રા’ એ બન્ને લઈ શકાય. પરીક્ષાને માટે પર્યટનરૂપે ક્ષેવો એ ઠીક થઈ પડશે.

૧૨. અપ્રસ્તુત બાબત—વિષયની પસંદગી કર્યા પછી તે વિષયનેજ યરાયર વળગી રહેવું. જે બાબતને નિબંધન વિષય સાથે સંબંધ ન હોય તેની ચર્ચામાં ઉતરવું નહિ. દાખલા તરીકે આગગાડીની મુસાફરી વિષે લખવાનું હોય તો ઘેરથી રોશને કેવી રીતે ગયા વગેરે બાબતો લખવામાં વખત ગાળવો નહિ. તેમજ આયુની મુસાફરી વિષે લખવાનું હોય, ત્યારે આગગાડીમાં કેવી રીતે મુસાફરી કરીને ગયા તે વિસ્તારથી લખી જણાવવું નહિ. વળી માદક દ્રવ્યોનું સેવન એ વિષય ઉપર લખવાનું હોય, ત્યારે માદક દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ

કેવી રીતે થાય છે, તેનું સેવન કેટલા પ્રકારે અને કેવી રીતે થાય છે એ આખત ઉપર વધારે લખવાનું ન હોય. ફક્ત તેનાથી થતાં નુકસાન અને તે નુકસાન કેવી રીતે થાય તેજ વર્ણવવાનાં હોય. લાંબા નિયંધોમાં વિવિધતાની ખાતર કેટલીક વખત તેવી આખતો લઈ શકાય. પણ પરીક્ષાને માટે માગેલા ટુંકા નિયંધોમાં એને સ્થાન હોઈ શકે નહિ. ઉમેદવારોએ આ દોષ દૂર કરવા ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વળી ઘણાએને પોતાના વિષયમાંથી તેને લગતા બીજા વિષય ઉપર ઉતરી પડવાની ટેવ હોય છે આથી નિયંધનું સ્વરૂપ બગડે છે.

૧૦. નિયંધની રૂપરેખા—આડા વિષય ઉપર ઉતરી ન જવાય તેટલા માટે વિષયની રૂપરેખા નક્કી કરી નાખવી જરૂરની છે. કેટલીક વખત પરીક્ષામાં રૂપરેખા આપેલી હોય છે, અને તેના ઉપર વિસ્તારપૂર્વક નિયંધ લખવાનો હોય છે. એવું હોય ત્યારે રૂપરેખાને સંભાળપૂર્વક વળગી રહેવું અને આડા અવળા વિષય ઉપર ઉતરી જવું નહિ; પરંતુ એક પછી એક મુદ્દાઓ લઈ તે ઉપર લખવું. રૂપરેખા નક્કી કર્યા સિવાય કોઈ દિવસ નિયંધ લખવા માંડવો નહિ. સારા લેખકો કોઈપણ વિષય ઉપર લખતા પહેલાં પ્રથમ પોતાના વિચારો ગોઠવે છે, અને ત્યારપછીજ તેને કાગળ ઉપર મૂકે છે. પ્રથમ તમને જે વિચારો આવે તે ઉપરજ જે તમે લખવા માંડો, અને ત્યારપછી શું લખવું તેનો તમને વિચારજ ન હોય, તો ગુંચવાડો થઈ જશે, અને તેને તમારે ફરીથી ગોઠવવાની જરૂર પડશે. આથી તમારી મહેનત ને વખત નકામાં જશે. રૂપરેખા નક્કી કરશો તો જ સારી રીતે તમારા વિચારો ગોઠવી શકાશે અને સંયંધપૂર્વક લખાણ લખી શકાશે.

૧૪. રૂપરેખાથી પુનરુક્તિ અટકે છે—રૂપરેખાનો બીજો ફાયદો એ છે કે તેનાથી કહેવાઈ ગએલી આખત ફરી આવતી નથી, એટલે લખાણમાં પુનરુક્તિ દોષ થવા પામતો નથી. મુદ્દાઓ તારવી કાઢ્યા પછી દરેક મુદ્દા ઉપર શું અને કેટલું લખવું તે નક્કી કરવામાં

આવે તો પુનરુક્તિ દોષ થતો નથી. પુનરુક્તિ દોષને લીધે નિયંધની કિંમત ઘટે છે, એટલુંજ નહિ પણ નિર્ણીત કરેલો અમૂલ્ય વખત નકામો જાય છે. રૂપરેખા નક્કી કર્યા વગર નિયંધ લખનાર પુનરુક્તિ દોષથી મુક્ત રહેતો જ નથી. તેણે એ દોષ કર્યો છે તેની એને ખાતરી પણ થતી નથી. જ્યારે ફરીથી તે લખાણ વાંચી જાય છે ત્યારે જ તેને તેની ખબર પડે છે. તે વખતે નકામું લખાણ તેને કાઢી નાખવાનો વખત પણ હોતો નથી. વળી આ લખાણ પહેલું છે તે પછીથી હોત, અને પછીનું લખાણ આગળ હોત તો ઠીક થઈ પડત, એવો પશ્ચાત્તાપ પણ રૂપરેખા નક્કી કરનારને કરવો પડતો નથી.

૧૫. વિષયનો અભ્યાસ:—રૂપરેખા નક્કી કરતા પહેલાં વિષય ઉપર સંભાળપૂર્વક વિચાર કરવામાં થોડોક વખત ગાળવો જરૂરનો છે. ત્યાર બાદ એક પછી એક કયા ક્રમે વિચાર ગોઠવવા તેનો નિર્ણય કરવો. વિચારો જેમ આવે તેમ પ્રથમ લખી લેવા, નહિ તો તે કદાચ મગજમાંથી ખસી જાય, અને કદાચ ફરીથી યાદ પણ ન આવે. ધારો કે કોઈ પ્રાણી ઉપર નિયંધ લખવાનો હોય તો નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછી શકાય:—

- (૧) તે પ્રાણીનું રૂપ કેવું છે ?
- (૨) મળતા રૂપના પ્રાણીથી તે કઈ રીતે જુદું પડે છે ?
- (૩) તે પ્રાણીને કેવી રીતે કેળવી શકાય છે ?
- (૪) તે પ્રાણીનો શો ઉપયોગ છે ?
- (૫) એનાથી જગતને શા લાભ છે ?
- (૬) તે પ્રાણીની જુદી જુદી કઈ કઈ જાતો છે, અને તેમાં ખાસ શો ભેદ છે ?
- (૭) કયા કયા દેશોમાં તે માલમ પડે છે ?

આવા આવા પ્રશ્નો પૂછી મુદ્દાઓ તારવી શકાય અને એ મુદ્દાઓની સામે જે જે હકીકતો યાદ આવે તે નોંધી શકાય. આવા છુટા છવાયા વિચારો રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં મદદરૂપ થઈ પડશે.

ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે ટુંકા નિર્ગંધ લખવા માટે ઘણું સાધન ભેગું કરવું નહિ, પણ વિપયનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવા માટે જરૂર નોટલીજ લકીકતો ભેગી કરવી.

૧૬. રૂપરેખાને લગતા નિયમો:—

૧. તમને જે મુખ્ય વિચારો સૂઝી આવે તે પહેલા લખી લેવા અને તેને એક, બે, ત્રણ એમ નંબર આપવા.
૨. પછી દરેક મુખ્ય વિચાર લેવો અને તેને લગતા વિચારો તેની જોડે લખી લેવા, અને તેને અ, બ, ક, એમ નામ આપવાં.
૩. પછી તે મુદ્દાને ગોઠવવા, અને તેને લગતા વિચારો પણ સ્વાભાવિક ક્રમે ગોઠવવા.
૪. મુખ્ય મુદ્દાની સાથે સંબંધ રાખતા જે વિચારો હોય તેમનો સંબંધ મુખ્ય મુદ્દાની સાથે હોવો જ જોઈએ.
૫. દરેક મુદ્દા જેમ અને તેમ ટુંકામાં લખવા પ્રયત્ન કરવો.

૧૭. દષ્ટાન્ત:—દુર્વ્યસન વિષે નિર્ગંધ લખવાનો હોય તો પ્રથમ દુર્વ્યસન એટલે શું, અને દુર્વ્યસન કેને કહેવાય તે વિચારવું; એટલે પહેલો મુદ્દો દુર્વ્યસનનો અર્થ. આમાં દાડ, તમાકુ, ગાંજો, અશીણુ, વગેરે માદક દ્રવ્યોનું સેવન કેવી રીતે થાય છે તે આવે. આ બધાનો મુખ્ય મુદ્દામાં સમાવેશ થઈ શકે.

ત્યારપછી એ વિપય ઉપર ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચાર કરવો. પહેલાંના વખતમાં અને હાલના જમાનામાં દુર્વ્યસનનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો કેવી રીતે ફેલાવો પામ્યાં છે તેનો વિચાર કરવો. પછી દાડ વગેરેથી થતી હાનિઓનાં દષ્ટાન્તો ટાંકવાં. આવી રીતે બીજા મુદ્દામાં બે ભાગ પડશે.

ત્રીજો મુદ્દો દુર્વ્યસનથી થતી હાનિ વિષે આવે. એમાં (૧) પૈસાનું પાણી થાય છે, (૨) સ્વાર્થનો દુર્ગુણ આવે છે, (૩) શરીર ને મન નબળાં પડે છે, અને (૪) દેશ દુર્બળ બની છેવટે નાશ પામે છે, આ બધાનો સમાવેશ થાય.

છેલ્લો મુદ્દો દુર્વ્યસનને નાશુદ્ધ કરવાના ઉપાયો વિષે આવશે. તેમાં (૧) રાજ્ય તરફથી કાયદા વગેરેની વ્યવસ્થા, (૨) સુધરેલા સમાજની અસર, (૩) નીતિશિક્ષણથી ચારિત્ર્યની ખીલવટ અને સંયમનો ગુણ, આ બધાનો સમાવેશ થશે.

આ ઉપરથી દુર્વ્યસનના નિબંધનાં નીચે પ્રમાણે પેટાં પડશે:—

વિષય—દુર્વ્યસન.

મુદ્દા:—

(૧) દુર્વ્યસનનો અર્થ અને તેની સમજૂતી.

- અ. દારૂ—લહેજતદાર પીણા તરીકે.
- બ. અફીણ—ખાવામાં તથા પીવામાં.
- ક. તમાકુ—ખાવામાં, પીવામાં, અને સુંઘવામાં.
- ડ. ગાંજી—ચલમમાં ભરી દમ લેવામાં.
- દ. ભાંગ—પાણીમાં રગડીને લહેજતદાર પીણા તરીકે.
- ફ. તાડી—પીવામાં.

(૨) દુર્વ્યસનનો ફેલાવો.

- અ. પ્રાચીનકાળમાં—ચાદવાસ્થળી.
- બ. અર્વાચીનકાળમાં—કઈ કઈ પ્રજાઓમાં ને કયે કયે સ્થળે ?

(૩) દુર્વ્યસનની અસર.

- અ. પૈસાની હાનિ.
- બ. સ્વાર્થની વૃદ્ધિ.
- ક. તનમનની ખરાબી.
- ડ. દેશની નિર્બળતા ને તેનો નાશ.

(૪) અટકાવવાના ઉપાયો.

- અ. રાજ્યના કાયદા : કુલપત્તિ ઉપર અંકુશ.
- બ. સમાજના અભિપ્રાયોની અસર.
- ક. શરીર અને મનનો સંયમ.

પ્રકરણ ૩ જી.

કથનરૂપ નિબંધ.

૧૮. કથન :—કથનરૂપ નિબંધનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે વાચક સમક્ષ ભૂતકાળમાં બનેલા અગર ઉપજીવી કાઢેલા બનાવોનો ચિતાર ખડો કરવો, જરૂર પડે તો તેનાં કારણો આપવાં, અને તેનો એક બીજા સાથેનો સંબંધ બતાવવો. જે કાળમાં અને જે પરિસ્થિતિમાં ઘટના બની હોય તે વાતાવરણમાં વાંચનારને મૂકી દઈ તાદસ્ય ચિતાર રજુ કરી દેવાય ત્યારેજ કથન યથાર્થ થયું ગણાય. આ કારણથી કથનરૂપ નિબંધમાં નીચેની આબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

૧. કથનની તમામ બાબતો કાળના ક્રમે હોવી જોઈએ.
૨. નજીવી હકીકતો ભેગી ન કરતાં મુખ્ય હકીકતોજ જોઈએ.
૩. લખનારે તે કાળના વાતાવરણમાં બેસીને કથાની યોજના ઘડવી જોઈએ.
૪. પાત્રોનું આલેખન કરતાં પાત્રમય બની જવું જોઈએ.
૫. બનાવનાં કારણો, અને તેની અસર દર્શાવવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે કથનરૂપ નિબંધો સંબંધી સામાન્ય આબતો જાણ્યા પછી હવે કથનના પ્રકારો વિષે વિચાર કરીએ.

૧૯. ઐતિહાસિક બનાવો :—ભૂતકાળમાં બનેલા સાચા બનાવો તે ઐતિહાસિક બનાવો કહેવાય. જેવા કે—હલદીઘાટની લડાઈ, મહારાણીશ્રીનો હંદેરો, બામાશાની દેશભક્તિ, પારસીઓનો ગુજરાતમાં વસવાટ, પાણીપતનું છેલ્લું યુદ્ધ, વગેરે.

આ બનાવોનું વર્ણન કરતાં કાળ અને સ્થળ પ્રથમ આપવાં; પછી તેનાં પાત્રો વિષે કહેવું; અને પછી તે બનાવો બનતા પહેલાંના સંજોગો જણાવવા. આ તમામ ખ્યાલ પહેલા પરિચ્છેદમાં આપવો. બીજા પરિચ્છેદમાં બનાવ કયા સંજોગોમાં બન્યો તે બતાવવું. આ બતાવતાં બનાવનો તાદસ્ય ચિતાર ખડો કરવા માટે જરૂરની એક

પણ હકીકત પડતી મૂકવી નહિ. પરંતુ એમ કરતાં વાચકને કંટાળો આવે નહિ, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. ત્રીજા પરિચ્છેદમાં એ બનાવનું પરિણામ બતાવવું જોઈએ. પરિણામ ન બતાવાય, તો રસનો ભંગ થાય. છેવટે તેના ઉપર જે વિચારો આવતા હોય અગર તમારા અભિપ્રાયો બંધાયા હોય તે એથા પરિચ્છેદમાં લખી બતાવવા.

આ પ્રમાણે ઐતિહાસિક બનાવમાં નીચે પ્રમાણેના મુદ્દાનો સમાવેશ થાય છે:—

‘ઐતિહાસિક બનાવ’ની સામાન્ય રૂપરેખા.

૧. શરૂઆત; કાળ અને સ્થળ; પાત્રો; પરિસ્થિતિ.
૨. સંજોગો અને બનાવો.
૩. પરિણામ.
૪. ઉપસંહાર.

હવે આ નિયમો કઈ રીતે લાગુ પાડવા તેને માટે એક દષ્ટાન્ત લઈએ.

વિષય—ભામાશાની દેશભક્તિ.

૧. વસ્તુસ્થિતિ.

અ. હલદીધારના યુદ્ધમાં રાણા પ્રતાપની હાર, ઇ. સ. ૧૫૭૬.

બ. પ્રતાપનું જંગલમાં નાસી જવું અને દુઃખી થવું.

ક. મેવાડનું પતન

૨. સંજોગો ને બનાવો.

અ. પ્રતાપનું ભયથી સંતાતા ફરવું, નાણાંની મુશ્કેલી, નિરાધાર સ્થિતિ હોવા છતાં ન નમવાનો ટેક.

બ. ભામાશાની દેશદાઝ, મેવાડના બચાવ અર્થે સર્વસ્વઅર્પણ.

૩. પરિણામ.

અ. મેવાડ પાછું લઈ લેવું.

બ. રજપુત રાજ્યની ફરી સ્થાપના.

૪. ઉપસંહાર.

અ. દેશદાઝની કિંમત.

બ. પોતાના દેશ પ્રત્યેની વફાદારીનું ઉમદા દષ્ટાન્ત.

સૂચના:—ઉપર આપેલી રૂપરેષા સામાન્ય ગણવી, કારણ કે તે બધેજ ઠેકાણે લાગુ પડી શકે નહિ. તેનું કારણ એ છે કે બનાવો જુદા જુદા હોય છે અને તેના સંજોગો પણ જુદા જુદા હોય છે; પરંતુ જે એ બનાવોની હકીકતોથી આપણે નજીકતા હોઈશું, તેા ઉપરની રચના નજીક લેવાથી તેની અનુકૂળ રૂપરેષા સહજમાં યોગ્ય શકારો.

૨૦. પૌરાણિક કથાસાર—ભૂતકાળમાં જે કવિઓ—લેખકો થઈ ગયા હોય, અને તેમણે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જે નાટકો, આખ્યાનો, નવલકથાઓ, વગેરે રચ્યાં હોય, તેમજ દંતકથારૂપે ચાલુ જમાનામાં જે કથાઓ પ્રચલિત હોય, તેમાંનો કથાભાગ લખી બતાવવો તે કથાસાર છે; જેમકે—વિક્રમોર્વશીયનાટક કથાસાર, નળાખ્યાન કથાસાર, સુદામાચરિત્ર કથાસાર, હરિશ્ચન્દ્રની કથા, દ્રુવણની કથા, વગેરે.

કથાસાર લખવામાં સામાન્ય સૂચના.

૧. મૂળ કથનની વસ્તુ જળવાઈ રહેવી જોઈએ.
૨. બનતા સુધી મૂળ કથનનો કાળક્રમ સચવાવો જોઈએ.
૩. ઓછી અગત્યની બાબતો બાતલ કરી ખાસ બાબતોજ લેવી જોઈએ, પરંતુ આમ કરતાં બનાવોની સાંકળ તૂટી ન જાય એ ખાસ જોવું.
૪. જેમ અને તેમ રસિકતાથી કથાનાં પાત્રોની મનોવૃત્તિ આલેખવાનો પ્રયત્ન કરવો.
૫. શરૂઆત સારી કરવી અને છેવટે પરિણામ સુંદર રીતે બતાવવું.

હવે સામાન્ય રીતે કોઇપણ કથાનો સાર લખવામાં નીચે પ્રમાણેના મુદ્દાનો સમાવેશ થાય છે:—

કોઇપણ કથાસારની સામાન્ય રૂપરેષા.

૧. કથામાં આવતાં પાત્રોનું ક્રમસર ઓળખાણ - જન્મ, માતાપિતા, આજીવનના સંજોગો, વગેરે.
૨. પાત્રોનો એક બીજા સાથે સંબંધ; અને એક પછી એક આવતા પ્રસંગો, અગર આવતાં વિધ્નોના નિવારણ અર્થે આદરેલા પ્રયત્નોની પરંપરા.

૩. પરિણામ.

૪. ઉપસંહાર.

હવે આ નિયમો કઈ રીતે લાગુ પાડવા તે દષ્ટાંત લઈ વિચારીએ.

વિષય-સુદામાચરિત્ર કથાસાર.

૧. પ્રારંભિક ઓળખાણ.

અ. એક બ્રાહ્મણ કુળમાં સુદામાનો જન્મ.

બ. સાંદીપન ઋષિને ત્યાં અભ્યાસ, કૃષ્ણ ને બળરામ સાથે મિત્રતા.

ક. ઉત્તમ પ્રદારનો અભ્યાસ, ચણા ખાઈ જતાં શ્રીકૃષ્ણનો શાપ,
છુટા પડવું.

૨. બનાવો.

અ. લગ્ન અને ગૃહસ્થાશ્રમ, સંતાનની વૃદ્ધિ.

બ. દુઃખદારિદ્ર્યથી ભરેલી અવસ્થા, ખાવા પીવાના પણ સાંસા.

ક. સ્ત્રીના કહેવાથી દારિદ્ર્ય નિવારણાર્થે શ્રીકૃષ્ણ પાસે જવું.

૩. પરિણામ. (શ્રીકૃષ્ણે કરેલું મિત્રનું સ્વાગત અને આપેલી છુપી મદદ.)

૪. ઉપસંહાર. અ. ભક્તનાં જીવન. બ. ઈશ્વરી મદદનો મહિમા.

૨૧. સામાન્ય બનાવો—ધર્તિદાસમાં જેની અગત્ય ઓછી ગણાતી હોય, અને જેની અસર થોડો કાળ અને ટુંકા પ્રદેશમાં પહોંચે તેવી હોય, એવા કુદરતી કે કૃત્રિમ બનાવો સામાન્ય બનાવો ગણાય. જેવા કે—ઈ. સ. ૧૯૨૭નો ગુજરાતનો જળપ્રલય, છપત્તીએ દુકાળ, વારકો-ડા-ગામની સફર, એક આગ, કોલંબસની દરિઆઈ મુસાફરી, કોઈ રેલવે અકસ્માત, વગેરે.

સામાન્ય સૂચના.

૧. બનાવ બનવામાં જે ખાસ વિશેષતા હોય તેજ બતાવવી.

૨. સુસાફરીમાં જે દશ્યો આકર્ષક લાગ્યાં હોય તેનુંજ કથન કરવું.

૩. અકસ્માત કેવા સંજોગોમાં બન્યા, અને તેની શી અસર થઈ તે ખાસ બતાવવું.

૪. સાચા બનાવનું કથન કરવામાં સત્ય અંશ જળવાવો જોઈએ.

૫. કોઈપણ બનાવનું કથન સર્વસામાન્ય રહેવું જોઈએ, એક-દેશીય ન બનવું જોઈએ.

કોઈ પણ સામાન્ય ખનાવનું કથન કરવામાં નીચેના મુદ્દાનો સમાવેશ થાય છે.

સામાન્ય ખનાવની રૂપરેખા.

૧. કાળ, સ્થળ, અને આબુખાબુના સંજોગો.
૨. ખનેલા ખનાવો. (કમસર)
૩. પરિણામ.
૪. ઉપસંહાર.

હવે આ નિયમો કઈ રીતે લાગુ પાડી શકાય તેને માટે કેટલાંક દૃષ્ટાન્ત લઈએ.

૧

વિષય—એક આગ.

૧. વસ્તુસ્થિતિ.

- અ. સુરતના એક લત્તામાં આગ; રાત્રિના બે વાગ્યાના શુભારે.
- બ. રૂના ગાદલામાં પડેલા તાણખામાંથી આગની ઉત્પત્તિ.
- ક. આબુખાબુનાં ઘરો અને વસ્તી.

૨. સંજોગો અને ખનાવો.

- અ. આગનો ભડકો અને લોકોમાં ફેલાયેલો ગભરાટ.
- બ. વખતસર ખંખાની મદદ.
- ક. આગ બુઝાવવાના પ્રયત્નો, પણ પવનના સપાટાથી મળેલી નિષ્ફળતા.
- ઢ. વધતું જતું આગનું જોર, ઝડપાયેલો આખો લત્તો, જનમાલના રક્ષણને માટે લોકોનું કલ્પાન્ત, અને ભયંકર દેખાવ.

૩. પરિણામ.

- અ. આગની શાન્તિ.
- બ. આખા લત્તાનો નાશ, અને ભારે નુકસાન.
- ક. જનમાલનો થયેલો ખચાવ.

૪. ઉપસંહાર.

- અ. ‘ખોય-રકાડટ્સ’ની ઉમદા મદદ.
- બ. અગમચેતીના ઉપાયો-આગ બુઝાવવાનાં સાધનો તૈયાર રાખવાની જરૂરિયાત.

૨

વિષય—રેલવે અકસ્માત.

૧. વસ્તુસ્થિતિ.

અ. અમદાવાદથી મુંબઈ જતી ખાસ ટ્રેન.

બ. ચોમાસાની ઋતુ, ૨૦ માર્ચે ઉપર પાણીનું સખત વહેણ.

ક. ઉતાડગાથી ભરેલી ગાડીનું ત્યાં થઈ ધીમે ધીમે પસાર થવું.

૨. સંભેગો અને ખનાવો.

અ. પાટા નીચે પાણીના વહેણથી ઘોવાણ થવું અને મોટું ગાળડું પડવું.

બ. ચાલતી ટ્રેનનું પાટા ઉપરથી નીચે ઉતરી પડવું અને એન્જિન સાથે બે ડખાનું ઉથલી પડવું.

૩. પરિણામ.

અ. ગુંગળાઈ જઈ ડૂબી જવાથી થએલાં ૧૭ મરણ, ૮૪ ધાયલ અને ૩૦ હાલરના માલનું નુકસાન.

બ. અણધારી મદદો.

ક. અકસ્માતનો ભોગ થએલાઓને રેલવેની મદદ.

૪. ઉપસંહાર.

અ. એન્જિનીઅર અને ગાર્ડની સમયસૂચકતા ને બહાદુરી.

બ. જાતૃભાવની કિંમત.

૨૨. વાર્તાઓ—કોઈ ઐતિહાસિક કલ્પિત કે અર્ધકલ્પિત ખનાવનું વર્ણન તે વાર્તા. વાર્તાની વસ્તુ સાચી ન પણ હોય, છતાં એ ખનાવો જાણે અન્યા હોય એ રીતે વર્ણવેલા હોય તોજ તે અસરકારક નીવડે છે. વાર્તાઓનો ઉદ્દેશ મનની વૃત્તિઓને ઉત્તેજિત કરી આનંદ સાથે બોધ આપવાનો છે.

વાર્તા લખવામાં સામાન્ય સૂચના.

૧. ખનાવની પેઠેજ કાળ અને સ્થળ ચોથા કાઢવાં જોઈએ.

૨. કાળદર્શક અને સ્થળદર્શક શબ્દોથીજ વાર્તા શરૂ કરવી જોઈએ

જેમકે—“જુના વખતમાં પંપા સરોવરને કાંઠે એક નાની ખુંપડીમ એક સાધુ રહેતો હતો.”

૩. વાર્તા લખવાનો હેતુ સંપૂર્ણ જાણવાનો જોઈએ.

૪. વાચકમાં રસવૃત્તિ અને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી તે અંત સુધી ચાલુ રાખવી જોઈએ.

૫. સંભવિત ખનાવોવાળી વાર્તાની યોજના સારી ગણાય.

ઐતિહાસિક ખનાવની રૂપરેષા પ્રમાણે વાર્તાઓના મુદ્દા નક્કી કરી રૂપરેષા ગોઠવી શકાય.

વાર્તાસૂચનના ફક્ત મુદ્દા આપવામાં આવ્યા હોય તે ઉપરથી પણ વાર્તા નીપજવી શકાય છે.

કેટલીક વાર્તાઓના મુદ્દા સૂચનરૂપે નીચે આપવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી આખી વાર્તા ઉપજાવી શકાય.

૧

શિઆળ અને ગધેડો ભાઈખંધ રાત્રે ખેતરમાં
..... ભૂંકયો રખવાળ ગુંદર પાકે.

૨

તળાવ કાંઠે ભંજુડાનું કાડ.....વાંદરા ને મગરની ભાઈખંધી
..... મગરને મળતાં મીઠાં ભંજુ કાળજમાં મિકાશની
કલ્પના...વાંદરાને આમંત્રણ..... મગરની પીઠ ઉપર વાંદરો.....
મગરનો ઈરાદો..... વાંદરે આપેલી ભૂલથાપ વાંદરો કાડ
ઉપર.....મગરના કાલાવાલા.....વિશ્વાસઘાતીનો તિરસ્કાર.

૨૩. જીવન ચરિત્રો—કોઈ વ્યક્તિના જીવનની કથા તે જીવનચરિત્ર છે. તે વ્યક્તિ કવિ, સુધારક, વીરપુરુષ, વીરસંગના, ધર્મસંસ્થાપક, શોધક, સાહિત્યકાર, કે કોઈ રાજપુરુષ હોઈ શકે; જેમકે—ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ, હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબ, કવિ પ્રેમાનંદ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કવિ નર્મદાશંકર, સોફ્ટીસ, વગેરે.

જીવન ચરિત્ર લખવામાં સામાન્ય સૂચના.

૧. સામાન્ય માણસ કરતાં ઓના જીવનમાં કંઈ વિશેષતા છે, તે ખાસ ખતાવવું.

૨. જીવનના ગુણ દોષનું આલેખન તટસ્થતા જાળવીને કરવું.
૩. તેના જીવનનાં કાર્યો જગતને કઈ રીતે લાભકારક છે તે ખાસ બતાવવું.
૪. કયા ગુણ, સ્વભાવ ને કર્મથી એણે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, અને તે કેવી રીતે, તે ખાસ બતાવવું.
૫. અતિશયોક્તિ બીજાકુલ ન હોવી જોઈએ.

કોઈપણ જીવનચરિત્ર લખવામાં તેની સામાન્ય રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે:—

જીવનચરિત્ર માટે સામાન્ય રૂપરેખા.

૧. જન્મ; કાળ અને સ્થળ; માતાપિતા; સંબંધીઓ; અને સંજોગો.
૨. કેળવણી; સ્વભાવ; અને લાક્ષણિક ગુણો.
૩. કારકિર્દી, કાર્યો અને તેમાં આવેલી મુશ્કેલીઓ.
૪. છેવટની સ્થિતિ; મરણ કાળ અને સ્થળ.
૫. ચરિત્ર અને કાર્યો વિષે ટુંકમાં વિવેચન.

ઉપર પ્રમાણે જીવનચરિત્રની રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે ગોઠવાય.

૧

વિષય — શિવાજી

૧. જન્મ; સ્થળ અને કાળ; માતાપિતા; સંબંધીઓ અને સંજોગો.
 - અ. ઇ. સ. ૧૬૨૭માં જન્મ, શિવનેરીના કિલ્લામાં, ભોંસલેકુળમાં.
 - બ. પિતાની અણમાનીતી રાણી, માતા જીજ્ઞાષા, તેથી માતાનોજ સહવાસ.
 - ક. પિતા શાહજી, એક સરદાર.
૨. કેળવણી, સ્વભાવ, અને લાક્ષણિક ગુણો.
 - અ. મહાભારત ને રામાયણનો અભ્યાસ, દાક્ષજી કોંડદેવ ગુરુ,
 - બ. સ્વતંત્ર મિજાજનો, સ્વાશ્રયી, સાહસિક, અને ધૈર્યશીલ.

૩. કારકિર્દી કાર્યો, અને તેમાં આવેલી મુશ્કેલીઓ.

અ. માવલ હેશ ખાલસા, કેટલાક કિલ્લાઓનો કબજો, પિતા કેદમાં, પછી છુટકારો, અફઝલખાનનો વધ, પ્રદેશનો કબજો, અને વિજયપુરના રાજ સાથે તહ.

બ. સાયસ્તખાનો પરાજય, સુરતની લૂટ, પુરંધરના તહ, જય-સિંહથી હાર, બાદશાહ તરફથી સન્માન, પકડાવું, નાસી છૂટવું, સુરતની ખીજ લૂટ.

ક. રાજ્યાલિષેક, સ્વરાજ્યની સ્થાપના, વધુ પ્રદેશ ખાલસા.

૪. છેવટની સ્થિતિ, મરણ, કાળ અને સ્થળ.

અ. પુત્ર શંભાજીનું બંડ.

બ. તેની ચિંતામાં ઇ. સ. ૧૬૮૦માં મરણ.

૫. ચરિત્ર અને કાર્યો વિષે ટુંકમાં વિવેચન.

અ. હિંદના પરાક્રમી પુરુષોમાં પ્રથમ સ્થાન.

બ. નાના જગીરદારમાંથી સમ્રાટ.

ક. નમુનેદાર રાજ્યવ્યવસ્થા (લશ્કરી ને મુલ્કી)

જીવનચરિત્રોનો કથનરૂપ નિર્બંધોમાં સમાવેશ થાય છે, માટે તે વ્યક્તિ સંબંધી ખીજો વિચાર કરવાનો નથી; પણ તેણે શું કર્યું, તેજ ફક્ત કહેવાનું છે. તેના ચારિત્ર્યનું પૃથક્કરણ કરવું, એ અસ્થાને ગણાય. માટે પાંચમા મુદ્દામાં કહેલી હકીકત ઘણી ટુંકી, અને તેના જીવનના બનાવો ને કાર્યો ઉપર પ્રકાશ પાડવા પુરતીજ હોવી જોઈએ.

૨૪. આત્મકથાઓ—કોઈ વ્યક્તિના જીવનના પ્રસંગો તે પોતે અથવા ખીજો તે પાત્રમય બનીને લખી બતાવે, તે આત્મકથા કહેવાય; જેમકે—ગાંધીજીની આત્મકથા, મારા જીવનની કહાણી, એક અબજાની કરુણ કહાણી, વિધવાનો વિલાપ, કુતરાની આત્મકથા, વગેરે.

કોઈ નિર્જીવ વસ્તુમાં સજીવારોપણ કરીને કલ્પિત આત્મકથાની યોજના કરી શકાય છે. આવી આત્મકથાનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે રસિક રીતે વસ્તુના ગુણ-ધર્મનું આશ્વેષન કરી શકાય, તેનું ખાસ

ઓળખાણ પડે, અને જરૂરિયાત સમજાય. ઉદાહરણ—૩ની આત્મ-કથા, લોહાની આત્મકથા, કોલસાની આત્મકથા, વગેરે.

આત્મકથા લખવા સંબંધી સૂચના.

૧. એ પાત્રમય પોતે બની જઈ, તેના ખાસ વિશેષ ધર્મ હોય તેજ બતાવવા જોઈએ.
૨. શરૂઆતમાં જ એ વસ્તુના કોઈ ખાસ ગુણ, ધર્મ કે વર્ગનું સૂચન થાય. તે સૂચન એવું હોવું જોઈએ કે જેથી વાચકને પ્રશ્નથી કે અચુક પ્રસંગની યોજનાથી તે વસ્તુનું ઓળખાણ થઈ જાય.
૩. આખી આત્મકથામાં પહેલા પુરુષ સર્વનામનોજ પ્રયોગ થાય.
૪. પૃથક્કરણ પદ્ધતિએ મોટી બાબતો તપાસતાં નાની બાબતો ઉપર આવવું, જેથી તેનું ઓળખાણ વાચક સહેજ કરી શકે.

કોઈ નિર્જીવ વસ્તુ કે પ્રાણી સંબંધી આત્મકથા લખવી હોય તો તેને માટે નીચે પ્રમાણે સામાન્ય રૂપરેખા હોઈ શકે.

આત્મકથા માટે સામાન્ય રૂપરેખા.

૧. જગતમાં માફે સ્થાન-સ્થળ-વર્ગ-સ્થિતિ.
૨. ગુણ, ધર્મ, આકાર, અને કદમાં મારી ખાસ વિશેષતા.
૩. જગતને મારી મદદ, મારા જેવા બીજા પદાર્થો.
૪. જગતની પ્રગતિમાં માફે સ્થાન.
૫. ખાસ ઉપયોગિતા બતાવી ઓળખાણ આપવાનો પ્રયત્ન.

નાકની નાની અને સૂચક આત્મકથા નીચે પ્રમાણે યોજી શકાય.

હું તમારા શરીરમાંનું નાનું સરખું પણ આગળ પડતું એક અંગ છું. મારા વડે તમારા શરીરની શોભા છે, એટલુંજ નહિ પણ તમને બોલવામાં અને ખાવામાં પણ હું મદદ કરું છું. ડાહ્યા માણસો મારી રક્ષા માટે પોતાનું હોઠું આપણા તૈયાર બાજુ છે. તમે શું મારી રક્ષા કરવા તૈયાર છો? તૈયાર થતા પહેલાં મને ઓળખો તો ખરા!

આ આત્મકથામાં નીચેના સુદા છે:—

- (૧) નાનું, (૨) આગળ પડતું, (૩) શોભા આપનારું, (૪)

બોલવામાં અને ખાવામાં ઉપયોગી, અને (૫) જેની રક્ષા માટે માણસો મરી શીટ એવું શરીરનું એક અંગ.

૧. નાનાં અંગો—આંખ, કાન, નાક, હોઠ, ફૂંટી, આંગળી, વગેરે.

૨. તેમાંથી આગળ પડતાં અંગ—આંખ, કાન, નાક, હોઠ, અને આંગળી.

૩. તેમાંથી શોભા આપનારાં અંગ—આંખ, કાન, નાક, અને હોઠ.

૪. તેમાંથી બોલવામાં અને ખાવામાં ઉપયોગી અંગ—નાક અને હોઠ.

૫. તેમાંથી જેની રક્ષા માટે માણસો મરી શીટ એવું અંગ—નાક.

ઉપરની ઢબે કોયલની આત્મકથા નીચે પ્રમાણે યોજી શકાય:—

હું મીઠા અવાજથી તમને પ્રસન્ન કરનાર એક પક્ષી છું. હું મારાં ઈડાં કાગડીના માળામાં મૂકી આવું છું. કાગડી તેને પોતાનાં આની સેવે છે. મારે આંખ સાથે રનેહસંયંધ છે. હું તેનો મોર ખાઉં છું, એટલે મારો મર ખીલે છે. બોલો હું કોણ ?

બીજી કેટલીક ટુંકી આત્મકથાઓ

(૧)

હું તમારા શરીરમાં વસું છું. મારે નામ બે અક્ષરનું છે. બાલ, યુવા, ને વૃદ્ધ એવી મારા જીવનની ત્રણ અવસ્થાઓ છે, છતાં લોકો મને નિર્લવ ગણે છે. વળી મારા ઉપર અનેક માણસોની રોજનો આધાર છે, છતાં મને તુચ્છ ગણી ફેંકી દે છે. કહો, હું કોણ છું ? (વાળ.)

(૨)

હું રંગે કાળો છું પણ કૃષ્ણ નથી. ઊંડી શકું છું છતાં પક્ષી નથી. જળરહિત છું છતાં તમારાં નેત્રને સંજળ બનાવી શકું છું. અનેક રૂપો ધારણ કરું છું છતાં બહુરૂપી નથી. તમે મને જોઈ શકો છો. છતાં પકડી શકતાં નથી. અગ્નિ મારા પિતા છે, પૃથ્વી મારી માતા છે, અને વાયુ મારે વાહન છે. હું મનુષ્ય નથી, દેવ નથી, દાનવ નથી. બોલો, હું કોણ છું ? (ધુમાડો)

(૩)

હું હિન્દુસ્તાનનો રહેવાસી છું. મારી ઉંમર લગભગ ૨૬૦ વર્ષની છે. હું રંગે મોતી જેવો સફેદ છું. મીસર ને બેબીલોનીઆનાં સાધનો વડે મારો દેહ બંધાયો છે. હું એકજ જગાએ સ્થિર રહું છું. દુનિઆના ઘણા લોકો મને જોવા આવે છે. તેમને મારો સહવાસ કરવો બહુ ગમે છે એક રાત્રના પોતાની રાણી ઉપરના વહાલમાંથી મારું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું છે. મારું સૌન્દર્ય અપ્રતિમ છે. ‘ પવિત્ર હૃદયવાળા પુરુષો પ્રભુના બાગોમાં પ્રવેશ કરશે ’ એ મંત્ર જ્ઞાની પુરુષો મારા લલાટમાંથી વાંચી શકે છે. બોલો હું કોણ છું ? (તાજમહાલ.)

(૪)

હું સમુદ્રમાં વસું છું. કેટલાક જલચર ક્રીડા પોતાની રક્ષા માટે મને ઉત્પન્ન કરે છે. હું નિરંતર તેમની રક્ષા કરું છું. હું બહુજ ક્રીમતી છું. ચીનના અમલદારો પોતાના રગલાનાં બટન બનાવવામાં મારો ઉપયોગ કરે છે. મધ્ય આફ્રિકામાં તથા અમેરિકામાં મને શણગાર તરીકે વાપરે છે. હિન્દુસ્તાનમાં મારી માળાઓ બનાવે છે તે સાધુ તથા ક્ષીરો પહેરે છે. લોકો સોનાના મણકાની સાથે મને આંતરે આંતરે નાખીને હાથમાં પહેરવાનાં કંકણ તથા ડોકમાં પહેરવાની માળાઓ બનાવે છે. વળી દેશી વૈદો તથા યુનાની હકીમો મને વિધિપૂર્વક મારીને મારી ભસ્મ બનાવે છે. મારી ભસ્મ એક પૌષ્ટિક માત્રા ગણાય છે. હવે તમે મને ઓળખી ગયા હશે. કહો, હું કોણ છું ? (પરવાળાં)

(૫)

હું એક સુંદર ફૂલ છું. મારું રૂપ મનોહર છે. લાલ, પીળો, ઘોળો, ગુલાબી, એમ જુદા જુદા મારા રંગો છે. મારી વાસ મીઠી ને મધુરી છે. મારાં રૂપ, ગુણ અને સુગંધથી સર્વ કોઈ મને અતિશય આહે છે. તમે ધડીભર મારા છોડ પાસે બેસો, તો ખૂશ ખૂશ થઈ જાઓ. મારી પાંખડીઓમાં તેલ રહેલું છે. તેમાંથી લોકો અત્તર બનાવે છે. મારા રક્ષણ માટે કયાળુ પ્રભુએ મારા છોડ ઉપર કાંટા બનાવ્યા છે. લોકો મને ફૂલની રાણી કહે છે. કહો હું કોણ છું ? (ગુલાબ.)

આત્મકથાઓ બાળકોની વિચારશક્તિ ખીલવવામાં બહુ જ ઉપયોગી છે.

૨૫. પત્રો—વ્યવહારમાં જે પત્રલેખન પદ્ધતિ પ્રચલિત છે, તે પણ નાના પ્રકારના કથનરૂપ નિર્મિત છે. આવા પત્રોના ચાર ભાગ પાડી શકાય.

(૧) કૌટુંબિક:—

૧. ક્ષેમ કૃશણતાના, ૨. સાધારણ કામકાજના, ૩. સાધારણ આમંત્રણના, ૪. અભિનંદનના કે મુચારકઆદીના, ૫. શોકના સમાચારના, ૬. ઉપકારના, ૭. મારીના, ૮. ભલામણ કરવાના, ૯. ઓળખાણ આપવાના, ૧૦. વાજખી સલાહ આપનારા, વગેરે.

આવા પત્રોની ભાષા ધરગત્યુ હોવી જોઈએ.

(૨) સામાજિક અને પ્રબંધીય-ખુદલા પત્રો :—

૧. પ્રમાણપત્ર (સર્ટીફિકેટ), ૨. પોતાનો અભિપ્રાય, (ખાત્રીપત્ર), ૩. જાહેર આમંત્રણ પત્રિકા, ૪. નિવેદન પત્રિકા, ૫. જાહેરખબર, વગેરે.

આવા પત્રોની ભાષા સરળ, અસરકારક, દલીલોથી ભરપૂર, અને શિષ્ટ હોવી જોઈએ.

(૩) વેપારી કે ધંધાદારી:—

૧. સામાન્ય કામકાજના, ૨. ભાવતાલના, ૩. હિસાબી કામના, ૪. હુડી (ચેક), ૫. પહોંચ, ૬. શાખપત્ર, વગેરે.

આવા પત્રોની ભાષા અસંદિગ્ધ, સરળ, અને સંક્ષિપ્ત હોવી જોઈએ.

(૪) સરકારી દરખાસ્તી:—

૧. અરજીઓ, ૨. રિપોર્ટ, ૩. હુકમ, ૪. યાદી, ૫. હેવાલ, વગેરે.

આવા પત્રોની ભાષા સંયમવાળી, શિષ્ટાચારયુક્ત, અને સ્પષ્ટ જોઈએ.

ઉપર બતાવેલા બધી જાતના કાગળપત્રો લખવામાં નીચેની સૂચનાઓ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

પત્રલેખન વિષે સામાન્ય સૂચના.

અ. પત્રનો વિષય અને તેની ભાષા સામાને અનુરૂપ હોવી જોઈએ.
જેમકે—

૧. ઉપરી અધિકારી અત્યે નમ્રતાભરી.
 ૨. લાખાના નોકર અત્યે પ્રેમભરી.
 ૩. મિત્રો અત્યે સમાનભાવ દર્શાવનારી.
 ૪. માતાપિતા અત્યે સાચી ને ભાવનાયુક્ત.
 ૫. સગાં અત્યે સ્નેહભરી.
 ૬. બાળકો અત્યે સાદી અને રમતિઆળ.
 ૭. મહત્વના વિષયો પરત્વે જોસદાર.
 ૮. પ્રાસંગિક વિષયો પરત્વે સહેલી ને મુદાસર.
 ૯. આશ્વાસનના વિષયોમાં મૃદુ અને સમભાવનાયુક્ત.
 ૧૦. અભિનંદનના વિષયોમાં હર્ષ અને શુભેચ્છા દર્શાવનારી.
- જ. પત્રના વિષયમાં કે સરનામાંમાં જે વિશેષજીવ આપસીએ, તે ચોગ્ય, સાદાં અને ભાવદર્શક હોવાં જોઈએ;

સંબોધતાં—

નીચે લખતાં—

૧. રાજમાન રાજ્યશ્રી.	૧. આજ્ઞાંકિત સેવક.
૨. માનવંતા સાહેબ.	૨. આપનો વફાદાર સેવક.
૩. વહાલા મિત્ર.	૩. શુભેચ્છક.
૪. અખંડ સૌભાગ્યવતી.	૪. આપનો સાચો મિત્ર.
૫. શ્રીમાન મહાશય. વગેરે.	૫. નમ્ર સેવક. વગેરે.

- ક. આપણું તેમજ સામાનું ચોક્કસ નામ, રથળ અને તિથિ, પત્ર લખવામાં કદી ભૂલવાં નહિ.
- ઢ. અક્ષર, જોડણી અને વિરામચિહ્ન ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું.
- ઈ. પરથીડીઆ ઉપર સરનામું કરવાની રીતથી બાણુકાર રહેવું.

કેટલાક પત્રોની રૂપરેષા.

૧

વિષય—પરીક્ષામાં પાસ થએલા મિત્રને દિલાસો આપનારા અને હવે પછી ચોગ્ય અભ્યાસ કરવાની સૂચના આપનારા પત્રની રૂપરેષા.

૧. પ્રારંભિક હકીકત.

અ. આપણું સરનામું, (સ્થળ, તારીખ, નામ.) અને સંબોધન.

બ. પત્ર લખવાનું કારણ-નાપાસ થયાની મળેલી ખબર.

૨. દિલાસો અને સલાહ.

અ. પરીક્ષા એ કસોટીનું ખરું ધોરણ નથી.

બ. ઉપાધિઓથી-મુશ્કેલીઓથી નહિ ડરનારાજ ફતેહ મેળવે છે.

ક. અપૂર્ણતા દૂર કરી કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવાનો જ આપણો અધિકાર છે.

હ. અભ્યાસ નહિ છોડી દેવાની સલાહ, અને યોગ્ય અભ્યાસ કરવાની કેટલીક સૂચનાઓ.

ઈ. હવેથી વખતનો સદુપયોગ કરવાની સલાહ.

ફ. પરીક્ષાઓમાં નાપાસ થવા છતાં કેટલાંકે પુરુષો મોટા બની શક્યા છે.

૩. ઉપસંહાર.

અ. પરીક્ષાઓનું ધોરણ અને આપણો અભ્યાસ.

બ. ઠોકર ખાલાં સમજી જતાર બહુ આગળ વધી શકે છે.

ક. હમેશાં અભ્યાસમાંજ ચિત્ત પરોવાયલું રાખવું, ફળની આશામાં દુઃખી ન થવું.

૨

વિષય-અકસ્માતથી કોઈરેલવે સ્ટેશને રોકાઈ ગયા બાબતના પિતાને લખવાના પત્રના સુદ્ધ.

૧. પ્રારંભિક હકીકત.

અ. આપણું સરનામું (સ્થળ, તારીખ, અને નામ.) અને સંબોધન.

બ. દિવસ; મુંબઈથી ઉપડતી ને અમદાવાદ જતી ટ્રેન.

ક. સામેથી આવતી એક ગુડ્સ (માલ) ટ્રેન.

હ. વડોદરા ને વાસદ વચ્ચે મહી નદીમાં પૂર, ધોધમાર વરસાદ, ગુડ્સ ટ્રેનનું પાટા ઉપરથી ઉથલી પડવું.

૨. પરિણામ અને અમારી સ્થિતિ.

અ. અમારી ટ્રેનનું રોકાણ.

બ. ટ્રેનના ઉતાડ્યોની રાત્રિને વખતે થયેલી સ્થિતિ.

ક. અમોએ કરી લીધેલી સગવડ.

ડ. માર્ગ ખુલ્લો થવાનો સંભવ, અને આવી શકવાનો વખત.

૩. ઉપસંહાર.

અ. ચિંતા નહિ કરવાનાં કારણ.

બ. તબીયત મજબૂત અને બાળકો ખૂશમિનનમાં છે.

૩

વિષય-પરદેશ જતા મિત્રને સાવચેતી સૂચવનારા પત્રના મુદ્દા.

૧. પ્રારંભિક હકીકત.

અ. આપણું સરનામું, (સ્થળ, તારીખ, નામ.) અને સંબોધન.

બ. વધુ અલ્યાસ માટે તમે વિશાયત જાઓ છો એવી મળેલી ખબર.

ક. અલ્યાસની ધગશ માટે અભિનંદન.

૨. સામાન્ય સૂચનાઓ.

અ. તન્દુરસ્તી જળવવા માટે.

બ. મુસાફરીમાં અને પરદેશમાં રાખવી જોઈતી સાવચેતીઓ.

ક. પરદેશમાં રાખવી જોઈતી રીતભાત.

ડ. રાખવા જોઈતા ગુણ, સ્વભાવ, વગેરે.

ઈ. પાસે રાખવાં જોઈતાં સાધનો.

૩. ઉપસંહાર.

અ. મુસાફરીની રીત, તેના ફાયદા, અને જીવનમાં તેની કિંમત.

બ. તમારા કલ્યાણમાં રહેલું બીજાઓનું કલ્યાણ.

ક. સ્તુત્યકાર્ય માટે ફરીથી અભિનંદન, અને ફતેહ માટે પ્રભુપ્રાર્થના.

૨૬. અરજીઓ—ઉપરી અધિકારીને કંઈ અરજ કરીએ, કે તેમની પાસે આપણે નમ્રતાપૂર્વક કંઈક માગણી કરીએ, તે અરજ કહેવાય. અરજ એ પણ આપણી સ્થિતિનું એક પ્રકારનું કથનજ છે. અરજ યથાર્થ હોય તોજ અરજ ધ્યાનમાં લેવાય.

આવી અરજીઓ એ હુંકું કથન છે. તેથી ઐતિહાસિક કે સામાન્ય બનાવના મુદ્દાઓમાં ઘટતો ફેરફાર કરી રૂપરેખા નક્કી કરવી જોઈએ. નીચે કેટલીક અરજીઓના મુદ્દા આપ્યા છે.

૧

વિષય—ઘાડપાડુઓના ત્રાસમાંથી રક્ષણ મેળવવા માટે તે ખાતાના ઉપરી અમલદારને ગામ લોકોની અરજી.

૧ અધિકારીનું સરનામું, સ્થળ, વગેરે. (પોલિસ સબ ઈન્સપેક્ટર.)

૨ વસ્તુસ્થિતિ.

અ. ગામ, વસ્તી, વખત, અને સંબંધો.

બ. રાત્રિએ ખંડુકોના થતા અવાજ.

ક. પાસેના એક બે ગામોમાં થયેલી લૂંટની ખબર.

૩ ખનાવ.

અ. તા.....એ રાત્રિએ ૧૧ વાગે હથિઆરબંધ વીસેક ઘાડપાડુઓનું આવવું.

બ. ગામલોકોનું એકત્ર થઈ જવું. પાછા હઠવું, અને નાસી જવું.

૪ પરિણામ.

અ. લોકોમાં ભારે ખળભળાટ, બનમાલ માટે ચિંતા.

બ. ખચાવ કરવા માટે ગામ લોકોએ લીધેલા કપાય.

૫ નિવેદન. (રક્ષણ માટે પોલિસની જરૂર.)

૨

વિષય—નોકરી મેળવવા માટે અરજી.

૧. સંસ્થાનું સરનામું.

૨. અરજદારનું નામ, રહેઠાણ, કઈ જગાની હિમેદવારી ?

૩. લાયકાત-ઉંમર, અભ્યાસ, અનુભવ, નોકરી કરવાની જરૂરિયાત.

૪. સારી નોકરી કરવાની અને વફાદારીની ખાતરી

૫ છેલ્લું નિવેદન.

૩

વિષય—નવી નિશાળ ઉઘાડવા માટે.

૧. યોગ્ય અમલદાર, નામ અને ચોક્કસ રહેઠાણ

૨. ગામનું નામ, વસ્તી, જાતિનું પ્રમાણ, ધંધો-રોજગાર.

૩. ખાળકોની કેળવણી માટે ચાલુ વ્યવસ્થા.

૪. તેમાં આવતી મુશ્કેલીઓ.

૫. નવી નિશાળ ઉઘાડવાથી થનારા લાભો.
૬. તેમાં ગામની મદદ.
૭. છેલ્લું નિવેદન.

૨૭. રિપોર્ટ (હેવાલ)—કોઈ બનેલા બનાવનો કે સંસ્થાના કામકાજનો કે તેની પરિસ્થિતિ જણાવનારો હેવાલ ઉપરી અધિકારીને લખી જણાવીએ તે રિપોર્ટ કહેવાય. જાહેર પ્રજાને લાભદાયક જે યાદી અહાર પાડીએ તે સરકયુલર કે નિવેદન પત્રિકા કહેવાય.

રિપોર્ટ કે હેવાલ એ પણ એક જાતનો નિબંધજ છે. જે બનાવ બન્યો હોય, કે જેવી સ્થિતિ હોય તેની રૂપરેષા ઐતિહાસિક કે સામાન્ય બનાવ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય. નીચે એક રિપોર્ટના મુદ્દાઓ આપ્યા છે.

૧

વિષય—રેલથી થએલા નુકસાન બાબતનો રિપોર્ટ.

૧. સરનામું. (ચોર્યાસી તાલુકાના મામલતદાર ઉપર.)

૨. સ્થળ, સમય અને પરિસ્થિતિ,

અ. ગામ રાંદેર, તાલુકે ચોર્યાસી.

બ. ચાલુ સાલનું ચોમાસું અને પાક.

ક. વર્ષ સાડે નીવડવાની સંપૂર્ણ આશા.

૩. બનાવ.

અ. તા. ૨૨થી તા. ૨૬મી જુલાઈ સુધીમાં સખત વરસાદ.

બ. પાણી નહિ વહી શકવાથી પાકને થએલું નુકસાન.

ક. બનમાલનું નુકસાન.

૪. પરિણામ.

અ. ખેડુતોની નિરાધાર સ્થિતિ.

બ. મદદની જરૂરિયાત.

૫. છેવટનું નિવેદન.

અરજી અને રિપોર્ટ વિષે સામાન્ય સૂચના.

૧. રાજ્યના પ્રત્યેક અધિકારીને શો અધિકાર છે, અને તેને મુખ્ય શી ફરજો બજાવવાની હોય છે, તેનું જ્ઞાન મેળવવું ખાસ આવશ્યક છે.

૩. સરનામામાં અધિકારીનો જે ઓદ્દો હોય તે ઓદ્દો અને જે વિભાગ પરત્વે તે હોય તે વિભાગજ દર્શાવાય.
૪. લખાણુ જેમ અને તેમ હુંકું, મુદ્દાસર, શિષ્ટ અને રૂઢ હોયું જોઈએ.
૫. અરજીમાં નીચે જમણી બાજુએ આપણું ચોકસ નામ બતાવવું, અને રિપોર્ટમાં નામ તથા ઓદ્દો દર્શાવવાં, પરંતુ બન્નેમાં ડાબી બાજુએ આપણું મથક અને તારીખ લખવાનું કદી ભૂલવું નહિ.
૬. સાફ લખાણુ એ એક પ્રમાણપત્ર છે, માટે અક્ષર, જોડણી, અને વિરામચિહ્ન ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું.

પ્રકરણ ૪ થું

વર્ણનરૂપ નિબંધ.

૨૮. વર્ણન—વાંચનારના આગળ વર્ણવવાની વસ્તુનો તાદ્દશ્ય ચિતાર રજુ કરવો એ વર્ણનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. વર્ણન કરવામાં એક પછી એક, એમ અનુક્રમે લકીકતો આપીને પુરો ચિતાર આપવાનો હોય છે.

વર્ણન માટે સામાન્ય સૂચના.

૧. વર્ણનની તમામ બાબતો ક્રમિક હોવી જોઈએ.
૨. નજવી બાબતોનું વર્ણન ન કરતાં ખાસ વિશેષતા ઉપરજ લક્ષ આપવું.
૩. જેનું વર્ણન કરવાનું હોય, તે વસ્તુનો પ્રથમ કલ્પનાથી મન આગળ સાક્ષાત્કાર કરવો.
૪. વધારા પડતું અગર અયોગ્ય હોય એવું કંઈપણ વર્ણન ન કરવું.
૫. યથાર્થ ખ્યાલ આવે, તેજ વર્ણન સફળ ગણાય.

આ પ્રમાણે વર્ણન સંબંધી સામાન્ય સૂચનાઓ જાણ્યા પછી તેના જુદા જુદા પ્રકારો લઈએ, તે દરેક પ્રકારના વિષયની સામાન્ય રૂપરેખા કેવી રીતે ઘડી શકાય તે તપાસીએ, અને પછી દૃષ્ટાન્તે લઈ તે રૂપરેખાના નિયમો લાગુ પાડીએ.

૨૯. પ્રાણી, વનસ્પતિ, ખનિજ, વગેરે.

અ. પ્રાણી—તમામ પ્રકારનાં જીવ-જંતુ, પશુ, પક્ષી, વગેરે સંબંધી નિયંધો આ વર્ગમાં આવે. જેમકે—કાડી, મધમાખી, મચ્છર, કુતરો, ખિલાડી, વ્હેલ, ગાય, હાથી, મોર, વગેરે.

બ. વનસ્પતિ—જેનો માનવજીવન સાથે ખાસ સંબંધ હોય, એવી વનસ્પતિ સંબંધી નિયંધો આ વર્ગમાં આવે. જેમકે—શેરડી, આંખો, કપાસનો છોડ, નાળિયેરી, વડ, સિંકોના, વગેરે.

ક. ખનિજ—ખાણોમાંથી નીકળતી ધાતુઓ, ક્ષારો, કોલસા, વગેરે વસ્તુઓ સંબંધી નિયંધો આ વર્ગમાં આવે. જેમકે મીઠું, ગંધક, સુરોખાર, કોલસો, સોનું, પેટ્રોલિયમ, વગેરે.

આ પ્રકારના નિયંધોનો હેતુ એ છે કે તે વસ્તુઓનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે, અને જગતમાં તેની ઉપયોગિતા કેટલી છે તે સમજાય.

પ્રાણી, વનસ્પતિ, ખનિજ વગેરે માટે સામાન્ય રૂપરેખા.

૧. જાત, વર્ગ, અને તે કયાં જોવામાં આવે છે ?

૨. લક્ષણ કે ગુણ. (દેખાવ, ટેવ, રવભાવ, વગેરે.)

૩. ખાસ કરવાના માર્ગ. (ઉછેરીને, પાળીને, ખેતી કરીને કે ખોદીને.)

૪. તે વસ્તુનો માનવજાતિ તેમજ કુદરત સાથે સંબંધ—ઉપયોગિતા.

૫. સારાંશ.

આ પ્રમાણે ‘કોલસા’ વિષેના નિયંધની રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે થશે:—

૧

વિષય—કોલસો.

૧. જાત, વર્ગ, ઉત્પત્તિનું મૂળ.

અ. ખાણમાંથી ઉત્પત્તિ—ખનિજ.

બ. જંગલો દ્વારાને તેમાંથી લાંબે કાળે કોલસાનું બનવું.

૨. લક્ષણ, અને ગુણ—(કાળો નક્કર, ચળકતો ને વજનદાર)

૩. મળી આવવાનાં સ્થળ.

અ. ગ્રેટબ્રિટન અને યુનાઇટેડ્ડેટ્રસ.

બ. જર્મની, રુશિયા અને ઓસ્ટ્રેલિયા.

ક. ચીન અને હિંદુસ્તાન.

૪. ઉપયોગિતા.

અ. બાળવાના કામમાં.

ક. મશીનરી ચલાવવામાં.

બ. મોટી ભઠ્ઠીઓમાં.

દ. ડામર અને તેમાંથી બનતી

ક. ગેસ બનાવવામાં.

ચીન્ને-રંગ વગેરે બનાવવામાં.

૫. સારાંશ.

અ. તેણે જગતની ધપાવેલી પ્રગતિ.

બ. દેશની પ્રગતિ કરનાર મુખ્ય બે વસ્તુ: લોઢું અને કાલસો.

વિષય—ઘોડો.

૧. વર્ણન—કદ, દેખાવ વગેરે.

૨. ગુણ, સ્વભાવ ને લક્ષણો.

અ. હિંમતવાળું પણ બીકળું. (ભડકળું.)

બ. તીવ્ર સ્મરણશક્તિ.

ક. કામ કરવાને તૈયાર અને મળતાવહું.

૩. ઉપયોગિતા.

અ. ખેતીના કામમાં.

દ. શિકાર કરવામાં.

બ. મશીનરી ચલાવવામાં

ફ. ઘોડાની સરત રમવામાં.

ક. માલ લઈ જવા લાવવામાં.

ગ. સ્વારી કરવામાં.

ક. લડાઈમાં.

૪. સારાંશ.

અ. અર્વાચીન કાળમાં તેની ઓછી અગત્ય. (નવી શોધખોળને અંગે)

બ. વૈભવની નિશાની તરીકે તેનો ઉપયોગ.

૩૦. શહેર, બંદર બાંધકામ, વગેરે.

અ. અગત્યનાં શહેરો—લંડન, મુંબઈ, અમદાવાદ, પેરિસ, સુરત, દિલ્હી, ચાંપાનેર, શ્રીનગર, વગેરે.

બ. અગત્યનાં બંદર—કરાંચી, સિંગાપુર, વેનિસ, રંગુન, એડન, વગેરે.

ક. અગત્યનાં બાંધકામ—આગ્રાનો તાજમહાલ, સક્કર ખેરેજ, દેલવાડાનાં દહેરાં, રુદ્રમાળ, કાર્લીની ગુફાઓ, રાજાબાદ ટાવર, વગેરે. સ્થળોની અગત્ય અને ગૌરવ સમજાય, એ આવા પ્રકારના નિબંધોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

શહેર, બંદર, બાંધકામ, વગેરે માટે સામાન્ય રૂપરેષા.

૧. નામ, ચોક્કસ સ્થળ. ૪. ઉપયોગિતા અને પ્રસિદ્ધિ.
૨. ઐતિહાસિક હકીકત. ૫. સારાંશ.
૩. ખાસ વિશેષતા—આબોહવા, વેપાર, જમીન, વસ્તી, કદ, રચના, વગેરે.

આ પ્રમાણે સક્કર ખેરેજ વિષે લખવાનું હોય તો તેની રૂપરેષા નીચે પ્રમાણે થાય.

વિષય—સક્કર ખેરેજ.

૧. ચાલુ સ્થિતિ.

- અ. સિંધુ નદી અને સિંધ પ્રાન્ત, તેની વસ્તી ને જમીન, બેજ ઋતુઓ, વરસાદ તદ્દન ઓછો, સિંધુ નદીનું ઝડપી વહેણ.
- બ. સક્કર, બક્કર, અને રોહરી એ ત્રણ ટેકરીઓ, સક્કર એ પંચબના વેપારનું બારું.
- ક. સક્કર આગળ નીચેના ભાગમાં ખેરેજ. (પુસ્તો.)

૨. ઐતિહાસિક હકીકત.

- અ. ૧૩મી જાન્યુઆરિ ૧૯૩૨ના દિવસે ખુલ્લો મુકાયો.
- બ. પુસ્તો બાંધવાની જરૂરિયાત.

૩. સામાન્યજ્ઞાન.

- અ. પુસ્તાની લંબાઈ ૪૦૦૦ ફૂટ, ૬૬ તાક-વળાંક, દરેક તાક ૮૦ ફૂટ પહોળો, પર ટનનો એક દરવાજો. (પાણીને રોકનારો.)
- બ. પુસ્તા ઉપર બે પુલ. ૧. વ્યવહાર માટે, ૨. પાણીની ઉધાડણીના દરવાજાની સવડ માટે. (વીજળીના બળથી)
- ક. ઘોળા ચુનાના પત્થરથી બાંધકામ, કમાનો કાંકરેટથી, ત્રણ વર્ષ ચાલેલું કામકાજ, ૨૦ કરોડનો અંદાજ ખર્ચ.

૪. તેની ઉપયોગિતા. અ. સાત નહેરો:—

૧. રાઈસકેનાલ, (૮૨ માઈલ, તેની બે શાખાઓ ૬૫ ને ૨૫૮ માઈલ.)
૨. નોર્થ કેનાલ, (૩૫ માઈલ, શાખા ૧૭૧ માઈલ.)
૩. દાદુ કેનાલ, (૧૩૧ માઈલ.)
૪. નારા કેનાલ, (૧૫૦ માઈલ.)
૫. રોહરી કેનાલ; (૨૦૮ માઈલ—અગત્યની.)
૬. પૂર્વ કેનાલ, (૧૩ માઈલ.)
૭. પશ્ચિમ કેનાલ (૪૫ માઈલ.) } ખરપુર સ્ટેટની.

બ. શાખાઓ સાથે કુલ ૩૭૦૦૦ માઈલ લંબાઈની નહેરો; ૭૫ લાખ એકર જમીનનું થનારું ખેડાણ; ઘઉં, ચોખા, અને રૂનો થતો પુષ્કળ પાક; પાણીનું માપ કાઢવાની યોજના.

૫. સારાંશ.

અ. સિન્ધ પ્રાન્તની ફળદ્રુપતામાં અને વેપાર રાજગારમાં વૃદ્ધિ.

બ. દુનીઆનાં સોટાં બાંધકામોમાંનું એક.

૩૧. દેશ, ખેટ, પર્વત, નદી, સરોવર વગેરે.

અ. દેશો—કાશ્મિર, બ્રિટિશ ટાપુઓ, ન્યુઝીલેન્ડ, વગેરે.

બ. પર્વતો—હિમાલય, આલ્પ્સ, આન્ડીઝ, વગેરે.

ક. નદીઓ, સરોવરો વગેરે—માનસરોવર, નાદગ્રાનો ઘોષ, ગંગા નદી, એમેઝોન, વગેરે.

સ્થળની અગત્ય, અને મહત્તા સમજાય, એ આવા પ્રકારના નિર્મિતોને હેતુ છે.

પાછળ બતાવેલી રૂપરેખામાં થોડો ઘણો ફેરફાર કરીને આવા નિર્મિતોની રૂપરેખા નક્કી કરી શકાશે.

હિમાલય વિષે લખનું હોય તો તેની રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે થઈ શકશે.

વિષય—હિમાલય.

૧. વસ્તુસ્થિતિ.

અ. સ્થળ વિસ્તાર—હિન્દની ઉત્તરે, એશિયાના મધ્ય ભાગમાં, ૨૦૦ માઈલ પહોળી અને ૧૫૦૦ માઈલ લાંબી પર્વતની હારો.

બ. કુદરતી ત્રણ ભાગ—૧. અરક્ષી દેહકાએલો, ૨. ગાઢાં જંગલોથી ભરપુર, ૩. અને ખીણો અને નદીઓના વિસ્તારવાળો.

૨. ઉપયોગિતા.

અ. દિવાલ રૂપે હોવાથી દેશનો અચાવ.

બ. વરસાદ લાવવામાં સાધન રૂપ.

ક. મોટી નદીઓનું મૂળ; અરક્ષ ઓગળવાને લીધે તેઓમાં ઉનાળામાં આવતું પૂર.

ઢ. નતનતની આબોહવા અને ભિન્નભિન્ન વનસ્પતિની પેદાશ.

ઈ. અદ્ભુત દર્યોથી ધાર્મિક ભાવનાની નિર્મિતિ.

ફ. આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે એકાન્ત સ્થળ.

૩. સારાંશ.

અ. હિન્દુલોકોની નજી દેવભૂમિ-સ્વર્ગભૂમિ.

બ. પાંચમીરનો ઉચ્ચપ્રદેશ (૧૩૦૦૦ ફુટ) એ નજી દુનીઆની અગાસી.

ક. એવરેસ્ટ શિખર (૨૯૧૪૫ ફુટ) એ નજી હિન્દુઓની ઉંચામાં ઉંચી વિજયપતાકા.

ઢ. વનસ્પતિની સમૃદ્ધિ એ નજી કુદરતનો ખજાનો.

૩૨. કુદરતનાં દર્યો—કાળ અને સ્થળને અનુસરી જે કુદરતના અદ્ભુત અને મનોહર દેખાવ દષ્ટિગોચર થાય, તેના વર્ણન સંબંધી નિર્બંધો આ વર્ગમાં આવે. જેમકે—પ્રાતઃકાળ, ચાંદની, વસંત ઋતુ, ચોમાસામાં વનવર્ણન, મૃગજળ, ઉનાળો, અરક્ષના તરતા ડુંગરા, ધૂમકેતુ, મેઘધનુષ્ય, જ્વાળામુખી પર્વત, વ્યાપારી પવનો, ઊના પાણીના ઝરા, વગેરે.

સૃષ્ટિની કળા—ખુબી ધ્યાનમાં આવે, અને એ રીતે પ્રભુની લીલા સમજાય, એ આવા પ્રકારના નિર્બંધોનો ઉદ્દેશ છે.

કુદરતનાં દર્યો માટે કોઈપણ પ્રકારની સામાન્ય રૂપરેખા આપી શકાય નહિ. લખનારે તેને માટે પ્રથમ તે દસ્ત્યને લગતી જુદી જુદી વિગતો જે પ્રમાણે યાદ આવતી જાય તે પ્રમાણે અનુક્રમે પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ આણવી, અને પછી તેનાં કારણો અને અસર બતાવવી.

જેમ અને તેમ આમેહુળ વર્ષુન આપી શકાય તેવો પ્રયત્ન કરવો.
એકાદ વિષયની રૂપરેષા નીચે આપી છે:—

વિષય—વસંતઋતુ.

૧. વર્ષુન.

અ. છ ઋતુઓ: હેમન્ત, શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, અને શરદ્ઃ
તેમાં વસંત મુખ્ય.

ઘ. લગભગ બે માસ, શિયાળા અને ઉનાળાની સંધિનો કાળ.

૨. વસંતઋતુની મહત્તા.

અ. ઠંડ તાપ સરખાં, કામકાજને અનુકૂળ.

ઘ. વનસ્પતિનાં નવાં રૂપ, (યુવાવસ્થા.)

ક. વસંતપંચમી, હોળી, શિવરાત્રિ વગેરે તહેવારો.

૩. દેખાવ.

અ. પક્ષીઓના મધુર ક્વરવ.

ક. વસંતપૂર્ણિમાની ચાંદની.

ઘ. મધુર પુષ્પોની સુવાસ.

ક. પ્રભાતના ઉત્સવોની ઋદ્ધ,

આનંદની રેલછેલ.

૩૩. બનાવટ અને કારીગરીની વસ્તુઓ—પૃથ્વીનાં
દૃશ્યોમાંથી મનુષ્યોએ પોતાના જીવનની સુખ સગવડ મેળવવા અનેક
ચીજો બનાવી છે, જેમકે—ચા, ચામડું, ખાંડ, ચોખ્ખા, કાપડ, રેશમ,
માટીનાં વાસણો, કાગળ, કાચનો સામાન, વગેરે. આવા નિર્બંધી
લખવાનો હેતુ એ છે કે એવી વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ, અને તેનો માનવ-
જીવનમાં ઉપયોગ સમજવામાં આવે. આવા પ્રકારના નિર્બંધોની
સામાન્ય રૂપરેષા નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે—

સામાન્ય રૂપરેષા.

૧. નામ, ઉત્પત્તિ.

૩. તેની બનાવટ.

૨. ગુણ, દેખાવ, વગેરે.

૪. તેનો ઉપયોગ.

આ પ્રમાણે ખાંડ વિષે લખવાનું હોય તો તેની રૂપરેષા નીચે
પ્રમાણે યોજી શકાય—

વિષય-ખાંડ.

૧. ઉત્પત્તિ.
 અ. શેરડીમાંથી ઉત્પત્તિ.
 બ. તેમાંથી રસ કાઢવાની, તેને ગાળવાની, અને તેમાંથી દાણાદાર ખાંડ બનાવવાની ક્રિયાઓ.
૨. ગુણ, દેખાવ, વગેરે. (ગળી, સફેદ, દાણાદાર.)
૩. તેની બનાવટ.
 અ. પ્રાણીઓની ચરખીમાંથી. ક. શેરડી, ખીટ વગેરેમાંથી
 બ. ખનિજ કોલસામાંથી.
૪. ઉપયોગ.
 અ. મિઠાક બનાવવામાં. ક. ચા, શરબત વગેરે પીણામાં.
 બ. ખોરાક સાથે મિશ્રણ કરવામાં. ડ. દવાના ઉપયોગમાં.

પ્રકરણ પમું.

નિરૂપણાત્મક નિબંધો.

૩૪. નિરૂપણ—કોઈ જાગતની સ્પષ્ટ સમજૂતી આપવી તે નિરૂપણ છે. નિરૂપણાત્મક નિબંધોના વિષયો:—સહકારી મંડળી, ધારાસભા, છાપવાની કળા, સંખ્યા અને તેના કાયદા, દિવાળી, ક્રિકેટની રમત, હોકાયંત્ર, આમોદેશન, હળવું સાહિત્ય, હાલનાં નાટકો, વગેરે.

આવી જાતના નિબંધોનો ઉદ્દેશ એ છે કે તે વિષયોને લગતી બધી વિગતો આપવી, કે જેથી વાંચનાર તે વિગતોમાં સહેલો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ સમજી શકે. નિરૂપણાત્મક નિબંધોમાં વર્ણન તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે, અને સમજૂતી એ તેનું આંતર સ્વરૂપ બતાવે છે. આંતર સ્વરૂપ સ્પષ્ટ બતાવાય, તોજ યથાર્થ નિરૂપણ ગણાય. નિરૂપણના વિષયોની સામાન્ય રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે:—

૧. સામાન્ય હકીકત, વ્યાખ્યા, કે ઓળખાણ.
૨. એને લગતો ઇતિહાસ.
૩. સ્પષ્ટ સમજૂતી.
૪. ફાયદા ગેરફાયદા કે શુભ-અશુભ પરિણામ.
૫. સાર, કે છેવટની નોંધ.

આ પ્રમાણે સામાન્ય રૂપરેખા જાણ્યા પછી હવે તેના જુદા જુદા પ્રકાર લઈએ, અને પછી તેને લગતાં દષ્ટાન્તો લઈ, ખતાવેલી રૂપરેખાના નિયમો તેને લાગુ પાડીએ.

૩૫. સંસ્થાઓ અને મંડળો—લોકોપયોગી અગર લોક-કલ્યાણને અંગે કામ કરનારી સંસ્થાઓ અને મંડળો સંબંધી નિબંધો આ વર્ગમાં આવે. તેવા વિષયોની માહિતી આપી, તેના કામકાજ સંબંધી સમજૂતી આપી, તેનાથી થતાં કાર્યનું શુભ-અશુભ પરિણામ ખતાવવું એ આવા પ્રકારના નિબંધોનો હેતુ છે.

આવા વિષયોના દાખલા—

જિંદગીનો વીમો, સહકારી મંડળો, સાર્વજનિક દવાખાનું, કેળવણી મંડળ, મ્યુનિસિપાલિટી, લોકલબોર્ડ, ધારાસભા, અનાયાશ્રમ વગેરે. આવા વિષયોમાંના કેટલાક વિષયોની રૂપરેખા નીચે આપી છે:—

વિષય—શહેર સુધરાઈ ખાતું (મ્યુનિસિપાલિટી.)

૧. સામાન્ય હકીકત.

અ. મોટાં શહેરોમાં લોકોની શરીર સુખાકારી જાળવનારું મંડળ.

બ. નિભાવ-ઘર, જાળરૂં, પાણીના નળ, વગેરે ઉપર કર; અને જતા આવતા માલ ઉપરની જકાત.

૨. ઇતિહાસ.

અ. કંપનિ સરકારના રાજ્યમાં પ્રથમ કલકત્તા, મદ્રાસ અને મુંબઈમાં તેની શરૂઆત.

બ. ઇ. સ. ૧૮૫૦માં મ્યુનિસિપાલિટીને લગતો કાયદો.

ક. ઇ. સ. ૧૮૭૦માં તેમાં સુધારો.

દ. ઇ. સ. ૧૮૮૧માં લોર્ડ રીપને આપેલું સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું સ્વરૂપ.

ઈ. ૧૮૬૩માં તેની સત્તા, કાર્ય, અને પ્રજના પ્રતિનિધિત્વમાં વૃદ્ધિ.

૩. ચાણુ વહીવટ.

અ. પહેલાં રૂ પ્રતિનિધિઓ પ્રબના, અને રૂ સરકારના નીમેલા હતા.

બ. ચુંટણીનું ધોરણ.

ક. સરકારનો અંકુશ. હવે બધા સભ્યો લોકનિયુક્તજ હોય છે.

૪. તેની ફરજો.

અ. દીવાખત્તીની વ્યવસ્થા અને આગથી સંરક્ષણ.

બ. પાકા રસ્તા બંધાવવા, તેને ઠીકઠાક ને સાફ રખાવવા, તે પહોળા કરાવવા, અને હરકત કરતી વસ્તુઓને દૂર કરવી.

ક. ગંદકી દૂર કરાવવી; મરદાં બાળવા-દાટવાની વ્યવસ્થા કરવી; જળરે, ગટર, હમામખાનાં, હવાડા, તળાવ, વગેરે બંધાવવાં, દુરસ્ત કરાવવાં, અને લોકોને પાણી પુરું પાડવું.

દ. નુકસાનકારક અને જોખમકારક વેપારધંધા અટકાવવા, અગર અંકુશ મૂકી નિયમમાં રાખવા.

ઈ. બાળકોને કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરવી.

ક. દવા વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી.

૫. સારાંશ-ફાયદા-ગેરફાયદા.

નોંધ—ઉપર પ્રમાણે આ વર્ગના ગમે તે વિષયની રૂપરેષા થકી શકાય, પરંતુ કોઈ શહેરની જ રયુનિસિપાલિટી ઉપર નિબંધ લખવાનો હોય ત્યારે તેને લગતી જ હકીકતો આવે, પણ સામાન્ય લખવાનું ન હોય એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

વિષય-ટપાલની વ્યવસ્થા.

૧. સામાન્ય હકીકત.

૨. ઇતિહાસ.

અ. પ્રાચીન સમયમાં ટપાલ મોકલવાની પદ્ધતિ, લશ્કરી ટપાલની વ્યવસ્થા.

બ. હાલની વ્યવસ્થા. (હલકારા, ગાડી, રેલવે મારફતે.) ઇ. સ. ૧૬૭૫માં પ્રથમ વ્યવસ્થિત.

૩. સમજૂતી.

અ. પહેલાં અને હાલમાં ટપાલના દર.

બ. પોસ્ટમેનો, અને ઓફિસોની વ્યવસ્થા.

ક. ટપાલ ખાતાનો સંપ (પોસ્ટલ યુનીયન.)

૪. પોસ્ટખાતાનાં કામ.

અ. મનિઓર્ડર.

ડ. ટેલિગ્રાફ અને ટેલિફોન.

બ. સેવિંગ્સ બેંક.

ઈ. વાયરેસ ટેલિગ્રાફ.

અ. પોસ્ટ પારસલ.

૫. સારાંશ કે છેવટની નોંધ.

૩૬. વેપાર ઉદ્યોગ અને હુન્નરકળા સંબંધી—આ પ્રકારના નિર્મંધોમાં જુદીજુદી ગતના વેપાર ઉદ્યોગો, અને હુન્નરકળાઓને લગતા નિર્મંધો આવે. આવા નિર્મંધોનો હેતુ એ હોય છે કે તેને લગતી સર્વ પ્રકારની માહિતી અને સમજણ આપવી, અને છેવટે તેના ફાયદા ગેરફાયદા જણાવવા.

આવા નિર્મંધોના વિષયો:—સંચા અને તેના ફાયદા, રંગાટકામ, વણાટકામનો ઉદ્યોગ, રેશમનો વણાટ, ભરતકામ, છાપવાની કળા, વગેરે.

આ પ્રકારના વિષયોમાંના કેટલાકની રૂપરેખા નીચે આપવામાં આવી છે.

વિષય—છાપવાની કળા.

૧. સામાન્ય હકીકત.

અ. છાપવાની કળાની સમજૂતી.

૨. ઇતિહાસ.

અ. પ્રાચીન સમયમાં—હસ્તલિખિત, શિલાછાપ, તામ્રપટ.

બ. મધ્યયુગમાં—ચોકકામાં બીબાં ગોઠવવાની શોધ (ચીનમાં).

ક. અર્વાચીન યુગમાં—પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.

૩. છાપવાની જુદી જુદી રીતો.

૪. છાપવાની કળા હાથ લાગવાથી થતા લાભ.

૫. ઉપસંહાર—દેશની આબાદીમાં તેનો હિસ્સો.

વિષય—વસ્તીગણતરી.

૧. સમજૂતી.

૨. ઇતિહાસ.

અ. રોમનોના વખતમાં. બ. મધ્યયુગમાં. ક. હાલના વખતમાં.
 ઢ. ઇ. સ. ૧૮૭૧માં (લોર્ડ મેયો) હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ વસ્તીગણતરી,
 પછી દશ દશ વર્ષે.

૩. જુદી જુદી રીતો.

૪. વરતી ગણતરીથી થતા લાભ.

અ. દેશની સાચી સ્થિતિ જાણવા માટે તેની જરૂર.

બ. સુધારા માટે મળી આવતી માહિતી.

૫. ઉપસંહાર.

૩૭. રમતગમત, ઉત્સવો, અને પ્રવાસો—તહેવારના દિવસો, ઉત્સવના પ્રસંગો, મિજલસો, મેળાવડા, સંમેલનો, મેળા, જુદી જુદી જાતની રમતો, ઉગ્રાણીઓ, આનંદપર્યટનો, પરિપટો, વગેરે વિષયોને લગતા નિર્બંધો આ વર્ગમાં આવે. આવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થવાનાં કારણ, તેમાંથી મળતો આનંદ, અને તેનાં પરિણામ અતાવવાનો આવા નિર્બંધોનો હેતુ છે. આવા વિષયો:—દિવાળી, ક્રોધ મેળાનું વર્ણન, દશેરા, શેતરંજ, હોળીના દિવસો, ચકભિલ્લુની રમત, ઈનામનો મેળાવડો, વગેરે. આ વિષયોમાંના કેટલાકની રૂપરેખા નીચે આપવામાં આવી છે:—

વિષય—દશેરા.

૧. સામાન્ય હકીકત.

અ. આસો સુદ ૧૦—નવરાત્ર પછીનો દિવસ—વિજયાદશમી.

બ. જેમ બ્રાહ્મણોની ખગેષ, વૈશ્યોની દિવાળી, શૂદ્રોની હોળી, તેમ ક્ષત્રિયોનો વિજયાદશમી—ખાસ તહેવાર છે.

ક. વર્ષાઋતુ અને શરદઋતુની સંધિ, ક્ષત્રિયોને વિજય મેળવવા જવાનો સમય, અને લડાઈની તૈયારી કરવાનો દિવસ.

૨. ઐતિહાસિક હકીકત.

અ. એ દિવસે રામે રાવણ ઉપર વિજય મેળવ્યો.

બ. પાંડવોએ શસ્ત્ર ધારણ કર્યા અને રાજ્ય મેળવ્યું.

ક. ભગવાન ગૌતમજીનો જન્મદિવસ.

ઢ. દેવી દુર્ગાએ મહિષાસુરનો વધ કર્યો.

૩. એનું વર્ણન.

અ. શમીપૂજનનો મહિમા. બ. ઘોડાઓની અને શસ્ત્રોની હરિફાઈ.
ક. નગરજનોમાં ઉત્સાહ અને આનંદ, ઢ. રાજની સ્વારી.

૪. કાયદા-પરિણામ.

વિષય—કોઈ અવાસ.

૧. સામાન્ય હકીકત.

અ. ક્યારે, ક્યાંથી અને ક્યાં જવા માટે નીકળ્યા ? બ. તેની મહત્તા.

૨. ટુંકો ઇતિહાસ.

અ. શરૂઆત, સાથીઓ અને અનુકૂળતા.

બ. જોએલાં દરેયા, તેમાં રહેલી ખાસ વિશેષતા અને ગૌરવ.

૩. પરિણામ.

અ. મુસાફરીની અસર. બ. સાધનોની સગવડ.

૪. તેના કાયદા.

૩૮. વિજ્ઞાનને લગતા વિષયો—માનવજાતની સુખ સગવડમાં અને સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવવામાં ઉપયોગી બાબતો, અને વિજ્ઞાનને લગતી શોધખોળો વિષેના નિબંધો આ વર્ગમાં આવે.

આવા વિષયો—બળીઆ ટંકાવવા, હોડાયંત્ર, વાયુભારમાપક યંત્ર, (બેરોમીટર) ગરમી માપક યંત્ર, (થર્મોમીટર) રોન્ટગનનાં કિરણો, (એક્સ-રેઈઝ) ટ્રામગાડી, હવા, ગ્રામોફોન, વગેરે.

જીવનને ઉપયોગી પદાર્થોના ગુણ તથા ઉપયોગ જાણવા તેમજ શોધખોળોને લગતી માહિતી આપવી એ આવા નિબંધોનો હેતુ છે.

આ વર્ગના વિષયોમાંના કેટલાકની રૂપરેખા નીચે આપવામાં આવી છે:—

વિષય—ગરમીમાપકયંત્ર (થર્મોમીટર).

૧. સામાન્ય હકીકત.

અ. પારાના કેટલાક ખાસ ગુણો.

બ. કાચની નળીમાં તેને ભરવાની ક્રિયા.

ક. કારખિંદુ અને ઉદાળખિંદુ.

ઢ. અંશ પાડવાની જુદી જુદી રીત.

૨. જુદી જુદી જાતનાં ગરમીમાપક યંત્ર.

અ. સેન્ટીગ્રેડ. બ. ફેરનહાઈટ. ક. રોમર.

૩. તેનો ઉપયોગ.

અ. હવાની ગરમી માપવામાં. બ. શરીરની ગરમી માપવામાં.

૪. સારાંશ—મનુષ્યજીવનમાં તેની જરૂરિયાત.

વિષય-દ્રામગાડી.

૧. સામાન્ય હકીકત.

અ. પહેલી શોધ—ઓછા બળથી ગાડી ચાલે તેવા પ્રયોગો અને પાઠનો ઉપયોગ.

બ. પાઠ નાખવાની શરૂઆત.

૨. દ્રામગાડી અને આગગાડીમાં તફાવત.

અ. લાંબી મુસાફરી માટે આગગાડીની અને ટુંકી મુસાફરી માટે દ્રામગાડીની અનુકૂળતા.

બ. આગગાડીથી જુદાં જુદાં ગામોમાં અને દ્રામથી એકજ શહેરના જુદા જુદા લક્ષ્યાંકોમાં જવાની જોગવાઈ.

ક. થોભવાનાં સ્થળો વચ્ચેનું અંતર.

ડ. ભારૂં વસુલ કરવાની બંનેની રીત.

૩. દ્રામગાડી ખેંચવાની રીતો.

અ. ઘોડાઓથી. બ. વરાળયંત્રથી. ક. વીજળીની મદદથી.

૪. ફાયદા.

અ. જવા આવવાની સગવડ.

ક. દ્રવ્યનો ખચાવ.

બ. વખતનો ખચાવ.

૫. સારાંશ.

અ. વધારે પ્રવૃત્તિવાળાં શહેરોમાં તેની જરૂર.

બ. મુસાફરીમાં રાખવી જોઈતી સાવચેતી.

૩૯. સાહિત્યવિષયક—આ વર્ગમાં ભાષા અને સાહિત્યને લગતા નિબંધો આવે. ભાષા વિભાગમાં ભાષાની ઉત્પત્તિ, તેનો વિકાસક્રમ, અને તેના સ્વરૂપના એકદેશીય કે સામાન્ય નિરૂપણ સંબંધી વિષયો આવે. સાહિત્યવિભાગમાં ઉત્તમ કવિઓ અને લેખકોની

સાહિત્ય સેવા; સાહિત્યનો લોક, સમાજ, અને ભાષા સાથે સંબંધ; સમાજોચના; વિવેચન; વગેરે વિષયો આવે. આવા પ્રકારના નિબંધોનો હેતુ માનવજીવન વિચારની આગતમાં કેટલી પ્રગતિ કરે છે તેનું નિરૂપણ કરી, તેમાં રહેલું રહસ્ય સ્પષ્ટ થતાવવાનો છે.

આવા પ્રકારના નિબંધના વિષયો—સાહિત્યની માનવજીવન ઉપર અસર, સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ એ દેશનો ઉત્કર્ષ સૂચવે છે, ભાષા અને સાહિત્ય, સાહિત્યસેવા, પ્રેમાનંદની સાહિત્યસેવા, વીસમી સદીનું સાહિત્ય, નવલકથાનું સ્વરૂપ, હાલનાં નાટકો, વગેરે.

આ વર્ગમાંના કેટલાક વિષયોની રૂપરેખા નીચે આપવામાં આવી છે:—

વિષય—સાહિત્યસેવા.

૧. સાહિત્ય એટલે શું ?

અ. માણસના મનોગત સર્વ પ્રકારના વ્યાપારની વાણી તે સાહિત્ય.

બ. સંસ્કારી સ્થાયી ભાષામાં લોકોત્તર લેખ-કથન એ સાહિત્ય.

ક. ઉત્તમ વિચારો ઉત્તમ ભાષામાં ઉતારેલા હોય તેવા લેખો તે સાહિત્ય.

૨. સાહિત્યની ઉપયોગિતા.

અ. ઉમદા જીવન ધરવાનું સાધન.

બ. હયા સાહિત્યમાંજ પ્રજાજીવનનો ઉત્કર્ષ.

ક. સાહિત્યમાં દેશની આબાદીનું પ્રતિબિંબ.

૩. સાહિત્યસેવકો.

અ. ગુજરાતીમાં—કવિ પ્રેમાનંદ, તેની સાહિત્યવિકાસની યોજના.

બ. સંસ્કૃતમાં—કવિ કાળિદાસ, માધ, ભવભૂતિ વગેરે.

ક. અંગ્રેજીમાં—શેક્સપીયર, મિલ્ટન, મેકોલે વગેરે.

૪. સારાંશ.

અ. સાહિત્યસેવા એ લોકસેવા છે.

વિષય—કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ.

૧. સામાન્ય હકીકત.

અ. તેમનો જમાનો.

બ. સ્થળ—સુરત અને ખુંબઈમાં કવિ નર્મદાશંકર અને અમદાવાદમાં કવિ દલપતરામ.

૨. સરખામણી.

અ. તેમનાં જીવન, અભ્યાસ અને સંસ્કાર.

બ. તેમનાં કાવ્યોની દિશા, શૈલી અને ઉદ્દેશ.

ક. કવિજીવન તરીકેની તેઓની હરિકાઈ.

૩. પરિણામ.

અ. તેમનાં કાવ્યોથી પ્રભવને મળેલો લાભ.

બ. બન્ને શૈલીની ઉપયોગિતા અને તેની પ્રજા પર અસર.

૪. સારાંશ.

અ. નર્મદશૈલી ‘મસ્ત.’ બ. દલપતરામની ‘ચાતુર્ય શૈલી, સભારંજની.’

વિષય—નાટક.

૧. સામાન્ય હકીકત.

અ. નાટક કેને કહેવાય ? બ. નાટકના પ્રકાર : ૧. શ્રાવ્ય, ૨. દ્રશ્ય.

ક. દ્રશ્ય નાટકોની ખાસ વિશેષતા.

૨. ઇતિહાસ.

અ. પ્રાચીન સમયની રંગભૂમિ. બ. અર્વાચીન રંગભૂમિની સ્થિતિ.

૩. નાટકો કેવાં હોવાં જોઈએ ?

અ. ધાર્મિક અને નૈતિક નાટકોની અસર.

બ. ઉમદા નાટકના ગુણ-ઉચ્ચ સાહિત્ય, ઉચ્ચ સંગીત, ઉચ્ચ કળા અને રસિકતા.

ક. ખીલત્સ અને અદ્ભુત રસ ન હોવો જોઈએ.

દ. અધમવૃત્તિનાં ચોપક તત્ત્વો નાટકમાં ન જોઈએ.

૪. નાટકોની ઉપયોગિતા.

અ. પ્રભવને તાલીમ આપવામાં.

બ. સાચી કેળવણી આપવામાં અને ઉત્તમ સંસ્કાર આપવામાં.

ક. જીવનની ઘટનાઓનો સારાસાર બતાવવામાં.

૫. ઉપસંહાર.

અ. સારાં નાટકોનો દેશની આબાદીમાં ફિરસો.

બ. પ્રભવને ઉચ્ચ તાલીમ આપવાનું ઉત્તમ સાધન.

પ્રકરણ ૬૬.

વિવેચનરૂપ નિબંધો.

૪૦. વિવેચન—કોઈ વિષય ઉપર ક્ષેપકના પોતાના વિચારો કેવા છે તે દર્શાવવા, અને તે વિચારોનું દાખલા દલીલોથી સમર્થન કરવું તે વિવેચન છે. વિવાદગ્રસ્ત વિષયો હોય તો પોતે જે વિચાર ધરાવતા હોય, તેનાથી વિરુદ્ધ વિચારો લઈ તેનું ખંડન કરવું. કહેવત, સૂત્ર કે રૂઢિપ્રયોગ હોય તો તે કેવી રીતે લાગુ પડે છે તે પ્રથમ સ્પષ્ટ થતાવવું, અને તેને માટે અનુભવ ઉપરથી અથવા ઇતિહાસ-માંથી દૃષ્ટાન્તો આપવાં. કોઈપણ વિષયનું વિવેચન કરતાં તેની સામાન્ય રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે.—

વિવેચન ભાટે સામાન્ય રૂપરેખા.

૧. અર્થ ને સમજૂતી.
૨. વિસ્તાર, વિકાસ, માર્ગ કે પ્રકાર.
૩. દાખલા-દલીલો.
૪. અસર, ફાયદા કે નુકસાન; તેને દૂર કરવાના ઉપાય કે તેની જરૂરિયાત; વગેરે.
૫. ઉપસંહાર.

આ પ્રમાણે વિવેચનરૂપ વિષયો માટે સામાન્ય રૂપરેખા જાણ્યા પછી હવે તેના જુદા જુદા પ્રકારો લઈએ, અને પછી તેને લગતાં દૃષ્ટાન્તો લઈ આ રૂપરેખાના નિયમો લાગુ પાડીએ.

નોંધ:—એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે ઉપર આપેલી સામાન્ય રૂપરેખા બધા જ વિષયોને લાગુ પડી શકે નહિ, કારણ કે પ્રત્યેક વિષયનાં વિવેચન જુદી જુદી દૃષ્ટિથી કરવાનાં હોય છે. પરંતુ ઉપરની રૂપરેખાની રચના ધ્યાનમાં હશે તો કોઈપણ વિષયની રૂપરેખા સહજ ગોઠવી શકાશે.

૪૧. ટેવ, ગુણુ, સ્વભાવ, લક્ષણો—કોઈપણ કામ વારંવાર કરવાથી મનની જે સ્થિતિ થાય છે તે ટેવ છે. ટેવ વડે ઉત્તમ ગુણો આવે છે. ગુણોમાંના કેટલાક કુદરતી અને કેટલાક શ્રમસાધ્ય છે. અસાધારણ ગુણ કે ધર્મ તે લક્ષણ કહેવાય છે. ખંત, દૃઢતા, ઉદ્ધોગ, સાચવટ, વગેરે ઉંચાં અને સારાં લક્ષણો છે. એવાં લક્ષણો વડે સ્વભાવ ઘડાય છે. માણસના ગુણ, સ્વભાવ, ટેવ, અને લક્ષણો સંબંધી વિષય પરના નિર્બંધો આ વર્ગમાં આવે. આ વર્ગના નિર્બંધોનો હેતુ માણસનાં ઉંચાં લક્ષણો, ટેવ, ગુણ, સ્વભાવ, વગેરે જીવનમાં કેવાં ઉપયોગી છે, તેમજ તેના શા લાભાલાભ છે તે બતાવવાનો છે.

આવા પ્રકારના નિર્બંધોના વિષયો:—

- અ. ટેવ—મોજમજા, નિયમિતતા, વહેલા જાગવાની ટેવ, માદક દ્રવ્યોનું સેવન, વગેરે.
 - બ. ગુણ—હિંમત, પરાંપકાર, સદ્ગુણ, આળસ, લોભ, મોહ, તૃષ્ણા, ક્ષમા, કરકસર, નમ્રતા, વગેરે.
 - ક. લક્ષણ—સાચવટ, ખંત, આગ્રહ, ઉત્સાહ, વગેરે.
 - ડ. સ્વભાવ—ચાહવું અને સહેવું, મીલનસાર સ્વભાવ, હસમુખાપણું, ઉદ્વેગપણું, વગેરે.
- આ વર્ગમાંના કેટલાક વિષયોની રૂપરેખા નીચે આપી છે:—

૧.

વિષય—મોજમજા.

૧. મોજમજાનો અર્થ ને સમજાવી.

અ. ખોરાક.

ક. ઘર ને ફરનીયર.

બ. પોષાક.

ડ. વાહન; મોટરો, ગાડીઓ, વગેરે.

બ. પોષાક.

ડ. વાહન; મોટરો, ગાડીઓ, વગેરે.

૨. મોજમજાનો ફેલાવો.

અ. પ્રાચીન કાળ—રોમન સામ્રાજ્યમાં. (દાખલા સાથે.)

બ. અર્વાચીન કાળ—ફ્રાન્સમાં, અને યુનાઈટેડકિંગડમમાં.

૩. મોજશોખની અસર.

અ. પૈસાની ખરબાદી

બ. તન, મન, અને આત્માની શક્તિઓની ખરાબી.

ક. સ્વાર્થની વૃદ્ધિ.

ડ. દેશની નિર્બળતા અને નાશ.

૪. મોજશોખ ફેલાતો અટકાવવાના ઉપાય.

અ. સમાજના અભિપ્રાયોની અસર. (લોહાપવાદનો ભય.)

બ. સંયમ. ક. કાયદા. ડ. ધનસંચય થતો અટકાવનારી રાજનીતિ.

વિષય—પરોપકાર.

૧. પરોપકારનો અર્થ અને સમજૂતી.

અ. પારકાને ઉપકાર કરવો એ પુણ્ય, અને પીડા કરવી તે પાપ.

બ. સમભાવનાના ગુણમાંથી તેની ઉત્પત્તિ.

૨. પરોપકારના માર્ગ.

અ. શારીરિક સેવા—માંદાંની માવજત, અકસ્માતમાંથી બચાવ, વગેરે.

બ. માનસિક સેવા. (વિદ્યાદાન, સાચી સલાહ, વગેરે.)

ક. આર્થિક સેવા. (કુવા, તળાવ, પુસ્તકાલયો, વિદ્યાલય, દવાખાનાં, વગેરે લોકહિતનાં કાર્યો.)

૩. પરોપકારનાં દષ્ટાન્તો.

અ. નદી, વૃક્ષ, સૂર્ય, વગેરે. બ. પરોપકારી વ્યક્તિઓનાં દષ્ટાન્ત.

૪. ઉપસંહાર.

અ. પરોપકાર કરવો એ આપણી એક ફરજ છે.

બ. આપણી શક્તિઓનો પરકદ્યાણમાં ઉપયોગ કરવો એ ધર્મ છે.

અ. પરોપકાર કરવામાં સ્વાર્થ ન હોવો જોઈએ.

વિષય—ઉદ્યોગ.

૧. ઉદ્યોગનો અર્થ અને સમજૂતી.

અ. તન, મન, અને આત્માનું કોઈ કાર્યમાં જોડાવું.

બ. સામાન્ય અર્થ—પ્રવૃત્તિમાં રહેવું.

૨. ઉદ્યોગનું બળ.

અ. અધિકાર પ્રાપ્તિ.

ક. જીવનનાં કાર્યોમાં સફળતા.

બ. ધનની પ્રાપ્તિ.

ડ. જીવનમાં આનંદ.

૩. ઉદ્યમ અને કર્મની સમાલોચના.

- અ. ઉદ્યમથીજ દુનીઆ નભી રહી છે.
 બ. સર્વ સુખ ઉદ્યમથી જ મેળવાય છે.
 ક. ઉદ્યમ વડેજ પ્રારબ્ધ બંધાય છે.

૪. નિરુદ્યમની અસર.

- અ. સ્વાર્થની વૃદ્ધિ. બ. આળસ, પ્રમાદ, વગેરે અવગુણોની વૃદ્ધિ.
 ક. શક્તિઓની ખરાબી. ડ. દેશની નિર્બળતા ને નાશ.

૫. ઉપસંહાર.

- અ. ઉદ્યોગી જીવનમાંજ દેશની આબાદી.
 બ. સતત ઉદ્યોગને પરિણામે પુરુષાર્થ સિદ્ધિ.
 ક. ઉદ્યોગથી ઉચ્ચતર, સ્વાશ્રયી, અને સ્વતંત્ર જીવન ગાળી શકાય છે

વિષય—આળસ.

૧. આળસનો અર્થ અને સમજૂતી.

- અ. પોતાના કામ ઉપર ધ્યાન ન આપવાની ટેવ.
 બ. આળસ અને પ્રમાદ વચ્ચેનો ભેદ.

૨. આળસ એ મનુષ્યનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે.

- અ. કર્તવ્યનિષ્ઠ રહેવામાં આડરૂપ છે.
 બ. શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ ક્ષીણ કરે છે.
 ક. આળસુ માણસો સમાજને ભારરૂપ છે.

૩. આળસની અસર અને નુકસાન.

- અ. જીવનમાં દુઃખની વૃદ્ધિ કરે છે. ડ. દુર્ગુણો વધે છે.
 બ. ગરિબાઈ લાવે છે. ઈ. શરીરને વ્યાધિશસ્ત બનાવે છે.
 ક. કાર્યોમાં નિષ્ફળતા મળે છે. ફ. આરામ કે આનંદ મળતો નથી.

૪. ઉપસંહાર.

- અ. કર્તવ્યનિષ્ઠ બનવાની જરૂર.
 બ. ગરીબ કે પૈસાદાર દરેકે ઉદ્યોગી બનવું જોઈએ.

૪૨. લાગણીઓને લગતા—લાગણી એ મન ઉપર થતી અસર છે. એ અસર મુખની હોય કે દુઃખની પણ હોય છે. કેટલીક

વાર આ અસર લાંબો કાળ ટકે છે, અને કેટલીક વાર થોડો કાળ ટકે છે. પ્રાણ અને ગુરુસાવાળી લાગણી એણે વખત ટકે છે. ભૂખ, તૃષ્ણા, જેવી લાગણીઓનો શરીરની જરૂરિયાત સાથે સંબંધ છે તે ઈન્દ્રિયવિષયક લાગણીઓ કહેવાય છે. તેનો સંબંધ જ્યારે મન સુધી પહોંચે એટલે મનને અસર કરે ત્યારે તે માનસિક બને છે. આ લાગણીઓ પોતાના સંબંધમાં હોય અને પારકાના સંબંધમાં એટલે સમાજ, દેશ, કુટુંબ, વગેરે પ્રત્યે પણ હોય. પારકાના સંબંધમાં હોય તે ભાવના કહેવાય. આ ભાવના જ્યારે બુદ્ધિ, સહૃદયતા અને નીતિ સાથે જોડાએલી બને, ત્યારે ઉચ્ચ ક્રોટિની બને.

આ પ્રમાણે પોતાના સંબંધમાં કે બીજાના સંબંધમાં જે લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય તે વિષય સંબંધીના નિર્બંધો આ વર્ગમાં આવે. આવા નિર્બંધોનો હેતુ ખરાબ લાગણીઓને અટકાવી સારી લાગણીઓને ઉત્તેજિત બનાવી મનુષ્યજીવન ઉચ્ચ અને સરળ બનાવવાનો છે.

૧. આત્મીય લાગણી.

અ. ઈન્દ્રિયવિષયક—ભૂખ, તરસ, વેદના, વગેરે.

બ. માનસિક—બીક, ગુસ્સો, ક્રોધ, આશ્ચર્ય, શોક, સુખ, દુઃખ, ચિંતા, વગેરે.

૨. અનાત્મીય લાગણી.

અ. બુદ્ધિ સાથે સંબંધ રાખતી—નિરાસી, સ્વદેશપ્રેમ, સ્વમાન, રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા, ગુરુભક્તિ, પતિપ્રેમ, સ્પર્ધા, જનનીપ્રેમ, વગેરે.

બ. હૃદય સાથે સંબંધ રાખતી—સૌન્દર્યપ્રેમ, દયા, મૈત્રી, સમભાવના, વગેરે.

ક. નીતિ સાથે જોડાએલી—કર્તવ્યનિષ્ઠા, સહયુગ માટે પ્રેમ. નીમકહલાલી, વફાદારી, સત્યનિષ્ઠા, વગેરે.

આ વર્ગમાંના કેટલાક વિષયોની રૂપરેખા નીચે આપવામાં આવી છે:—

વિષય—પ્રેમ.

૧. પ્રેમનો અર્થ અને સમજૂતી.

અ. વડીલ પ્રત્યે-પૂજ્યભાવ. ક. દુઃખી પ્રત્યે-કરુણાભાવ.

બ. મિત્ર પ્રત્યે-મિત્રભાવ. ડ. વડીલોનો બાળકો પ્રત્યે-વાત્સલ્યભાવ.

૨. પ્રેમની વ્યાપકતા અને તેનું બળ.

અ. સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોનું બંધારણ, (પ્રેમ એ કુદરતી છે.)

બ. પ્રેમમાં વશીકરણ.

૩. વિશુદ્ધ પ્રેમનાં દષ્ટાન્તો.

અ. દૂધ ને પાણીનું મિશ્રણ, કમળ ને ભ્રમર, પાણી ને માછલું,
ચંદ્ર ને કુમુદિની, વગેરે.

બ. સારસ-સારસી, ચક્રવાક-ચક્રવાકી.

ક. સીતા ને રામ, લયના ને મળનુ, ઉર્વશી ને પુરુરવા, વગેરે.

૪. કૃત્રિમ પ્રેમ.

અ. વિષયોમાં મોહાંધતા.

બ. આસક્તિ.

૫. ઉપસંહાર.

અ. દુન્યવી પ્રેમ એ દૈવીપ્રેમનું પગથીલું છે.

બ. પ્રેમનું પરિણામ એ પ્રભુપ્રાપ્તિ છે.

ક. પ્રેમ બાંધવો સહેલ છે પણ નિભાવવો મુશ્કેલ છે.

વિષય—દયા.

૧. દયાનો અર્થ અને સમજૂતી.

અ. અન્યનાં દુઃખ જોઈને થતી લાગણી તે દયા.

બ. દયામાંથી ધર્મની કૃત્પત્તિ.

ક. સમભાવના અને દયાને સંબંધ.

૨. દયાના માર્ગ.

અ. પ્રાણીઓ તરફ.

ક. અપંગો તરફ.

બ. નિરાશ્રિતો તરફ.

ડ. દુઃખીઓ તરફ.

૩. દયાની અસર.

અ. ફરજ બજાવવામાં પ્રવૃત્તિ. બ. પરકલ્યાણમાં તત્પરતા.

ક. નિષ્કુરતા, ફૂરતા, નિર્દયતા, વગેરે ગુણો તરફ ધિક્કાર.

૪. દયાનાં દષ્ટાન્તો.

- અ. જગતનાં દુઃખ માટે ભેખ લેનાર-ગૌતમબુદ્ધ.
 બ. ગુલામી નાબુદ કરનાર-વિદ્યપરદોસ.
 ક. કેદીઓની સ્થિતિ સુધારનાર-જેન હાવડ.
 ડ. ધાયલ સૈનિકોની સારવાર કરનાર-ફોરેન્સ નાઈટિંગલ.

૫. સારાંશ.

- અ. દયા એ દૈવી ગુણ છે. બ. દયામાં જીવનનો ખરો આનંદ છે.
 ક. દયાથી બીજાનાં દીલ જીતી શકાય છે.

વિષય-ક્ષમા.

૧. ક્ષમાનો અર્થ અને તેની સમજૂતી.

- અ. ક્રોધનો તદ્દન અભાવ-ક્ષમા.
 બ. સર્વ પ્રત્યે સમાનભાવ અને દયાની લાગણી.
 ક. સર્વ જનોના હિતમાં દિલની પ્રસન્નતા.

૨. ક્ષમાના અભાવે શું હોય ?

- અ. અસંતોષી જીવન, ઇર્ષ્યા. બ. ક્રોધની ઉત્પત્તિ.

૩. ક્ષમાનો ગુણ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય.

- અ. મન ઉપર સંયમ. બ. શાંતિપ્રિય બનવું.
 ક. ઇશ્વર ઉપર અચળ શ્રદ્ધા.

૪. ક્ષમાના ગુણથી ફાયદો.

- અ. વેરી વશ થાય. બ. સૌ કોઈ સહવાસ કરે.

૫. ક્ષમાનો ગુણ નહિ હોવાથી થતાં નુકસાન.

- અ. વિવેકશક્તિનો નાશ. ક. જીવનનાં કાર્યોમાં નિષ્ફળતા.
 બ. આખરનો નાશ. ડ. કુસંપનાં બીજ, ક્લેશમય જીવન.

૬. ઉપસંહાર-ક્ષમાને અભાવે સૃષ્ટિની સ્થિતિ.

૪૩. શક્તિઓને લગતા—પ્રભુએ માણસને શરીર, મન અને આત્માની કેટલીક શક્તિઓ બક્ષી છે. એ શક્તિઓને કસવાથી તે જીવનનાં તમામ કાર્યો સરળતાથી કરી શકે છે. આપણાં દરરોજનાં કાર્યો કેવી રીતે કરવાં, કુટુંબમાં કેમ વર્તવું, માણસ તરીકે આપણી શી ફરજ છે, કુદરતમાંનાં સુખનાં સાધનોનો ઉપયોગ કેવી રીતે

કરવો, વગેરે તમામ બાબતોની સમજ શક્તિઓથીજ આવે છે. આ શક્તિઓ આપણાં તેમજ અન્યના કલ્યાણમાં કેવી રીતે વપરાય, એ જાણવું પ્રત્યેક જનને આવશ્યક છે. આવા પ્રકારની તન, મન, અને આત્માની શક્તિઓ સંબંધી વિષયોના નિબંધો આ વર્ગમાં આવે. આવા નિબંધોનો હેતુ એ છે કે આ શક્તિઓ યરાચર કસાય, અને જીવનમાં જે કાર્યો કરવાનાં હોય તેને માટે લાયક થવાય. આ પ્રકારના નિબંધોના વિષયો—

૧. શરીરની શક્તિઓને લગતા—તન્દુરસ્તી, પશુબળ, પહેલું સુખ તે જાતે નર્મી, અંગકસરત, વગેરે.
૨. માનસિક શક્તિઓને લગતા—કલ્પનાશક્તિ, વિવેક, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ગ્રહણશક્તિ, દૃઢનિશ્ચય, શૌર્ય, અધિકાર, પરાક્રમ, ઇચ્છા-શક્તિ, વગેરે.
૩. આધ્યાત્મિક શક્તિઓને લગતા—આત્મબળ, આત્મજ્ઞાન, સ્વમાન, પ્રભાવ વગેરે.
૪. વ્યાવહારિક શક્તિઓને લગતા—વ્યવહારકુશળતા, વાચાળતા, વ્યવસ્થા, નૈતિકબળ, વગેરે.

આ વર્ગમાંના કેટલાક વિષયોની રૂપરેખા નીચે આપવામાં આવી છે:—

વિષય-વિવેક.

૧. વિવેકનો અર્થ અને સમજૂતી.

સાર—નકાર, સાર—અસાર, ખરું—ખોટું, લાભ—અલાભ, વગેરે પારખવાની શક્તિ તે વિવેક.

૨. કઈ કઈ બાબતોમાં વિવેકની જરૂર છે ?

અ. ખાવા પીવામાં, પહેરવા ઓઢવામાં, બોલવા ચાલવામાં, હળવા મળવામાં, ખેસવા ઉઠવામાં, વગેરે.

બ. વડીલો, રેનેહીઓ, અધિકારીઓ, ગુરુ, અને નોકરો પ્રત્યે.

ક. ઉપજ ખર્ચમાં, જીવનની જરૂરિયાતોમાં, તનમનની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં, વગેરે.

૩. વિવેકની હિંમત.

અ. વિવેક રૂડો વિદ્યા થકી, 'વિવેક દશમો નિધિ'.

બ. સર્વ સ્થળે વિવેકી સન્માનપાત્ર અને છે.

ક. કાર્યમાં સફળતા, અને પ્રેમપ્રાપ્તિ. ડ. યશપ્રાપ્તિ.

૪. સારાંશ.

વિષય-શૌર્ય.

૧. શૌર્યનો અર્થ અને સમજૂતી.

જગતના કદ્યાણુ અર્થે પોતાની અસાધારણ શક્તિઓનો તક મળ્યે હિંમતથી સદુપયોગ કરવો તે શૌર્ય.

૨. શૌર્યના પ્રસંગો.

અ. લડાઈમાં.

બ. હુટારા, ધાડપાક, ચોર, અને આગથી બચાવ કરવામાં.

ક. અકસ્માતના ભોગ બનેલાઓનું રક્ષણ કરવામાં.

૩. શૌર્યનાં દૃષ્ટાન્ત.

અ. રાજપુત્રને બચાવવા પોતાનો પુત્ર જતો કરવાની ઠાસી પત્તાએ બતાવેલી હિંમત.

બ. જોન કોકેન.

ક. બીન ઐતિહાસિક દૃષ્ટાન્તો.

૪. શૂરવીરના ખાસ ગુણો.

મરદાઈ, મન ઉપર અંકુશ, દૃઢનિશ્ચય, સહિષ્ણુતા, સાચી હિંમત, વગેરે.

૫. સારાંશ.

અ. શૂરવીરો એ દેશની સમૃદ્ધિ છે.

બ. દેશની પ્રગતિમાં તેમનો મુખ્ય હિસ્સો.

વિષય-અધિકાર.

૧. અધિકારનો અર્થ અને સમજૂતી.

હાથ નીચેનાં માણસો ઉપર અમલ કે હોર'ચલાવવો તે અધિકાર.

૨. અધિકારના પ્રકાર.

અ. અધિકાર એટલે સંભાળ લેવાની જોખમદારી.

બ. અધિકાર એટલે સત્તા-અમલ-હોર ચલાવવાનો હક્ક (ખોટી સખ્તાઈ, અને સત્તાનો દુરુપયોગ.)

૩. અધિકારના વિષય.

અ. માતાપિતાનો બાળક પ્રત્યે. બ. નાતપટેલનો-નાતીલા પ્રત્યે.

ક. રાજ્યના અધિકારીઓનો-પ્રજા પ્રત્યે. ડ. ગુરુનો શિષ્ય પ્રત્યે.

૪. સાચા અને ખોટા અધિકારના લાભાલાભ.

અ. સાચામાં હાથ નીચેનાં મળુસ પ્રેમ રાખે છે અને વશ રહે છે.

બ. ખોટામાં ડર હોય ત્યાં સુધીજ આજ્ઞા માને છે.

(દીલની વિરુદ્ધતા, અને કામમાં ખેદરકારી.)

૫. સાચા અધિકારીની ફરજો.

અ. ફક્ત કલ્યાણ કરવાનીજ દષ્ટિ.

બ. સમાધાની, મિત્રતા, અને મિઠાશ ભરેલું વર્તન.

૬. સારાંશ.

અ. એક શરીરચંત્રના ભાગો મુજબ સમજીને વર્તે, તેનો કારભાર દીધે, અને સર્વને કલ્યાણકારક નીવડે.

બ. અધિકારીની કિંમત નથી પણ તેના અધિકારની છે.

૪૪. સામાજિક અને રાજકીય વિષયોને લગતા—સમાજને લગતા અંધારણ સંબંધી અને રાજ્યકારભારને લગતા વિષયો સંબંધી નિબંધો આ વર્ગમાં આવે. વિવેકદષ્ટિએ એ વિષયનું ખરૂં રહસ્ય વાચકના જાણવામાં આવે, તેમજ તેમાં જે સારી બાબત હોય તે તરફ રુચિ ઉત્પન્ન થાય, અને સામુદાયિક ઉન્નતિનાં કાર્યોમાં પોતાનો ફાળો આપવા ઉત્તેજિત બને, એ આવા નિબંધોનો હેતુ છે. આ પ્રકારના નિબંધોના વિષયો—

૧. સામાજિક વિષયો —શ્રદ્ધાળ, નાતવરા, બાળલભ, સમાજ-સેવા, કન્યાવિક્રય, પંચોનાં અંધારણ, સ્ત્રીકેળવણી, પુનર્લભ, અરપૃશ્યતા, ગુલામી, વગેરે.

૨. રાજકીય વિષયો—પ્રજાતંત્ર, લશ્કરી તાલીમ, સીધા અને આડકતરા કર, શાહીવાદ, યંત્રવાદ, રાજકારભાર, ચુંટણીનું ધોરણ, વગેરે.

આ વર્ગમાંના કેટલાક વિષયોની રૂપરેખા નીચે આપવામાં આવી છે:—

વિષય-સીધા અને આડકતરા કર.

૧. રાજ્યની આવકનાં મૂળ.

અ. રાજ્યની જમીન.

બ. ખીજ કર.

૨. સીધા અને આડકતરા કરોની સમજૂતી.

૩. સીધા કરના દાખલા.

અ. મહેસુલ.

બ. આવકનો વેરો.

૪. આડકતરા કરના દાખલા.

અ. એકસાઈઝ ડ્યુટી.

બ. કર્ટમ ડ્યુટી,

૫. કરની જરૂર અને વસુલ કરવાની પદ્ધતિ.

વિષય-અરૂપૃથક્તા.

૧. અરૂપૃથક્તા એટલે શું? તે કયાં જોવામાં આવે છે?

૨. અરૂપૃથક્ ગણ્યાતી જાતિઓ.

અ. ઢેડ, ભંગી, ચમાર, વગેરે. બ. ખીજ કેટલીક અનાય જાતિઓ.

૩. અરૂપૃથક્ જાતિઓને થતા અન્યાય.

અ. અરૂપૃથક્ ગણવા.

બ. વસ્તીથી દૂર રાખવા.

ક. કેળવણીની સામાન્ય સંસ્થાઓથી અલગ રાખવા.

દ. ધર્મમંદિર, કુવા, તળાવ, અને સામાજિક ઉત્સવોમાંથી દૂર રાખવા.

૪. દલીલો અને તેનું ખંડન.

અ. મેલું ઉપાડે છે.—માતા પણ ઉપાડે છે.

બ. બ્રહ્મ ખોરાક છે—કુતરાં, ખિલાડાંનો પણ બ્રહ્મ ખોરાક છે.

ક. ગંદા રહે છે—કેટલીક રૂપૃથક્ જાતિઓ તેમના કરતાં પણ વધારે ગંદી છે.

૫. નુકસાન (એ જાતિઓને અને દેશને.)

અ. ખોટી બદીઓની વૃદ્ધિ. (દારૂ, માંસ, વગેરે.) બ. બ્રહ્મ ખોરાક.

ક. સમાજનું એક અંગ સડેલું હોય તો આખો સમાજ બગડે.

૬. કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો.

અ. નરસિંહ મહેતાનું ઢેડ વૈષ્ણવને ત્યાં જવું.

બ. રામચંદ્રજીએ શખરીનાં ખોર ખાધાં. ક. એકનાથનો અલ્લેદલાવ.

૭. સારાંશ

અ. પરદેશીઓ હિન્દીઓને અસ્પૃશ્ય ગણે છે તેનું શું ?

બ. દેશમાં એકસંપની જરૂરિયાત.

ક. સર્વ એક પ્રભુનાંજ બાળકો છે એવી ભાવના.

વિષય-ગુલામી.

૧. જુની સંસ્કૃતિ, માન્યતા, અને ગુલામીનો ફેલાવો.

અ. એક જમાનામાં ગુલામી એ એક સુધારો ગણાતો.

બ. ગુલામોનોજ મજૂરો તરીકે ઉપયોગ.

ક. આખી વસ્તીનો મોટો ભાગ ગુલામ.

ઢ. ગુલામીની પ્રથાનો તત્ત્વવેત્તાઓએ પણ કરેલો સ્વીકાર.

૨. ગુલામીની સ્થિતિ અને તેની અસર.

અ. ગુલામ એ મિલકત. (પશુની માફક) બ. ગુલામો તરફ ક્રૂરતા.

ક. ગુલામો ઉપર થતી નૈતિક અસર. ઢ. શેઠ ઉપર થતી અસર.

૩. ગુલામોની પ્રથાનો નાશ.

અ. ફક્ત ખેતીના કામ માટેજ ગુલામી રહેવી.

બ. ૧૯મી સદીમાં તેનો પણ નાશ.

ક. યુનાઇટેડસ્ટેટ્સમાંથી પ્રથમ તેનો નાશ, ઇ. સ. ૧૮૬૫.

ઢ. આફ્રિકા એ છેલ્લામાં છેલ્લું ગુલામોના વેપારનું મથક.

૪. સારાંશ.

૪૫ કેળવણી અને શિક્ષણને લગતા—સામાન્ય જન-સમાજ અને બાળકોની કેળવણી, અને એ કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ સંબંધીના વિષયો, આ વર્ગમાં આવે. આવા નિબંધોનો હેતુ કેળવણીથી થતો શક્તિઓનો વિકાસક્રમ, તેના અખતરા, અને તેનું પરિણામ બતાવવાનો છે.

આવા નિબંધોના વિષયો—ગ્રંથસેવનના લાભ, ઔદ્યોગિક કેળવણી, ગૃહકેળવણીના ફાયદા, વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ, હળવા સાહિત્યના ફાયદા, માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ, બાય-સ્કાઉટ મંડળ અને તેનું શિક્ષણ, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ, મોન્ટેસરી શિક્ષણપદ્ધતિ, ફોનલના કેળવણી સંબંધી સિદ્ધાન્તો, વગેરે.

આ વર્ગમાંના કેટલાક વિષયોની રૂપરેખા નીચે આપવામાં આવી છે:—

વિષય—ઑયરેકાઉટ (ખાલવીર મંડળ) અને તેનું શિક્ષણ.

૧. સામાન્ય હકીકત. અર્થ—તાલીમ પામેલા ખાલોશ ખાલવીરોનું મંડળ.

૨. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને વિકાસ.

અ. દક્ષિણ આફ્રિકાના ખોરવિગ્રહમાં પ્રથમ પ્રયોગ. (૧૮૯૬-૧૯૦૨)

બ. લંડનમાં પોલેલે (૧૯૦૭-૮) બંધારણપૂર્વક કરેલી સ્થાપના.

ક. ઇંગ્લાંડમાં પ્રથમ તેનો બહોળો ફેલાવો; ઈ. સ. ૧૯૨૪માં તેનું આંતરરાષ્ટ્રીય મહાસંમેલન, (જમ્બોરી-૩૩ પ્રબલ્યોના ખાલવીરોનો લંડનમાં ૧૪ દિવસ મેળો.)

૩. ઉદ્દેશ.

અ. શાળાશિક્ષણની અપૂર્ણતા દૂર કરવા માટે.

બ. વનમાં વસનારા બનતું, નવા ભૂપ્રદેશો શોધનારા થવું, અને સરહદનું રક્ષણ કરવું.

૪. વીરનાં લક્ષણ.

અ. ૧. દરેક વીરનું વચન વિશ્વાસપાત્ર છે.

૨. પ્રભુને અને દેશને તે વફાદાર છે.

૩. ખીબને મદદ કરવાની દરેક વીરની ફરજ છે.

૪. તે દરેકનો મિત્ર છે.

૫. તે સ્ત્રીઓ અને બાળકો પ્રત્યે સંપૂર્ણ વિનયથી વર્તે છે.

૬. પ્રાણીઓ તરફ તે દયાભાવથી વર્તે છે.

૭. તે હંમેશાં હુકમને માન આપે છે.

૮. વીર હંમેશાં આનંદી રહે છે.

૯. તે હંમેશાં કરકસરથી રહે છે.

૧૦. તેનાં વિચાર, વર્તન અને વાણી પવિત્ર છે.

બ. વિશ્વપ્રેમી સ્વયંસેવક, માતૃભૂમિનો સાચો ઉપાસક, સામાન્યનો સાચો વફાદાર, સ્વાશ્રયી, અવિચળ શ્રદ્ધાવાળો, અને પરહિતમાં ગમે તે ભોગે પણ તૈયાર.

૫. આ બાલવીર સંસ્થાના શિક્ષણનો ઉદ્દેશ.

અ. ચારિત્ર્યનું ધરતર.

બ. નિરીક્ષણ શક્તિઓનો શાસ્ત્રીય વિકાસ.

ક. સ્વાશ્રયની તાલીમ, જોખમદારીવાળાં કામોની તાલીમ.

ઢ. આજ્ઞાકિતપણાનું શિક્ષણ.

૬. ઉપસંહાર.

વિષય—ઔદ્યોગિક શિક્ષણ.

૧. સામાન્ય હકીકત—પ્રત્યેક જાતના ઉદ્યોગોને લગતી તાલીમ આપવી તે.

૨. ઉદ્યોગના શિક્ષણના વિષય.

૧. ગૃહ ઉદ્યોગ. ૪. વેપારનું શિક્ષણ. ૭. રંગાટ કામ

૨. ખેતી શિક્ષણ. ૫. ભરત, સીવણને ગ્રંથણ કામ. ૮. કુંભારકામ.

૩. યંત્રશિક્ષણ. ૬. વણાટ કામ. ૯. ખીન ઉદ્યોગો.

૩. ઔદ્યોગિક શિક્ષણની જરૂરિયાત.

અ. દેશની ગરિબાઈ ટાળવા માટે.

બ. પુરસદના વખતનો સદુપયોગ કરવા માટે.

ક. વેપાર ઉદ્યોગ અને હુન્નરકળામાં આબાદી મેળવવા માટે.

ઢ. સરળતાથી જીવન નિભાવવા માટે.

૪. દષ્ટાન્તો.

અ. જાપાનની કેળવણીમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણનું રથાન.

બ. યુનાઇટેડકિંગડમમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ.

ક. ખીજ પ્રલઓમાં ગૃહઉદ્યોગોનું શિક્ષણ.

૫. સારાંશ.

અ. હિન્દુસ્તાનમાં ઉદ્યોગના શિક્ષણની જરૂર.

બ. કેવી રીતે શરૂઆત થઈ શકે તે સંબંધી વિચારો.

વિષય—માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ.

૧. સામાન્ય હકીકત.

હાલની શિક્ષણપદ્ધતિની ત્રણ ખામીઓ:—

અ. મફત નથી. બ. ફરજિયાત નથી. ક. માતૃભાષામાં નથી.

૨. માતૃભાષામાં અપાતા શિક્ષણના લાભ.

અ. વિષયનું સીધું અને સચોટ જ્ઞાન થાય છે,

બ. એ શિક્ષણની અસર સમાજમાં પણ ઉતરે છે.

ક. જીવનનો અમૂલ્ય સમય બરબાદ જતો નથી.

ઢ. માતૃભાષાનું સાહિત્ય ખીલે છે.

ઈ. પ્રભમાં રાષ્ટ્રીયભાવના જાગૃત થાય છે.

૩. માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ નહિ આપવાનાં કારણો.

અ. રાજભાષા અંગ્રેજી છે.

બ. તેમાં શિક્ષણનાં સાધનો ઘણાં છે.

ક. આપણી ભાષામાં જોઈતાં પુસ્તકોનો અભાવ છે.

૩. ઇતિહાસ.

અ. દરેક દેશ પોતાની ભાષામાંજ શિક્ષણ આપે છે.

બ. દરેક દેશે પોતાની ભાષા પોતેજ તૈયાર કરી છે.

૫. સારાંશ.

અ. મંડળ નીચી દરેક વિષયને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાં જોઈએ.

બ. દરેક વિષયના પારિભાષિક શબ્દો નક્કી કરવા જોઈએ.

ક. વેળાસર માતૃભાષામાં શિક્ષણ શરૂ કરવું જોઈએ.

૪૬. ધાર્મિક, નૈતિક, અને સાંસારિક વિષયોને લગતા—

માતાપિતા, ગુરુ, પ્રભુ, વગેરે પ્રત્યેની આપણી ફરજો અને ગૃહ-વ્યવહારને લગતા વિષયો સંબંધી નિયંત્રો આ વર્ગમાં આવે. મનુષ્ય તરીકેની આપણી ફરજો જાણીએ, તે વિચારીએ, અને તે યજ્ઞવવા તત્પર થઈએ; તેમજ સંસાર વ્યવહારમાં તન, મન અને આત્માની શક્તિઓનો સદુપયોગ કરી જીવનને સરળ બનાવીએ, એ આ જાતના નિયંત્રોનો હેતુ છે. આ વર્ગના નિયંત્રોના વિષયો:—

અ. ધાર્મિક—ધર્મની અગત્ય, પ્રભુભક્તિ, પ્રાર્થનાનું બળ, ઈશ્વરી-સત્તા, સત્ય, અહિંસા, તપ, મનુષ્યનું ઈશ્વર પ્રત્યેનું કર્તવ્ય, વગેરે.

બ. નૈતિક—ભૂતદયા, સ્વામિભક્તિ, માતાપિતા સેવા, ગુરુભક્તિ, સ્વદેશપ્રીતિ, લોકસેવા, પ્રમાણિકપણું, અપરિગ્રહ, સાચું બોલવું, ચોરી ન કરવી, વગેરે.

ક. સાંસારિક—ગૃહજીવન, ગૃહસ્થાશ્રમ, ગ્રામજીવન, ગરિબાઈ, દેવાદાર રિયતિ, સારી રીતભાત, વખતનો સદુપયોગ, સુધડતા, વગેરે.

આ વર્ગમાંના કેટલાક વિષયોની રૂપરેષા નીચે આપવામાં આવી છે:—

વિષય—માળાપની સેવા.

૧. સામાન્ય હકીકત. (માતાપિતા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ.)
૨. માતાપિતાના ઉપકાર.
અ. પાલન-પોષણ કરે છે.
બ. લાયક મનુષ્ય બનાવવા બનતી કોશિશ કરે છે.
૩. માળાપની સેવાનાં દષ્ટાન્ત.
અ. રામચંદ્રજી. ક. બીનં ઐતિહાસિક દષ્ટાન્તો.
બ. શ્રવણમુનિ. ડ. શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ અને આજ્ઞાઓ.
૪. માળાપ પ્રત્યે આપણી મુખ્ય ફરજો.
અ. આજ્ઞાધીનતા. બ. સેવા.
૫. સારાંશ.
અ. સુપુત્ર કેને કહેવાય ?
બ. માળાપની સેવા એ જીવનમાં એક અગત્યની ફરજ.

વિષય—વખતનો સદુપયોગ.

૧. સામાન્ય હકીકત.
અ. ફરજો બળવવાની ધણી છે, અને જીવન હુંકું છે.
બ. વખતની બરબાદી એ જીવનની બરબાદી.
૨. વખતની કિંમત,
અ. ઉચ્ચસ્થિતિ મેળવવામાં એ મુખ્ય સાધન.
બ. ધન, વિદ્યા, અને તન્દુરસ્તી નાશ પામે તો તે કદાચ મેળવી શકાય પણ ગચ્છેલો વખત ફરી પાછો ન મળે.
ક. નકામો વખત ગાળવામાં તનમનની શક્તિઓનો નાશ, અને જીવનનાં કાર્યોમાં નિષ્ફળતા.
ડ. બુદ્ધિમાન અને કુશળ કરતાં પણ વખતનો સદુપયોગ કરનાર આગળ વધે છે.
૩. દષ્ટાન્તો.
અ. નેપોલીયન અને શિવાજીએ કરેલો વખતનો સદુપયોગ.
બ. લુહારનો ઘંઘો કરતાં એક અંગ્રેજ ભાષા પંડિત બરીઠનું વાક્ય.
“ મેં જે કંઈ મેળવ્યું છે, તે મારા બુદ્ધિબળથી નહિ, પણ મને જે જે પળ મળતી, તેનો ખરો ઉપયોગ કરવાથી મેળવ્યું છે.”

ક. ગરિબાઈમાંથી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનારા દરેકમાં આ ગુણ.

૪, સારાંશ,

અ. આપણી ફરજોનો વિચાર અને જીવનમાં પ્રત્યેક પળની કિંમત.

બ. સર્વ કાળે સર્વ સ્થિતિમાં ઉદ્યોગીજ રહેવું.

ક. કુરસદના વખતનો સદુપયોગ કરવાના કેટલાક માર્ગ.

૪૭ સંવાદો:—સંવાદ એટલે સામસામા બોલવું તે. સામસામા વિવાદમાં ઉતરીને, દાખલા દલીલોથી પોતાના મતનું સમર્થન અને સામાના મતનું ખંડન કરી વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરવો એ સંવાદમાં ખાસ બાબત છે. સંવાદમાં વિષયનું વિવેચન કરી તેની અસર અને પરિણામ બતાવી આપવાં, એ કામ જરા અઘરું છે, છતાં પણ તે એક સુંદરકળાનું કામ છે. સંવાદની રચના બહુજ અસરકારક નીવડે છે. આથીજ સર્વને સંવાદો સાંભળવા અને નાટકો જોવાં બહુ ગમે છે.

સંવાદો વિષે સામાન્ય સૂચના

૧. સંવાદમાં સ્વાભાવિકતા જાળવવી જોઈએ. વૃથા કે ઓછા અગત્યનું લખાણ ન રહેવું જોઈએ.
૨. દાખલા અને દલીલો સચોટ અને અસરકારક હોવાં જોઈએ.
૩. સ્થળ, સમય અને વાતાવરણને અનુસરતીજ પાત્રોની રચના રહેવી જોઈએ.
૪. પાત્રોની યોગ્યતા પ્રમાણેજ તેના મુખમાંથી લાપા બોલાવ-રાવવી જોઈએ.
૫. શરૂઆતમાં વિષયને અનુસરતો કોઈ સુદર પ્રસંગ ચોજ કાઢી સંવાદ શરૂ કરવો, અને છેવટ તેની અસર અને પરિણામ ખાસ બતાવવાં.

સંવાદોના કેટલાક વિષય.

૧. મોજશોખ ને સાદાઈ, ૨. વિદ્યા અને લક્ષ્મી, ૩. સહ-શિક્ષણ, ૪. ગ્રામજીવન ને શહેરી જીવન, ૫. ઉદ્યમ અને કર્મ, ૬. પુનર્લક્ષ, ૭. કરકસર અને કંજુસાઈ. ૮. સંયુક્ત અને વિભક્ત કુટુંબ, ૯. સ્ત્રીકેળવણી.

આ સંવાદોમાંના કેટલાકની રૂપરેખા નીચે આપવામાં આવી છે:—

વિષય—સહશિક્ષણ.

પૂર્વપક્ષ.

૧. સહશિક્ષણની જરૂરિયાત.
અ. ખર્ચમાં બચાવ ને સગવડ.
બ. ભેદભાવ મટાડવા માટે.
૨. લાભકારક છે.
અ. કુટુંબમાં સહશિક્ષણ.
બ. શાળામાં કૌટુંબિક ભાવના જોઈએ.
૩. સહશિક્ષણના ફાયદા.
અ. નિર્દોષતા ખીલે.
બ. સભ્યતા આવે.
ક. ચારિત્ર્યનો વિકાસ થાય.
૪. એક સરખીજ કેળવણી જોઈએ.
અ. શરીર, મન, અને વાણીની કેળવણી સરખીજ જોઈએ.
બ. ભેદભાવથી થતાં નુકસાન.

૫. સારાંશ.

- અ. શાળાઓમાં છોકરા છોકરીઓનો ભેદ ન રહેવો જોઈએ.
બ. ચારિત્ર્યનું રક્ષણ હિંમતથીજ થઈ શકે છે.

૨.

વિષય—વિદ્યા અને લક્ષ્મી.

પૂર્વપક્ષ.

૧. વિદ્યાનું બળ.
અ. વિદ્યાબળની ઉત્તમતા.
બ. મનુષ્યોમાં વિદ્વાનોની શ્રેષ્ઠતા.

ઉત્તરપક્ષ.

૧. સહશિક્ષણનાં નુકસાન
અ. ભણવામાં વ્યગ્રતા.
બ. ચારિત્ર્યની હાનિ.
૨. શાળાઓમાં અપૂર્ણતા.
અ. કુટુંબમાં જેવી કાળજી અને દેખરેખનો અભાવ.
બ. શાળાઓમાં ભાઈબેનનો સંબંધ ન જળવી શકાય.
૩. શિક્ષણમાં ભેદ જોઈએજ.
અ. શક્તિઓનો તફાવત.
બ. જીવનના માર્ગોમાં ભેદ.
ક. શારીરિક બંધારણમાં ભેદ.
૪. કંઈક અંશે જરૂરિયાત.
અ. કાચી ઉંમરમાં.
બ. ફક્ત કૌટુંબિક ભાવના વાળી સંસ્થાઓમાંજ.

૫. સારાંશ

- અ. હંચી કેળવણીની વ્યવસ્થા જુદીજ જોઈએ.
બ. સહશિક્ષણને માટે આ જમાનો અનુકૂળ નથી.

ઉત્તરપક્ષ.

૧. લક્ષ્મીનું બળ.
અ. લક્ષ્મીની સત્તા શ્રેષ્ઠ.
બ. ધનવાન શ્રેષ્ઠ.

૨. વિદ્યાનો પ્રભાવ.

- અ. વિદ્યા વડે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ.
 બ. તેનાથી લક્ષ્મીનું રક્ષણ.
 ક. તેથીજ લક્ષ્મીનો સદુપયોગ.

૨. લક્ષ્મીનો પ્રભાવ.

- અ. લક્ષ્મી વડેજ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ.
 બ. તેનાથી વિદ્યાનું થવું રક્ષણ.
 ક. તેના વડેજ વિદ્યાનો યોગ.

૩. વિદ્યાની કિંમત

- અ. વિદ્યા સર્વત્ર પૂળપાત્ર છે.
 બ. સર્વ પ્રકારનાં સુખ આપનાર.
 ક. અમૂલ્ય ધન-ચોરી થાય નહિ.
 કોઈ છીનવી લે નહિ,
 કોઈ ભાઈ ભાગ પડાવે નહિ.

૩. લક્ષ્મીની કિંમત

- અ. તમામ જાતનાં સુખ અને સમૃદ્ધિને આપવાવાળી છે.
 બ. ધનવાનજ કુલીન, પંડિત અને કુળવાન ગણાય.
 ક. તેજ દર્શન કરવા લાયક અને સન્માનનીય થઈ પડે.

૪. સમાલોચના

- અ. વિદ્યા સંપ કરાવે છે, ત્યારે લક્ષ્મી કુસંપનાં બીજ રોપે છે.
 બ. વિદ્યા જીવનને સુશોભિત કરે છે, ત્યારે લક્ષ્મી મદાંધ બનાવે છે.

૪. સમાલોચના.

- અ. લક્ષ્મી જીવનની જરૂરિયાતો પુરી પાડે છે, ત્યારે વિદ્યા કંગાલ જીવન બનાવે છે.
 બ. લક્ષ્મી રાજ બનાવે છે, ત્યારે વિદ્યા ફકીર બનાવે છે.

૫. સારાંશ.

- અ. વિદ્યા એ મન અને આત્માનો ખોરાક પુરો પાડે છે.
 બ. વિદ્યાથી જીવનનું પરમ કલ્યાણ છે.

૫. સારાંશ.

- અ. લક્ષ્મી જીવનની જરૂરિયાતો પુરી પાડે છે.
 બ. લક્ષ્મીવડે ઉચ્ચ જીવન ગાળી શકાય છે.

૪૮. કહેવતો અને સૂત્રો—જનસમાજમાં કેટલીક કહેણીઓ ૩૯ થઈ ગયેલી હોય છે. એવી ૩૯ કહેણી-કહેવતો બોલવા લખવામાં, અને દાખલા દલીલો આપવામાં અવાર નવાર પુરાવા તરીકે વપરાય છે. કેટલીક વખત આવી કહેવતોનો અર્થ સમજવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આવી કહેવતોનો અર્થ સમજાય તોજ તેનું સ્પષ્ટ વિવેચન થઈ શકે. ખરૂં જોતાં એ કહેવતો ભાષાની ખુબી વાળાં સિદ્ધાન્તનાં સૂત્રો

છે. આથી કોઈ પણ કહેવત ઉપર નિબંધ લખતાં પ્રથમ તેનો અર્થ સમજ લેવો, પછી એ કહેવત કઈ કઈ બાબતોને લાગુ પડી શકે છે તે વિચારવું, ત્યારપછી તેને સ્પષ્ટ કરી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

કેટલીક કહેવતો.

૧. કરે તેવું નામે અને વાવે તેવું લણે.
૨. ડુંગરા દૂરથી રળિઆમણા.
૩. એક કસર બરાબર સો સફર.
૪. ખોદે તે પડે અને કરે તેવું ભોગવે.
૫. કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય અને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય.

કેટલાંક સૂત્રો.

૧. પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં.
૨. કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે.
૩. અતિ પરિચય એ અવજ્ઞા ઉત્પન્ન કરે છે.
૪. ક્ષમા એ વીરનું ભૂપણ છે.
૫. સ્નેહલગ્નની વિધવાને, પુનર્લગ્ન સમું પાપ નથી;
દેહલગ્નની વિધવાને, પુનર્લગ્નસમી મુક્તિ નથી.

ઉપર પૈકીના કેટલાક વિષયોની રૂપરેખા સંબંધી નીચે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

વિષય-એક કસર બરાબર સો સફર.

આ કહેવતનો અર્થ એ છે કે એક માણસ કમાણી કરવાના ઇરાદાથી સો સફર કરી જેટલું મેળવી શકે, તેટલું જ ફક્ત એક કસરના ગુણથી બચાવી શકે છે. એટલે બચત કરવામાં ફરકસરના ગુણની ઉપયોગિતા જીવનમાં ઘણી છે, એજ બાબત આ કહેવત ઉપર નિબંધ લખતાં બતાવવાની ાય.

વિષય-કરે તેવું નામે અને વાવે તેવું લણે.

આ કહેવતનો અર્થ એ છે કે કોઈ માણસ જે અનાજનું વાવેતર કરે, તે અનાજનોજ પાક તેને મળે. તેવી રીતે માણસ જેવા પ્રકારનાં કર્મ કરે તે પ્રમાણે તેને ફળ મળે, અર્થાત્ સારાં કર્મ કરે તો તેનું ફળ સાફ

મળે, અને ખોટાં કર્મ કરે, તો તેનું ફળ નહાં આવે. આ પ્રમાણે વિષયનો સ્પષ્ટ અર્થ સમજી લેવો જોઈએ, અને પછી તેને વિસ્તારથી દાખલા દલીલો સાથે લખાણમાં સમજાવવો જોઈએ; અર્થાત્ કહેવતની ચથાર્થતા સિદ્ધ કરી બતાવવી જોઈએ.

વિષય—“સ્નેહલગ્નની વિધવાને, પુનર્લગ્ન સમું પાપ નથી,”
દેહલગ્નની વિધવાને, પુનર્લગ્ન સમી મુક્તિ નથી.”

આ પ્રમાણે કોઈ કવિ કે લેખકની સૂત્રો રૂપે લખાએલી લીટીઓનો ઉતારો આપી, એના ઉપર નિબંધ લખવાનો હોય, ત્યારે પ્રથમ તો નક્કી કરવું જોઈએ કે એ સૂત્ર કયા વિષય ઉપર ચોક્કસ છે. ઉપરના ઉતારામાં પુનર્લગ્નના સંબંધમાં લેખક કંઈક કહે છે. શું કહે છે? પુનર્લગ્ન કરવું એ પાપ પણ છે, અને પુણ્ય પણ છે. હવે પાપમય કયારે? અને પુણ્યમય કયારે? સ્નેહલગ્નથી જોડાયેલી અર્થાત્ પતિ સાથે જેનું દિવ મળેલું છે એવી સ્ત્રી વિધવા થતાં ફરીથી લગ્ન કરે, એ પાપમય આચાર છે, અને દેહલગ્નથી જોડાયેલી-ફાળે લીધે પતિ સાથે રહેતી-સ્ત્રી વિધવા થતાં ફરીથી લગ્ન કરે એ પુણ્યમય આચાર છે. એટલે એવી સ્ત્રીઓને માટે પુનર્લગ્ન મુક્તનો અર્થાત્ મુશ્કેલીઓમાંથી છૂટવાનો પંથ છે.

ઉપર પ્રમાણે સૂત્રનો અર્થ હોવાથી પુનર્લગ્ન કરવું સાચું કયારે, અને ખોટું કયારે, એ પ્રથમ બતાવવું; અને તેને માટે સ્નેહલગ્ન કેને કહેવાય, અને દેહલગ્ન કેને કહેવાય, તેમજ એ બંને સ્થિતિ કેવી હોઈ શકે, એ સ્પષ્ટ બતાવી આપવું જોઈએ. ત્યારપછી એ બંને પ્રકારની વૈધવ્ય અવસ્થા કઈ રીતે સુખદાયક નીવડે તે બતાવવું. છેવટમાં એકજ માર્ગ એકને પુણ્યમય અને બીજાને પાપમય કેવી રીતે નીવડે છે, તે બતાવી સૂત્રની સફળતા સિદ્ધ કરી બતાવવી.

નોંધ:—આ પ્રમાણે કહેવતો કે સૂત્રો ઉપર નિબંધ લખવાનો હોય, ત્યારે પ્રથમ સંદિગ્ધતા દૂર કરી તેનો સ્પષ્ટ અર્થ બતાવવો. ત્યારપછી તેમાં રહેલો સિદ્ધાંત શોધી કાઢી તે સવિસ્તાર સમજાવવો.

પ્રકરણ ૭મું.

નિબંધલેખન.

કોઈપણ વિષય ઉપરના નિબંધની રચના કેવી રીતે કરવી તેનો આપણે વિચાર કર્યો. હવે નિબંધ લખતાં કઈ કઈ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી તેનો વિચાર કરીએ.

૪૯. નિબંધ એ એક કળા છે—કોઈપણ વિષયના નિબંધની રૂપરેખા નક્કી કર્યા પછી દરેક મુદ્દા ઉપર જરૂર જોટલું લખાણ નક્કી કરી તેને બરાબર ગોઠવવું તે નિબંધની ઇચ્છારત છે. ઇચ્છારતમાંજ નિબંધની ખરી કળા છે. આ કળા કેમ હાથ લાગે એ વિચારવું જોઈએ.

સુથાર સારી ખુરશી બનાવવા માટે પ્રથમ એક સારી ખુરશી લઈ, તેના બધા ભાગોનું માપ લઈ, તેને બરાબર તપાસે છે. પછી એજ પ્રમાણે પોતે તેવી ખુરશી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઝાઝે કાળે તે એવી ખુરશી બનાવી શકે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં સુધારો વધારો કરી, નમુનાની ખુરશી કરતાં પણ જુદી યોજના કરી વધારે સારી બનાવી શકે છે.

દરજી સીવવાનું કામ શીખવા માટે પ્રથમ એક સીવેલું બદન લાવે છે. તેને ઉઢેલી તેના બધા ભાગો છુટા કરી નાખે છે. પછી એજ પ્રમાણે માપ લઈ બીજા કપડામાંથી એ ભાગો પ્રમાણે ભાગ કાપી કાઢી, નમુના પ્રમાણે પોતે સીવીને બીજું બદન તૈયાર કરે છે. એમ કરતાં કરતાં જરૂર પ્રમાણે માપમાં વધઘટ કરવાથી તે ઉત્તમ કારીગર બની શકે છે.

આવી રીતે ઘડિઆળી, વણકર, લુહાર, કુંભાર વગેરે તમામ કારીગરોનું સમજવું. તેઓ પ્રથમ સુંદર નમુનો હાથમાં લે છે. તે નમુનાને તોડી-ભાંગી-ઉઢેલી કે માપીને જુએ છે, અને પછી તેની રચના ધ્યાનમાં લઈ એજ પ્રમાણે માપસર બીજો નમુનો બનાવે છે.

આજ પ્રમાણે સારો નિબંધ લખવાની ઇચ્છા રાખનાર પ્રથમ એક નમુનાનો ઉત્તમ નિબંધ લે, તે નિબંધના મુદ્દા તપાસે, દરેક મુદ્દામાં

વિચારોની ગોઠવણી જુએ, તેને ભાષાનું કેવું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે તે તપાસે અને વિચારે, પછી એજ મુદ્દા ઉપરથી પોતે નિર્ણય તૈયાર કરે, તેને નમુનાના નિર્ણય સાથે સરખાવી જુએ, તેમાંની ભૂલચૂકો જુએ અને વિચારે, ને વળી પાછો તેને ફરી વિચારીને લખી જુએ; એમ કરતાં કરતાં નવા સારા નિર્ણય ઘડી કાઢવાની કુશળતા હાથ લાગે. જેમ ઉત્તમ કારીગર થઈ શકાય, તેમ ઉત્તમ નિર્ણય લખનાર પણ થઈ શકાય.

૫૦. વિચારખળ:—નિર્ણય લખવામાં મુખ્ય બે આખત ખાસ જરૂરની છે: વિચાર અને ભાષા. પ્રથમ મનમાં વિચાર આવવા જોઈએ, અને પછી તે વિચાર યથાર્થ ભાષાદ્વારા દર્શાવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. નિર્ણય લખવામાં આ બન્ને આખતોની એક સરખીજ જરૂર રહે છે. ઈંદ્રિયદ્વારા મગજ ઉપર પડતા સચોટ સંસ્કારોમાંથી વિચારોની ઉત્પત્તિ છે. આ વિચારોનો આધાર જ્ઞાન, અનુભવ ને બુદ્ધિ ઉપર રહેલો છે. મનમાં સ્થિર થએલા વિચારો તે જ્ઞાન છે. આ પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનની સત્યપ્રતીતિ થાય તે અનુભવ છે, અને એ જ્ઞાન તેમજ અનુભવથી જે દૃઢ નિશ્ચય થાય તે બુદ્ધિ છે. જેની બુદ્ધિ વધારે તેની નિશ્ચયાત્મક શક્તિ વધારે. જ્ઞાન, અનુભવ ને બુદ્ધિ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય છે, પણ આ ત્રણેની નિર્ણય લખવામાં ઘણી જરૂર છે.

આપણે જ્ઞાન મેળવવા શું શું કરવું જોઈએ ?

૧. સારાં પુસ્તકોનું (સામાજિક, રાજકીય, ઐતિહાસિક, નૈતિક, ધાર્મિક; ભૌગોલિક, વૈજ્ઞાનિક, તેમજ સાહિત્યવિષયક) વાચન વધારવું, અને તેમાંની બાબતોનું મનન કર્યાં કરવું.
૨. ચાલુ જમાનામાં બનતા બનાવોથી વાકેફ રહેવું.
૩. કુદરતનાં દર્શ્યોનું બારિકાઈથી અવલોકન કરવું.
૪. દેશ દેશના લોકોના રીતરિવાજ, હુન્નરકળા, વેપાર રોજગાર અને તેમનાં જીવનથી પરિચિત રહેવું,
૫. અવલોકન મનન કરવાની ટેવ રાખવી.

અનુભવ વધારવા શું કરવું ?

૧. પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનું સતત મનન કર્યાં કરવું.

૨. જે વિચારો મેળવ્યા હોય તેની દૃઢ પ્રતીતિ-ખાત્રી કરવી.
૩. સાર-અસારના વિચારો ધ્યાનમાં રાખવા.
૪. આત્મ પુરુષોનાં વચ્ચનો માન્ય ગણવાં.
૫. ખની શકે તો ભતેજ અનુભવ મેળવવાની ટેવ રાખવી.

બુદ્ધિની ખીલવટ શી રીતે થઈ શકે ?

૧. આજ સત્ય, આજ ખરૂં એવી નિશ્ચયાત્મક શક્તિ વધારતા જવું
૨. મનન કરીને નિર્ણય કરવાની ટેવ પાડવી.
૩. સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછીજ અભિપ્રાય આંધવો.
૪. તીવ્ર દેશરણશક્તિ અને તીવ્ર અવલોકન શક્તિ બુદ્ધિનો વધારો કરે છે.
૫. વિવેકશક્તિ બુદ્ધિને ખીલવનાર છે.

પ૧. ભાષા:—આપણા મનના વિચાર ખીજને જણાવવાનું મુખ્ય સાધન ભાષા છે. એ વિચારો ખીજને યથાર્થ જણાવી શકીએ તોજ ભાષા અનુરૂપ ગણાય. આપણા વિચારને અનુરૂપ આપણી વાણી કે લખાણની ભાષા હોય તોજ તે ખીજથી યથાર્થ સમજાય, નહિ તો લખનાર શું કહેવા માગે છે તે પુરૂં સમજી શકાય નહિ. આથી ભાષા વિચારોને અનુરૂપ હોવી જોઈએ. આને માટે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના વિચારોને યોગ્ય શબ્દોમાં મૂકવાનો મહાવરો રાખતા રહેવું જોઈએ. તેમજ ધાર્યો અર્થ નીકળે છે કે નહિ, તેની તપાસ કર્યા કરવાની ટેવ રાખવી જોઈએ.

પ૨. પરીક્ષામાં નિબંધલેખન:—ઉપર જણાવ્યું કે સાઈ લખાણ લખવાને સારા વિચાર અને સારી ભાષા જોઈએ. વધારે વાચનને પરિણામે વિચારનો સંગ્રહ થાય અને તેને યોગ્ય, સચોટ અને સરળ ભાષામાં ગોઠવવાનો મહાવરો કરવાથી ભાષા સારી થાય. ઘણી વખત હોશિયાર છોકરાઓ પણ પરીક્ષામાં નાપાસ થાય છે, તેનું કારણ મોટે ભાગે એ હોય છે, કે તેઓ પોતાના વિચારોને યોગ્ય ભાષામાં ગોઠવી શકતા નથી, અને જે લખ્યું હોય છે તેમાં પણ મોટે ભાગે અર્થનો અનર્થનો થએલો હોય છે. આથી બધું લખાણ રદ બાતલ થાય છે. છોકરાઓને આવી સમજ હોતી નથી

તેથી તેઓ પરીક્ષકોના દોષ કાઢે છે, પણ તેમણે સમજવું જોઈ એ કે જેમ કૃપણનું ધન કાંકરા બરાબર છે, તેમ આપણા વિચારો પણ ખરા સ્વરૂપમાં ન દર્શાવી શકીએ તો તે નિર્થક છે. માટે એક વિચાર લઈ તેને અનુરૂપ ભાષાદ્વારા દર્શાવવાનો મહાવરો કરવો. આમ કરવાથી લખાણ સુધરે છે. સાફ લખાણ લખવું એ એક કળા છે. આ કળા જેને હાથ બેસી જાય છે, તે લેખક બને છે.

વળી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની ભાષા સારી હોય છે, પરંતુ વિચારોનો અભાવ હોય છે, અને મુદ્દાસર લખાણ હોતું નથી. આવાં લખાણ શુદ્ધ અને આડંબરવાળાં લાગે છે. સુંદર લાગતા વૃથા શબ્દ-પ્રયોગો કરવાથી લખાણ આડંબરવાળું બને છે. માટે હંમેશાં શુદ્ધ, સાદી, સરળ અને રસિક ભાષામાં લખવાનો મહાવરો કરવો, અને વિશાળ વાચન રાખી વિચારબળ કેળવવું. આપણા વિચારો પ્રમાણે લખાણમાંથી અર્થ નીકળે છે કે નહિ તે વારંવાર વાંચીને તપાસવું. એમ તપાસી તપાસીને સુધારો કરવાથી વિચારોને અનુરૂપ ભાષા લખવાની કળા હાથ પર આવી જશે.

૫૩. અલંકારનું જ્ઞાન:—અલંકાર એટલે શોભા આપનારી વસ્તુ. ઘરેણાં જેમ શરીરને શોભાવે છે, તેમ બોલવા લખવાની કેટલીક ચમત્કારિક રીતિ લખાણને સુશોભિત કરે છે, અને વાંચનાર તેમજ સાંભળનારને આનંદ ઉપજાવે છે. અલંકારનાં નામ, ભેદ જાણ્યા વગર પણ આપણે બોલવા લખવામાં ઘણા અલંકાર વાપરીએ છીએ. મનના જુસ્સા અને તરંગોથી અલંકાર આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. અલંકારનો વપરાશ બોલનાર લખનારની પ્રકૃતિ અને જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. આવી અલંકારી ભાષા મારી મચ્છીને બોલવા લખવાની કેટલાકને ટેવ હોય છે. કુદરતી રીતેજ અલંકારી ભાષા આવી જતી હોય તો વાપરવી, પણ શરૂઆતના નિબંધ લખનારે તેનો બહુજ ઓછો ઉપયોગ કરવો.

અલંકારોના બે ભાગ છે: અર્થાલંકાર અને શબ્દાલંકાર. વિશેષ કરીને વાક્યના અર્થની અથવા વાક્યમાંના વિચારની ચમત્કૃતિ

ન્યાં જોવામાં આવે ત્યાં અર્થાલંકાર જાણવો; અને ન્યાં શબ્દની ચમત્કૃતિ જોવામાં આવે ત્યાં શબ્દાલંકાર જાણવો. નિર્બંધના વિષયમાં વિશેષે કરીને અર્થાલંકારનો ઉપયોગ થઈ શકે. સાં જ લખાણ એ ખાસ જરૂરની વસ્તુ છે, અલંકારી ભાષામાં લખવાની શક્તિ ઈર્ષ્યા કરવા જેવી છે, પરંતુ એ ખાસ જરૂરની વસ્તુ નથી. અલંકાર ગમે તેમ વાપરવો તેના કરતાં ન વાપરવો, એજ સાં છે; પરંતુ સાથે સાથે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈ એ કે યોગ્ય રીતે વપરાએલા ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા જેવા અલંકારો લખાણની ખુબી વધારે છે. પણ સાદી ભાષાની સાથે અલંકારી ભાષા શોભતી નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવું.

૫૪. રસની જમાવટ:—ન્યાં સામાન્ય વિષય ઉપર નિર્બંધ લખવાનો હોય ત્યાં રસની જમાવટની જરૂર રહેતી નથી; પરંતુ ન્યાં વાંચનારની આંતર લાગણીઓને સ્પર્શ કરે, તેના દીલમાં જીવંત ઉત્પન્ન કરે, અને તેને તે વિષય તરફ અભિરુચિ પેદા કરે એવા વિષયનું વર્ણન કરવાનું હોય ત્યાં થોડી ઘણી રસની જમાવટ કરવાની જરૂર રહે છે. જેમકે—દ્રાપદીવસ્ત્રાદરણ, નળનો વિલાપ, હલદીઘાટનું યુદ્ધ, વગેરે.

રસની જમાવટ કરવાને પદો અને વાક્યોની રચના એવી સુંદર હોવી જોઈ એ કે વાચકને અસરકારક લાગે, અને તે વિષયમાં તત્ક્લીન બની જાય, આમ થાય તોજ બનાવ કે પ્રસંગનું વર્ણન યથાર્થ ગણાય. બનાવ કે પ્રસંગમાં રહેલો અર્થ—ચમત્કાર અને તેને અનુસરતું પદ-લાલિત્ય લખાણને ખુબીદાર બનાવે છે. આવી રીતે સામાન્ય વસ્તુનું વર્ણન પણ કોઈ સારો લેખક એવું ખુબીદાર રીતે કરે છે, કે તે વાંચવાથી આપણને અતિશય આનંદ થાય છે.

લાગણીને અસર કરનારા વિષય ઉપરના નિર્બંધો લખતાં એ વિષયનું નિરૂપણ એવી રીતે કરવું જોઈ એ કે વાંચનારનું દીલ તેના તરફ વળે. પરાંપકાર, સંપ, ઉદ્ધોગ, વગેરે વિષયો ઉપર લખતાં એ વિષય તરફ વાંચનારની અભિરુચિ થાય અને તેમ કરવા પ્રેરાય તોજ લખાણ સફળ ગણાય. આમ કરતાં કૃત્રિમતા ન આવી જાય તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું; અર્થાત્ અર્થ ને લખાણમાં સ્વાભાવિકપણું રહેવું જોઈ એ.

૫૫. વ્યાકરણજ્ઞાન:—ભાષાના શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ તે વ્યાકરણ. ભાષાનું સાદું જ્ઞાન મેળવવાને વ્યાકરણજ્ઞાન મેળવવું જરૂરનું છે. જો કે ઘણા માણસો વ્યાકરણ શીખ્યા વિના પણ ભાષા શુદ્ધ બોલી શકે છે અને લખી પણ શકે છે, પરંતુ શબ્દો શી રીતે અન્યા છે, તેઓનો શો અર્થ નિર્ણય થએલો છે, શબ્દોનાં સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનાં હોય છે, વાક્યરચનામાં તેઓનો એક બીજા સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોય છે, વગેરે બાબતો જાણવાથી લખાણમાં કંઈક વધારે લાભ તો થાય છે જ.

૫૬. નિબંધમાં પ્રમાણ:—નિબંધનું લખાણ હંમેશાં ટુંકું, ઉત્તમ વિચારોથી ભરપૂર, અને સ્વતંત્ર હોવું જોઈએ. લખાણ વિસ્તારથી લખેલું હોય તો તે નિબંધ મટી જાય, માટે બહુ પીંજણ કરી વૃથા લંબાણ કરવું નહિ. નિબંધમાં બહુ લંબાણ કરવાની ઈચ્છા ન કરવી, તેમજ તેને હકીકતોના ભંડાર બનાવવા પણ પ્રયત્ન કરવો નહિ.

નિબંધની શરૂઆતમાં વિષયનો અર્થ, સમજાવતી કે વ્યાખ્યા સંબંધી લખાણ બહુ ટુંકું હોવું જોઈએ, અને જેમ બને તેમ જલદીથી મુખ્ય વિષય ઉપર આવી જવું જોઈએ. દરેક મુદ્દા માટે જોઈએ તેટલું અને જરૂર પુરતુંજ લખાણ રાખવું. જે ઓછી અગત્યની બાબતો હોય તેના ઉપર સંભાળથી નિરૂપણ કરવું.

સંપ, સાહસ, જેવા વિષયો ઉપર લખતાં તેને લીધે જે સારાં પરિણામ આવે છે તેજ મુખ્ય મુદ્દો હોવો જોઈએ, પરંતુ તેને લીધે થતાં કેટલાંક નુકસાન ઉપર વધુ વિવેચન કરવું નહિ.

ક્રોધ, લોભ, અભિમાન, જેવા વિષયો ઉપર લખતાં તેને લીધે જે ખરાબ પરિણામ આવે છે તેજ મુખ્ય મુદ્દો રહેવો જોઈએ, પરંતુ તેને લીધે કેટલીક વખત ફાયદા પણ થાય છે તે બાબત ઉપર વધુ લખવું નહિ.

‘**ધરમાં રમવાની રમતો**’ જેવા વિષય ઉપર લખવાનું હોય, તો એકજ રમત ઉપર ઝાણું લખી નાખવું નહિ, કારણ કે એમ કરવાથી બીજી રમતોનું વર્ણન ટુંકામાં પતાવવું પડશે, અને નિબંધમાં મુદ્દાઓનું પ્રમાણ જળવાશે નહિ.

૫૭. પરિચ્છેદ પાડવા—દરેક મુદ્દાને માટે જુદો પારચ્છેદ હોવો જોઈએ, રૂપરેષા સારી હશે તો મુદ્દાઓ એક પછી એક યોગ્ય રીતે પરિચ્છેદમાં ગોઠવાતા જશે. દરેક પરિચ્છેદના છેલ્લા વાક્યમાં શું કહ્યું છે તે યરાયર ધ્યાનમાં રાખવું, અને તેની પછીના પરિચ્છેદમાં અધુરી હકીકત શરૂ કરી બીજા મુદ્દાનો વિકાસ કરવો જોઈએ. જે નિયંધમાં પરિચ્છેદ પાડેલા હોતા નથી તે નિયંધ વાંચનારને કંટાળાશ્પ લાગે છે, અને સ્પષ્ટ અર્થ સમજી શકાતો નથી. આવા નિયંધોમાં વાક્યોનો સમૂહજ માલમ પડે છે. જેમ કોઈ ગાઢા જંગલમાં રસ્તો પડ્યો ન હોય, અને એમાં થઈને કોઈને પસાર થવું હોય તો જનારને ગમ પડતી નથી, તેમ આવા નિયંધ વાંચતાં વાંચનારને વિચારની સમજણજ પડતી નથી.

૫૮. મુદ્દો સૂચવનારાં વાક્યો—પરિચ્છેદમાં લખાણના મુખ્ય મુદ્દાનું યરાયર સૂચન થાય એવું શરૂઆતમાં એક ટુંકું વાક્ય મૂકવામાં આવે, તો લખાણ વધારે સરળ અને સ્પષ્ટ બને છે. જેમકે—

અ. આ યુક્તિ યરાયર સફળ નીવડી.....

બ. ત્યાર બાદ એવો વિચાર કર્યો.....

ક. પ્રેમાનંદે ઘણાં કાવ્યો ને નાટકો રચ્યાં છે.....

આવાં વાક્યોથી પહેલા પરિચ્છેદનો બીજા પરિચ્છેદ સાથે સંબંધ જોડી શકાય છે. એટલુંજ નહિ પણ બીજા પરિચ્છેદમાં શી હકીકત આવવાની છે. તેનું સૂચન પણ થઈ શકે છે. પરિચ્છેદમાં શરૂઆતનું વાક્ય જો સાદું અને નાનું હોય તો તે ફીક થઈ પડે છે. જેમકે:—

અ. આનો નિર્ણય કરવાને ઘણી બાબતો વિચારવાની જરૂર છે.

બ. આ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવાને તેણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા.

કેટલીક વખત નવો મુદ્દો લેતા પહેલાં કહેવાઈ ગયેલી બાબતોનો સાર આવી જાય એવાં વાક્યો જરૂરનાં છે. જેમકે:—

“શિક્ષકમાં કેવી રીતની વ્યવસ્થાશક્તિ હોવી જોઈએ, તેને કઈ કઈ બાબતોનો અભ્યાસ હોવો જોઈએ, અને તેણે શું કરવું જોઈએ

૧. આખતનો વિચાર કર્યા પછી હવે તેનું ચારિત્ર્ય કેવા પ્રકારનું હું જોઈએ તે વિચારીએ. ”

પટ. ટુંકાં વાક્યોનો વપરાશ:—લાંઁાં વાક્યો વાપરવા કરતાં જાં વાક્યો વાપરવાં બહુ સારાં છે. લાંઁાં વાક્યોમાં એક બીજા સાથેના સંધ વિચારવો પડે છે, અને તેથી ઘણા દોષ થવાનો સંભવ છે. જાં વાક્યો વાપરવાથી એમ થતું નથી. આપણે જે આખત કહેવી થ તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણા મનમાં હોવો જોઈએ. પછી આપણા ચારને કાગળ ઉપર મૂકતા પહેલાં મનમાં એક વાક્ય વિચારી રાખવું ઈએ. વિચારોની સ્પષ્ટતા હોય તોજ તે વિચારો ટુંકા વાક્યમાં ઈવી શકાય.

૬૦. ઉતારાનો ઉપયોગ:—નિર્બંધના લખાણમાં પોતાના ચારોને પુષ્ટિ આપવા માટે બીજા ક્ષેપકોના કે કોઈ મહાપુરુષોના ચારોના ઉતારા આપવામાં આવે છે. આવા ઉતારા આપવામાં ખાસ માળ રાખવાની જરૂર છે. ગમે તેમ કરીને લખાણમાં ઉતારા ઘુસાડવાની ક્લાકને ટેવ હોય છે, પણ તેને લીધે વિષયાન્તર થઈ જાય છે. માનમાં રાખવું કે બીન જરૂરી અથવા યોગ્ય ન હોય તેવા ઉતારા આપવાથી સાંજે લખાણ નકામું થઈ જાય છે. ઉતારા ક્ષેતાં એની આખતો ધ્યાનમાં રાખવી:—

ઉતારા વિષયને લગતાજ હોવા જોઈએ.

ઉતારા બહુજ થોડા હોવા જોઈએ.

તે તદ્દન સામાન્ય હોવા જોઈએ.

પર લાપાના ઉતારા બનતા સુધી અનુવાદ કરીને મૂકવા.

ઉતારા સત્યસ્વરૂપમાં લેવા જોઈએ.

૬૧. વાક્યોનો પરસ્પર સંબંધ જાળવવો:—વિચારની છેએ અને સ્પષ્ટતા લાવવામાં મદદરૂપ નાવડે તેટલા માટે દરેકે દરેક ક્ય તેની પછીના બીજા વાક્ય સાથે બરાબર સંબંધેસતું હોવું જોઈએ. અધાં વાક્યો અમુક યુક્તિપૂર્વક અને સંબંધપૂર્વક ગોઠવાય તોજ મારતની એકપ્રમાણતા સચવાય અને નિર્બંધનું લખાણ સ્ત્રોતી ગિઠે.

વળી ઉભયાન્વયી અવ્યયોનો ન્યાં જરૂર હોય ત્યાંજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ‘અને’, ‘તેથી’, વગેરે અવ્યયોનો વારંવાર વૃથા પ્રયોગ કરી મિશ્ર ને સંયુક્ત વાક્યો બનાવવાથી વાંચનારને કંટાળો આવે છે, ‘તેથી’ ને બદલે ‘આવી રીતે’ ‘એટલે’. ‘આમ’, વગેરે અવ્યયો વાપરવાં ફીક થઈ પડશે.

વાક્યપૃથક્કરણનો વિષય સારી રીતે જાણી લેવાથી આવા દોષ દૂર થશે. લખાણમાં વિસ્તાર માટે-હવે, ફરીથી, ત્યારપછીથી, આ ઉપરાંત, એથી ઉલટું; સંબંધ જોડવા માટે-જો, ન્યારે, ન્યાં, કારણ કે, માટે, અને છેવટમાં-માટે, તે પ્રમાણે, પછી, આમ, ટુંકાણુમાં, એ બાબતમાં; વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો ફીક થઈ પડશે. પણ તેનો યથાર્થ ઉપયોગ થવો જોઈએ.

૬૨. નિબંધનો છેવટ ભાગ—નિબંધ લખવામાં જેવી રીતે શરૂઆત સારી કરવી જોઈએ, તેવીજ રીતે તેનો અંત ભાગ પણ સારો બનાવવાની જરૂર છે. નિબંધને એકદમ ટુંકાવી નાખવાથી વાંચનારના અગર પરીક્ષકના મન ઉપર બહુજ ખરાબ અસર થાય છે. આખા નિબંધમાં આપેલી દલીલો અથવા વિગતોનો સાર અંતમાં આપવાથી નિબંધ વધારે અસરકારક નીવડે છે. જેમકે:—

‘ આ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મગ્રંથોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે ’ આ છેલ્લું વાક્ય લખી તેની ઉપર થોડી સામાન્ય વિગતો અથવા પોતાના વિચારો આપવાથી નિબંધનો અંત ભાગ શોભી જઈશે.

૬૩. અક્ષર—વિચાર સારા હોય અને ભાષા પણ તેને અનુસરતી હોય, પરંતુ લખાણમાં અક્ષર સારા ન હોય તો વાંચતાં કંટાળો આવે છે, અને એવા લખાણ તરફ વાચકને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ સુંદર રસોઈ સુંદર પાત્રમાં પીરસવામાં આવે તો આનંદ ઉપજે છે, તેમ સુંદર લખાણ સારા અક્ષરમાં લખાએલું હોય તો તેના તરફ તવશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રીતિ લખાણની કદર થવામાં પણ અત્યંત ઉપયોગી ને લાભકારક થઈ પડે છે.

નામું લખનાર મહેતો રાખવામાં સારા અક્ષરવાળાની પહેલી પસંદગી થાય છે. અક્ષર એ એક પ્રમાણપત્ર છે. મોટે ભાગે અક્ષરની બેદરકારી એ જીવનની બેદરકારી સૂચવે છે. અક્ષર એ ચિત્રકળાનો વિષય છે, એટલે સારા અક્ષર એ એકાગ્રચિત્ત સાથેની હાથની સુંદર કેળવણીનું પરિણામ છે. આથી એમ કહી શકાય કે જે અક્ષર ધારવા પ્રયત્ન કરે છે તે જીવન સુધારવા પ્રયત્ન કરે છે.

હવે અક્ષર લખવામાં કેવી બેદરકારી હોય છે તે તપાસીએ. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના અક્ષર મરોડદાર હોતા નથી. કેટલાક અક્ષરો ડાબી બાજુ નમી ગએલા હોય છે, તો કેટલાક જમણી બાજુ નમેલા હોય છે. કેટલાક માપ કરતાં ઉચ્ચે વધી ગએલા હોય છે, તો કેટલાક નીચે લંબાવેલા હોય છે. એકજ સીધી લીટીમાં સળંગ લખાણ હોતું નથી. અક્ષરોનું પ્રમાણ પણ નાનું મોટું હોય છે એટલે કેટલાક શબ્દો માપમાં મોટે અક્ષરે લખેલા હોય છે, તો કેટલાક શબ્દો નાના માપમાં લખેલા હોય છે. અક્ષરો વચ્ચે અને શબ્દો વચ્ચે યોગ્ય અંતર હોતું નથી. આવા દોષોને લીધે અક્ષરો ખરાબ થાય છે.

અક્ષર વિષે સામાન્ય સૂચના.

૧. શબ્દના અક્ષરો ભેગા ને શબ્દો યોગ્ય પ્રમાણમાં છુટા રાખવા.
૨. અક્ષરનું માપ શરૂઆતથી તે અંત સુધી એક સરખું રાખવું.
૩. દરેક અક્ષરનું મથાણુ લીટીને અડકેલું, અને આખું લખાણ એક સીધી લીટીમાં રાખવું.
૪. અક્ષરનો મરોડ શરૂઆતમાં હોય તે છેવટ સુધી જાળવી રાખવો.
૫. સાહી, કલમ, કાગળ, વગેરે-લખાણનાં સાધન-સારાં વાપરવાં.
૬. ડાઘાડુધી, છેકછાક વગેરે ન કરતાં સ્વચ્છતા જાળવવી.
૭. લખાણની ચારે બાજુ યોગ્ય અંતર રાખવું.
૮. છાપેલા જેવા અક્ષર લખવા પ્રયત્ન કરવો.
૯. બેડણી શુદ્ધ લખવી ને વિરામચિહ્નોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો.
૧૦. પ્રત્યેક પરિચ્છેદ થોડી જગ્યા છોડી દઈ શરૂ કરવો.

૬૪. નિબંધ લખવા વિષે સામાન્ય સૂચના.

૧. વિષયની પસંદગી બહુજ નજદીથી પણ સંભાળપૂર્વક કરવી.
૨. જે વિષય ઉપર લખવું હોય તેનો અર્થ યરાયર સમજવો.
૩. વિષયાન્તર કરવું નહિ—અપ્રસ્તુત બાબતો લાવવી નહિ.
૪. વિષયને લગતા વિચારો ભેગા કરવા, અને તેના ઉપરથી આગળ આપેલા નિયમો પ્રમાણે રૂપરેખા ઘડી કાઢવી.
૫. નિબંધ લખતા પહેલાં રૂપરેખાનો યરાયર અભ્યાસ કરી જવો.
૬. નિબંધની શરૂઆત બહુ ટુંકાં વાક્યોથી કરવી.
૭. નિબંધરચનામાં પ્રમાણ જાળવવું.
૮. પરિચ્છેદ પાડવા.
૯. દરેક મુદ્દાને માટે નવો પરિચ્છેદ હોવો જોઈએ.
૧૦. વાક્યો જેમ અને તેમ ટુંકાં હોવાં જોઈએ.
૧૧. ઉતારા આપવામાં બહુ સંભાળ રાખવી.
૧૨. વાતચીતની ભાષા વાપરવા નહિ.
૧૩. વાક્યોનો પરસ્પર સંબંધ જાળવવો, અને યોગ્ય ઉભયાન્વયી અવ્યયોનોજ ઉપયોગ કરવો.
૧૪. નિબંધનો છેવટ ભાગ સુંદર રહેવો જોઈએ.
૧૫. વ્યાકરણદોષો ન થાય તેની સંભાળ રાખવી.
૧૬. અસંકાર છુટથી વાપરવા નહિ, અને તેનું જ્યાં ને ત્યાં મિશ્રણ કરવું નહિ.
૧૭. લાગણીને સ્પર્શ કરે તેનું લખાણ લખવાનો પ્રયત્ન કરવો.
૧૮. વિચારોને અનુરૂપ ભાષા છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવી.
૧૯. જ્ઞાન, અનુભવ, ને બુદ્ધિ વધારવાં, અને વિચારદોષ ન થાય તેની સંભાળ રાખવા.
૨૦. શબ્દભંડોળ વધારવો, અને વિચાર દર્શાવવા માટે યોગ્ય શબ્દોનોજ ઉપયોગ કરવો.
૨૧. અક્ષર, જોડણી અને વિરામચિહ્ન ઉપર આસ ધ્યાન આપવું.

લેખનપ્રવેશ.

વિભાગ બીજો—નિબંધમાળા.

: ૧ :

પ્રકૃતિ વર્ણન.

૧. પ્રાતઃકાળ.

૨. ચાંદની.

૩. વર્ષાઋતુ.

૪. દિવાળી.

૫. મુસાફરીનું વર્ણન.

૧. પ્રાતઃક્રાળ.

૧. વસ્તુસ્થિતિ.

અ. સૂર્યોદય પહેલાંની સ્થિતિ.

બ. પ્રાતઃકાળે થતા ફેરફારો.

૩. પ્રાતઃકાળની મહત્તા.

અ. સૃષ્ટિમાં નવચેતનના કુવારા.

બ. જગતના જીવોમાં પ્રકૃત્વતા.

૨. વર્ણન.

અ. ઉપાનો અરુણ પ્રકાશ.

બ. સૃષ્ટિનો દેખાવ.

૪. પરિણામ.

અ. સૃષ્ટિ સૂર્યનાં તેજ વડે છે.

બ. એ ન હોય તો શું બને ?

પ્રાતઃકાળ એટલે નવચેતન, અને પ્રાતઃકાળનાં અજવાળાં એટલે સૃષ્ટિમાં સ્ફૂર્તિના કુવારા. પૂર્વનો દરવાજો ઉઘડે, એટલે પૃથ્વીની પ્રભુતામાં પગલાં મંડાવાં શરૂ થાય. કુકડાનો નાદ ચેતનની ચિનગારીઓ મૂકે, એટલે દેવમંદિરોમાં નોખતો વાગે, રાજદ્વારમાં હુંદુલી ઢોલ ગડગડે, પક્ષીઓના વિધવિધ કલરવ શરૂ થાય, ભક્તજનો ભક્તિની ધૂન મચાવે, ગોરસ વસોવાય, ઘંટીના ઘોર સંભળાય, બાંગ પોકારાય, જ્યાં ત્યાં ઘંટાનાદ થાય, અને હર્ષધેલા માનવો આંગણું વાળી ઝૂડી, નહાઈ ઘોઈ, પવિત્ર બની જીવનમાં સૂર્યદેવનાં અણુમોલાં તેજ ક્ષેવા તરવરી રહે. આમ પૃથ્વી ઉપર જ્યાં ત્યાં નવજીવન અર્પાય ને સર્વ સ્થળે પ્રવૃત્તિ મચી રહે. પ્રાતઃકાળ થતાં સમસ્ત વિશ્વમાં નવચેતન પ્રગટી જાય છે.

દિશાઓ દસ છે, પણ ૩ડી દિશા તો એ પૂર્વ, કે જે દરરોજ જીવનનાં તેજ અર્પણ કરે. પર્વત ધણા છે, પણ ભાગ્યવાન તો એ ઉદયાચળ, કે દરરોજ સૂર્યદેવનાં પુનિત પગલાં પ્રથમ તેને ત્યાં થાય. બધા દેવો તો અદશ્ય, પણ સૂર્યદેવ તો દરરોજ દર્શન આપે. તેમની પધરામણીથી સમસ્ત જગતના જીવોમાં આશાના અંકુર ફૂટે, દૈવી પ્રેરણા મળે, અને એ રીતે આખી પૃથ્વી તેજસ્વી બને,

સૂર્યદેવની પધરામણી થાય ત્યારે વાદળોમાં સોનેરી રંગના રાતા સાથીઆ પુરાય, માંહે સોનેરી રૂપેરી હિરાકણીઓ મુકાય, પર્વતે પર્વતે દીપમાળો પ્રગટે, અને સરસાગરમાં તેનાં પ્રતિબિંબ ઝીલાય.

સૂર્યદેવ પધારે, એટલે દુનીઆ આંખે આંધળા હોય તે દેખતી થાય, છતે રંગે શ્યામ હોય તે વિાવધ રંગે ખીલી રહે, છતી શાભાએ કદરૂપી હોય તે વિધવિધ કળાએ સુંદર પ્રકાશી બોડે, અને છતે પ્રાણે અચેતન હોય તેમાં નવચેતન પ્રગટે. સૂર્યદેવ પધારે ત્યારે તેજનો વર-સાદ વરમે, સધળા દુનીઆ તેમાં નહાય, ને તેજસ્વી બને; ઘેર ઘેર આનંદના પુવારા ઉડે અને પૃથ્વીમાં પ્રવૃત્તિનો જંગ મચે.

પૃથ્વીએ પોતાની દીકરી ઉષા સૂર્યદેવને દીધી, તેથી દરરોજ ઉષા સૈના પહેલાં સૂર્યદેવનાં અનેરાં સ્વાગત કરે. તે પ્રતિદિન અભિસારિકાના નવા નવા સોહાગ સજે, અને હંમેશાં આનંદમાં મલકાતી, પ્રેમમાં છલકાતી, પોતાના પ્રિયતમનાં તેજ પ્રથમ ધારણ કરી ઉજ્જવળ દેવી બને, પણ પછી સરિતની માફક તેનાં તેજ પ્રિયતમમાં સમાઈ જાય.

હંમેશાં સૂર્યદેવના પહેલાં ઉષા દર્શન દે. પ્રાતઃકાળનો અરુણ પ્રકાશ, એ ઉષાએ ગ્રીલેલાં દેવનાં તેજ. લે અને દે, તેજ હંમેશાં ઉજળાં રહે, લે પણ દે નહિ તે દેવી કેમ કહેવાય ? તેથી એ તેજ એણે પ્રથમ લીધાં, અને પછી પૃથ્વી ઉપર ખીજને દીધાં. કમળ રંગેરે પુષ્પો, વિધવિધ પક્ષીઓ, વૃક્ષ લતાદિ વનસ્પતિ, એ સર્વને તેણે આપ્યાં, અને પોતાની બહાલી સખીઓને પણ દીધાં. જોને એ પાતાં તેજ અર્પાયાં, તેનાં સન્દર્ભ અનેરાં થઈ પડ્યાં.

સૂર્યદેવનાં તેજવડે અણુમોલ અપધિઓ પેદા થાય, તે માનવ-જાતનાં દુઃખો હરે, એ તેજવડે વાદળાં બંધાય, તે જલ સીંચી પૃથ્વીની પાડીઓ રસકસથી ભરચક રાખે. એ તેજમાંથી અગ્નિદેવ પ્રગટે, તે સમસ્ત જગતમાં તેજનાં વહેણ પ્રસરતાં રાખે. આવાં અણુમોલાં સૂર્યદેવનાં તેજ છે.

સૂર્યદેવનાં તેજ વપમ હોય તો પણ તેમાં સ્પષ્ટનું કલ્યાણ છે, ખનાં પ્રખર તેજનાં કિરણ આળી મૂકે છે તે તો કસોટી માટે છે; પછી તો પાછાં અમૃતજ પાય છે. જીવનનાં જોમ અને સૃષ્ટિની ચના એના વડેજ ટકી રહ્યાં છે. એનાં તે શાં મૂલ અંકાય ?

સૂર્યદેવનાં તેજ આવે, એટલે સૃષ્ટિના જીવો જાગે; જગત શોભે સાથે માનવોનાં ધર શોભે; અને સૃષ્ટિના જીવો રાચે.

આ પૃથ્વીમાં પ્રાણપૂરક પ્રાતઃકાળની પુનિત પ્રભાતું જે પૂજન કરે તેનાં પાપ પ્રજળે, અને પુણ્ય પ્રગટે.

૨. ચાંદની.

૧. વસ્તુસ્થિતિ,

અ. ઉત્પતિ વિષે કલ્પના

બ. ચાંદનીનું તેજ કેમ વધે ઘટે ?

ક. ચાંદની સંપૂર્ણ ક્યારે ખીલે ?

૩. ચાંદનીની મહત્તા.

અ. અમૃતમય શીતળતા.

બ. તનમનની પ્રફુલ્લતા.

ક. ચંદ્રિકાનાં મૂલ્ય.

૨. વર્ણન.

અ. સૃષ્ટિનો સામાન્ય દેખાવ.

બ. આકાશનો દેખાવ,

ક. નદી-પર્વતો-સમુદ્રપરનો દેખાવ.

૪. પરિણામ.

અ. જીવમાત્રને મળતો આનંદ.

બ. તાપ અને ચાંદની-સરખામણી

ચંદ્રનાં અજવાળાં તે ચાંદની. તે ચંદ્રિકા, જ્યોત્સ્ના, વગેરે નામથી પણ ઓળખાય. આકાશમાં સત્તાવીસ નક્ષત્રો, એ પ્રજાપતિ દક્ષની કન્યાઓ, તે ચંદ્રને દીધેલી, તેથી ચંદ્ર નક્ષત્રનાથ કહેવાય છે. આ સત્તાવીસમાં રોહિણી ઉપર ચંદ્રની પ્રીતિ વધારે, તેથી ખીજને ધર્પા આવે, અને તેને લીધે ચંદ્રની કળાનો હ્રય થાય; પણ પ્રાણુમાએ ચંદ્ર સોળ કળાએ ખીલે, તેની સાથે ચાંદની પણ પૂર્ણ પ્રકાશથી ખીલી રહે, ને પૃથ્વી ઉપર અમૃતનો વરસાદ વરસે.

ચંદ્ર સાગર-સરોવરમાં તલાર કરવા ઉતરે, તેની લહરીઓ સાથે તે વિવિધ રૂપે નાચે, અને તેનો સંગ છોડવો પણ તેને ન ગમે; ત્યારે ચંદ્રિકા પૃથ્વી પર રમે, પૃથ્વીના સર્વ જીવો સાથે તે હજો મજે, અને સુખદુઃખની વાતો કરે. સર્વમાં અમૃત સીંચે ને શીતળતા અર્પે. આથી પૃથ્વી ઉપર સર્વને ચંદ્રિકા બહુ ગમે. ચંદ્રિકાનાં કુમળાં કિરણ

નયનમાં પેસી જીવ માત્રનાં હૈડાં ઠારે, તનમનના તાપ સમાવે, થાક ઉકળાટથી ત્રાસી ગયેલાંને વિશ્રાન્તિ આપે, નવચેતન અર્પે, એમ ઝાડપાન પશુપક્ષી સર્વ તેનાથી શીતલ થાય ને આનંદ મેળવે.

ચંદ્રિકાનાં નિર્મળાં અમૃત સિંચન વનરૂપતિ ઝીંઘે, તેથી અણુમોલ ઔષધિઓ પ્રકુલ થાય, નદીના રેતાળ પટ ઉજળા બને, પર્વતશૃંગો રૂપેરી પ્રકાશે છવાઈ રહે, ખેતરો ને વાડીઓ હાસ્ય કરતાં લાગે, ચક્રાર શાન્ત થાય, સરસાગરની માછલીઓ ચંદ્રિકાએ આપેલાં અમૃત પી મોતી ધારણુ કરે અને માણેક પણુ હરે.

ચંદ્રિકાનાં તેજ નિર્મળ, શીતળ અને આલ્સાદકારક, તે આપેલાં ચંદ્રે, તેથી માનવોની પ્રીતિ તેના ઉપર વિશેષ. પૃથ્વીમાંએ પૃથ્વી ઉપર ચંદ્રની પુરે પુરી અમીદાષ્ટ, તેમાં પણુ સંપૂર્ણ પ્રેમ ભીની દષ્ટિ તો વસંત પૃથ્વીમાં અને શરદ પૃથ્વીમાંએ. એ દિવસે ઉગતા ક્રેસરભીના ચંદ્રનાં સૌ કોઈ દર્શન કરે, અને પૂજન કરે. તે દિવસે ઉત્સવો થાય; આહાર વિહારની ઉમદા ગોઠવણો થાય, અને અગાસીમાં ખેસી માનવવૃદ્ધો દૂધપૈાંઆ આરોગે. વળી માનવો ગરબે રમે ને રાસ ખેલે. એ રીતે માનવો ત્રિવિધ રંગે રમે ને ત્રિવિધ રૂપે રાયે.

સૂર્યનાં કિરણુ ગરમ અને તીવ્ર હોય. કિરણુ શીતળ પણુ હોઈ શકે, એ પ્રથમ જગતને બતાવ્યું શશીએ. ગરમીનાં વ્યવસ્થિત રાજ્ય કરતાં શીતળતાનાં સુરાજ્ય સર્વત્ર વધુ શાંતિ પ્રસરાવનારાં હોય છે. આ સિદ્ધાન્ત સૃષ્ટિને પ્રથમ ચંદ્રે સમજાવ્યો.

સૂર્યાસ્ત સમયે-સંજુણી સંધ્યાએ તિમિરના આવરણે તેજનાં પડો ભેદાતાં હોય ત્યાં ચંદ્રિકાનાં અજવાળાં વહેલામોઝાં આવી પડેાંચે, અને પૃથ્વીને વીંટળાઈ વળે. તેનો જ્યાં સ્પર્શ થાય, ત્યાં રૂપેરી ભાત ઉપસી આવે. તે જાણે ઘેરી શ્યામ સાડીમાં હિરાકણીઓ જડી હોય તેવી લાગે. પૃથ્વીનાં પાણી સરિતામાં વહે, સાથે ચંદ્રિકાનાં રદિઆળાં તેજનાં વહેણુ વહે. પર્વતે પર્વતે મુકુરો જડાયા હોય ત્યાં ચંદ્રિકાનાં તેજ

છવાય, તે મોતીના ઉડતા કુવારા જેવાં લાગે. આમ સમસ્ત જગતમાં ચંદ્રિકાનાં રાજ્ય સ્થપાય ને શીતળતા છંટાય; ત્યારે પૃથ્વીપર દેવો વિહાર કરવા નીકળી પડે. દેવો જ્યારે સૂતેલાં માનવોને મૂંગી આશિષો અર્પણ કરે, ત્યારે ચંદ્રિકા માનવોને સુધાનું પાન કરાવે.

ચંદ્રિકાને મેઘ સાથે ક્રીડા કરવી બહુ ગમે. વાયુદેવ યંતેને વિવિધ રીતે ખેલાવે ને અનેક રંગે રમાડે. વાદળાં રંગે કાળાં હોય, પણ ચંદ્રિકાના સ્પર્શે રૂના ગાભલા જેવાં ભાસે. અબ્રો આમતેમ દોડે, ત્યારે ચંદ્રિકા તેમાં સંતાકુકડી રમે. આ ચંદ્રિકાનો બ્યોમવિહાર માનવ દષ્ટિને રમાડે અને આનંદ આપે.

ચંદ્રિકા એ મૂર્ત સ્વરૂપમાં દેવોની પ્રેમભરી મીઠી દષ્ટિ છે.

૩. વર્ષાઋતુ*

૧. વસ્તુસ્થિતિ.

ક. આકાશનો દેખાવો.

અ. વર્ષાઋતુ ક્યારે આવે ?

૩. વર્ષાઋતુની મહત્તા

જ. એકંદર તેની અસર.

અ. શીતળતાં ને ઉજ્જવળતા.

૨. વર્ણન.

જ. વનસ્પતિમાં નવા પ્રાણ.

અ. વરસાદ પહેલાંના ઉત્પાતો

ક. ખેડુત ને જીવજંતુઓની પ્રકૃત્વલતા.

બ. પશુ, પક્ષીઓ ને જંગલોની

૪. પરિણામ.

સ્થિતિ.

અ. વનસ્પતિમાં નવચેતન.

ક. પવનનું તોફાન-મુસળધાર વરસાદ.

જ. ખેડુતોનો આનંદ-ઉત્સવ.

વર્ષની ઋતુઓ છ છે: હેમંત, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, અને શરદ. તેમાં વર્ષા મુખ્ય છે. દુઃખ જઈ સુખ આવે તે જેમ મીઠું લાગે છે, તેમ ગ્રીષ્મઋતુના પ્રચંડ તાપે તપેલાં જીવજંતુ ને વનસ્પતિ શીતળતા પ્રાપ્ત કરે, અને સૃષ્ટિમાં નવચેતન પ્રગટે, તેથી વર્ષાઋતુ આહ્વાદક ને રમણીય લાગે છે.

* યુનિવર્સિટીમાં પુણ્યલો પ્રશ્ન.

ગ્રીષ્મ ઉતરી વર્ષાની શરૂઆત થાય, ત્યારે દેવ દાનવોમાં યુદ્ધ મચે, ને તેના અઘૌઠાકિક ઉત્પાતથી આખું વિશ્વ ખળભળી ઊઠે. પૃથ્વી પરના જીવો તે વખતે ધ્રુજી ઊઠે, છળી મરે, અને ખી જઈ ધરમાં ભરાઈ રહે. આ તુમુલ યુદ્ધમાં તોપોના ગોળા જેવો વાયુનો સુસવાટ થાય, તોફાની પવનો વૃક્ષોને હચમચાવી મૂકે, ક્ષિતિજમાં ઉપરા ઉપરી વીજળીઓના ચમકારા થાય, વાદળોમાં કડાકા ને ભડાકા થાય, અને આખું આકાશ ગર્જનાઓથી ગાજી રહે.

જંગલોમાં ને પર્વતોની ખીણોમાં મેઘગર્જનાના પ્રતિધ્વનિ થાય. તેને લીધે પશુપક્ષીઓ ને ખીજી જીવો ત્રાસી ઊઠે. સિંહ તેની સામે તકુકી ઊડી ગર્જના કરે અને મચૂર ટહુકાર કરે. આવે વખતે પતિત દશામાં પડી રહેલી ધૂળ વંટોળીએ ઉંચે ચઢી માનવોને આંજી નાખે, ને હેરાન કરી પૂર્વનું વેર લે.

આવા આવા ઉત્પાત થાય, તેથી ઇશ્વરે પોતાનાં વાદળોના લક્ષકર સાથે આવી પહોંચે, પૃથ્વી ઉપર મેઘાડંબર છવાય, સપ્તરંગી સુરચાપ ખેંચેલું દષ્ટિએ પડે, મહેન્દ્રના પ્રતાપે ઠંડા પવનની લહેરો ફૂટે, અને પછી મુસળધાર વૃષ્ટિ થાય. આથી સર્વ તોફાની શક્તિઓ વિરમે, વ્યાકુળ બનેલી સૃષ્ટિ શાંત થાય, અને પૃથ્વી ઉપર શાંતિનું રાજ્ય સ્થપાય, છતાં પણ સહુણી સંધ્યા ક્રોધમાં રાત્રીઓળ બનેલી ડુંગરડાંમાં દેખાવ દે.

આ મંડાએલાં યુદ્ધ એક વખતથી શાંત ન થાય. મેઘાડંબર અવારનવાર રજાજ કરે. મેઘધનુષ્ય ખેંચાએલાંજ રહે, પૂર્વ ને પશ્ચિમ દિશાએ, લઢાઈ કરવા સજ્જ થએલાં વાદળોનો, ડુંગરડાં રૂપે ચઢાવ નજરે પડે, અને વાદળીઓની નાની નાની ટુકડીઓ આમ તેમ ફોડયાજ કરે. કદાચ જો ફરીથી યુદ્ધનાં મંડાણ થાય તો એકદમ અણુધાર્યો મોટી ધારે મેઘ તૂટી પડે, વરસાદની ઝડીઓ પડે ને હેલી મચે, નદીનાળાં પાણીથી ભરચક થઈ રહે, પાણીના ઘોષ યડતા સંભળાય, નદી ઉપરનાં ગામો ખેંચાઈ જાય, ધરો તૂટી પડે,

ઝાડો ભાગી પડે, જવા આવવાના રસ્તા બંધ થાય, અને પૃથ્વી જાણે પાણીમાં ડુબી જતી હોય એમ લાગે.

પૃથ્વીપર વર્ષાઋતુનાં રાજ્ય થાય; તેથી પૃથ્વીપર વર્ષભર ચઢેલો મેલ ધોવાય, અને પૃથ્વીના સર્વ અંગો-વૃક્ષ, પર્વત, વગેરે નહાય. આમ સૃષ્ટિ ઉજ્જવળ અને શીતળ બને.

આ વૃષ્ટિ દરમિયાન પૃથ્વીનાં પડોમાં સીઝાઈ રહેલાં ખીમાં નવા પ્રાણ મુકાય ને નવા ફળુગા ફૂટે. એ ફળુગાઓથી પૃથ્વીએ ઘેરા લીલા રંગની સાડી ધારણ કરી હોય એમ લાગે. આ કુમળા અંકુરો સૂર્યના પ્રચંડ તાપે કરમાઈ જાય નહિ, માટે વાદળીઓ દોડાદોડ કરી મૂકે અને તેની રક્ષા કરે. તે કુમળી વનસ્પતિને સ્નાન કરાવે ને સંભાળપૂર્વક ઉછેરે.

આમ યુદ્ધનાં તોફાન શાંત થતાં પર્વતોના દેખાવો રમણીય લાગે, પક્ષીઓના મધુર કલરવ સંભળાય, થનથન કરતા મચ્છરના મીઠા પ્રલાપ થાય, કોયલના મનોહર ટહુકારથી વાડીઓ ગાજી રહે, ગંદકી દૂર થાય, અને હવા ચોકખી ને ભીની બને. વળી વનસ્પતિ નવયૌવન પ્રાપ્ત કરી ઝોલા ખાતી દેખાય, વિવિધ પુષ્પોથી અને તેની સુગંધીથી ખેતરો ને વાડીઓ મહેકી રહે; નદી, સરોવર, ને જળાશયો પાણીથી ભરપુર બને, નવીન ઘાસે ને ધાન્યે ખેતરો રમણીય દેખાય, દોરોને મનમાન્યો ચારો મળે, પક્ષીઓને આનંદ મળે, સૂર્યનાં કિરણે અનેરા રંગ ખીસે, અને પ્રાતઃકાળે ને સાયંકાલે અપૂર્વ દેખાવો જણાય. આ પ્રમાણે પૃથ્વી મનોહર રૂપ ધારણ કરે તેથી માનવોના આનંદનો પાર રહે નહિ. સર્વ આનંદના ઉત્સવો ઉજવે ને ઉજાણીઓ કરે.

જે જગતમાં અવનવું ચેતન લાવે, ને ખીજમાત્રમાં પ્રાણની પાંખો વિકસાવે તે વર્ષાઋતુ જ્યારે પૃથ્વી પર પધારે, ત્યારે પૃથ્વી પંચરંગી પહેરવેશ ધારણ કરે, ને તેનાં પનોતાં પગલાંને પ્રેમ-પુષ્પોથી વધાવે એ સ્વાભાવિક છે.

૪. દિવાળી.

૧. વસ્તુસ્થિતિ.

અ. દિવાળી કયારે આવે ?

બ. ત્યારે એકંદરે દેખાવ
કેવો થાય ?

૨. દિવાળીની મહત્તાનાં કારણો.

અ. સુખ દુઃખનાં સરવાયાં.

બ. નફા-તોટાના હિસાબ.

ક. લાભલાભના વિચાર.

હ. એક વર્ષની તારવણી

૩. વર્ણન.

અ. પરસ્પર ભાવ ભર્યા મિલન

બ. ઘર આંગણે શોભા.

ક. બાળકો ને સ્ત્રીઓનો આનંદ.

હ. દેવ મંદિરોની શોભા.

ઈ. બજારોનો દેખાવ ને રોશની.

૪. પરિણામ.

અ. માનવજીવનમાં નવચેતન

બ. આવા ઉત્સવોની જરૂરિયાત.

પૃથ્વી સૂર્યદેવની એક પ્રદક્ષણ પુરી કરે, ત્યારે પૃથ્વીપરનાં આર્ય બાળકો ઉત્સવો ઉજવે. આર્ય-બાલકોના આ ઉત્સવના દિવસો તે દિવાળી. આ દિવસોમાં માનવો ઘર ઘર પ્રકાશ પ્રગટાવવા દીપક-માળો પ્રગટાવે છે. વળી દેવોને પ્રસન્ન કરવા દેવમંદિરોમાં નોખતો વાગે, અનેક પ્રકારના અર્પણ વિધિ થાય, યજ્ઞો થાય, અને રોશની થાય. નાનાં બાળક જેમ માતાપિતાને હસી, રમી, ખેલીને આનંદ આપે; તેમ માનવો હસી, રમી આનંદ કરી દેવોને પ્રસન્ન કરે. આમ પ્રત્યેક આર્યગૃહ ઉજળું થાય.

પૃથ્વી સાથે માનવો પણ જીવનની એક વર્ષની મુસાફરી પુરી કરે. આથી આ મુસાફરીમાં જે સુખ દુઃખ જોયાં હોય, તેનાં સરવાયાં કાઢે. આ સફર દરમિયાન કયાં સારાં કર્મ કર્યાં, અને જીવનમાં કેટલાં ભાથાં બાંધ્યાં, તેના અડસદા કાઢે; લક્ષ્મીદેવીએ કેટલી મહેર કરી, માલમલકતના કેટલા ભોગવટા મળ્યા, અને સરસ્વતીદેવી કેટલાં પ્રસન્ન થયાં તે સર્વ બાબતો વિચારે. સરવાળે જેને લાભ હોય તેઓ નવરંગે રાચવા લાગે ને મનમાં મલકાતા ડોલવા લાગે; અને જેઓ સરવાળે તૂટ દેખે તેઓ ખુણામાં પેસી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગે, અને આવતું વર્ષ સાફ નીવડે તેને માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગે.

દિવાળીના દિવસોએ સગાઈના સંબંધો તાજ થાય. સંબંધી મિત્રો હળે મળે, એક બીજાને શુભ આશીર્વાદ અપાય, વિસરાઈ ગયેલાં વ્હાલાં વતન યાદ કરાય, જીવનમાં અનેરા ઉત્સવો ઉજવાય, અનેક વિધ લહાવા લેવાય, પુણ્યદાન દેવાય, બક્ષીસો અપાય ને ભેટો લેવાય. આમ આખો માનવસાગર પરસ્પર હળવા મળવા ઉલટી રહે ને સર્વત્ર આનંદના પુવારા ઉડે.

દિવાળીના દિવસોમાં ઘર વાળી ઝુડી સાફ થાય, રંગ રોગાનથી ઘર શણગારાય, આંગણામાં નવરંગે ભપકામંથ સાથીઆ પુરાય. આરણે આરણે નવીન તોરણો ઝૂકી રહે, વાસણકુસણ અજવાળાઈ ચક્રચક્રિત અને, અને નવાં ગિછાનાં પથરાય. આમ સૌનાં ઘર હસી ઉઠે એવાં અને.

દિવાળીને ટાંકણે વિવિધ વાનીઓથી ભરપુર મન માનતાં ભોજનના થાળ પીરસાય, અને આળકો ને મોટેરાં તેમાંની વાનીઓ હોંસે હોંસે ખાય. માથાપ પોતાનાં આળકોને અનેક પ્રકારનાં આભૂષણોથી શણગારે, તે વખતે તે ખીસેલા કમળ જેવાં લાગે. પચરંગી વિવિધ પહેરવેશમાં ઝળકી રહેતી શણગાર સજેલી સુન્દરીઓનાં વૃંદ દેવદર્શને જાય, તે જાણે દેવસુન્દરીઓ વિહાર કરવા નીકળી હોય તેવું લાગે. આમ બધું નગર અમરાવતી જેવું બની રહે.

દિવાળીના દિવસોમાં દેવમંદિરોની શોભાનો પાર ન રહે. ત્યાં રંગરાગથી રાયતી માનવમેદની ઉભરાય, દેવોને મનમાન્યા ભોગ ધરાવાય, મનમાન્યા પ્રસાદ વહેંચાય, અને ભજનકીર્તનની ધૂન મચી રહે. ભુવંદ અવાજે ગાતા બ્રાહ્મણ પૂજારીઓ દેવોની અનેકવિધ આરતીઓ ઉતારે ત્યારે લક્ષ્મીનો વરસાદ વરસે, તેથી બ્રાહ્મણોનાં દિલ રાય. આ દિવસોમાં સૌ કોઈ માનવજીવન ધન્ય માને.

દિવાળીના દિવસોમાં બજારો ને ચૌટાં પૂર બહારથી ખીલી ઊઠે; દુકાનનો માલ તે વખતે કળાથી ગોઠવાય, હાટ પુરેપુરી રીતે શણગારાય. દૂધ જેવી ઉજળી ચાદરો ગિછાવી ગાદી તકીઆની બેઠકો ગોઠવાય, અને પાન સોપારી ને સાકરની થાળીઓ સન્માન કરવા

ઉછળી રહેતી હોય એમ લાગે. લક્ષ્મી ને શારદાનાં પૂજન થાય તે વખતે ભાલમાં તિલક કરી, ચણાડી જેવી લાલચોળ પાઘડી પહેરી, શાલદુશાલા ઓઢી, દુકાનના શેઠ મલકાતા ગાદી ઉપર આગોટે, અને આવનાર જનારનું મીઠી સાકર જેવી વાણીથી સ્વાગત કરે; આમ જ્યાં ત્યાં ભપકાના પલાડ ફાટે અને ધમાલ મચી રહે.

દિવાળીની રાત્રિ એટલે રોશનીનો પુર બહાર. વ્યોમના તારા જાણે પૃથ્વી ઉપર ઉતરે, તેની માળાઓ અને, અને દીપક રૂપે પ્રકાશી રહેતા હોય એમ માલમ પડે. પ્રત્યેક માનવગૃહ દીપમાળથી ઝળકી રહે, અને તે દીપકો દેવાની પ્રેમભરી દષ્ટિ રૂપે લાગે. એ રાત્રિએ માનવો હર્ષમાં નાચે ફૂટે ને ખેલે. તે વખતે ફટાકડા ને ફુલકણીઓ ફૂટે, અને હવાઈઓ ને ગગનગોળાઓ છૂટે. તારા-મંડળના અને બપોરીઆના રાતાપીળા પ્રકાશથી બગેરો ને શેરીઓ છવાઈ રહે. આમ ગાળકોના હર્ષનાદથી તેમજ દાડખાનાના કડાકા ન ભડાકાથી આખું નગર ગાજી રહે.

દિવાળીનાં આ અજવાળાં માનવજીવનમાં પ્રકાશ રેડે અને આશાના મહેલ ઉઠ્યા કરે; નવીન આશાઓ પ્રગટાવે ને વિકસાવે; માનવજીવનને ઉત્તેજિત કરે અને ધન્ય બનાવે. આ કારણથી આવી અનેક દિવાળીઓ લલાટે લખાય એવું સૌ કોઈ પ્રભુ પાસે માગે ને ઈચ્છે, આમ દિવાળીનાં અજવાળાં પ્રાણિમાત્રના જીવનમાં અવનવાં ચેતન પ્રગટાવે છે અને જીવનમાં અવનવા પલટા કરે છે.

૫. મુસાફરીનું વર્ણન.*

૧. શરૂઆત, આયુની મુસાફરી.
૨. નખીતળાવ, અર્જુદાદેવી, હેલવાડાનાં ઢહેરાં, અને આથમતા સૂર્યનો દેખાવ.
૩. અચળગઢ અને ગુરુશિખર.
૪. વસિષ્ઠાશ્રમ અને આયુગામ પાસેનાં રથળો.
૫. મુસાફરી પુરી થતાં મનોહર દશ્યોના સંસ્કાર અને રમરણ.

* યુનિવર્સિટીમાં પુઝાયેલો પ્રશ્ન.

મારા જીવનમાં મને એક વખત આજુની મુસાફરી કરવાનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એક રમણીય સંધ્યાકાળે અમારા શિક્ષક સાથે ટ્રેનમાં બેસી અમે નીકળ્યા, બીજે દિવસે ખીલતા પ્રાતઃકાળે રજપુતાના-માળવા રેલ્વેના આજુરૌડ સ્ટેશને અમે આવી પહોંચ્યા, અને ત્યાંથી મોટરમાં બેસી આનંદ કરતા અમે માઉન્ટ આજુ ગયા. ત્યાં નખી તળાવ ઉપરના રૂઢનાથજીના મંદિરમાં અમે અમારો ઉતારો રાખ્યો હતો.

નખી તળાવ આશરે અર્ધો માઈલ લાંબુ, પા માઈલ પહોળું અને ત્રીસેક ફુટ ઊંડું હશે. પર્વતનાં શિખરો વચ્ચે આ તળાવ છે. તેની આજુબાજુ ફરવાને માટે પાકો રસ્તો આંધોલો છે. એક ઝપિના નખ વડે એ તૈયાર થએલું છે એમ કહેવાય છે.

અર્ધુદા દેવીનું (અધર દેવી) સ્થાન સામેના એક શિખર ઉપર છે. ત્યાં જવા માટે ત્રણસે પગથીઆંનો ચઢાવ છે. દરવાજામાં પેસતાં બે વાઘની મૂર્તિઓ છે. નજીક એક કુદરતી ઝરણાંનો પાણીનો કુંડ છે. મથાળા ઉપર એક ગુફામાં અર્ધુદાદેવીનું સ્થાનક છે. તેમાં કાળા પત્થરની મૂર્તિ છે. ત્યાં અખંડ દીવો બળે છે.

આ બંને સ્થળો જોઈ આવ્યા પછી અમે જમ્યા. પછી જરા વિશ્રાન્તિ લઈ, પાસેની ટેકરી ચઢી ઉતરી બીજે છેડે જવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ ઊંચે પરશુરામ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ગયા. ત્યાંથી બેલીજ રસ્તે થઈ ટેકરીના પશ્ચિમ છેડે અમે ગયા. બેલીજ રસ્તા ઉપરથી આજુ પર્વતનાં દરેકો અમેને બહુજ મનોહર લાગ્યાં હતાં. આ છેડો ‘સનસેટ પોઈન્ટ’ ના નામથી ઓળખાય છે. ત્યાં અમે આથમતા સૂર્યનો મનોહર દેખાવ જીવનમાં પ્રથમજ નિહાળ્યો. ત્યાંથી અજાણ્યે રસ્તે થઈ અમે પાછા ફર્યા, ને મહા મુશ્કેલીએ નખી તળાવને સામે કાંડે પાકા રસ્તા ઉપર ઉતર્યા. અંધારૂં થઈ ગયું હતું, તેથી ઝપાટાગંધ અમે ઉતારે આવી પહોંચ્યા. પર્વતોની વિષમ ભૂમિમાં મુસાફરી કરવી, એ હવે અમેને બહુજ આનંદદાયક થઈ પડી.

દેલવાડાનાં દહેરાં અમારા ઉતારાથી સવા માઈલ દૂર હતાં. ત્યાં શ્વેતાંબરીનાં પાંચ અને દિગંબરીનું એક, એમ છ દહેરાંનો ન્થથો છે. તેમાં તીર્થંકરની મૂર્તિઓ છે. તે દહેરાં વસ્તુપાળ તેજપાળ તેમજ વિમળશાએ કરોડો રૂપીઆ ખર્ચી બંધાવ્યાં છે. દેલવાડાનાં દહેરાંમાં વસ્તુપાળનું દહેરું સૌથી સુંદર છે. એના આઠ થાંભલાથી ઉભા કરેલા ધુમટની, તે ધુમટના અંદરના તે બહારના કોતરકામની, તેમજ દેરાણી જેઠાણીના ગોખલાના કોતરકામની કારીગરી, દિંગ કરી નાજે છે. શ્વેત આરસ ઉપરની આ કારીગરી સૃષ્ટિમાં અદ્ભુત નમુનો છે. બીજે દિવસે સવારમાં અમે આ સર્વ જોયું.

અચળગઢ દેલવાડાથી પાંચ માઈલ દૂર છે. અમે ત્યાં જવા નીકળ્યા. ત્રણેક માઈલ કાપ્યા પછી ગુરુશિખર જવાનો રસ્તો જુદો પડે છે, ત્યાં ટ્રેવર તળાવ ન ડાક બંગ્લો છે. ત્યાંથી અચળગઢ જતાં અચળેશ્વર મહાદેવ, મંદાકિની કુંડ, અને કેટલીક ગુફાઓ આવે છે. તે અમે જોઈ. પછી ગઢ ઉપર ચઢતાં પ્રથમ ઋષભદેવજીનું, પછી નેમીનાથનું, અને પછી આદિનાથનું મોટું દહેરું આવે છે. ત્યાં મોટી ચોમુખી સોનાની મૂર્તિ છે. એ દહેરું કુંભારાણાની વિધવા સ્ત્રીએ બંધાવ્યું છે. તેના બીજા માળ ઉપરથી પર્વતનાં અદ્ભુત દૃશ્યો દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. ‘સમધૂમ’ આગળથી આજ દહેરાં દેખાતાં હતાં. ત્યાંથી શિખર ઉપર જતાં શ્રાવણ-ભાદરવો તળાવ, કુંભારાણાના મહેલનાં ખંડિયેરો, અને હરિશ્ચંદ્રની ગુફાઓ આવે છે. આ સર્વ પણ અમે જોઈ આવ્યા.

ગુરુશિખર એ આજી પર્વતનું ઉંચામાં ઉંચું શિખર છે. તે ૫૬૫૦ ફુટ ઉંચું છે. અમે તે શિખર ઉત્તર દિશામાં જોઈ શકતા હતા. ઘણી મુશ્કેલીએ અમે ગુરુશિખર ચઢી શક્યા. ત્યાં કનખલતીર્થ, ગુરુ દત્તાત્રયનાં પગલાં, મોટો ઘંટ, અને ઘણી ગુફાઓ જોઈ. પછી છેક ઉપરને મથાળે અમે જઈ પહોંચ્યા. ગુજરાતની ઉંચામાં ઉંચી જગાએ જઈ અમે ચારે બાજુ દૃષ્ટિ નાખવા લાગ્યા. આ દૃશ્યો જીવનભર ન ભૂલી જવાય એવાં હતાં.

આણુ પર્વતની દક્ષિણુ બાજુએ સીધા ઉભા પર્વતમાં વસિષ્ઠાશ્રમ આવેલો છે. તે જોવા અમે ખીજે દિવસે સવારમાં ઉપડ્યા. ત્રણેક માઈલ ચાલ્યા પછી પર્વતના મથાળાંની છેલ્લી ધાર ઉપરની નાની અગાસી ઉપર અમે આવ્યા. અગાસી ઉપરથીજ વસિષ્ઠાશ્રમ દેખાતો હતો. સાતસો આઠસો પગથીયાં જેટલો જામો ઢાળાવ ઉતરીને અમે વસિષ્ઠાશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા. આ જગા બહુજ રમણીય છે. ત્યાં રામ, લક્ષ્મણ અને વસિષ્ઠ ગુરુની મૂર્તિઓ છે. એક ગાયના મુખમાંથી ઝરણાંનું અખંડ પાણી બાંધેલાં કુંડમાં પડ્યાજ કરે છે, અમે સર્વને ત્યાં નાહવાની બહુ મઝા પડી. ત્યાં કોતરો, ખીણોના દેખાવો, અને કેટલીક ગુફાઓ જેઈ, અમે બપોરે પાછા ઉતારે આવી પહોંચ્યા.

બપોરે વિશ્રાન્તિ લીધા બાદ અમે ગામમાં ફરવા નીકળ્યા. ત્યાં રજપુતાના હોટેલ, કલગ, કેટલાક રાજાઓના યંગલા, ગવર્નર જનરલની ઓફિસ ને યંગલો, લોરેન્સ સ્કૂલ, સેનેટોરીઅમ, મીલીટરી બરાક, વગેરે સ્થળ જોયાં. ત્યાંથી અમે ‘પાલણપુર પોર્ટ’ બહુ ફરવા નીકળી પડ્યા. લાંબી મજલ કાપીને પણ અમે ‘પોર્ટ’ ઉપર જઈ પહોંચ્યા. ત્યાંથી કોઈ વિશાળ પ્રદેશ ઉપર વિમાનમાંથી જાણે નજર નાખતા ન હોઈએ એમ અમેને લાગ્યું.

ખીજે દિવસે અમારી મુસાફરી પુરી થવાથી ઘેર પાછા ફરવાનું હતું. તેથી સવારમાં ઊઠતાં પર્વતનાં એ મનોહર દૃશ્યો ઉપર ફરીથી એક પ્રેમભીની નજર નાખી, પછી આકાશમાંનું કોઈ વિમાન જેમ એકદમ પૃથ્વી ઉપર ઉતરી પડે, તેજ પ્રમાણે અમે મોટરમાં બેસી આશુરોડ સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા. સા. તરત જ મળી ગએલી ટ્રેનમાં બેસી સાંજે તો પોતપોતાને ઘેર પહોંચી ગયા. અમે પાંચમે દિવસે ઘેર આવ્યા, પણ જાણે પાંચ વર્ષ પછી અમે ન આવ્યા હોઈએ, એમ અમેને લાગ્યું. જીવનના એ પાંચ દિવસો અમેને આણુમોલા થઈ પડ્યા. હજુ પણ એ સંસ્કારનાં સ્મરણુ અમેને જ્યારે ને ત્યારે આનંદકારક થઈ પડે છે.

આત્મકથાઓ.

૧. એક રૂપીઆની આત્મકથા.
૨. ભણ્યા પછી શું કરશે ?
૩. હું લક્ષ્મીપતિ થાઉં તો ?
૪. હું અંત્યજ હોઉં તો ?
૫. મારા જીવનનો ધન્ય પ્રસંગ.

કંજુસને ત્યાં જઈ ચઢ્યો. તેણે તો મને એવે ઠેકાણે ધુસાડી દીધો, કે મને હવા, અજવાળું કે કોઈનો સહવાસ સરખાવે મળે નહિ. હું ચિંતાથી અને દુઃખથી કાળો મેશ થઈ ગયો. એ કૂરને દયાજ ન આવી. આખરે એ મરી ગયો, એટલે બીજેજ દિવસે હું છૂટો થયો.

બીજે એક દુઃખદ પ્રસંગ પરદેશની મુસાફરીનો છે. પરદેશ જનાર એક મુસાફરની સાથે હું અજાણ્યે પરદેશ જઈ ચઢ્યો. ત્યાં પણ મારા જેવાજ બીજા હતા. પણ તેમણે મને ભેગો ભળવાજ ન દીધો. મેં તેમની સાથે હળવા મળવા ઘણાંએ કાંકાં માર્યા પણ અધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. હું એકસો અટ્ટેજોજ પડી રહ્યો. મને પોતાને મારા માટે જે માન હતું તે ઉતરી ગયું. આખરે એ મુસાફરે મારી આ સ્થિતિ જોઈ મને દેશમાં પાછો મોકલી આપ્યો.

કેટલાક માણસોએ મારો ઉપયોગ બહુ ખરાબ રસ્તે કર્યો હતો. એ હું જ્યારે જ્યારે યાદ કરું છું ત્યારે મને બહુ દુઃખ થાય છે. દારૂ પીવામાં, અધર્મ અનીતિનાં ને પાપનાં કામો કરવામાં પણ મારો ઉપયોગ થયો છે. દુનિયામાં જેણે મારો સદુપયોગ કરા લલાવે લીધો છે તે તરી ગયા છે.

મારી મહત્તા અમાપ છે. માઈ પ્રભુત્વ અજળ છે. મને મેળ-બવાને લોકો ન કરવાનાં કાર્ય કરી બેસે છે. સતી સતીત્વ તજે છે, ન્યાયાધીશો ન્યાય તજે છે, યોગીઓ યોગભંગ થાય છે, અને રાજાઓ ચઢાઈ કરી હજારો લોકોનો નાશ કરે છે.

મને ઘણાં વર્ષો થયાં. હું હવે બીજા મારા ભાઈઓથી જુદો પડી જાઉં છું. માઈ શરીર તદ્દન ધસાઈ ગયું છે. હવે હું જેની પાસે જાઉં છું તેને મારો ઉપયોગ કરવામાં બહુ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. કેટલીક વખત તો મને ચલાવવામાં યુક્તિ પ્રયુક્તિ પણ વાપરવી પડે છે, છતાં તે નિષ્ફળ જાય છે. એટલે હવે હું થોડા વખતમાં મારા જન્મસ્થાનમાં જઈશ અને પુનઃ નવો અવતાર ધારણ કરીશ.

૭. બાણ્યા પછી શું કરશો ?*

૧. મારી મોટી મુંઝવણ. ૧. વેપાર રોજગારમાં પડું તો ?
૨. આપદાદાનો ધંધો કારીગરીનો, ૭. દેશ સેવામાં પડું તો ?
કારીગર અનું તો ? ૮. હાલની કેળવણીની નિક્ષિયતા-
૩. સંચાઓથી થએલી પાય- ૯. હેવટ-ધરતી માતાને જોળે,
માલી. એતીનો ધંધો કરવો એજ દૃઢ
૪. વકીલ, દાકતર થાઉં તો ? સંકલ્પ.
૫. સરકારી નોકરી મેળવું તો ?

ધંધાની પસંદગી—હું શું થઈશ ?

હું શું થઈશ, એનો હું જ્યારે વિચાર કરું છું, ત્યારે હું બહુજ મુઝાઈ જાઉં છું અને વિચારવમળમાં ગોથાં ખાઉં છું. આ કારણે આ વિકટ પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનું મેં માંડીજ વાળ્યું છે. મને એમ લાગે છે કે પરીક્ષકો પરીક્ષામાં આવા પ્રશ્નો વિદ્યાર્થીઓને પૂછી મુંઝવણમાં નાંખી તેમના જીવનને શા માટે વધુ હતાશ કરતા હશે ?

મારા આપદાદાનો ધંધો કારીગરીનો છે. મારા દાદા વાતો કરતા હતા કે આપણી કારીગરી કેહ કાશીના ઝાંપા સુધી વખણાતી, પરંતુ વર્તમાન યાંત્રિક યુગને પરિણામે અમારો હાથકારીગરીનો એ હુન્નર નાશ પામ્યો. મારા પિતાએ સારી નોકરી મળે એ હેતુથી મને બાણ્યાવ્યે છે. એમની આશા કેવી સફળ થાય છે એ હવે જોવાનું છે ?

અમારી પાસે ઝાઝી મિલ્કત નથી. એક નાનું ઘર, અને થોડી જમીન. મારા પિતા એક કારખાનામાં નોકરી કરે છે. એમના ઉપર અમારા આખા કુટુંબનો આધાર. મારી માતા દળણાં ખાંડણાં કરતી, પણ સંચા થવાથી એ આવક પણ ગઈ.

આ સ્થિતિમાં મારે શું કરવું ? જો એંજનીયર, ડૉક્ટર, કે વકીલ થવાની ઈચ્છા કરું તો એ મારી શક્તિ વગરની વાત છે. વળી એ ધંધો મારા વિચારોથી પણ વિરુદ્ધ છે. ડૉક્ટરો રોગો ઓછા કરવાને

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાએલો પ્રશ્ન.

બદલે વધારે છે. વડીલો પ્રજનનું સંપાળવળ વધારવા કરતાં ટંટા-કજીઆ વધારે છે, અને એજીનીઅરો મોટા સાંચા ચલાવી માલની હરિકાઈ કરી હુનર કારીગરીનો નાશ કરી પ્રજાને બેકાર બનાવે છે. એટલે આ બધું મારા જીવનને અનુકૂલ નથી.

સરકારી નોકરી કદાચ મળી શકે. જે કે સંપૂર્ણ લાગવગ વગર તે બની શકે નહિ. તો પણ નોકરી કરવી એ મારા સ્વભાવનેજ અનુકૂળ નથી. સ્વતંત્ર જીવન સૌ કોઈને ગમે, અને મને પણ ગમે.

મારા ભાવિ જીવનમાં મારા આખા કુટુંબનું પોષણ કરી શકું એટલી ધનપ્રાપ્તિ તો મારે કરવીજ નોંધએ. મારા પિતાની ઈચ્છા કોઈ દુકાન ખાડે રાખી વેપાર કરાવવાની છે, પણ આપણો વેપાર માત્ર પરદેશી માલ ધુસાડવાનો છે. એ મારા દિલને ખટકે છે; છતાં પણ વેપાર કરવા માટે અમારી પાસે મુડીજ નથી. મારા પિતાને એ મોટી ચિંતા છે. મુડીવાળા વ્યાજમાં, અને દુકાનના માલીકો ભાડામાં કમાણીનો મોટો હિસ્સો ખેંચી જાય છે. આ પણ એક મુંઝવણ છે.

દેશ સેવાનાં મેં નાની ઉંમરથી બહુ સ્વપ્નાં સેવ્યાં છે. હું કોઈ દેશસેવકને જોઈ છું ત્યારે મારી છાતી હર્ષથી ફુલાય છે, પરંતુ હું માંડ પોષણજ કરવાને અશક્ત હોઈ ત્યાં સુધી બીજાની સેવા શું કરવાનો હતો? મારી પાસે નથી વિદ્યા, નથી પૈસો, કે નથી શારીરિક બળ. ધારોકે થઈ શકે તેવી સેવા કરું તો પછી માંડ અને મારા કુટુંબના પોષણનું શું?

આ અંગ્રેજ કેળવણી વિદ્યાર્થીઓને નિષ્ક્રિય અને માથાપોને ઉદાસીન બનાવે છે. મોજશોખ, વિલાસ અને એશઆરામ વધારે છે. તે વ્યક્તિત્વ ને વિચારસ્વાતંત્ર્ય ગુમાવી બેસે છે. નવો ધંધો શરૂ કરવામાં સાહસ, સતત ઉદ્યોગ, ત્રેવડ, વગેરે જોઈએ, એ તેનામાં રહેતાં નથી. કેળવણીથી આપણું ગૌરવ વધ્યું છે એમ માની હલકો ધંધો કરતાં તેમને શરમ આવે છે. આ બધું મારામાં પણ છે એનું હવે મને ભાન થાય છે.

આ બધા સંજોગો જોતાં અને વિચાર કરતાં હું એવા નિર્ણય ઉપર આવું છું, કે જે ધંધાથી કુદરત-પ્રભુના સાનિધ્યમાં રહી શકાય

છે, જેનાથી સ્વતંત્ર જીવન ગુજારી શકાય છે, તક મળે દેશસેવાનાં સ્વપ્નાં પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે, અને જેથી મારે લીધે જગતના કોઈ પણ જીવને સહન કરવાનું રહેતું નથી, એ ખેતીનો ધંધો હું સ્વીકારીશ, અને ધરતીમાતાને ખોળે જઈ ખેતીશ. એક સુંદર વાડી બનાવીશ, તેનાં મીઠાં ફળ ખાઈશ ને ખવરાવીશ, મારા આખા કુટુંબને સહાય કરીશ, અને તેમની સહાય લઈશ. મોટી મુંઝવણ હતી કે હું શું થઈશ ? હવે જવાબ એજ કે આદર્શ ખેડૂત ! પ્રભુ ! મારી આશા પૂર્ણ કરો !

૮. હું લક્ષાધિપતિ થાઉં તો—*

૧. મારી મુંઝવણ. એ થવાના સંજોગો નથી, છતાં થાઉં તો—
૨. દેશકલ્યાણમાજ તે પૈસા વાપરવાનો સંકલ્પ.
૩. અનાથાશ્રમો ઉઘાડું તો—
૪. કારખાનાં ખોલી ગરીબોને રોજી આપું તો—
૫. વિધવાઓનાં દુઃખ દૂર કરવા વાપરું તો—
૬. ભૂખે મરતા-નિરાધારોને ખાતા પીતા કરવામાં વાપરું તો—
ખસ ! એજ દલ સંકલ્પ.
૭. નિરાધારોને ધંધે કેવી રીતે લગાડવા ? યોજના વિચારો.

કેટલીક વખત પરીક્ષકો વિચિત્ર પ્રશ્નો પૂછી વિદ્યાર્થીઓને મોટી મુંઝવણમાં નાખે છે. “ મારી પાસે એક લાખ રૂપિયા હોયતો ”— આવી ભવ્ય કલ્પનામાં વિદ્યાર્થીઓને મૂકી દઈ વિદ્યાર્થીઓના જીવનને તાર્કિક અને અનિશ્ચિત બનાવી દે છે, છતાં જવાબ આપવોજ રહ્યો એટલે આપું છું.

હાલના સંજોગો એવા નથી કે મને લાખ રૂપિયા મળે. છતાં કદાચ પ્રાપ્ત થાય તો હું સારી રીતે સમજું છું, કે એ રૂપિયા મારી

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાએલો પ્રશ્ન.

જાત મહેનતના નથી. આ પ્રભુના ન્યાયી રાજ્યમાં ખીજનો શ્રમ વૃથા દુઃખીનવી ક્ષેવાનો મને શો અધિકાર છે ? ખરા સ્વાશ્રયી પુરુષો કોઈનો શ્રમ વૃથા સ્વીકારતાજ નથી. મારી ઈચ્છા મારા પોતાના શ્રમના ફળ ઉપરજ માઈ જીવન નિભાવવાની છે.

એટલે જો હું લક્ષાધિપતિ થાઉં, તો લક્ષ્મીનો ઉપયોગ જન-સમાજના કે દેશના કલ્યાણ અર્થેજ વાપરું; પણ એવી કઈ રીતે તેનો સાચો ઉપયોગ કરું, કે તેનું પરિણામ લોકોને અને દેશને અનેકગણું ફળદાયી નીવડે ? એ વિચાર મને પ્રથમ થાય છે.

અનાથાશ્રમો કાઢવાથી અનાથોની સંખ્યા ઘટવાને બદલે વધે છે. દવાખાનાં ઉધાડવાથી દેશમાંથી રોગ ઘટવાને બદલે વધે છે. સદાચત ખોલવામાં લોકો નિરુદ્ધમી આજસુ ખનતા જાય છે. ધર્મશાળા બંધાવવામાં ધર્મ નથી રહેતો, તે પાછળથી પાઠશાળા કે વેપારના મંડળની જાય છે. શિક્ષણની મોટી સંસ્થા ખોલવામાં પૈસાદારોનાજ છોકરા પોપાય છે. એટલે મારે એ પૈસાનું શું કરવું એ મારે માટે એક મોટો મુંઝવણનો પ્રશ્ન છે.

દેશની ગરિયાઈ મને બહુ ખટકે છે, તેથી વિચાર થાય છે કે દેશની હુન્નરકળા ખીલવવી. તેને માટે જો કે કારખાનું ઉઘાડું, પણ એથી ઉલટું દેશના હસ્તઉદ્યોગો-નાના નાના ગૃહઉદ્યોગોનો નાશ કરી કેટલાંએ કુટુંબોને બેકાર બનાવવાનું અઘોર પાપ વહોરી લઉં છું, ગરિયાઈ જાય નહિ ત્યાં સુધી કોઈપણ જાતનાં કારખાનાં કાઢવાં, એ દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવા બરોબર છે. ત્યારે કરવું શું ?

વિચાર થાય છે કે મારો આ પૈસો કોને વધારેમાં વધારે આશ્વાસન આપશે ? કોની કકળતી આંતરડી ઠારશે ? એ મારે પ્રથમ જોવું જોઈએ.

હું એમ માનું છું કે હિંદુસંસારમાં સ્ત્રીઓમાં દુઃખ વિશેષ છે. તેમાંએ વિધવાઓનાં દુઃખોએ તો હદ વાળી દીધી છે. તેમનાં દુઃખ દૂર કરવા, તેમનાં ચારિત્ર્યનું સંરક્ષણ કરવામાં હસ્તઉદ્યોગો

આપી જીવન નિર્ભય કરી, સ્વતંત્ર બનાવી, નિરાધારી દૂર કરવામાં, જો મારા પૈસાનો ઉપયોગ થાય તો હું મારા અહોભાગ્ય માનું.

વળી દેશમાં એવાં કેટલાંએ કુટુંબો છે કે જેમને પોતાનાં સંતાનો સિવાય મિલકતમાં કંઈ નથી, અને તેઓ દેશને એવે ખુણે છે કે જેમને રોજ મજૂરી વગેરે પણ મળી શકતાં નથી. આવા દેશ બાંધવોના ઉદ્ધાર માટે હું કંઈક કરી શકું તો હું મારા પૈસાનો સફળપયોગ થયો સમજું.

એક લાખ રૂપીઆમાં એક જંગલ-વણુ ખેડાયલી જમીન વેચાતી રાખું. તેના દશ દશ એકરના ટુકડા પાડું, અને દરેક ટુકડો એક એક કુટુંબને વહેંચી આપું. તેમને ખેતીવાડીનું શિક્ષણ મળે, અને હસ્ત ઉદ્યોગો, હુન્નરો, કારીગરીનું શિક્ષણ મળે એવી વ્યવસ્થા કરું. હજાર કુટુંબને પાંચ વરસમાં સ્વાશ્રયી બનાવી દઉં. પાંચ વરસને હપતે મારી રકમ વસુલ કરી લઉં. ફરી પાછો બીજી જમીન રાખી એ પ્રમાણે જ જીવનમાં કામ કરી નિરાધારોને સ્વાશ્રયી બનાવું. મારી મુડી કાયમ સાચવી રાખી તેની મારફતે દેશી ભાઈઓની નિરાધારી દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યા કરું. આવા વિચારો પણ મને આવે છે. એટલે જો મને લાખ રૂપીઆ મળે તો હાલ તો સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરવામાં કે તદ્દન નિરાધારોને આધાર આપવામાં વાપરવાનો મારો વિચાર. બેમાંથી એકસ નિર્ણય તો લાખ રૂપીઆ મળ્યા આદ થઈ શકે.

૯. હું અંત્યજ હોઉં તો—

૧. જ્ઞાનયુગના જમાનામાં વિદ્વાન-બ્રાહ્મણ એક.
૨. શક્તિયુગમાં શૂરવીર ક્ષત્રિઓ એક.
૩. લક્ષ્મીયુગમાં મુડીવાદી-ધનિક-વૈશ્યો એક.
૪. સેવાયુગના જમાનામાં સેવક-શૂદ્રો એક.
૫. મારા અંત્યજ ભાઈઓને આ યુગધર્મ સમજાવું.

૧. થતા અત્યાચારો સામે ઝૂંબેશ ઉઠાવું, અને અમારા જન્મસિદ્ધ હક્કો સ્થાપિત કરું.

૭. યુગવિધાતા બનવા-બવાવવાનાં સ્વપ્નાં સેવું.

આ પ્રશ્નના જવાબમાં હું કોણ છું, એ જણાવવામાં હવે મને કંઈ મહત્ત્વ જણાતું નથી. મારે એક અંત્યજરૂપ બની જવું, અને એ દ્વાષ્ટ્રએ મારે માંડે જીવન આલેખવું એ કર્તવ્ય થયું.

એક જમાનો જ્ઞાનયુગનો હતો. તે વખતે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોજ સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણાતા. તેઓ ગુરુપદ શોભાવતા, પ્રજાની આગળ તેમના જીવનની ફરજો મૂકતા, અને પાલન કરાવતા. તે સમયે રાજાઓ અને ધનિકો પણ તેમના આગળ માથું નમાવતા. તે કાળમાં તેમની પ્રતિભા-પ્રતિષ્ઠા અદ્વિતીય હતી. પરંતુ કાળક્રમે એ ગુરુ-ગૌર અને પુરોહિત-પરોત કર્તવ્ય બ્રષ્ટ થયા, અને બીજો યુગ શરૂ થયો.

બીજો જમાનો શક્તિયુગનો હતો. રાજાની સત્તા સર્વોપરી ગણાતી. તે સમયે વીરનરો પૂજાતા, જ્યાં ને ત્યાં જ્ઞાન સમારંભોને બદલે શૌર્યનાજ સમારંભો યોજાતા, પ્રત્યેક માતાને એમ ઇચ્છા થાય કે પોતાની કુખે એકાદ શરવીર પેદા થાય તો જનેતાનું જીવ્યું સાર્થક ગણાય. પરંતુ કાળક્રમે શરવીરો વિલાસમાં પડ્યા, નિર્માલ્ય બન્યા, સ્વાર્થી થયા, કુસંપી બન્યા; બીજી સત્તાઓ દેશ ઉપર ચઢી આવી તેથી પ્રજા હેરાન હેરાન થઈ ગઈ, અને પછી ત્રીજોયુગ શરૂ થયો.

ત્રીજો જમાનો લક્ષ્મી યુગનો હતો. તે સમયે ધનિકોની સત્તા સાર્વભૌમ બની. લક્ષ્મીને બળે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને અને શરવીરોને અર્થાત્ જ્ઞાન અને શક્તિને લક્ષ્મીએ કાણુમાં લીધાં. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનયુગના વિધાતાઓ, સ્થાપિત થએલા રાજાઓ, અને લસ્કરમાં જોડાનાર શરવીરો, સર્વ ધનિક વેપારીઓની ઇચ્છાનેજ અનુસરવા લાગ્યા. વેપાર વધવા લાગ્યો, અને વેપારના સંરક્ષણ માટે દેશ પરદેશ લડાઈઓ થવા માંડી. મુડીવાદના પાયા સંજ્ઞડ થવા લાગ્યા. પણ કાળક્રમે ધનિકોની

સ્વાર્થવૃત્તિ વધતી ગઈ, શોષણનીતિ પ્રધાન બની, ન્યાય-અન્યાય જોવાયાં નહિ; જગતમાં ગરિબાઈ અને બેકારી વધી ગઈ, અને ગરીબોના ભોગે ધનિકો જીવતા હોવાથી પ્રજાનાં દિલ કંપી ઊઠ્યાં; એટલે એ યુગનાં પાણી પણ એસરવા લાગ્યાં, અને પછી ચોથો યુગ શરૂ થયો.

ચોથો જમાનો આ સેવાયુગનો છે. જગતની પ્રજાઓ સમજી ગઈ કે જ્ઞાનીઓ, અજ્ઞાનીઓને ખાઈ જાય છે, બળવાન નિર્બળને મારે છે, અને ધનિક વેપારીઓ ગરીબોને નિચોવે છે. છતાં પોતાનું સંરક્ષણ એ અજ્ઞાની-નિર્બળ-ગરીબ પ્રજાનું લોહી રેડાવીને કરે છે, આ અજ્ઞાનીઓ નિર્બળ કે ગરીબોની સેવા એજ આ જમાનામાં ખરો યુગધર્મ છે. જનસેવા એજ પ્રભુ સેવા છે. સહાવું અને સહૃદયું એ મુખ્ય મંત્ર છે, અને જગતના કોઈ જીવને-તેના શરીર કે મનને પીડા કરવી એ પ્રભુને પીડવા બરાબર છે. અહિંસાને પરમ સાધન માનવું અને ગણવું, એ આ સેવાયુગનાં મુખ્ય સૂત્રો બન્યાં.

પરાપૂર્વથી અંત્યજનો આ ધર્મ. એટલે હવે જો હું અંત્યજ હોઉં તો મારા જીવનને જરૂર ધન્ય માનું. પ્રભુના દરબારમાં મને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે આ સ્વર્ગ ને નરક છે, તેમાં તમારે શું જોઈએ? તો હું નરક પ્રથમ પસંદ કરું. કારણ કે પતિત આત્મા-ઓની સેવા કરવાનો અમુલ્ય અવસર નરકમાંજ મને મળે. આથી હું અંત્યજ હોઉં તો શું કરું? એ પ્રશ્ન હવે મારે વિચારવો રહ્યો.

મારા બધા અંત્યજ ભાઈઓને ભેગા કરું, તેમને નવા યુગધર્મની પ્રેરણા આપું, અને સેવાભાવમાં આવેલી શિથિલતાને દૂર કરી તેમનો સેવાભાવ વિસ્તાઈ. ઉપલી વર્ણના અત્યાચારો સામે શાંતિમય અહિંસામય, સત્યાગ્રહ આદરી અમારા જનમસિદ્ધ હક્કોને સ્થાપિત કરું. એ અત્યાચારીઓને પ્રેમથી ભીંજવી નાંખી અત્યાચારો કરતા છોડાવી દઉં, અને વિશ્વમંદુત્વની ભાવનાને જગતવ્યાપી બનાવી દઉં. સાથે સાથે મારા અંત્યજ ભાઈઓનાં જીવન પણ ઉજ્જવળ અને પાવત્ર બને તેવા પ્રયત્નો કરું.

આ ચોથા સેવાયુગના જમાનામાં મારા અંત્યજ ભાઈઓ સેવાના મોંઘા મંત્રો પ્રજ્ઞને પાઠવી ઉજ્જવળ અને પ્રતિભાશાળી બને તેમજ યુગવિધાતા થાય એ મારાં જીવનનાં સ્વપ્નાં !

૧૦. મારા જીવનનો ધન્ય પ્રસંગ.*

૧. નાની ઉંમરે ધન્ય પ્રસંગ કયો હોઈ શકે? મારી મુંઝવણ.
૨. લક્ષ્મીને ધન્ય પ્રસંગ ગણી શકાય? મારે તે નથી.
૩. મહાત્માનાં દર્શન, મુસાફરીની તક, કોઈ ઉત્સવ, આ ગણાય?
૪. દેવદેશ માટે જોડયાત્રા, કોઈ પરમાર્થી કાર્ય, એ ગણાય?
૫. રમતગમતની હરિકાઈ, ઉછળતો માનવસાગર, મને સુવર્ણ-ચંદ્રકો મળ્યા. એ ગણાય?
૬. મારા જીવનમાં તો તેજ ધન્ય પ્રસંગ. સર્વનો હું પ્રેમપાત્ર બન્યો, નવીન પ્રેરણા મળી, અને જીવનમાં પલટો થયો.

પરીક્ષકોને એટલી પણ સમજણ નહિ હોય કે વિદ્યાર્થીઓની ૧૭-૧૮ વર્ષની ઉંમરમાં-અભ્યાસ કાળમાં ધન્ય પ્રસંગ કયા અને કેવા આવતા હશે? જીવનના કયા પ્રસંગોને ધન્ય કહેવા? તે પણ મને સમજતું નથી. આવા સંદિગ્ધ પ્રશ્નો પૂછવાનો હેતુ વિદ્યાર્થીઓનું માનસ તપાવવાનો હોય; તો તેથી પણ અર્થ શું સરે?

કેટલાક પોતાનાં લક્ષ્મીને ધન્ય પ્રસંગ માનતા હશે. પોતાના લક્ષ્મીને ઉત્સવ ઉજવાય છે તેમાં પોતે કંઈક વધુ મહત્ત્વ ધરાવનારી વ્યક્તિ છે, અગર ઉત્સવમાં ભાગ લેનારાઓના આનંદનું મૂળભૂત કારણ પોતે છે, એવું કંઈક ભાન થાય અને તેથી પોતાના જીવનને કોઈ ધન્ય માને. પણ મારું ગઈ સાલ લક્ષ્મી થઈ ગયું. હું સમજું છું કે વિદ્વાનને સમજી માણસ જો પોતાના જીવનમાં વધારેમાં વધારે મૂર્ખ બનતો હોય તો તે પ્રસંગ લક્ષ્મી છે. વળી સૂર્યના તેજસ્વી પ્રકાશમાં, અને

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

મારી બંને આંખો કામ કરતી હોવા છતાં મારી ઠોકી ખેસાડવામાં આવેલી મારી જીવન ધર્મ સહચારિણીનાં હું દર્શન સરખાં પણ કરી શક્યો નથી. હું અતિ મુંઝાયો છું તો તમે કહો, હું એને ધન્ય પ્રસંગ શી રીતે માની શકું ?

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ નાની ઉંમરથી રાષ્ટ્ર સેવામાં સ્વમાં સેવે છે. કોઈ રાષ્ટ્રસેવક જીએ એટલે એમની છાતી હર્ષથી કુલાઈ જાય. કોઈ સંજોગવશાત્ રાષ્ટ્ર વિધાતા કે રાષ્ટ્ર સેવકનાં અચાનક દર્શન થાય તો તેને તે જીવનની ધન્ય પળો માને, પણ તેમાં જીવન ધન્ય શી રીતે થયું તે મને નથી સમજાતું.

આજથી ત્રણેક વરસ ઉપર દારૂનાં પીઠાં ઉપર ચોક્કી રહેતી. દારૂ પીનારાઓને સમજાવીને દારૂ પીતા અટકાવવા એ હેતુ એમાં હતો. મારા ગામના સ્વયંસેવકદળમાં હું હતો. હું ચોક્કીનું કામ કરતો હતો. દારૂડીઓને સમજાવીને ફરીથી દારૂ નહિ પીવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાવતો હતો. ત્યાં દારૂના પીઠાવાળાની અરજીથી પોલીસોએ આવીને મને પકડ્યો, વિજળી વેગે ગામમાં સમાચાર પહોંચ્યા, આખો ગ્રામ સમુદાય ઉલટયો, બધાંએ વિધવિધ પ્રકારે મારી પૂજા કરી-સ્વાગત કર્યું. પ્રથમ જેલમાં જનાર હુંજ હતો. હું એક વીરનર તરીકે ઓળખાયો. મારો ભોગ ઉચ્ચ ગણાયો ! હું દુઃખને બદલે હર્ષમાં તણાઈ ગયો. મારા જીવનની એ પળોને હું ધન્ય માનવા લાગ્યો. પરંતુ બીજે દિવસે જ્યારે મને છોડી મૂકવામાં આવ્યો, અને હું મારે ઘેર આવ્યો, ત્યારે મારો ભોગ કેટલો નજીવો હતો, તેનું મને ભાન થયું, અને તેટલો જ ખિન્ન થયો.

આથી જીવનની ધન્ય પળો કોને માનવી અને કઈ ગણવી, એ મારે માટે બહુ મુંઝવણનો પ્રશ્ન છે. કેટલાકને કોઈ કુદરતી દશ્ય જોવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, કોઈ મુસાફરી કરવાની તક મળે, દશેરાની સ્વારી જોવાની તક સાંપડે, વિમાનમાં મુસાફરી કરવાનું મળે, એવા એવા બનાવોને જીવનના ધન્ય પ્રસંગો માને. પણ મને

એ બહુ મહત્વની બાબતો નથી લાગતી. મને તો જીવનમાં એક ધન્ય પ્રસંગ ગણવાનો અને માનવાનો અવસર યાદ આવે છે.

આખા જીલ્લાની તમામ શાળાઓ તરફથી રમત ગમતની હરિક્ષાર્ધ માટે એક મોટા મેળાવડો યોજાયો હતો. વધારેમાં વધારે માણસો એકઠાં થએલાં, મારા જીવનમાં મેં તે વખતેજ જોયાં હતાં. વચ્ચેના મોટા મેદાનમાં રમત ગમતની હરિક્ષાર્ધ ચાલી રહી હતી. જુદા જુદા પરીક્ષકો તેની નોંધ કર્યા કરતા હતા. પ્રેક્ષકો તાલીઓના અવાજથી હરીફોને પ્રોત્સાહન આપતા હતા. મેં આ હરિક્ષાર્ધમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો.

ત્રીજે દિવસે પરિણામ જાહેર થવાનું હતું. શ્લોકોની ૪૪ જામી હતી. એકંદરે માકર્સ ગણતાં જેનો નંબર પહેલો આવે તેનું નામ જાણવાને શ્લોકો બહુજ આતુર થઈ ગયા હતા. એવામાંજ મારા મિત્રોએ મારા ઉપર એકદમ ધસારો કર્યો. મને ઊંચક્યો. અને પોતાના ખભા ઉપર બેસાડી મને ચારે બાજુ ફેરવ્યો. શ્લોકોએ પ્રેમ ભીની નજરથી ને તાલીઓથી મને વધાવ્યો, મારા ઉપર મનગમતી ચીજોનો વરસાદ વરસ્યો. કેટલાએ સુવર્ણચંદ્રકો મળ્યા, પૈસાથી તો માફ ખીરસું ફાટી જવાનો વિચાર કરતું હતું.

મારા જીવનનો એ અમૂલ્ય પ્રસંગ હજુ પણ મને આનંદ આપે છે, ઉત્સાહ આપે છે, અને જીવનમાં મોટાં કાર્યો કરવાને પ્રેરણા આપે છે. એ પ્રસંગ પછી હું વિદ્યાર્થીઓમાં અને મારા શિક્ષકોમાં પ્રેમપાત્ર બન્યો, અને તેથી મારા અભ્યાસનો માર્ગ વધુ સરળ બન્યો. હું દેશ સેવાનાં સ્વપ્નો સેવતો થયો. હું રાષ્ટ્રના નવા યુગના ઇતિહાસનો વિધાતા બનું તો કેવું સાઈ, એવી એવી મહેચ્છા સેવતો થયો. બ્રહ્મ? મારી આશા પુરી પાડો!

: ૩ :

આમજીવનનાં ઘડતર.

૧. આમોદ્ધાર.
૨. આમપંચાયત.
૩. ગૃહઉદ્યોગો.
૪. સાદું જીવન.
૫. દુકાળ અને તેના નિવારણના ઉપાય.

૧૧. ગ્રામોદ્ધાર

૧. ચાલુ પરિસ્થિતિ.

- અ. હિંદની ગ્રામરચના.
- બ. ગામડાંની હાલની સ્થિતિ.
- ક. ગ્રામોદ્ધારની જરૂર.

૨. ગ્રામોદ્ધારના માર્ગ.

અ. આર્થિક સુધારણા.

૧. ઋણ મુક્તિ.
૨. નવરાશના વખતનો સદુપયોગ.
નાના નાના ગૃહકર્મોગોની ખીલવણી.
૩. ગામનું સર્વ સામાન્ય હિત સાધવા માટે, અને ગ્રામપંચની દેખરેખ નીચે સહકારીમંડળની યોજના.
૪. અનિષ્ટ ખર્ચોના (લગ્ન અને મરણ વખતનાં) અટકાવ, ને મહેસુલમાં યોગ્ય ઘટાડો.

બ. સામાજિક સુધારણા.

૧. ગ્રામપંચાયતની સ્થાપના-કજીઆની ધરમેળે પતાવટ.
૨. અનિષ્ટ રિવાજોનો ત્યાગ-ખાળલગ્ન, રોવાકુટવાની ઘેલાઈ, નાતવરા, વહેમ, વગેરે.
૩. દાંભિક અને પાપમય આચારો અને વ્યવહારોનો ત્યાગ.
૪. સ્ત્રી-વિધવા-કન્યાઓનાં જીવનની સુધારણા.

ક. તંદુરસ્તી સુધારણા.

૧. મકાનોની રચના સુધારવી-(ચોકખી હવા મળે એ દૃષ્ટિએ.)
૨. ઝંદકી દૂર કરવાની યોજના-રોગોના ઉપદ્રવનો અટકાવ.
૩. સ્વચ્છ પાણી અને પુષ્ટિકારક ખોરાક મળે એવી યોજના.
૪. માદક દ્રવ્યોના ખાનપાનની અટકાયત-વ્યસનોમાંથી મુક્તિ.

ડ. ખેતી સુધારણા.

૧. જમીન, પાણી, ખી, ઓળર, ખાતર, બળદ, મુડી, અને મહેનતના વિકાસની યોજના.
૨. જરૂરિયાત પ્રમાણેજ માલની ઉત્પત્તિની યોજના.

૩. ઢોર ઉછેરનો સંપૂર્ણ વિકાસ.
૪. ખેતીના સફળ પ્રયોગો-અખતરા.

૬. કેળવણી અને શિક્ષણ.

૧. નિરક્ષરતા દૂર કરવી, ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી.
૨. ખેતીનું શાસ્ત્રીયશિક્ષણ.
૩. ખેતીને પોષક ખીજ ધંધાઓનું શિક્ષણ.
૪. નવીન પાકોની ઉત્પત્તિનું શિક્ષણ.

૩. ઉપસંહાર.

૧. ગામડાં-સ્વચ્છ, સુધડ, રોનકદાર, અને સંસ્કારી બનવાં જોઈએ.
૨. અજ્ઞાનતા દૂર કરવી-(પુસ્તકાલય, વાંચનાલય, મેજિક લેન્ટર્ન, રેડીઓ, ચલચિત્રો, વગેરે સાધનો વડે).
૩. શહેરીઓથી થતું શોષણ બંધ કરવું જોઈએ.

“રાષ્ટ્રનો પ્રાણ-રાષ્ટ્રનું લોહી ગામડાંમાં છે. તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ શહેરો કરે છે. ગામડાંઓ નસો છે અને શહેરો હૃદયો છે. હૃદય જો બધું લોહી ચૂસી જાય તો નસો ક્યાં સુધી નભી રહે.”

—કાકા કાલેલકર—

૧૨. ગ્રામપંચાયત.

૧. અર્થ અને સમજૂતી.

- અ. રાજ્ય બંધારણનો મુખ્ય પાયો-ગ્રામપંચાયત.
- બ. ગામ એ એક નાનું સરખું રાજ્ય છે.
- ક. આદર્શ ગામ એટલે એક માખીઓનો વ્યવસ્થિત મધપુડો, અગર એક સુદૃઢ શરીરની આંતરિક રચના.

૨. ગ્રામપંચાયતનાં કામ.

- અ. ન્યાયખાતું—સુલેહસંપ, વ્યવસ્થા અને સંરક્ષણ.
૧. કજીઆની પતાવટ કરવા કરતાં, નજ થાય એવી યોજના.
૨. ચોરી, લૂંટ, મારામારી, ધાડ, અને ખીજ તકરારોનો સામનો કરવા કરતાં એવું નજ બને એમ કરવાની ફરજ.
૩. અન્યાયની ફરિઆદોનો નિકાલ કરવો, એટલુંજ નહિ પણ અન્યાય, અધર્મ, અનીતિને દૂર કરવાનો ચાહ પ્રયત્ન.

ચ. સામાજિક કામ.

૧. દાંભિક અને પાપમય આચાર-વ્યવહાર ઉપર અંકુશ.
૨. ગામહિતનાં કરવાનાં કાર્યો-સામાન્ય ઉત્સવોની વ્યવસ્થા, ગ્રામ-અતિથિનાં સ્વાગત, (સાધુ, સંતો, રાષ્ટ્રસેવકો વગેરેનાં) ધર્મશાળા, પરબો, તલાવ, કુવા, રસ્તાઓ, મંદિરો, પરબડીઓ, હવાડા, છાયાવૃક્ષો, કથાવાર્તાનો પ્રબંધ, સાચી સલાહ, અને અને ગામની પ્રતિષ્ઠાનાં કામો ઉપર દેખરેખ.
૩. બાળલગ્ન, રોવાકૂટવાની ઘેલાઈ, નાતવરા, ખોટા વહેમ, વગેરે દૂર કરી સુધારા કરવા, ખોટાં ખર્ચોની અટકાયત.

ઘ. કેળવણી ને શિક્ષણને લગતું કામ.

૧. બાળકોની તનમનની શક્તિઓને ખીલવી સંસ્કારી બનાવવાનું કામ. શાળા, કન્યાશાળા, અખાડા, રમત ગમતો, ઉત્સવો, મેળાવડા વગેરે સંસ્થાઓ ઉપર દેખરેખ.
૨. સામાન્ય પ્રજા માટે-કથાવાર્તાનો પ્રબંધ, રેડીઓ, બોલપટ, ભાષણો, વગેરેને લગતું કામ.

ઙ. તંદુરસ્તી જાળવવાનું કામ.

૧. રસ્તા સુધારવા, ગંદકી દૂર કરવી, રોગોનો ઉપદ્રવ અટકાવવો.
૨. સ્વચ્છ અને પુષ્ટિકારક ખોરાક મળે તેવો બંદોબસ્ત.
૩. માદક દ્રવ્યોના ખાનપાનની અટકાયત.

ચ. વેપાર ધંધાની ખીલવટ-સહકારી મંડળી મારફત.

૧. નાણાંની ઓછે વ્યાજે ધીરધાર.
૨. ગુહહર્ષોગોની ખીલવણી-ગરીબોને રોજના માર્ગ.
૩. માલ ઉત્પન્ન કરનાર અને ભોગવનાર એ વચ્ચેના ફેગડના નફાખાઉ દલાલોનો નાશ.
૪. નિરાધારોને રોજ-મજૂરીની જોગવાઈ કરવી.

ઞ. ગ્રામપંચાયતના સભાસદોની લાયકાત.

- અ. સહકારના સિદ્ધાંતો-એકતા, સદ્વર્તન, બ્રાતૃભાવ, કરકસર અને સ્વાશ્રયને સુખરૂપ તેનું જીવન ધરાયેલું હોય.
- બ. દરેક સભાસદ સ્વાશ્રયી, સંતોષી, ધૈર્યવાન, ન્યાયી અને પ્રમાણિક હોવાનું જોઈએ.
- ક. સભાસદોની લાયકાત ઉપરજ પંચાયતની સફળતાનો આધાર.

૪. ઉપસંહાર.

- અ. પ્રાચીન પંચાયતપદ્ધતિ હાલ છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ-કારણ ?
 બ. મહાસભા સરકારનો નવેસરથી સ્થાપવાનો મુકમ વિચાર.
 ક. પંચાયતનું ધ્યેય ઉચ્ચ હોય તોજ શ્રેયઃકર નીવડે. ધ્યેય-
 શારીરિક-કોઈ ભૂખ્યો ન રહે, કોઈ બેકાર ન રહે, કોઈ દુઃખી ન રહે,
 માનસિક-કોઈ અજ્ઞાની ન રહે, કોઈ વિદ્યાસી ન બને, કોઈ કુસંપ ન કરે.
 આધ્યામિક-કોઈ અધર્મી ન રહે, કોઈ નાસ્તિક ન બને, કોઈ નિર્દય ન બને.

૧૩. ગૃહઉદ્યોગ.

૧. ચાલુ પરિસ્થિતિ.

- અ. યાંત્રિક બળના ઉપયોગને લીધે હાથબળના ગૃહઉદ્યોગો નાશ પામ્યા.
 ૧. કાપડ તૈયાર કરવાને લગતા-લોઢવું, પીંજવું, કાંતવું, વણવું વગેરે.
 ૨. કારીગરોને ઉપયોગનાં ઓળરો બનાવવાના ઉદ્યોગો.
 ૩. ખેતીને લગતાં ઓળરો બનાવવાના ઉદ્યોગો.
 ૪. ભરતકામ, ગુંથણકામ, કોતરકામ, -સાદડી, કંડીઆ, દોરડાં, વગેરે.
 ૫. ખાદ્યપદાર્થો કે દવાઓ તૈયાર કરવાના ઉદ્યોગો.
 ૬. ધાતુ-માટી-લાકડાની ગૃહજીવનને ઉપયોગી ચીજોની બનાવટ.
 ૭. કેળવણી અને શિક્ષણને લગતાં સાહિત્ય બનાવવાના ઉદ્યોગો.
 બ. ભૂખમરો અને ગરીબાઇ વધી પડી.

૨. ગૃહઉદ્યોગોની જરૂરિયાત અને ફાયદા.

- અ. ભૂખમરો ને ગરીબાઇ ટાળવા, અને સ્વાશ્રયીજીવન ગુબ્ધરવા.
 બ. સ્વતંત્ર જીવન ગાળવા, અને દુરસદના વખતનો સદુપયોગ કરવા.
 ક. ગૃહજીવન આનંદી રહે, સાદાઇ આવે, અને સ્વદેશ ઉપર મમતા રહે.
 ડ. ઉદ્યમી જીવન રહે, તંદુરસ્તી સચવાય, અને મન પવિત્ર રહે.

૩. ગૃહઉદ્યોગો નાશ પામવાનાં કારણ.

- અ. રાત્ન-પ્રત્ન તરફથી ઉત્તેજનનો અભાવ.
 બ. યાંત્રિક બળના ઉપયોગથી મળતી સારી અને સોંધી ચીજો.
 ક. પરદેશી બનાવટની ચીજો વાપરવામાં ઉપજેલો મોહ.
 ડ. વિદ્યાસીજીવનથી ઉદ્યોગ તરફની વૃત્તિ ઓછી થઈ.

૪. ગૃહઉદ્યોગો સજીવન કરવાના ઉપાય.

- અ. જાતમહેનતથી જીવન નિભાવવાનો નિર્ણય.

- ચ. સ્વદેશી પ્રતનો સ્વીકાર-ગૃહઉદ્યોગોના માલનો પ્રચાર.
 ક. નિર્માદ્ય ગણાતી-જણાતી ચીજોને ઉપયોગી બનાવવાની તાલીમ.
 ડ. દેશ-કાળને અનુસરી નવા ગૃહઉદ્યોગો ઠાપણ કરવા-તેનું શિક્ષણ.

૫. ઉપસંહાર.

- અ. દેશની નિર્ધનતા-ગરિબાદ ટાળવાનો ઉપાય-ગૃહઉદ્યોગો.
 બ. હસ્તઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગોને લગતું શાળામાં શિક્ષણ.
 ક. રાજ્ય અને પ્રજા તરફથી મળવી જોઈતી મદદ.
 ડ. પ્રજાને ગૃહઉદ્યોગી ચીજોના વાપરવાનો આગ્રહ.

૧૪. સાદુંજીવન*

૧. અર્થ-સમજૂતી.

- અ. જીવનની મુખ્ય બે જરૂરિયાતો: શરીર નિભાવવા ખોરાક, ને સહ્યતા જાળવવા કપડાં.
 બ. સુંદર સ્વરૂપ કરતાં સાદી રીતભાત માણસને વધારે શોભાવે છે.
 ક. મોજશોખ ને વૈભવમાં પડનારી પ્રજાનું પતન થયા વિના રહેતું નથી.
 ડ. એકના મોજશોખથી દુનિયામાં કોઈને પણ સહન કરવું પડે છે.

૨. જીવનમાં સાદાઈની જરૂરિયાત.

- અ. હંમેશાં જીવન સાદું જોઈએ અને વિચારો-આદર્શો ઉચ્ચ જોઈએ.
 બ. સાદાઈથી જીવન લગ્ય અને આકર્ષક લાગે છે-ખરે છે.
 ક. સાદુંજીવન સાત્ત્વિકતા, સરળતા, નિરભિમાન સૂચવે છે.
 ડ. મોટે ભાગે તત્ત્વ વિનાના પદાર્થોનો આડંબર મહાન હોય છે.
 ઈ. વિદ્વાસીજીવનથી થતાં નુકસાન-પૈસાની હાનિ, સ્વાર્થની વૃદ્ધિ, તનમનની ખરાબી, અને દેશની નિર્બળતા ને નાશ.

૩. સાદાઈનાં દર્શાંત.

- અ. મહાપુરુષોનાં જીવન મોટે ભાગે સાદાંજી હોય છે.
 ૧. મહાત્મા ગાંધીજી ૨. મહાત્મા ટોલસ્ટોય (રશિયા)
 ૩. જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન. ૪. પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓ.
 બ. સત્યમાર્ગે જનારાઓનાં જીવન હંમેશાં સાદાંજી હોય છે.
 ક. અધુરો ઘડો છલકાય, ભરેલો ન છલકાય.

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

૪. સાદા જીવનના માર્ગ.

- અ. શરીર નિભાવવા ફક્ત પુષ્ટિકારક ખોરાકજ નોંધવો.
 બ. જરૂર જોઈતાં સ્વચ્છ, અને રક્ષણ પુરતાંજ કપડાં નોંધવો.
 ક. નતમહેનત ઉપર જીવનારા મોટે ભાગે સાદા હોય છે.
 ડ. ગુણ, સ્વભાવ ને કર્મમાં દંભ, ઢોંગ, કે ખોટું પ્રદર્શન ન નોંધવો.
 ઈ. ખીન જરૂરિયાતી ચીજોના વપરાશ ઉપર સંયમ-અંકુશ.

૫. ઉપસંહાર.

- અ. સાદું જીવન એ કુદરતી જીવન છે, ને પ્રભુને તે વધારે પ્રિય છે.
 બ. વિલાસીજીવનથી ભૂખમરો, ખેકારી ને ગરીબાઈ વધતી જાય છે.
 ક. વૈભવીજીવનથી પ્રભુનો ઉછેર ખગડે છે.

૧૫. દુકાળ અને તેના નિવારણના ઉપાય.

૧. સામાન્ય હકીકત.

- અ. દુકાળના છ પ્રકાર—(૧) અતિવૃષ્ટિ, (૨) અનાવૃષ્ટિ, (૩) ઉભા પાકને નુકસાન કરનાર ઉંદર વગેરે જીવો, (૪) તીડ, (૫) શૂક વગેરે પક્ષીઓ, (૬) અને પાસેના રાજ્યોની લડાઈઓ.
 બ. અનાવૃષ્ટિથી પડતો દુકાળ વધારે ભયંકર છે.
 ક. દુકાળ માટે લોક માન્યતા-રાજનજ કારણભૂત છે.

૨. ઇતિહાસ-હિંદમાં પડેલા દુકાળો.

- અ. મી.ડી.બી.નું-હિંદની આબાદીનું કોષ્ટક-એમાં જણાવ્યા મુજબ.
 ૧૧મી સદી-ખે દુકાળ-સ્થાનિક ૧૬મી સદી, ત્રણ દુકાળ-સ્થાનિક
 ૧૩મી „ -એક „-દિલ્હી પ્રાંત. ૧૭મી „-ત્રણ „-આખા દેશમાં.
 ૧૪મી „ -ત્રણ „-સ્થાનિક. ૧૮મી „ -છ „-૪ વાયવ્ય પ્રાંત.
 ૧૫મી „ -ખે „- „ ૧. દિલ્હી. ૧. સિંધ.

ફક્ત ૧૬મી સદીના દુકાળો.

પહેલા ૨૫ વરસમાં, ૫ દુકાળ. ૧૦ લાખ મરણ.

ખીજી „ „ - ૨ „ ૫ „ „

ત્રીજી „ „ - ૬ „ ૫૦ „ „

ચોથા „ „ - ૧૮ „ ૨૫૦ „ „

જી. સને ૧૮૫૪થી ૧૯૦૧ સુધીમાં ફક્ત દુકાળથી સત્તાવાર રીતે ત્રણ કરોડ માણસો માર્યાં ગયાં છે.

ક. ગુજરાતમાં પડેલા દુકાળો, અગણિતરો, (૧૮૧૨) સુડતારો, (૧૮૬૦) અને છપ્પનીઓ (૧૮૬૯) બહુજન વિકરાળ હતા.

૩. દુકાળોના દુઃખનાં વર્ણન.

અ. 'દુકાળોમાં લોકોની હાલત.

૧. માખાપોએ બાળકો અને દોરાંને બૂંધે ટળવળી મરતાં જોયાં.
૨. વહાલી ચીજોને નજીવા બદલામાં જતી કરવી પડી.
૩. કેટલાંએ કુટુંબો નિરાધાર થઈ ગયાં—ગરીબાઈ વધી પડી.
૪. મુડીવાદીઓ રાક્ષસો બન્યા, છીનવી લેવામાંજ ધર્મ સમજ્યા.
૫. ભાણપાલો, માટી, અને ઉલટીનું અન્ન ખાઈ જીવવા પ્રયત્ન કર્યાં.
૬. અન્ન વિના જતા પ્રાણ બચાવવા ચારિત્ર્યને પણ જતું કર્યું.

જી. ગુજરાતમાં પડેલા દુકાળનાં દુઃખો.

૧. સુડતાળામાં માખાપે છોકરાં વેચ્યાં છે કે મરવા તજ દીધાં છે.
૨. અગણિતરોમાં લોકોએ છોકરાંનો પણ આહાર કર્યો હતો.
૩. છપ્પનીઓમાં રાજ—પ્રજ તરફથી કંઈક રાહત મળી હતી.

૪. દુકાળનાં દુઃખનિવારણ કરવાના ઉપાય.

સરકાર તરફથી

પ્રજા તરફથી

૧. ખાંધકામો ઉધાડી રોજ આપવી. ૧. દાનધર્મ સમજવો ને જીવાડવા.
૨. પરદેશમાં ઉધરાણું કરવું. ૨. બને તેટલી તન, મન, ધનની મદદ
૩. ખાદ્ય પદાર્થો મેળવી આપવાની ૩. રોજ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.
- જોગવાઈ કરવી. ૪. ખર્ચનો બચાવ કરવો. અને
૪. મહેસુલની માફી, લેણદેણ મોકુફ. એ બચત સન્માર્ગે વાપરવી.
૫. નહેરોની જોગવાઈ વધારવી. ૫. દોરાંને જીવાડવાની વ્યવસ્થા.

૫. ઉપસંહાર.

અ. દુકાળથી બચવા ખેડૂતોએ પણ હવે સાવચેત રહેવાની જરૂર, ગૃહવ્યવહાર ત્રેવડ—કરકસરથી, દ્રવ્યનો—ખાદ્ય પદાર્થોનો સંચય.

જી. ધાસચારો કે અનાજ વરસ સાંચે આવતા સુધી સંગ્રહવાની ટેવ.

ક. રાષ્ટ્રભાવનાનો પ્રચાર. દુકાળમાં આગગાડી બહુજ ઉપયોગી સાધન છે

સમાજનાં ધડતર.

૧. સમાજજીવન.
૨. સમાજસેવાના સાચા માર્ગ.
૩. સમાજસેવા એજ પ્રભુસેવા છે.
૪. પરદેશગમન.
૫. સ્ત્રીસન્માન.
૬. આદર્શ મૈત્રી.
૭. સંયુક્ત અને વિભક્ત કુટુંબના લાભાલાભ.
૮. ગ્રામજીવન અને શહેરીજીવન.
૯. આપણા ઉત્સવો.
૧૦. હાલના યુવાનોની દ્રશ્ય.

૧૬. સમાજજીવન.

૧. સમાજ કેને કહેવાય ?
૨. શું સામાજિક જીવન કુદરતી છે ?
૩. સામાજિક સેવાની જરૂરિયાત શા માટે રહે છે ?
૪. સમાજની ચઢતી પડતીનો આધાર શા ઉપર રહે છે ?
૫. સમાજનેતાઓએ કંઈ બાબતો ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ ?
૬. સમાજજીવન ઉજળવળ ક્યારે બને ?
૭. ઉપસંહાર.

માનવજીવનનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં માલમ પડી આવે છે, કે મનુષ્યની શરીર, મન, અને આત્માની શક્તિઓ; તેમજ તેના વિકાસ બીજા ઉપર આધાર રાખે છે. આ કારણથી સામાન્ય રીતે માનવજાતિને જથામાંજ રહેવાની જરૂર પડે છે. ગુણ, સ્વભાવ, ને કર્મ પ્રમાણે એ જથાઓ નિર્ણીત થએલા હોય છે. સમૂહમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિને એક બીજાને માટે ભલી લાગણી રહે છે, અને સુખદુઃખ પ્રસંગે તે એક બીજાને મદદગાર બને છે. આવો સામાન્ય હિત સંબંધે જોડાએલો જનસમુદાય તે સમાજ કહેવાય છે. જે સમાજની વ્યક્તિઓમાં અન્યને માટે ત્યાગની વૃત્તિ વધારે, તેમ તે સમાજ વધારે ઉચ્ચ ગણાય.

આવા સમાજોમાં રહી જિંદગી નિભાવવી, તે સમાજજીવન ગણાય છે. સામાજિક બંધારણ અને સામાજિક જીવન એ કુદરતી જીવનવ્યાપાર છે.

માનવજીવનની સુધારણા માટે કોઈ વ્યક્તિ અગર સમુદાય પરત્વે જે સેવા, તે સામાજિક સેવા કહેવાય. આવી સેવા કરવાની ઘણાઓને અભિલાષા હોય છે. તેને લઈ ભિન્નભિન્ન પ્રકારે સમાજોની રચના યોગ્ય છે. આ સમાજો પોતાની નિર્ણીત કરેલી દિશામાંજ બેઠકસેવાનાં કામ કરી જનસમુદાયની સુધારણા કરીજ નાય છે. અન્ધુસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, શાંતિસમાજ, આર્યસમાજ, બ્રહ્મોસમાજ, મહિલાસમાજ, અંત્યજસમાજ વગેરે ભિન્નભિન્ન દિશામાં કામ કરતી.

સમાજો છે. આ સમાજના કાર્યક્ષેત્રનો કે નાના મોટાપણનો આધાર સમાજના માનસની સંકુચિત કે વિશાળ વૃત્તિ ઉપર છે.

સમાજના અગ્રેસરો જો બુદ્ધિને અનુભવ પૂર્વક, સંગઠન બળથી, વ્યવસ્થિત રીતે, અને શુદ્ધ સેવા ભાવે કામ કરે, તોજ સમાજની ઉન્નતિ થાય. પણ તેઓમાં સ્વાર્થપરાયણતા, અપ્રમાણિકતા, મદાંધતા, અને બંધુઓ પ્રત્યે જો ધૂણાજ હોય તો સમાજનાં જીવન અનેક કષ્ટોથી ભરેલાં, દુઃખદારિદ્ર્યથી પીડાતાં, પશુની માફક રીઆતાં, અને ઉજ્જવલ જીવનનો ધાત કરનારાં નીવડે છે.

આપણો સમાજ સદ્ગુણી બનતો જાય છે કે દુર્ગુણી; તેનો પંથ નીતિનો છે કે અનીતિનો; તે ધર્મમાર્ગે ચાલે છે કે અધર્મ માર્ગે; તેનાં બાળકોનું ભાવિ ઉજ્જવળ થતું જાય છે કે નિસ્તેજ; સેવાભાવ વધતો જાય છે કે સ્વાર્થ; આ તમામ બાબતો અગ્રેસરોએ જોવી જોઈએ, તેનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને જોયા વિચાર્યા પછી તેનો હિતકારક રસ્તો કાઢવો જોઈએ.

મહાન પરિવર્તન થયા વિના મનનો પલટો થાય નહિ, અને મનના પલટા વિના સમાજજીવનનો પુનરુદ્ધાર થાય નહિ. એવા પરિવર્તન કરનારા પુણ્યાત્મા પ્રગટ થાય, અને તેની સાથે પ્રત્યેક વ્યક્તિના હૃદયમાં શુભ પ્રેરણા જાગ્રત થાય તોજ સમાજજીવન ઉજ્જવળ બને.

૧૭. સમાજસેવાના સાચા માર્ગ.*

૧. કેળવણી ને શિક્ષણમાં કઈ સેવાઓ આપી શકાય ?
૨. સમાજસુધારણા માટે શું શું થઈ શકે ?
૩. આકસ્મિક પ્રસંગોમાં, જાહેર સુખાકારી જાળવવામાં, મોટા સમારંજોમાં, કે નિર્બળનું સંરક્ષણ કરવામાં, કઈ કઈ સેવાઓ જરૂરની છે ?

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

૪. પૈસાદારો કેવી અને કઈ રીતે સમાજસેવા કરી શકે ?
૫. કેટલીક નજીવી પણ ઉપયોગી સેવાઓ છે, તે કઈ કઈ ?
૬. સેવા કરવાની લાયકતા ઉપર પરિણામનો આધાર.
૭. સારાંશ.

સામાજિક સેવા કરવાના અનેક રસ્તા છે, તેમાંથી પ્રત્યેક મનુષ્ય કંઈક તો કરી શકેજ. જો માણસ પોતાના જીવનમાં કંઈક સેવાકર્મ કરવાનો અભિલાષ રાખશે અને સંકલ્પ કરશે, તો પોતાના ભાઈઓ અને બેનોનાં જીવન વધારે ઉજ્જવળ, વધારે આશામય, અને વધારે સુખી બનાવવામાં કીમતી ફાળો આપી શકશે.

પોતાના સમાજને અનુકૂળ થઈ પડે, અને બાળકે ને સાચી તાલીમ મળે, એવી શાળાઓ સમાજ તરફથી ઠેકાણે ઠેકાણે કાઢવામાં આવે; મોટી ઉમરનાં સ્ત્રીપુરુષો માટે પ્રૌઢ શિક્ષણશાળાઓ ખોલવામાં આવે; બાળકોને ઉચ્ચ સંસ્કાર આપવા માટે વિદ્યાર્થીગૃહની જ્યાં ત્યાં યોજના કરવામાં આવે; ધર્મ ને નીતિના શિક્ષણ માટે જ્યાં ત્યાં કથાવાર્તા ને આખ્યાનોના પ્રબંધ થાય, અને સંમેલનો યોજવામાં આવે; સમાજના સામાન્ય ધંધારોજગારને અનુસરી ઠેર ઠેર પ્રદર્શનો ભરવામાં આવે, અને સંગ્રહસ્થાનો રાખવામાં આવે; સમાજને ઉપયોગી પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરી, ઠેકાણે ઠેકાણે પુસ્તકાલયો સ્થાપી, અગર બીજી કોઈપણ રીતે વાચન વધારવાની કોશિષો કરવામાં આવે; સમાજને ચાલુ જમાનાની સાચી સમજ આપવા માટે, અને વાકેફ રાખવા સાર, વર્તમાનપત્રો, લેખો, પત્રિકાઓ, ભાષણો, વ્યાખ્યાનો, નાટકો, અને ચિત્રપટોનો ઉપયોગ છૂટથી થાય તેવી કોઈપણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે; તેમજ ઉચ્ચ કેળવણી માટે કે હુન્નર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ મેળવવા માટે પરદેશ જનારા વિદ્યાર્થીઓને સમાજ તરફથી નાણું વગેરેની મદદ આપવાની જોગવાઈ કરવામાં આવે; તો કેળવણીના વિષયમાં આપણો સમાજ કંઈક પ્રગતિ કરી શકે.

હવે સામાજિક જીવનનો પુનરુદ્ધાર કરવાના સંબંધમાં વિચારીએ જ્ઞાતિઓમાં થતા વરવિક્રય ને કન્યાવિક્રય અટકાવીને, રોવાકુટવાની બેલાઇમાંથી બચાવીને; નાતવરાઓમાં પૈસાનો ખોટો માર્ગે થતો વ્યય અટકાવીને; અયોગ્ય ઉંમરનાં થતાં લગ્નો ઉપર અંકુશ મૂકી-મૂકાવીને; દાંભિક વ્યવહારો, અને પાપમય આચારો દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરીને; પરસ્પરના ટંટા, કલેશ, અને ઉંચાં થએલાં દિલનું સમાધાન કરીને; એક બીજા પ્રત્યે ભલી લાગણી ને પરસ્પર મદદ કરવાની ભાવના ઉત્પન્ન કરીને; સામાન્ય જનહિતનાં કાર્યો કરવાની સાચી સમજ આપીને; નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપીને; વિધવાઓને ઘેર બેઠાં રોજ મળે તેમજ તેમનાં જીવન ઉજ્જવળ અને તેવી વ્યવસ્થા ને પ્રયાસ કરીને; નિરુદ્ધમીને ધંધે લગાડીને; અને હતાશ થએલા જીવોમાં આશાના અંકુર મૂકીને સમાજની સેવા કરી શકાય.

સર્વસામાન્ય જાહેર જીવનમાં પણ અનેક સેવાધર્મ છે. કોઇ અકસ્માત પ્રસંગે આફતમાં સપડાએલાઓને બચાવવા, અને તેમની મિલકતનું સંરક્ષણ કરવું; આગ થઈ હોય તો તેને ખુઝાવવી; કુવા, તળાવ, કે નદીમાં ડુબી જતા માણસનો તુરતા-તુરત બચાવ કરવાના પ્રયત્નમાં મદદ કરવી; ચેપી રોગો ફેલાઈ જતા અટકાવવાને ચાંપતા ઉપાયો લેવા; બિમારોની સારવાર કરવી, અગર દવાખાનામાં સગવડ કરવી; અજ્ઞાન બોકોને લુચ્ચા માણસોની લુચ્ચાઈમાંથી મુક્ત કરવા; નિર્બળ બોકોને જીલમી અધિકારીઓના ત્રાસમાંથી કે બળાત્કારમાંથી બચાવવા; બોકોનું ચોર ને લુટારાથી સંરક્ષણ કરવું; કચરાતા ગરીબ અને મજુરવર્ગનાં જીવન ઉજ્જવળ અને સુખી કરવાના પ્રયત્નો આદરવા; કેદીઓ અને ગુન્હેગારોની સુધારણાના પ્રશ્નો હાથ પર લેવા; સામાજિક મોટાં સંમેલનો, મેળાઓ, ને જાત્રાનાં સ્થળોમાં વ્યવસ્થા જાળવી, સુખ સગવડનાં સાધનોની યોજના કરી, સર્વત્ર આરોગ્ય અને સુખ શાંતિનો પ્રચાર કરવો; અન્યાય, જીલમ દૂર કરી સર્વત્ર સુલેહ અને સહીસલામતી વધારવી; આ પ્રમાણે સેવાના અનેક માર્ગ છે.

પૈસાદારો પોતાના પૈસાના બળ વડે અનેક રીતે જનસમાજની સેવા કરી શકે. બિમાર, અશક્ત, બહેરાં, મૂંગાં, લલાં, લંગડાં, આંધળાં, વગેરે માટે આશ્રમે ને શાળાઓ ખોલીને; મુસાફર બોકોને માટે પાણી, ખોરાક અને ધર્મશાળા વગેરેની વ્યવસ્થા કરીને; દેશના હુન્નર ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપીને; વિદ્વાનોને આશ્રય આપીને; બોકકલ્યાણનાં કાર્યોમાં ધનનો મોટો ફાળો આપીને; આમ અનેક રીતે ગૃહસ્થો પ્રજનાં જીવન અજવાળવામાં મદદ આપી શકે.

હવે કેટલાક નજીવા ગણાતા સેવાધર્મ છે તે વિચારીએ, અ-
જણ્યા મુસાફરોને રસ્તો બતાવવો; મુસાફરીમાં એક બીજાની સગવડ જાળવવી; પાંચ માણસ ભેગાં થયેલાં હોય ત્યાં બોલવા ચાલવામાં સહયતા જાળવવી; અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓની વ્યવસ્થાને માન આપવું; બીજાનાં બાળકો પ્રત્યે વાતસલ્યભાવે વર્તવું; રમત ગમતની હારફાઈની ગોઠવણ કરી સૌ કોઈ નિર્દોષ આનંદ મેળવે તેવી વ્યવસ્થા કરવી; જીવમાત્ર તરફ દયાભાવ રાખવો; દારૂ, તમાકુ, તાડી વગેરે માદક પદાર્થોનું સેવન અટકાવવું; ઝાડો રોપાવવાં; ગંદકી દૂર કરવા-
કરાવવાના પ્રયાસો કરી સ્વચ્છતા જાળવવી; સડેલા ખોરાકની ચીજો ને બગડેલાં પાણીનો વપરાશ અટકાવવો, ને તેને સુધારવા પ્રયત્નો કરવા; આ બધા નજીવા પણ કીમતી સેવાધર્મ છે.

સંકલ્પ સેવનારાઓએ પોતાની સેવા જનસમાજને ઉપયોગી થઈ પડે, તેને માટે ચાલુ જમાનામાં ચાલતી સેવાપ્રવૃત્તિઓનો અને તેના સાચા માર્ગનો સંગીન અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અને દરેક સામાજિક પ્રવૃત્તિથી વાકેફ રહેવું જોઈએ; વળી સેવાની મદદ સ્વીકારનાર શખસમાં સ્વાશ્રય અને બીજાને ઉપયોગી થવાની ભાવના ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. મદદ બેનારની લાયકાત વિચાર્યા વિના કરેલી સેવા વ્યર્થ જાય છે, એ હમેશાં સ્મરણમાં રાખવું.

૧૮. સમાજસેવા એજ પ્રભુસેવા છે.*

૧. સમાજસેવા કેને કહેવાય ?
૨. એ કઈ રીતે પ્રભુસેવા ગણાય ?
૩. સેવા કરવાના કયા કયા માર્ગ છે ?
૪. આવી સેવાથી સેવકને પોતાને શા લાભ છે ?
૫. સારાંશ.

માણસ પોતાની શારીરિક, માનસિક, અને આધ્યાત્મિક શક્તિ-ઓનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણ અર્થે કરે તે સમાજસેવા કહેવાય છે.

સમાજસેવા એ પ્રભુસેવા છે. સૃષ્ટિના દરેક અંગમાં પ્રભુનો વાસ છે. આથી પ્રાણિમાત્ર તરફ સમભાવ ને સમદર્શિ રાખવાં જોઈએ, તેમના સુખદુઃખનું આપણને લાન થવું જોઈએ, અને જગતને સુખી કરવા આપણે હંમેશાં તત્પર રહેવું જોઈએ, જીવનનાં કર્તવ્ય બરાબર નહિ બજાવવાથીજ અને કુદરતી કાયદાઓનો ભંગ કરવાથીજ જગતમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. એવાં દુઃખો દૂર કરવાં, એ સૃષ્ટિનિયમને સહાયક બનવા બરાબર છે.

દુનીઆમાં અનેક માણસો અજ્ઞાનતા, નિર્ધનતા, લાચારી, અને બિમારીથી પીડાય છે, ખરાબ રૂઢિઓના બંધનમાં જકડાય છે. અને એવી બીજી અનેક રીતે દુઃખી થાય છે. આવી આપત્તિઓ વખતે તેઓ ગભરાય છે, મુઝાય છે, ને અકળાય છે. તે પ્રસંગે જે અજ્ઞાન હોય તેને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપવો; ભૂખ્યાંને અન્ન, તૃષ્ણાતુરને જળ, વિદ્યાતુરને વિદ્યા, ને વસ્ત્ર વિનાનાંને વસ્ત્ર આપવાં; અનાથોના પાલક બની રક્ષણ કરવું; બિમારોની સારવાર કરવી; દુઃખીઓને આશ્વાસન આપવું; રડતાંને છાનાં રાખવાં; અનેક પ્રકારના અન્યાયો અને જુલમો દૂર કરી, નિર્બળ અને રાંકનો બચાવ કરવો; ભૂલેલાંને સાચો માર્ગ બતાવવો; સમાજમાં થતા અનાચાર, ટંટા, કક્ષેશ, નિરાશા, વગેરે

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાએલો પ્રશ્ન.

દૂર કરી, સર્વત્ર સદાચાર, પવિત્રતા, અને સુલેહશાંતિનો પ્રચાર કરી આનંદ પ્રસરાવવો; આ સર્વ સામાજિક સેવાના સાચા માર્ગ છે.

સમાજસેવા એ ખરૂં જોતાં પોતાનીજ સેવા છે; કેમકે તે સેવાથી નેટલું બીજનું કલ્યાણ થાય છે, તેના કરતાં વિશેષ પોતાનું કલ્યાણ થાય છે. આ કારણથી બીજાઓને સુખી જોવાનો જોઈએને અભિલાષ હોય તેઓએ દુઃખોની તપાસ કરી, તે દૂર કરવાના પ્રયત્ન કર્યાજ કરવા જોઈએ; અને સાર્વજનિક હિતનો તેઓએ અભ્યાસ કરી સમાજનું કલ્યાણ કરવાનો યથાશક્તિ પ્રયાસ કરવોજ જોઈએ.

૧૯. પરદેશગમન.

૧. પરદેશ જવાનું શા માટે રાખવું જોઈએ ?
૨. પરદેશ જવું સાર્થક છે, એમ ક્યારે ગણાય ?
૩. આ બાબતમાં કુદરત આપણને શું કહે છે ?
૪. શું બીજા દેશના લોકો પરદેશગમનથી આગળ વધ્યા છે ?
૫. હિંદના લોકો પરદેશ કેમ જઈ શકતા નથી ?
૬. પરદેશ જતાં કઈ બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ ?
૭. જનારની લાયકાત ઉપરજ સફળતાનો આધાર-સારાંશ.

એકજ દેશમાં વસનાર દરેક મનુષ્ય પોતાના દેશને પોતાની માતૃભૂમિ અથવા સ્વદેશ માને છે. એ સ્વદેશ છોડીને બીજા દેશમાં મુસાફરી કરવી તેનું નામ પરદેશગમન છે.

ફક્ત મુસાફરી કરવામાંજ દેશાટનની મહત્તા નથી. પરમેશ્વરે મનુષ્યને બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ વધારે આપેલાં છે. એટલે જો તે દેશેદેશ ફરે, નવું નવું જુએ, વિચારે, અનુભવે, નિશ્ચય કરે, અને પછી જીવનનો માર્ગ સરળ બનાવે, તોજ દેશાટનનું મહત્ત્વ જળવાય; નહિ તો ગાડીઓ પણ ફરે છે, અને હજારો ખાંડી માલ પણ દરરોજ આવ જા કરે છે; એ પ્રમાણે મનુષ્યો પણ હરે ફરે તો દેશાટનનું મહત્ત્વ જરા પણ નથી.

હલનચલન કરવું, વિકાર થવો, રૂપાન્તર થવું, એ કુદરતનો સ્વભાવ છે; અને સૃષ્ટિનાં અધાં અંગોનો જીવનવ્યાપાર છે. વાદળાં નાસાનાસ કરી રહે છે; પૃથ્વી, ગ્રહો, તારાઓ, અને સૂર્યો અનંત અક્ષાંડમાં ધૂમી રહે છે; પશુપક્ષીઓ પણ પ્રભાત થતાંજ રાનેરાન ભટકે છે; એ પ્રમાણે મનુષ્યોએ પણ પૃથ્વી પરના જીવતા જીવોમાં મુસાફરી કરવી જોઈએ, અને એ હરવા ફરવાથી જે લાભ મળે, તે મેળવી જીવન ઉચ્ચતમ બનાવવું જોઈએ. કહેવતમાં પણ કહ્યું છે, કે “ફરે તે ચરે ને બાંધ્યું ભૂખે મરે.”

ધર્મપ્રવર્તક દેશદેશ ફરી ધર્મનો પ્રચાર કરે છે; વેપારી દેશ પરદેશ ફરી, ધંધાની માહિતી મેળવી સારો વેપાર ખેડે છે; વિદ્વાન દેશ પરદેશ ફરી, વિદ્યારૂપી શક્તિનો અનુભવ કરી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે; ખેડુત વિદેશમાં મુસાફરી કરી ખેતીની નવીન રીતો જાણી ખેતીમાં સુધારા કરી શકે છે; શોધકો દેશ પરદેશમાં ફરીફરી નવીન શોધો કરે છે; આ પ્રમાણે દુનીયામાં સૌ કોઈ ઇષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ અર્થે પરદેશમાં મુસાફરી કરે છે.

અર્વાચીન સમયમાં પરદેશગમન કરનારને હિન્દુસમાજ ધર્મબ્રષ્ટ માને છે. કોઈ પરદેશ જાય નહિ, તેને માટ કેટલીક કોમોએ અંધનના હરાવો પણ કર્યા છે. આમ છતાં કેટલાક જાય છે, તો નાતવાળા તેઓનો અહિંકાર કરે છે. પરદેશગમનના વિરોધીઓ કહે છે, કે પરદેશમાં જનારા માણસો પોતાની સંસ્કૃતિ ગુમાવી ત્યાંની સંસ્કૃતિ મેળવે છે; નહિ ખાવા લાયક પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, પોતાના રીતરિવાજોને તિરસ્કારે છે, અને પોતાના ભાઈઓને તુચ્છ ગણી સમાજ પ્રત્યે બેવફા બને છે. આ દલીલોમાંની કેટલીક સાચી પણ હોય, તેથી પરદેશ જવાનો રસ્તો અંધ ન કરી દેવાય. દુર્ગંધવાળું પાણી પણ વહેતું થઈ જાય, તો એની મેળેજ સ્વચ્છ થઈ જાય છે. વહેતાં પાણીજ હંમેશાં નિર્મળાં રહે. પરદેશગમનનો માર્ગ સદંતર અંધ કરવાથી આપણે ધરકુકડી જેવા બની જઈએ, અને તેથી આપણી, આપણા દેશની, અને આપણા કુટુંબની પડતી થયા વિના રહે નહિ.

પરદેશમાં જઈ એકલા પૈસાનાજ દાસ ન બનવું; દરેક દેશનો મનુષ્ય બીજને કેટલો ઉપયોગી છે, તે ઉપરજ તેના દેશની, તે પ્રજાની અને તેની પોતાની કિંમતનો આધાર રહે છે; માટે હંમેશાં પરદેશમાંનાં સામાન્ય જનહિતનાં બધાં કાર્યોમાં ભાગીદાર બનવું જોઈએ. કોઈપણ ભોગે પોતાના દેશની પ્રતિષ્ઠા જાળવે એવી લાયકાતવાળા આહ્વાન પુરુષોજ પરદેશમાં જાય તેમાંજ તેમનું અને દેશનું કલ્યાણ છે.

પરદેશ જનારા મનુષ્યો બિન્નબિન્ન મનોવૃત્તિવાળા હોય છે. મનનું વલણ સાઈ કે ખોટું હોય તે પ્રમાણેજ લાભાલાભ થવાનો સંભવ રહે છે. મનનું વલણ સાઈ તો પરિણામ સાઈ, અને મનનું વલણ ખરાબ હોય તો પરિણામ સર્વને નુકસાનકારક આવે છે. હુંકાણમાં મનુષ્યમાં રહેલી સદાચરણની વૃત્તિ ઉપરજ પરદેશગમનની સફળતાનો આધાર રહે છે. સ્વાષ્ટસૌન્દર્ય નિહાળવું, કર્તાની ખુબી જોવી અને વિચારવી, અને એ ઉપરથી પ્રભુની અગાધ શક્તિનો ખ્યાલ કરવો, એ પરદેશગમનનું અંતિમ રહસ્ય છે.

૨૦ સ્ત્રી સન્માન.*

૧. અર્થ અને સમજૂતી.

અ. યત્ર નાયસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ॥

“જ્યાં નારીઓનું સન્માન થાય છે ત્યાં હંમેશાં દેવતાનો વાસ હોય છે અર્થાત તે સ્વર્ગીય ભૂમિ બની રહે છે.”

બ. હાલની સ્ત્રીઓ પરાવલંબી, પામર, તાડનની અધિકારી, અજ્ઞાન અને અનેક જાતના ખોટા વહેમોમાં સપડાયેલી છે.

ક. દુનિયાના મહાપુરુષોને પારણામાં શ્રદ્ધાવાનરી સ્ત્રીજાતિજ છે.

૨. અર્વાચીન સ્ત્રીઓની દુર્દશા.

અ. પતિ તરફથી થતી તેની અવગણના, શુદ્ધરાજ્યમાં તેનું નજીવું સ્થાન.

બ. સાસુ, સસરા, દિયેર, જીઠ, નણંદ વગેરે તરફથી પડતાં દુઃખો-ગુલામીની સ્થિતિ, એક નોદરડી, ચાકરડી, કે રસોયણની સ્થિતિ.

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

ક. વિદ્યાસત્તું એક સાધન, એના જીવન ને મરણ તરફ બેદરકારી, તેનું મરણ કુતરાં બિલાડાંના મોત જેવું ગણાય છે.

ઢ. પુત્રજન્મ-વધામણી અને પુત્રીજન્મ-દુઃખદ સમાચાર.

ઈ. પુરુષોએ સ્વાર્થને પોષવા સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન રાખી નિરાધાર બનાવી છે.

૩. સ્ત્રીઓની ખાસ વિશેષતા.

અ. સંસારરૂપી રથનાં બે ચક્રો: પુરુષ અને સ્ત્રી.

બુદ્ધિપ્રધાન પુરુષ, તેના ગુણ-બળ, પરાક્રમ, સાહસ, વગેરે.

હૃદયપ્રધાન સ્ત્રી, તેના ગુણ-નરમાશ, પ્રેમ, સહૃદયતા, દયા, વગેરે.

બ. હૃદયનાં દાન દેવાને, ધાર્મિક-દરજાનાં કાર્યો કરવા-કરાવવાને, અને સ્વાત્માર્પણ કરવાને સ્ત્રી સરભઈ છે. જો એ ન હોત તો જગતમાં દયા, પ્રેમ, ધર્મ, સ્વાર્થત્યાગ ન હોત.

ક. યોગ્યમાતા સો શિક્ષકની ગરજ સારે છે.

૪. દૃષ્ટાંતો.

અ. પ્રાચીન આર્યાવર્તમાં સ્ત્રીસન્માન-ગાર્ગી, અંદ્રધતી, લોપામુદ્રા, પંડિતા સીતાદેવી, કવયત્રી, અવન્તીસુંદરી, વગેરેનાં જીવન તપાસો-ચાલુ સ્થિતિ આવી શાથી ?

બ. અર્વાચીનકાળમાં યુરોપના દેશોમાં જળવાતું સ્ત્રીસન્માન, અને તેને લીધે તેમની થએલી આબાદી.

ક. દેશોન્નતિના કાર્યમાં સ્ત્રીઓનો હિસ્સો-સ્ત્રી કેળવણી સિવાય દેશની ચઢતી થવી અશક્ય.

૫. ઉપસંહાર.

અ. આદર્શ ગૃહસંસાર સંસ્કારી સ્ત્રીઓ હોય તોજ સંભવે.

બ. સ્ત્રીસન્માન સિવાય સ્ત્રીઓનો ને પ્રભનો ઉત્કર્ષ નથી.

ક. સ્ત્રી સન્માન એ પુરુષોની તેમના પ્રત્યેની ભલી લાગણી છે. તેમનાં રૂડાં કામનો બદલો છે-હૃદય સહ્યતા છે.

૨૧. આદર્શ મૈત્રી.

૧. અર્થ અને સંમજીતી.

૧. “રસ ઐક્ય વિણ મન ઐક્ય નહિ, મન ઐક્ય વિણ નહિ મિત્રતા”

—ગોવર્ધનરામ—

૨. “શોકથી અને શત્રુના લયથી રક્ષણ કરનાર, પ્રીતિ અને વિશ્વભનું સ્થાન, રત્ન જેવું કીમતી બે અક્ષરનું મિત્ર એવું નામ કોણે બનાવ્યું હશે.” — એક શ્લોક —

૩. પ્રેમના પ્રકાર:—વડીલ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ, સરખા પ્રત્યે મિત્રભાવ, ઉતરતા પ્રત્યે કરૂણાભાવ અને બાળકો પ્રત્યે વાત્સલ્યભાવ.

૨. જીવનમાં મૈત્રીની જરૂરિયાત.

૧. મનુષ્ય એ સામાજિક પ્રાણી—હાથે ને પગલે મિત્રની જરૂર.
૨. મિત્ર વિનાનું અદ્વલું જીવન—રણમાં ઉગેલા એકલા ઝાડ જેવું.
૩. મિત્ર આપત્તિમાં ચિંતામુદત કરે,—દુઃખમાં સાથી—મદદગાર.

૩. આદર્શ મિત્રનાં લક્ષણો.

૧. પાપનું નિવારણ કરી, મિત્રનું હિત થાય એવી યોજના કર્યાજ કરે.
૨. રનેહીની છાની બાબતને છાની રાખે અને તેના ગુણને પ્રગટ કરે.
૩. આપત્તિ વખતે છોડીને ચાલ્યો જાય નહિ, પણ ઉલટી મદદ કરે.
૪. રાજદ્વારમાં, લડાઈ વખતે, સ્મશાનમાં, સાથે હોય રહે.
૫. મનુષ્યમાં ગુણ અને દોષ બંને હોય—તેને ચાહી શકે ને સહી શકે તેજ ખરો મિત્ર.
૬. નિખાલસ હૃદય, કૃતજ્ઞી, ઉદાર, સત્યશીલ, ધાર્મિક, જિતેન્દ્રિય, એ આદર્શ મિત્રના ગુણો.

૪. આદર્શ મૈત્રીનાં દૃષ્ટાન્તો.

૧. શ્રી કૃષ્ણ ને સુદામા.
૨. બીબેક એતિહાસિક દૃષ્ટાન્તો.

૫. ઉપસંહાર.

૧. “ કરવી તો પ્રીત સહેલ છે નિભાવવી નહિ સહેલ; ખાતાં કેફ પડે મજા, પણ જેરવવી મુશ્કેલ.”
૨. “ સજ્જન મિલાપી ખાત હૈ, તાલી મિત્ર અનેક; જસકું દેખે મન ઠરે, સો લાખન મેં એક.”
૩. પ્રીતિનાં છ લક્ષણો—આપણું ને લેણું, છાની વાત કહેવી ને સાંભળવી, જમણું ને જમાડણું.
૪. સાચી મિત્રતાને દુન્યવી બંધન સ્પર્શ કરતાં નથી.

૨૨. સંયુક્ત અને વિભક્ત કુટુંબના લાભાલાભ*

૧. ચાલુ પરિસ્થિતિ.

બ. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા એ આપણી પ્રાચીન પ્રણાલિકા.

અ. વિભક્ત કુટુંબની પ્રથા એ પાશ્ચાત્ય પ્રજાની રીતિ,

ક. પૂર્વને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું અનુચિત મિશ્રણ.

ઢ. સંયુક્ત અને વિભક્ત કુટુંબની યોજનાની સમજ.

૨. સંયુક્ત અને વિભક્ત કુટુંબના લાભાલાભ.

સંયુક્ત કુટુંબ-

- ૧ ખર્ચનો ખચાવ થાય.
- ૨ સંરક્ષણમાં એક બીજાને ઓથ મળે.
- ૩ નિરાશ્રિતોને આશ્રય મળે
- ૪ ધંધા-કારીગરીનું શિક્ષણ વારસામાં હતરે-મળે
- ૫ ગૃહજીવનની જવાબદારીની વહેંચણી થાય છે.
- ૬ જરૂર પડયે જન કલ્યાણનાં કાર્યો કરવા માણસ ફાજલ પાડી શકાય છે.
- ૭ પ્રેમ, સહકાર અને ગૃહજીવનનો આનંદ મેળવાય છે.
- ૮ મધમાખીઓ, પશુઓ, પંખીઓ ટાળાબંધ ફરે છે, તેનું શું કારણ?
૯. સહવાસમાં માનસ કેળવાય છે અને સદ્ગુણો ખીલે છે
- ૧૦ સતત સંસર્ગથી ચાહવા ને સહેવા ની વૃત્તિક બીજાને સુખી કરવાની વૃત્તિ જન્મ પામે છે, દષ્ટિ

વિભક્ત કુટુંબ-

- ૧ સામાજિક બળ તૂટતું જાય
- ૨ પૃથક્ રહેવાથી કેટલુંક દ્રવ્ય નિરર્થક વેફડાઈ જાય છે.
- ૩ જીવનની શરૂઆત નવેસરથી જ કરવી પડે છે.
- ૪ અનાથાશ્રમ, વિધવાશ્રમ, અપંગાશ્રમ, વૃદ્ધાશ્રમ, હોસ્પિટાલો, વગેરે ખોલવાં પડે છે.
- ૫ બધો ખોલો માથે પડે છે. નોકર ચાકરની મદદથી નિભાવવું પડે છે.
- ૬ કર્તવ્યચક્તિ શિથિલ થાય છે. માંદગી, ખાલકછેર, કેળવણી, ને શિક્ષણની બાબતોમાં નિરાધારી સેવવી પડે છે.
- ૭ મન-આત્માની ભૂખ અનિષ્ટ વ્યસનોથી પૂરે છે.
- ૮ એકલવાયું જીવન એ કુદરતી નથી.
- ૯ માનસ કેળવવા, અને સદ્ગુણો ખીલવવા આદર્શ છાત્રાલયો, કલબો, મંડળો સ્થાપવાં પડે છે.

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

વિશાળ અને છે, અને હૃદયની ૧૦ અસહિષ્ણતા, હૃદય અને મનની ઉદારતા વધે છે. સંકુચિતતા, અને વિલાસ પ્રિયતા વધતી જાય છે.

૩. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રજ્ઞાલિકામાં કરવા જોઈતા સુધારા.

- અ. સૂર્ય ઉપરથી તપે છે, ઘરમાં શું કરીએ છીએ તે જોતો નથી તેમ વડિલોએ તપવું જોઈએ.
- બ. નિષ્પક્ષપાતી ધોરણ રાખવું જોઈએ, ભેદભાવની દૃષ્ટિ ન રાખવી જોઈએ.
- ક. જમવા--જમાડવામાં, આપવા--લેવામાં, હૃદયની વાતો કહેવા--સાંભળવામાં સંપૂર્ણ પ્રેમભાવના જળવાવી જોઈએ.
- ડ. અહિંસક વાતાવરણ રહે અને ત્યાગવૃત્તિ રહે તો આદર્શ કુટુંબ અને.
- ઈ. વ્યક્તિવિકાસમાં અંતરાયરૂપ ન થતાં હિંમેશાં મદદગાર રહેવું જોઈએ.

૪. ઉપસંહાર.

- અ. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા ઉચ્ચ હોવા છતાં પણ કાળક્રમે દેશને વિધાતક નીવડી છે.
- બ, સારી હોવા છતાં પણ જે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યને ડામતી હોય, પ્રગતિને અવરોધક હોય, આદર્શ સિદ્ધિમાં કંટકરૂપ હોય, સેવા ભાવનાનાં સ્વપ્નાં છેદાતાં હોય, તે એ ક્રિડિયૂસ્ત અનેલી પ્રજ્ઞાલિકા છેદવાની સૌથી પહેલી જરૂર છે.
- ક. પ્રેમને બદલે દ્વેષ, શાંતિને બદલે કલહ, સ્વાર્થત્યાગને બદલે સ્વાર્થસિદ્ધિ હોય, તેમજ વિચાર ભેદ, સ્વભાવ ભેદ, અને જીવનના આદર્શમાં ભેદ હોય તે સંયુક્ત પદ્ધતિ બહુજ હાનિકારક છે.

૨૩. ગ્રામજીવન અને શહેરીજીવન*

૧. આહુ પરિસ્થિતિ.

૧. હિંદની ગ્રામરચના. ૨. શહેરોની યોજના.
૩. ગામ અને શહેરનો સંબંધ.

૨. ગ્રામજીવન અને શહેરીજીવનના લાભાલાભ.

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

અ તન્દુરતી—(ખોરાક, હવા, પાણી, કસરત, આરામ, સ્વચ્છતા)

૧ ગામડામાં—ખુલ્લી હવા, ચોક્કસ પાણી, સાત્ત્વિક ખોરાક, મોકળાશ, અને પુરતો પ્રકાશ.

શહેરમાં—ખાળની બદખો, બગડેલાં પાણી, દુર્ગંધિ ઉત્તેજક ખોરાક, સાંકડી ગલીઓ, અને અધારીઆ ખંડ.

૨ ગામડામાં—હરિઆળાં ખેતર, વૃક્ષોની ઘડાઓ, અને સુંદર જળાશયો. શહેરમાં—બાગબગીચા, ઊંચાં ભવ્ય મકાનો, ને પાણીના નળ.

૩ ગામડામાં—ખાદ્યપદાર્થો ચોક્કસ અને તાજ.

શહેરમાં—ભેળસેળવાળા, બગડેલા, વાસી, ને તંદુરસ્તીને બગાડનારા.

ઘ ગૃહજીવન.

૧ ગામડાંમાં જીવન—સાદું, અન્યોન્યાશ્રયી, માયાળુ, ને નિર્દોષ. શહેરમાં જીવન—વૈભવી, નિસ્પૃહી, પ્રપંચી, ઢોંગી, ને પતિત.

૨ ગ્રામજીવનમાં જડતા, અલુધડપણું અને દરિદ્રતા. શહેરીજીવન—ચાલાક, ચપળ ને ઉત્સાહી.

૩ ગામડામાં શાન્તજીવન અને શહેરમાં પ્રવૃત્તિમય અશાન્ત જીવન, ગામડાંમાં ધાર્મિક વાતાવરણ ને શહેરમાં વિલાસપ્રિયતા.

૪ ગામડાંમાં માનસિક આનંદ અને શહેરમાં શારીરિક આનંદ.

ક કેળવણી અને શિક્ષણ.

૧ ગામડામાં—નિરક્ષરતા, અજ્ઞાનતા, વધારે વહેમીપણું, અને શિક્ષણ મેળવવાનાં સાધનોની ઉણપ.

શહેરમાં—ભણવા-ભણાવવાની સગવડ, પુસ્તકાલયો, વાચનાલયો, પરિષદો, મેળાવડા, વગેરે સાધનો.

૨ ગામડામાં—જીવનનો આનંદ મેળવવાનાં સાધનોની ઉણપ. શહેરમાં—સીનેમા, નાટક, જલસા, બાગબગીચા, વગેરે.

૩ ગામડામાં પ્રગતિ માટે ઓછાં સાધનો, શહેરમાં વધારે.

• યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

ક આર્થિક જીવન.

- ૧ ગામડામાં—ખેડુત સિવાય બીજી વસ્તીને જીવનનિર્વાહનાં સાધનોની ઉણપ, ગરિબાઈ અને વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ.
- શહેરમાં—હુન્નરકારીગરીને ઉત્તેજન, જીવનનિર્વાહના માર્ગ સરળ, તાર, ટપાલ, રેલ્વે, દીવાળત્તી, રસ્તા, નળ, હોસ્પિતાલ.
- ૨ ગામડાનું જીવન સોંધું—શહેરનું જીવન મોંધું.
- ૩ ગામડામાં પ્રભુનો વાસ—શહેરમાં લક્ષ્મીનો વાસ.
- ૪ ગામડાં સ્વાશ્રયી—શહેરો પરાશ્રયી.

૬ ધર્મનીતિ.

- ૧ ગામડામાં—નિખાલસતા, સદાચાર, પ્રેમ, અતિથિસત્કાર.
- શહેરમાં—દગાખોરી, દુરાચરણ, ભાવહીનતા, સ્વાર્થસાધુતા.
- ૨ ગામડાં ઈશ્વરે સરળવ્યાં છે. નગરો મનુષ્યોએ વસાવ્યાં છે.
- ૩ ગામડાના લોકો કુદરત-પ્રભુના સાનિધ્યમાં, અને શહેરના લોકો કૃત્રિમ મનુષ્યસૃષ્ટિમાં.

૭. ઉપસંહાર.

- ૧ ગામડામાં હાલ કરવા જોઈતા સુધારા.
- ૨ શહેરોમાં કરવા જોઈતા સુધારા.
- ૩ એકંદર ગ્રામજીવન ઉત્તમ, કવિઓ, ઋષિમુનિઓ, તત્ત્વચિંતકો, સાધુ, સંતો, સંન્યાસીઓ, અને મહાપુરુષો, વગેરેનું પ્રિય સ્થાન—પ્રભુને પણ વહાલું.
- ૪ કુદરતના સાનિધ્યમાં જીવન શાંત, પવિત્ર અને નિર્દોષ.
- ૫ શહેરોની શોષણ વૃત્તિ.

૨૪. આપણા ઉત્સવો.*

૧. ઉત્સવોનો હેતુ.

અ નિદોષ આનંદ મેળવવા, બનાવોનાં રમરણ તાનં કરવા, અને ભાવિ પ્રબળતા ધરતર ધરવા.

જી ભાવનાનું પોષણ, સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ, અને કર્તવ્યપરાયણતાનું શિક્ષણ.

૨. ઉત્સવોના પ્રકાર.

અ બૌદ્ધ—પચુષણ, વગેરે.

જી મુસ્લીમ—ઈદ, મહોરમ વગેરે.

ક જરથોસ્ત—જમશેદી નવરોજ, પતેતી, વગેરે.

હ ખ્રીસ્તિ—ક્રિસ્ટમસ, ઈસ્ટર, વગેરે.

૨ હિંદુ—૧ ચાર વર્ણ—બ્રાહ્મણોને બળેવ, ક્ષત્રિઓને દરોરા, વૈશ્યોને દિવાળી, અને શૂદ્રોને હોળી—ખાસ તહેવાર.

૨ ઋતુના ઉત્સવો—શરદ્ પૂર્ણિમા, મકરસંક્રાંતિ, વસંતપંચમી.

૩ ધાર્મિક—શિવરાત્રિ, ગણેશચતુર્થી, જન્માષ્ટમી, રામનવમી.

૪ ધંધાને લગતા—દરોરા, અખાત્રીજ, રેંટીઆ ખારશ, ધનતેરસ.

ખ રાષ્ટ્રીય—સર્વસામાન્ય—સ્વાતંત્ર્યદિન, રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ, વગેરે.

૩. ઉત્સવોની જરૂરિયાત અને ફાયદા.

અ પ્રબળ પ્રેરણા આપનારી અને ધર્મનું શિક્ષણ આપવાની ઉત્તમ યોજના.

જી પ્રબળ આત્માને વિકસાવે છે, પ્રેરણા આપે છે, ઉત્તતજીવનને પોષે છે, અને ભાવિ પ્રબળ ધરે છે.

ક પ્રબળ પ્રાણવાન રહે, ચારિત્ર્યવાન રહે, અને સંસ્કૃતિનું પોષણ થાય.

૪. ઉત્સવોમાં કરવા જોઈતા સુધારા.

અ ઉત્સવોમાં આવેલી શિથિલતા—તેમાં ચેતનની જરૂર.

જી મૂળ હેતુ બૂલાય છે—સજીવન કરવાની યોજના.

ક આદર્શો મૂર્તિમંત કરે, એવી સક્રિય યોજનાની આવશ્યકતા.

૫. ઉપસંહાર.

અ ઉત્સવ પ્રસંગે ઉપવાસ કરવાનું મહાત્મ્ય.

જી તે વખતે થતી વિધિઓનું મહાત્મ્ય.

ક વ્રત, નિયમ, વગેરેનો હેતુ.

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

૨૫. હાલના યુવાનોની ફરજ.*

૧. યુવાનોની મુખ્ય ફરજો કઈ કઈ ?
૨. તેમાં મુખ્ય ફરજ કઈ ? શા કારણથી ?
૩. સ્વદેશ પ્રત્યે ફરજ બળવવા શું શું કરવું જોઈએ ?
૪. કુટુંબ ને સમાજ પ્રત્યે કઈ કઈ ફરજ ? શા કારણથી ?
૫. પોતાની જાત પ્રત્યે કઈ કઈ ફરજ ? શા કારણથી ?
૬. યુવાનની બીજી કેાઈ ફરજો છે ? તે કેવી રીતે બજાવવી ?
૭. સાચો યુવાન કેાણુ ગણાય ?—સારાંશ.

હાલના યુવાનોને પોતાના જીવનમાં કેટલીક અગત્યની ફરજો બજાવવાની છે. તેમાં પ્રભુ પ્રત્યે, માઆપ પ્રત્યે, વગેરે ફરજો મુખ્ય છે. પરંતુ તે ઉપરાંત બીજી પણ કેટલીક અગત્યની ફરજો તેને બજાવવાની રહે છે. હાલના યુવાનો એ દેશનું નૂર છે. દેશનો પ્રાણ કહીએ તો પણ ચાહે. દેશનું ભાવિ હાલના યુવાનોનાં કાર્યો ઉપર અવલંબી રહેલું છે. દરેક યુવાન પોતાના જીવનની ફરજો ધરાંધર સમજે અને બજાવે તોજ પોતાનું અને પોતાના દેશનું ભાવ ઉજાગળ બને.

જે દેશની ભૂમિમાં આપણો જન્મ થયો છે, જેના ખોરાકથી આપણો દેહ બંધાયો છે, અને પોષાયો છે; અને જે ભૂમિના અનાજથી ઉત્પન્ન થયેલું કોહી આપણી રોગરગમાં વહન કરી રહ્યું છે; તે પવિત્ર માતૃભૂમિ પ્રત્યે વફાદાર રહેવું એ પણ આપણી એક મુખ્ય ફરજ છે.

આપણા દેશની સંસ્કૃતિ આપણને વારસામાં મળી છે. આ સંસ્કૃતિ વડે આપણા દેશનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહ્યું છે, અને આપણું પોષણ થઈ રહ્યું છે. આ કારણથી ગમે તેભોગે દેશનું ગૌરવ સાચવવું અને માન જાળવવું, એ આપણી ફરજ છે. નીતિ ને ધર્મને વળગી

રહી. દેશનાં તમામ હિતકારક કાર્યોમાં આપણે મદદ આપવી જોઈએ; તેમજ દરેક પળે દેશનું હિત ધ્યાનમાં રાખીને આપણા દેશને નુકસાન થાય, અગર દેશની આબરૂને હાનિ પહોંચે, એવું કોઈપણ કાર્ય કરવું નહિ. દુકાળમાં દેશહિતની ભાવના હૃદય ઉપરથી ખસવી જોઈએ નહિ.

આપણું જીવન ઘડવામાં આપણા કુટુંબીઓ, સગાંવહાલાં, અને સમાજનો પણ હિસ્સો છે. તો દુકાળ વખતે, અકરમાતોમાં, અગર બીજા એવા કોઈ આપત્તિના સમયે આપણી શક્તિ અનુસાર દુઃખી માણસોને મદદ કરવા ચૂકવું નહિ. સર્વને એકજ પ્રભુનો પરિવાર ગણી તન, મન, અને ધનથી આપણે મદદ કરવી, હમેશાં દરેક જણ સાથે હળીમળીને રહેવું, અને સગાં ભાઈએ જોવી પ્રીતિ રાખી, તેમના કલ્યાણના દરેક માર્ગમાં પ્રવૃત્ત રહેવું. વળી સમાજમાં જે ખરાબ રૂઢિઓનાં બંધન હોય, તેમાંથી તેમને મુક્ત કરી સમાજની પ્રગતિ કરવામાં આપણે આપણો બળનો ફાળો આપવો જોઈએ.

દરેક યુવાનને પોતાની જાત પ્રત્યે પણ કેટલીક ફરજો બજાવવાની છે તેણે સંપૂર્ણ આરોગ્ય જાળવવા માટે આહારવિહારમાં નિયમિત રહેવું જોઈએ. પ્રત્યેક યુવાને હમેશાં ઉદ્યોગી રહેવું જોઈએ. મન ને શરીર નવરૂં રહે તો ખરાબ વિચારો ઉત્પન્ન થાય, આથી આજસ નહિ રાખતાં કામમાં પ્રવૃત્ત રહેવું જોઈએ.

વળી આપણે આપણાં મન ઉપર સંપૂર્ણ અંકુશ રાખવો જોઈએ. મોજશોખ, ને વૈભવમાં મન લપટાઈ જતાં શરીર, મન અને આત્માની ખરાબી થાય છે, અને કર્તવ્યથી વિમુખ થવાય છે; માટે આપણે આત્મસંયમી બનવું જોઈએ. આ કાર્ય મારાથી નહિ બને, એમ ધારીને કે કહીને પોતાની જાતને કદી હલકી પાડવી નહિ. તે વખતે આપણે સમજવું, કે માણસ ધારે છે તે કરી શકે છે. આપણે જે કામો કરી શકતા નથી, તેવાં કામો ભૂતકાળમાં માણસોએજ કર્યા છે એ ભૂલવું ન જોઈએ.

હંમેશાં ચારિત્ર્યશાળી માણસનાજ મંસર્ગમાં રહેવું, અને એ મહાપુરુષોને દષ્ટિ સમીપ રાખી, તેમના જીવનને અનુસરવું. વળી આપણે મન, વાણી ને કર્મની એકતા રાખવી જોઈએ. જો આપણે જેવું વિચારીએ તેવુંજ બોલીએ, અને જેવું બોલીએ તેજ પ્રમાણે આચરણ કરીએ; તો મનુષ્ય તરીકેની આપણી લાયકાત વધે છે. વળી આપણી જિંદગી ટુંકી છે, અને કર્તવ્યો ઘણાં છે, માટે વખતને નકામો જવા દેવો નહિ. હંમેશાં દુરસદનો વખત સારાં પુસ્તકોના વાચનમાં ગાળવો.

કર્તવ્ય નહિ સમજનાર યુવાનનું જીવન પશુતુલ્ય છે. જે યુવાનને પોતાનું જીવન નિભાવવા બીજાનો આધાર લેવો પડે છે, તે પશુ પક્ષીના કરતાં પણ અધમ છે; જે યુવાન સ્વાશ્રયી જીવન ગાળી પોતાને પ્રાપ્ત થએલી શક્તિઓ પરાર્થે વાપરે છે, તેજ ખરો યુવાન છે, અને તેનું જીવ્યું સાર્થક છે.

ગૃહજીવનનાં ઘડતર.

૧. પ્રસર્ય.

૨. સાચી કુલીનતા.

૩. ગૃહસ્થાશ્રમ.

૪. લગ્નનો આદર્શ.

૫. બાળલગ્ન.

૬. પુનર્લગ્ન.

૭. કન્યાવિક્રય.

૮. આપણાં હાલનાં લગ્નો.

૯. રૌવા કુટવાની ઘેલાઇ.

૧૦. જીવનનો આદર્શ.

૧૧. આંતરબીજીય લગ્ન.

૨૬. અહ્યર્ચ.*

૧. અહ્યર્ચ એટલે અહ્યપ્રાપ્તિને માટે આચરવા યોગ્ય વ્રત—

૧. વીર્યરક્ષણ, ૨. વિદ્યાધ્યયન, ૩. ધર્મચિંતન.

૨. વીર્યની ઉત્પત્તિ શી રીતે ? તેનો પ્રભાવ શો ?

૩. વીર્યરક્ષણની જરૂરિયાત શી ? વીર્યરક્ષણ કેવી રીતે થઈ શકે ?

૪. અહ્યચારી કેને કહેવાય ? હેમચંદ્રસૂરિ શું કહે છે ? બીજા પિતામહ શું કહે છે ?

૫. અહ્યર્ચવ્રતથી જીવનમાં શા લાભ છે—સારાંશ.

અહ્યર્ચ એટલે અહ્યપ્રાપ્તિને માટે આચરવા યોગ્ય વ્રત. એ વ્રતમાં વીર્યરક્ષણ, વિદ્યાધ્યયન, ને ધર્મચિંતન, એ ત્રણનો સમાવેશ થાય છે. વીર્યરક્ષણ ઉપર સર્વ શારીરિક બળનો આધાર રહેલો છે. શુશ્રુત ગ્રંથમાં લખવા પ્રમાણે ખોરાક પચીને રસ થાય છે. એ રસમાંથી લોહી, લોહીમાંથી માંસ, માંસમાંથી મેદ, મેદમાંથી હાડકાં, હાડકાંમાંથી મજ્જા, ને મજ્જામાંથી વીર્યની ઉત્પત્તિ છે. આ સાતમી ધાતુ વીર્ય મનુષ્યજીવનની સર્વ આશાઓને સફળ કરનારી છે. વીર્યમાંથી ઓજસ પ્રગટ થાય છે. આ ઓજસ એ જીવનતત્ત્વ છે. અહ્યર્ચવ્રતનું અખંડ પાલન કરનારના શરીર ઉપર એ માલમ પડે છે અને એના વદન ઉપર તેજનો અંબાર છૂટે છે. એ ઓજસ સૌન્દર્યને વધારનાર છે. તેના વડે માણસ પ્રભાવશાલી લાગે છે. કવિઓ તેને ચંદ્રમા જોડે સરખાવે છે.

મનની તમામ જાતની શક્તિઓનો આધાર શરીર ઉપર રહેલો છે, અને શરીરની તમામ જાતની શક્તિઓનો આધાર વીર્યરક્ષણ ઉપર રહેલો છે. વીર્યરક્ષણ વિના જિંદગીની પ્રવૃત્તિઓ શિથિલ થાય છે. વીર્યરક્ષણને અભાવેજ દુનિઆમાં ઘણાખરા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. કુમારવસ્થામાં અહ્યર્ચવ્રતનું પાલન નહિ કરવાથી જ વૃદ્ધાવસ્થા જલદી આવે છે. સો શરદ્દન્તુ જીવવાનું ભાગ્ય અહ્યર્ચવ્રત પાલન

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

કરનારજ મેળવે છે. વીય એ શરીરનો રાજા છે. દુનીઆમાં ઉંચાં સુખો ભોગવવાની ઇચ્છાવાળાઓએ ગમે તે ભોગે વીર્યરક્ષણ કરવું જોઈએ.

હવે વીર્યરક્ષણ કેવી રીતે થઈ શકે, અને તેના નાશનાં કારણો ક્યાં છે, તેનો વિચાર કરીએ. પ્રત્યેક માણસમાં પચીસ વર્ષે વીર્ય પરિપક્વ બને છે. હવે કુદરતનો નિયમ છે, કે કાચાં ફળમાં મીઠો રસ હોતો નથી, તેમ તે ફળનું બીજ પણ સત્ત્વ વિનાનું અને ઉત્પાદન શક્તિ વિનાનું હોય છે. આ બાબત મનુષ્યોને પણ લાગુ પડે છે. બાળવિવાહ એ તદ્દન અકુદરતી અને માનવજીવનને નષ્ટ કરનાર છે. વૃદ્ધવિવાહનું પણ તેમજ છે. વળી મોહને લીધે ક્ષણિક સુખની લાલસા અને કુટેવો પણ વીર્યનાશનાં કારણો છે, માટે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. વીર્યરક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ માદક પદાર્થોનું સેવન કદાપિ કરવું નહિ, હંમેશાં સાત્ત્વિક ખોરાક લેવો, અને નહારી સોબત કરવી નહિ.

આ પ્રમાણે વીર્યરક્ષણ કરી જે મનુષ્ય વિદ્યા રૂપી શક્તિ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને ઇશ્વરની આરાધનામાંજ જીવન વ્યતીત કરે છે તે બ્રહ્મચારી કહેવાય છે. બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું એ કુદરતી છે. બ્રહ્મચર્યનો ભારે મહિમા છે. હેમચંદ્ર સૂરિ કહે છે કે “જે બોઢો વિધિપૂર્વક બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરે છે, તે લાંબા આયુષ્યવાળા, સુંદર શરીરવાળા, દૃઢકર્તવ્યશાલી, તેજસ્વિતા પૂર્ણ અને મોટા પરાક્રમી હોય છે.” વળી ધન્વન્તરિ પણ કહે છે. કે “જો મનુષ્યને શાંતિ, સુંદરતા, સ્મૃતિ, જ્ઞાન, સ્વાસ્થ્ય, અને ઉત્તમ સંતતિની ઇચ્છા હોય તો તેઓએ આ સંસારમાં સર્વોત્તમ ધર્મ જે બ્રહ્મચર્ય છે, તેનું પાલન કરવું.”

આ ઉપરથી સમજાશે, કે બ્રહ્મચર્ય ઉપર મનુષ્યની શારીરિક, માનસિક ને આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો આધાર રહેલો છે. જે દેશ બ્રહ્મચર્યવ્રતને અનુસરે છે, તે દેશ ઉચ્ચસ્થિતિ ભોગવે છે. કોઈપણ દેશ, પ્રજા, ધર્મ અગર સમાજનું અધઃપતન બ્રહ્મચર્યવ્રતના ભંગથીજ

ધાય છે. શુદ્ધ અહ્યારી હંમેશાં સદાચારી હોય છે. તે મરણાન્તે પણ કર્તવ્યપાલનથી વિમુખ થતો નથી. તે વ્રતપાલન કરતાં કષ્ટ વેઠે છે, માટે તપસ્વી છે; અને ચિત્તવૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખવાની તેનામાં તાકાત છે, તેથી પરમ યોગી છે. યોગીઓ પણ અહ્યર્ય સિવાય યમ-નિયમને જાળવી શકતા નથી, આ પ્રમાણે જીવનમાં અહ્યર્યનો મહિમા ભારે છે.

પ્રાચીન ને અર્વાચીન સમયમાં જે જે મહાપુરુષો થઈ ગયા છે, તેમનાં આંતરજીવન તપાસીશું તો માલમ પડશે કે તેમણે અહ્યર્યથીજ અખૂટ શક્તિઓ મેળવેલી હતી, ભીષ્મપિતામહે અને હનુમાને અહ્યર્યને પ્રતાપે જે પરાક્રમે કરેલાં છે, તેને આર્યગ્રંથ જૂલી જઈ શકે તેમ નથી. ભીષ્મપિતામહે કહે છે કે “ત્રિલોકના રાજ્યનો ત્યાગ કરવો, સ્વર્ગનો અધિકાર છોડી દેવો, અને એથી પણ કોઈ ઉત્તમ ચીજ હોય, તેનો પણ પરિત્યાગ કરવો; પરંતુ અહ્યર્યવ્રત કદી પણ છોડવું નહિ. જે જમીન, પાણી, પવન, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, આકાશ, વગેરે પોતાનો સ્વભાવ છોડી દે, જે ઈંદ્ર પોતાનો વૈભવ છોડી દે, યમરાજ પોતાનો ન્યાય છોડી દે, તો પણ હું અહ્યર્યવ્રતને છોડીશ નહિ.”

અહ્યર્યવ્રત એ મનુષ્યજીવનમાં એક ઉત્તમોત્તમ વ્રત છે. તે વ્રતથી જીવનવિકાસના સર્વ માર્ગ ખુલ્લા થાય છે, અને દિવ્ય સુખો મેળવાય છે. આયુષ્યને વધારનાર, વૃદ્ધાવસ્થાને અટકાવનાર, સર્વ રોગોનો જડમૂળથી નાશ કરનાર, સૌન્દર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, શરીર, મન અને આત્માનું રક્ષણ કરનાર, દેશનો ઉત્કર્ષ કરનાર, અને છેવટે પરમસુખ-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર, આ અહ્યર્યવ્રત છે. સંસારમાં જેટલાં સુખ છે તેટલાં આયુષ્યને આધીન છે, અને આયુષ્યને માટે હિતકર જે વસ્તુ છે તે વીર્યરક્ષણ છે. તેના પ્રભાવથીજ મનુષ્ય વિચારવાન બની પરમાત્માનું ઓળખાણ કરી શકે છે. તેમજ સર્વ પ્રકારનાં સુખ તેમજ વિદ્યા, બુદ્ધિ વગેરે ઉત્તમ શક્તિઓ પણ અહ્યર્યના પ્રતાપથીજ મેળવી શકે છે.

૨૭. સાચી કુલીનતા.

૧. સાચી કુલીનતા કોને કહેવાય ?

૨. કુલીનતાનાં ખાસ લક્ષણો કયાં કયાં છે ?

૧. સદાચરણ, અને તે આચરવા દેહકષ્ટ વેઠવાની શક્તિ,
૨. હૃદયો ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ, ૩. સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્તિથી ઇચ્છરતું ઓળખાણ,
૪. સમૃદ્ધિ, ૫. યજ્ઞ-શુભકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ,
૬. પુત્ર-પુત્રીઓના પુણ્યવિવાહ ૭. અને અન્નનું દાન.

૩. કુલીનતાથી થતા ફાયદા.

૪. અત્યેક દ્રવ્યવાન, વિદ્વાન, કે પ્રતિષ્ઠાવાન કુલીન ગણી શકાય ?

૫. ત્યારે સાચા કુલીન કોણ ?—સારાંશ.

એક વિદ્વાન કહે છે કે “ સિંહ વનમાં રહે છે, તેનો હંમેશનો ઓરાક મૃગો વગેરે પ્રાણીઓ છે; તે જૂએ મરી જાય તોપણ ધાસ ખાતો નથી; તેવીજ રીતે કુળવાન માણસ ગમે તેટલી આપત્તિઓ આવી પડવા છતાં અધમ કૃત્ય કરવા પ્રેરાતો નથી. ”

કુળ એટલે વંશ અગર પેઢી. ધર્મ ને નીતિ અનુસાર આચરણ કરવાની આપદાદાથી ઉતરી આવેલી સંસ્કૃતિ તે કુલીનતા. ઉમદા સંસ્કારથી ધડાએલી જીવનના ઉચ્ચ સદાચારયુક્ત રહેણીકરણી તે સંસ્કૃતિ. આ સંસ્કૃતિ આખા વંશની યા કુટુંબની હોય, તો પરંપરાથી ચાલી આવતી કુલીનતા કહેવાય.

જે માણસો મેળવવા યોગ્ય તમામ જાતની વિદ્યા મેળવી શક્તિસંપન્ન રહે; જગતના કલ્યાણ અર્થે પોતાની શક્તિઓનું બલિદાન આપવા હંમેશાં તત્પર રહે; આ જીવન સત્કર્મ કરવાને માટે છે, એમ અહોનિશ માને; અને તે પવિત્ર પ્રણાલી વારસામાં ઉતારે તે માણસોજ સાચા કુલીન ગણાય. આ પ્રકારનાં કુલીન કુટુંબોનેજ દુનીઆ ચહાય, તેમને માન આપે, અને તેમને માટે મરી શીટ.

આવી કુલીનતા શી રીતે પ્રાપ્ત થાય? પ્રાચીન સાધુ પુરુષો જાંઘા કુળનાં સાત લક્ષણ કહી ગયા છે: (૧) સદાચરણ આચરવા માટે દેહકષ્ટ વેડવાની શક્તિ, (૨) ઈન્દ્રિયો ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ, (૩) સત્યજ્ઞાનપ્રાપ્તિથી ઈશ્વરનું ઓળખાણ, (૪) સમૃદ્ધિ, (૫) યજ્ઞકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ, (૬) પુત્ર-પુત્રીઓનાં પુણ્યવિવાહ અને (૭) અન્નનું દાન.

કુલીનતામાં સદાચરણજ પ્રધાન છે. સદાચરણ રહિત હોય તે કુલીન છે. સદાચરણ યુક્ત જીવન નિભાવતાં જે દુઃખો આવી પડે તે સહન કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. દુઃખને સમયે સત્યમાર્ગ મૂકી ન દેવાય, તેટલા માટે સત્યજ્ઞાન અને ઈન્દ્રિયો ઉપર મન અને આત્માનો સંપૂર્ણ કાબુ હોવો જોઈએ. વળી દરેક ધર્મકાર્યમાં તેની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. ન્યાયપુરઃસર દ્રવ્યોપાર્જન કરેલું હોવું જોઈએ. સંતાનોને ઉચ્ચ ટુંળવણી આપી સંસ્કારી બનાવવાં જોઈએ. તેમના વિવાહવિધિ અને કલ્યાણકારક ને ધર્મપુરઃસર હોવા જોઈએ. તેમણે અતિથિ સત્કાર કરવા માટે હંમેશાં તત્પર રહેવું જોઈએ. આ સર્વ કુલીનતાનાં લક્ષણ છે.

કુલીનતાથી થતા ફાયદાનો વિચાર કરીએ. જે પરકલ્યાણને અર્થે પોતાની શક્તિઓ વાપરે, અને તેમાં અસાધારણ વિજય મેળવે, તે મહાપુરુષ કહેવાય છે. મહાપુરુષો એ દેશનું અમૂલ્ય ધન છે. જે દેશમાં મહાપુરુષો વધારે તે દેશ ઉન્નત હોય છે. દેશની આઘાતીનો આધાર મહાપુરુષો પર રહેલો છે. મહાપુરુષો કુલીનતાના સંસ્કારને લીધે અને; કારણકે કુળના સંસ્કારોજ આત્મભોગ આપતાં શિખવે છે. આ સુસંસ્કાર રૂપી બીજના વાવેતરથી ભવિષ્યમાં ઉજ્જવળ કાર્યો રૂપી વૃક્ષો ફાલે છે, અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્યાં વિદ્યા, દ્રવ્ય, ને સુખ છે, ત્યાં હંમેશાં કુલીનતા હોય છે, એમ કદી માનવું નહિ. વિદ્યાનો દુરુપયોગ પણ થાય છે. રાવણ

વિદ્વાન હતો, પણ તેની વિદ્યા વંદી ગઈ હતી; ચાણુક્યની પાસે વિદ્યા હતી, પણ આખા નંદકુળનો નાશ કરવામાં તે વપરાઈ હતી. ઔરંગઝેબ વિદ્વાન હતો, પણ તેની વિદ્યા ધર્મોપપણમાં અને પાપનંદ કામો કરવામાં વપરાઈ હતી; માટે દરેક વિદ્વાન કુલીન છે, એમ ન કહી શકાય. વળી દરેક ધનવાન પણ કુલીન છે, એમ ન ગણી શકાય. ભયંકર પાપાચરણથી પણ તે દ્રવ્યવાન બન્યો હોય. વળી જીવનમાં ઉમદા સુખો જોઈને પણ કુલીન છે એમ ધારી શકાય નહિ. એ સુખો દેખાવનાં પણ હોય, અંતરમાં ઘણો સડો પણ હોય. વળી કોઈની ખ્યાતિ-પ્રતિષ્ઠા જોઈને પણ તે કુલીન છે. એમ ન ધારી શકાય કારણકે તેઓ જાહેરખાતરની માફક ખ્યાતિ ફેલાવીને આખરદાર ગણાવા ઇચ્છનારા હોય, ને કુશળતાથી કામ કાઢી શ્વેભાગતા હોય, ટુંકાણમાં, કુલીનતા દરેક માણસના સદાચરણમાં રહેલી છે, અને તે તેનાં કાર્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

એક શ્લોકમાં કહેલું છે કે, “દુરાચારી માણસને શીંગડાની નિશાની હોતી નથી, કે જેથી તે તુરત ઓળખાઈ આવે. તેવીજ રીતે કુલીન માણસોના હાથમાં પદ્મની નિશાની હોતી નથી, કે જેથી તે તુરત ઓળખાઈ આવે; પણ જે પ્રમાણે તે વચન કાઢે છે, તે પ્રમાણે તેનાં જાત અને કુળ ઓળખાઈ આવે છે.”

સદાચરણયુક્ત કુલીનતા ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યોમાં પણ હોઈ શકે, ખેતરોમાં કામ કરતા ખેડૂતોમાં પણ હોઈ શકે, શ્રીમંતોમાં પણ હોઈ શકે, અને રાજાઓમાં પણ હોઈ શકે. જેનામાં જે પ્રમાણમાં કુલીનતા હોય, તે પ્રમાણમાં તેનું જીવન ઉન્નત હોય. જેટલે અંશે જે દેશમાં કુલીનતા હોય છે, તેટલે અંશે તે દેશની પ્રગતિ અને સમાજનો ઉત્કર્ષ છે.

૨૮. ગૃહસ્થાશ્રમ.

૧. જિંદગીના ચાર આશ્રમ; તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમની ઉચ્ચતા.
૨. ગૃહસ્થાશ્રમની સફળતા ઉપરજી જીવનની સફળતા.
૩. ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રીનો ફરજી.
૪. સ્ત્રીપુરુષમાં ગુણ, દેવભાવ, ને કર્મનાં ઐક્યની કિંમત.
૫. માતા, પિતા, ને વડિલો પ્રત્યે ફરજ.
૬. દેવદેશ અને દેશ બાંધવો પ્રત્યે ફરજ.
૭. પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યે ફરજ—સારાંશ.

પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ જિંદગીના ચાર આશ્રમ બતાવેલા છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ; ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ, અને સંન્યાસાશ્રમ, બ્રહ્મ-પ્રાપ્તિને માટે આચરવા યોગ્ય વ્રત-વીર્યરક્ષણ, વિદ્યાધ્યયન, ને ધર્મચરિતન-નું આચરણ કરી જરૂરની શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવાની જે અવસ્થા તે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છે; આદર્શ ગૃહિણી સાથે ધરમાંડીને, વ્યવહારનાં કરવા યોગ્ય કાર્ય કરી, ધર્મ ને નીતિવડે સદાચરણથી, પોતાનું ને બીજાનું કલ્યાણ કરી, સંસારનાં સુખ ભોગવવાની જે અવસ્થા તે ગૃહસ્થાશ્રમ છે; જ્યારે વ્યાવહારિક કાર્યો અને સંસારના પદાર્થો ઉપર વિરાગ ઉત્પન્ન થાય, અને શાશ્વત સુખ સિવાય બીજી બાબત ઉપર ધ્યાન રહે નહિ; ત્યારે સંસારનો ત્યાગ કરી વનમાં એકાન્ત રહી તત્ત્વચિંતન કરે, એ અવસ્થાને વાનપ્રસ્થાશ્રમ કહે છે; અને સૃષ્ટિને પોતાનું કુટુંબ માની, ભૂતમાત્ર ઉપર એક સરખો પ્રેમભાવ અનુભવાનો હોય, એવી અવસ્થાને સંન્યાસાશ્રમ કહે છે. જ્ઞાનશક્તિને પ્રભાવે બ્રાહ્મણ ચારે આશ્રમનો આધકારી બની શકે છે, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય પ્રથમ ત્રણ સાધી શકે છે, અને શુદ્ર માત્ર ગૃહસ્થાશ્રમીજ રહે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર બધા આશ્રમોનો આધાર છે. ગૃહસ્થાશ્રમી બધાનું પોષણ કરે છે. આખું જગત ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર નભી રતું છે. આખો સંસાર એ આશ્રમવડેજ વહન કરી રહ્યો છે. આ કારણથી બધા આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે. વળી ગૃહસ્થાશ્રમ એ નાનું

સરખું રાજ્ય છે. પ્રજાની સંસ્કૃતિ અને રાજ્યનાં બંધારણુ તેમાંથી ઘડાય છે. કોઈ પણ દેશની આબાદી ગૃહસ્થાશ્રમના ઘડતરમાં છે. ગૃહસ્થાશ્રમની સુધારણામાં ભાવિપ્રજાનું ભવિષ્ય છે. આ આશ્રમમાંજ સંસ્કૃતિનાં બીજ નંખાય છે, પોષાય છે, અને ખીલે છે. આ ગૃહસ્થાશ્રમની સફળતાનો આધાર વિદ્યાભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિ ઉપર રહે છે. બ્રહ્મચર્ય અવસ્થામાં મેળવેલી શક્તિઓનું પ્રાયોગિક જ્ઞાન તે ગૃહસ્થાશ્રમ છે. ગૃહસ્થાશ્રમની સફળતા તે જીવનની સફળતા છે.

ગૃહસ્થાશ્રમનો આધાર ગૃહિણી ઉપર છે, માટે પોતાને અનુકૂળ ગુણ, સ્વભાવ ને કર્મવાળી કન્યા સાથે વિવાહથી જોડાવું જોઈએ. રથ ખેડતાં સમાન કક્ષાનાં ને સરખી કોટિનાંજ ચક્રો હોય, અશ્વો પણ સરખા ગુણ સ્વભાવને કર્મના હોય, અને હાંકેકું સાથે માર્ગેજ રથ હાંકતો હોય, તોજ ધારેલી જગ્યાએ રથ પહોંચી શકે; તેવીજ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ ખેડનાર પતિપત્નીના સંબંધમાં પણ સમજી શ્વેવું. જે તેમની મુસાફરી સફળ અને, તોજ જીવનરથ ભવસાગર તરી, પરમ કલ્યાણપદ પ્રાપ્ત કરે. આદર્શલક્ષ્મીનો આજ અર્થ છે.

એક વિદ્વાન કહે છે, કે “માનસિક રસ્તી એકતા વિના મનની એકતા થતી નથી, ને મનની એકતા વિના મિત્રતા સંભવતી નથી. આવી મિત્રતા ઉત્પન્ન થવી એજ લક્ષ્મીનો હેતુ છે.” સુખ સમવડનાં સાધન જાણીને, અગર મોજશોખ કે વૈભવને માટે જે લક્ષ થાય છે, તેવાં સ્ત્રીપુરુષનો ગૃહસ્થાશ્રમ નિષ્ફળ છે; અને તેમના પશુવ્યવહારના સંસ્કારથી ઉછળતાં સંતાનો, કુળ, સમાજને દેશનાં ધાતક નીવડે છે; માટે સમાન સંસ્કાર, ગુણ, સ્વભાવ ને કર્મની કન્યા પ્રાપ્ત થતી હોય, તોજ તેની સાથે લક્ષ્મીવાધથી જોડાવું એ ઇચ્છવાજોગ છે. વિરૂદ્ધ વૃત્તિનાં અને મોહને કારણે થએલાં લક્ષ કરતાં આવવાહિત જીવન વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે.

અનુકૂળ સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ ગૃહસ્થે બીજાં કર્તવ્ય કરવાનાં છે: વસ્ત્રાલંકારાદિ વડે સ્ત્રીને સંતોષવી જોઈએ. મનુ મહારાજ કહે છે, કે “જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર થાય છે

ત્યાં દેવતાઓ રમણુ કરે છે, અને જ્યાં સત્કાર થતો નથી ત્યાં શુદ્ધિને માટે કરાયેલી સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે.” જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રી વડે સ્વામી અને સ્વામી વડે સ્ત્રી પ્રસન્ન હોય છે, ત્યાં નિશ્ચય કલ્યાણજન હોય છે. સ્ત્રીની પ્રસન્નતાથી આખું કુળ શોભે છે. માટે સ્ત્રીને હંમેશાં વસ્ત્ર, અલંકાર, ભોજન, આદિથી પ્રસન્ન રાખવી જોઈએ.

માતાપિતાની યથાયોગ્ય સેવા કરી તેમને સંતોષ આપવો, એ ગૃહસ્થાશ્રમની ખીજ મોટી ફરજ છે. માતાપિતાના ઉપકારો અનહદ છે. તેમના તરફ હંમેશાં પૂજ્યભાવથી રહેવું જોઈએ, અને તેમની આજ્ઞા ઉઠાવવી જોઈએ, માતાપિતાની અવગણના કરનાર પાપી છે. એ પાપનું ફળ પોતાનાં સંતાનો તરફથી સંસ્કારના બળે તેમને પોતાને પણ મળ્યા વિના રહેતું નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમીઓની એક મહત્ત્વની ફરજ પોતાના દેશ અને દેશબાંધવો પ્રત્યે છે. ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર ખીજ આશ્રમેનો આધાર છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓજ આડીના ત્રણ આશ્રમવાળાનું પોપણુ કરે છે. આ કારણને લઈ દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ ક્ષુધાતુરને અન્ન, તૃપાતુરને જળ, અને વિદ્યાતુરને વિદ્યા આપી—અપાવરાવી પોતાના દેશ બાંધવોની યથાશક્તિ સેવા કરવી જોઈએ, તેમજ પોતાના દેશનું ગૌરવ વધે અને પ્રતિષ્ઠા જળવાય એવાં કામે તેણે કરવાં જોઈએ, અને દરેક સામાજિક કલ્યાણના કાર્યમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

ગૃહસ્થાશ્રમીની એક અગત્યની ફરજ પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યે છે. હાલનાં બાળકો એ ભવિષ્યની પ્રજા છે. હાલનાં નાનાં બાળકોમાં મુકાએલી સંસ્કૃતિ એ પ્રજાની સંસ્કૃતિ બનવાની છે, તેથી પ્રત્યેક ગૃહસ્થાશ્રમીની ફરજ છે કે પોતાનાં બાળકોને ઉચી કેળવણી આપવાની અને સંસ્કારી બનાવવાની એક પણ પણ વૃથા ગુમાવવી જોઈએ નહિ. વધુ સંતાનોના મોહમાં ન પડતાં, એક બે સંતાનોને પણ આદર્શ વ્યક્તિઓ બનાવી પ્રજાને અર્પણુ કરે તો તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ સફળ છે.

૨૯. લગ્નનો આદર્શ. *

૧. જગતની રચના : ઉત્પન્ન કરનાર બળ, અને પોષણ કરનાર બળ.
૨. સ્ત્રીપુરુષનું લગ્ન એ શું કુદરતી બંધારણ છે ?
વિકાસક્રમ શો છે ?
અ. પુરુષ બુદ્ધિપ્રધાન; બળ, પરાક્રમ, સાહસ આદિ ગુણો.
બ. સ્ત્રી હૃદયપ્રધાન; પ્રેમ, નરમાશ વગેરે ગુણો.
૩. પરસ્પર રહેલી અપૂર્ણતા પૂર્ણ કરવા લગ્નની જરૂરિયાત.
અ. લગ્ન એટલે સ્ત્રીપુરુષની ગાઢ મૈત્રી.
બ. આંધળા લંગડાનું દષ્ટાંત શું કહે છે ?
૪. ગૃહસ્થાશ્રમની સફળતાનો આધાર શાના ઉપર છે ?
૫. સારાંશ.

સૃષ્ટિની રચના તપાસો. તેમાં અનેક જીવજંતુઓ, પશુપક્ષીઓ, પ્રાણુપદાર્થો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ તમામ પદાર્થો પ્રથમ ઉત્પન્ન થયા હશે; અમુક કાળથી પોષણ મળતું આવ્યું હશે, તેથી અત્યારે આસ્તત્વમાં છે. જગતના દરેક પદાર્થને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ શક્તિ છે, અને તેને પોષણ કરનાર પણ કોઈ શક્તિ છે. એ બંને શક્તિના સહચારથી આ જગત નભી રહ્યું છે. ઉત્પન્ન કરનાર અને પોષણ કરનાર એ બંને શક્તિઓ સાથે કામ કરે, તોજ પ્રત્યેક પદાર્થનું જગતમાં અસ્તિત્વ હોઈ શકે: એક જાતની શક્તિથી કાંઈબંને નહિ. પારસ્થિતિની અનુકૂળતા સિવાય એકલા બીજથી વૃક્ષ થાય નહિ, તેમ પરિસ્થિતિની ગમે તેટલી અનુકૂળતા હોય તો પણ બીજ સિવાય વૃક્ષ નીપજે નહિ. અર્થાત્ બીજ પણ જોઈએ અને તેને ઘટતું પોષણ પણ જોઈએ. આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરનાર અને પોષણ કરનારના બળ ઉપર જગતની રચના ટકી રહેલી છે.

પ્રાણિમાત્રમાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં સ્ત્રીપુરુષની જાતિ નિર્માણ થએલી છે. પુરુષ ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને સ્ત્રી પોષણ કરનાર

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલા પ્રશ્ન.

છે. ઉત્પન્ન કરનારને જે બળ, પરાક્રમ આદિ ગુણો જોઈએ, તે ગુણો મોટે ભાગે કુદરતે પુરુષમાં નિર્માણ કર્યા છે; અને પોષણ કરનારમાં જે નરમાશ, પ્રેમ આદિ ગુણો જોઈએ, તે ગુણો સામાન્યતઃ સ્ત્રીમાં નિર્માણ કર્યા છે. તીવ્ર બુદ્ધિમાંથી બળ, પરાક્રમ આદિ ગુણો જન્મ પામે છે, અને નરમાશ, પ્રેમ આદિ ગુણો હૃદયમાંથી જન્મ પામે છે. આ રીતે બુદ્ધિના ગુણો પુરુષમાં હોય છે, અને હૃદયના ગુણો સ્ત્રીઓમાં હોય છે. આ સામાન્ય નિયમ છે, અને એજ કુદરતી બંધારણ છે. તેમાં અપવાદ પણ હોય છે, અને તેમના વિકાસનો ક્રમ પણ એ રીતે યોગ્યએવો છે.

આ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષના ગુણોમાં ભેદ છે. આ ભેદ છે, તેથીજ અમુક શક્તિઓની દરેકમાં ઉણપ રહે છે. પુરુષો જે બુદ્ધિબળનાં કામો કરી લક્ષ્મી, સત્તા, આબરૂ, વગેરે ઉપાર્જન કરી શકે, તે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ ન કરી શકે; અને સ્ત્રીઓ જે હૃદયના પ્રેમ વડે તેને જાળવી, સાચવી, કેળવી, ઉછેરી, સૌને કલ્યાણકારક બનાવી શકે, તે મોટે ભાગે પુરુષો ન કરી શકે. આ કારણથી સ્ત્રી પુરુષને એક બીજા સાથે ગાઢ મિત્રતાથી જોડાવાની અપેક્ષા રહે છે. આ અપેક્ષા કુદરતી છે. પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષને જીવનની મુસાફરી કરવાની છે, અને તેમના જીવનની સફળતા તેમના આત્મકલ્યાણમાં છે; પરંતુ આ સર્વ એકબે હાથે થતું નથી. જે અનુકૂળ સ્વભાવનાં સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે મિત્રતા બંધાય, તોજ જીવનનું કલ્યાણ સાધવામાં સફળતા મળે. નીચેનું દષ્ટાંત આ વસ્તુ સમજવામાં ઠીક થઈ પડશે.

આંધળા લંગડાની બાઇબંધીની વાત સને જાણીતી છે. આંધળો દરરોજ ખુણે પેસીને રડ્યા કરે, ને કહે, હે ભલા ભગવાન! મારામાં સર્વ શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ છે; ફક્ત એક આંખની શક્તિ નથી, તેથી હું જગતને નિહાળી શકતો નથી. આંખ નહિ હોવાથી હું શી રીતે મારા શરીરનું પાલન પોષણ કરી શકું? મહદ્ કાર્યો કરવાની ધણીએ ઇચ્છા થાય છે, પણ શું કઈ? મારા જીવનમાં નથી

સાધી શકાવાનું દેહનું કલ્યાણ, કે આત્માનું કલ્યાણ ! નથી મળવાનું ક્ષણિક સુખ કે શાશ્વત સુખ ! રખડીરઝળી ઝૂરી ઝૂરી આખરે મારે મરવાનું ! મનુષ્યદેહ તો મળ્યો, પણ તે નિર્થક ગયો ! હે ભગવાન ! જો તે આંખો આપી હોત, તો જગત જોવાનું મળત, સાંસારિક સુખો ભોગવત, આત્મજનોનાં હૃદયને ઠારત, જન્મતજનોને હળત મળત, ને આત્મભાવ અનુભવત. આ રીતે કંઈ જીવ્યાનું સાર્થક થાત.

એક લંગડો પણ અપંગ હોવાને લીધે આ પ્રમાણેજ દુઃખી થયા કરે. ખંતેને જીવનના માર્ગ ગુંચવણ ભરેલા લાગે, ને દુઃખી થયા કરે. તેનો ઉકેલ કોઈ ન કરે.

એક વખતે એક સાધુ લંગડા પાસે જઈ ચઢ્યો, ને અપંગને કહ્યું, હે અપંગ ! તારામાં જે અપૂર્ણતા છે, તે હું પૂર્ણ કરી આપું. આ મનુષ્યજીવનને સફળ અને સુંદર બનાવવાની તારી ઇચ્છા છે ? અપંગે આનંદમાં આવી જઈ કહ્યું, હા, મહારાજ. તુરત એ સાધુપુરુષ અપંગને ઉંચકીને પેલા આંધળા પાસે લઈ ગયો. આંધળાને પૂછ્યું, હે ભાઈ, તારામાં રહેલી અપૂર્ણતા દૂર કરવાનું સાધન તારે જોઈએ છે ? તારા જીવનનું કલ્યાણ તારે સાધવું છે ? આંધળાએ ખૂશ થઈને કહ્યું, હા મહારાજ. ત્યારે તમે ખેંચાઈને ને સહેજે. જીવનનાં કર્તવ્ય બજાવવામાં આગસ કરશો નહિ. ક્ષણિક મોહમાં પડી જિંદગી બરબાદ કરશો નહિ. જો તમે ખેંચે જીવનમાં એકભાવ અનુભવશો, તોજ સુખી થશો. એ પ્રમાણે ઉપદેશનાં વચનો કહી સાધુપુરુષ ચાલ્યો ગયો.

હવે આંધળો લંગડો સંસારની મુસાફરી કરે છે. આંધળાને ખબરે લંગડો ખેંચે છે. આંધળાને જિંદગીમાં હીણપત નથી, ને લંગડાને ઉપર ખેંચવામાં અભિમાન નથી. તેઓ જાણે એકજ શરીરના અવયવો હોય, તેમ એકભાવ અનુભવે છે. ખંતેમાં આત્મભાવ જામી ગયો છે. તેઓ પોતાપણું વિસરી જઈ એકરૂપ બની ગયા છે. અને દૈવી આનંદ અનુભવતા થઈ ગયા છે.

આ દષ્ટાન્ત લક્ષનું ગૂઢ રહસ્ય સૂચવે છે. હૃદયના પ્રેમથીજ જગતને જોઈ શકાય છે. પ્રેમથી જગત જોવા માટેની આંખો પુરુષને નથી, માટે તે આંધળો છે. સંસારના હાથપગ પુરુષો છે. તે હાથપગ વિના સ્ત્રી અપંગ છે. માટે જીવનની મુસાફરી સરળ બનાવવા બંનેનું જોડાણ આવશ્યક છે. આ જોડાણ વજ્રક્ષેપનું હોય, તોજ કલ્યાણકારક નીવડે ને તેઓ સંસારની ફરજો બજાવી શકે.

આ આંધળા લંગડાની જેમ સ્ત્રીપુરુષની મૈત્રી તે લક્ષ કહેવાય છે. જીવનનું વહેણ એક માર્ગમાં રસવાળું હોય, ત્યારે દીલની એકતા થાય; અને દીલ એકરૂપ બને ત્યારે મૈત્રી અંધાય. જીવનમાં એવી મૈત્રી થવી એ લક્ષનો હેતુ છે.

લક્ષ થાય એટલે સ્ત્રીપુરુષ પતિપત્ની થાય. અને ગૃહસ્થાશ્રમી બને. ગૃહસ્થાશ્રમ એ નાનું જગત છે. જે નિયમે જગતની રચના સુંદર બની શકે છે, તેજ નિયમે સ્ત્રી પુરુષના સહચારથી ગૃહસ્થાશ્રમ પણ સુંદર બની શકે. પરંતુ પુરુષ સ્ત્રીના ગુણ ધારણ કરે, અથવા સ્ત્રી પુરુષના ગુણ ધારણ કરે, તો ગૃહસ્થાશ્રમની નિષ્ફળતા છે. ઉપરના દષ્ટાન્તમાં આંધળો લંગડાની ફરજ બજાવવા જાય, અગર લંગડો આંધળાની ફરજ બજાવવા ઇચ્છે, તો તેમનું નાવડું કેવી રીતે હંકારાય! સ્ત્રીપુરુષના ગુણોનો વિપર્યય એ અકુદરતી છે, અને ગૃહસ્થાશ્રમના તમામ જાતના કેંકાશની ઉત્પત્તિ કરનાર છે. પત્ની પતિરૂપ થવા જાય, કે પતિ પત્નીરૂપ બનવા જાય, તો એ પતિપત્નીનો ગૃહસ્થાશ્રમ કેમ સફળ થાય? પતિ તે પતિજ રહે, અને પત્ની તે પત્નીજ બને; છતાં બંનેના સ્વાર્થ એક થાય, ભેદભાવ નીકળી જાય, અને વજ્રક્ષેપની મૈત્રી જામે, તોજ આદર્શ ગૃહસંસાર નીવડે.

૩૦. બાળલગ્ન.

૧. બાળલગ્નનો રિવાજ શાથી ? તે અટકાવવાની જરૂર શી ?
૨. પરણુનારની લાયકાત ન વિચારાય તો શું થાય ?
પરણુનારમાં ઓછામાં ઓછી કેટલી ચોખ્ખતા હોવી જોઈએ ?
૪. બાળલગ્નની તરફેણમાં થતી કેટલીક દલીલો અને તેનું ખંડન.
૫. બાળલગ્નથી થતાં નુકસાન. - સારાંશ.

આપણા હિંદુસ્તાન દેશમાં નાની ઉંમરનાં બાળકોને પરણાવી મારવાનો રિવાજ ધણી લાંબા વખતથી ચાલ્યો આવે છે. નાની ઉંમરમાં લગ્ન થવાં જોઈએ એવી ભાવના અજ્ઞાન લોકોમાં દૃઢ થઈ ગઈ છે. આથી સને ૧૯૩૦ માં વડી ધારાસભામાં શારદા એક્ટ પસાર કરી બાળલગ્નો અટકાવવા અંકુશ મુકાયો છે. છતાં પણ એ પ્રથા બીલકુલ નાબુદ થઈ નથી. ગૃહસ્થાશ્રમ શું છે, તે ન સમજી શકે એવી કાચી વયનાં નિર્દોષ બાળકને પરણાવી મારવામાં આવે, તો તેથી એ નિર્દોષ બાળકોના જીવન ઉપર કેવી કાતિલ છરી ફેરવાય છે, અને દેશની કેવી દુર્દશા થતી જાય છે, એ તેમના ધ્યાનમાં આવતું નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમ એ નાનું સરખું રાજ્ય છે. રાજ્ય ચલાવવાને જેટલા ગુણ અને શક્તિ જોઈએ, તેટલાજ ગુણ અને શક્તિ ગૃહરાજ્ય નિભાવવામાં જોઈએ. ગૃહરાજ્યમાં પુરુષ એ રાજા છે, અને સ્ત્રી એ પ્રધાન છે. રાજા પ્રધાનમાં જેવી લાયકાત હોવી જોઈએ, તેવીજ લાયકાત પરણુનારમાં પણ હોવી જોઈએ. હવે તે લાયકાત કેટલી ઉંમરે આવે, તેનો વિચાર સૌ કોઈ કરી શકે છે. કોઈ કારખાનામાં ઉંમર, લાયકાત વગેરે વિચાર્યા વિના, ગમે તે માણસને ગમે તે કામ સોંપવામાં આવે, તો તે કારખાનાની શી દશા થાય ? એ પ્રમાણેજ ગૃહસ્થાશ્રમના કારભારનું સમજવું.

વરકન્યાના લગ્નના વ્યવહારમાં ફક્ત લેવડદેવડની ચીજો સિવાય બીજી જરૂરિયાતો વિચાર કોઈને આવતો નથી. નાની ઉંમરનાં બાળકોને ગૃહસ્થાશ્રમની જોખમદારી સોંપતા પહેલાં તેમની લાયકાતનો આપણે

વિચાર સરખો પણ કરતા નથી. ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવાની ને નિભાવવાની લાયકાત હંમેશાં મોટી ઉંમરેજ આવે, તે પણ આપણે સમજતા નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા માટે, લગ્ન કરવાની ઈચ્છા રાખનાર વરકન્યાને નીચેના પ્રશ્નો પૂછવા જોઈએ:

- (૧) તમે યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે ?
- (૨) સ્વાશ્રયી બનીને તમારો ને તમારા કુટુંબનો નિભાવ કરી શકો એટલું દ્રવ્ય ઉત્પાદન કરવાની તમે શક્તિ મેળવી છે ?
- (૩) સંસારસાગરની મુસાફરી કરવામાં અને આત્મકલ્યાણ સાધવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી તમામ જાતની વિદ્યાઓ તમે મેળવી છે ?
- (૪) માતાપિતા ને ગુરુ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો અદા કરવા માટે જોઈતા ગુણ, સ્વભાવ ને કર્મધારણ કરી શકો એટલી લાયકાત તમોએ પ્રાપ્ત કરી છે ?
- (૫) જીવનભર પરસ્પર વફાદાર રહેવાનો તમોએ દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે ?

અગર ગૃહસંસાર સફળ બનાવવાની યોગ્યતા તમોએ મેળવી છે ?

આ પ્રશ્નોના ઉત્તર શુદ્ધ દીલથી ખાત્રીપૂર્વક આપી શકે, તો જાણવું કે તેઓની ઉંમર પાકી છે, અને તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી બનવાની લાયકાતવાળાં છે. અમુક ઉંમર થવાથીજ એ લાયકાત આવે છે, એવું હંમેશાં બનતું નથી. તેમજ લાયકાતનું માપ મૂંઝ ફૂટે, કે રજોદર્શન થાય, તેથી નીકળતું નથી; પણ ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજે બળવવાની શક્તિ આવે તે ઉપર લગ્નની લાયકાતનો આધાર રહે છે.

સારો શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓને બધી જાતની તાલીમ આપે, કાળજી રાખી ધોરણસર કેળવણી આપી બાહોશ બનાવે, છતાં લાયક હોય તેનેજ ઉપરના વર્ગમાં જવાની તક આપે. તે નાલાયકને ઉપર ચઢાવી સંસ્થાને ધોકા પહોંચાડે નહિ. તેવી રીતે સારો રાજા પોતાની પ્રજાને બધી જાતની તાલીમ આપી કેળવે, બાહોશ બનાવે, ને પ્રજાનો ઉછેર સુધારી બહાદુર પ્રજા તૈયાર કરે. એમ કરવામાં જે લાયક હોય, સંતાનોને ઉછેરી લાયક પ્રજાજન બનાવી શકે એવી તાકાદવાળાં હોય તેમનેજ લગ્ન કરવાની મંજૂરી આપે. નામરદ, નિર્બળ, રોગી, અપંગ છત્યાદિને ગૃહસ્થાશ્રમી બનવા દઈ દેશની આબરૂને નુકસાન

ન પહોંચાડે, તોજ પ્રજ્ઞનો ઉછેર સુધરે. દેશનો ઉત્કર્ષ કરનારાઓએ લગ્ન ઉપર અંકુશ મૂકવો જોઈએ, તેનું ધોરણ નક્કી કરવું જોઈએ, અને જે લાયક જણાય તેમનેજ લગ્ન કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ. દરદીના કલ્યાણને માટે વાઢકુપ કરનાર ડોક્ટરે ખોટી દવા ન અતાવવી જોઈએ, તેવી રીતે પ્રજ્ઞનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છનારે પણ ખોટા દવાભાવ અતાવવો જોઈએ નહિ.

કેટલાકનું માનવું એવું છે, કે મોટી ઉંમરે લગ્ન કરવાથી દુરાચાર વધે છે. આ પ્રમાણે કહેનાર મોટી ભૂલ કરે છે. દુરાચારી અનવાનાં કારણો અજ્ઞાનતા અને કુસંગ છે. મોટે ભાગે આપણું સામાજિક વાતાવરણ દિનપ્રતિદિન બગડતું જાય છે. નીચ સંસ્કારમાં ઉછરેલાં આળકોનું વલણ દુરાચાર તરફ વળે છે, અને આજુબાજુની પરિસ્થિતિ તેનું પોષણ કરે છે. એ વાતાવરણમાં ફક્ત પલટો થવાની જરૂર છે. ખરાબ વાતાવરણ એ પ્રજ્ઞની નબળાઈ સૂચવે છે.

આળલગ્નથી ઘણું નુકસાન થાય છે. નાની ઉંમરનાં લગ્નો થવાથી પ્રજ્ઞનું શારીરિક બંધારણ નબળું પડે છે અને પ્રજ્ઞ અનેક રોગોનો ભાગ થઈ પડે છે. હંમેશાં નબળી પ્રજ્ઞમાં વિષયવાસના વધારે જગૃત રહે છે, અને તે એ રીતે શરીરની તમામ શક્તિઓ ગુમાવી બેસે છે. વળી શરીરની મન ઉપર પણ અસર થાય છે. આળપણમાં વવાહિત અનેલાં સ્ત્રીપુરુષોનાં મન સ્થિર ન રહે. તેઓ દૈ નિશ્ચયથી કાર્યો કરવાની તાકાદ ગુમાવી બેસે, તેમનામાં બીકણપણું આવે, ને એવી પ્રજ્ઞ નામરદમાં ખપે. જેનું શરીર ને મન નબળું હોય તે પ્રજ્ઞ ધાર્યો કાર્યો કરી ન શકે. તેમના નસીબમાં ગરિબાઈ નિર્માણ થએલીજ રહે. કમાણી કરવામાં, વિદ્યા ઉપાર્જન કરવામાં, અને બહાદુરીનાં કામો કરવામાં ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ અંતરાયરૂપ થઈ પડે.

કુટુંબમાં, આળલગ્નથી ગૃહસ્થાશ્રમ નિભાવવાની તાકાદ રહેતી નથી, અને નિરાધાર સ્થિતિ થઈ પડે છે. આખરે આખું કુટુંબ કુસંગી બની ઉદ્ધત થઈ જાય છે. કેટલાંક કુટુંબો છાકટાં બની જાય છે, અને તેમનાં જીવન અરબાદ થાય છે.

૩૧. પુનર્લગ્ન.

૧. પુનર્લગ્ન કોને કહેવાય ? તેની સમાજમાં ગણના કેવી ?
૨. સમાજમાં કયાં પરણેતર યુક્ત અને કયાં અયુક્ત ગણાય છે ? તે તમને લાગે છે ?
૩. કયાં પુનર્લગ્ન યોગ્ય અને કયાં અયોગ્ય ગણાય ?
૪. રનેહલગ્નની વિધવા શુ કરે તો યોગ્ય ગણાય ?
૫. આત્મલગ્નમાં કેવી રિથિતિ હોય ? સતી સ્ત્રીઓ સતી શાથી થતી હશે ?
૬. પરાશર મુનિએ વિધવા માટે કયા માર્ગ બતાવ્યા છે ?
૭. સારાંશ.

પુનર્લગ્ન એટલે ફરીથી લગ્ન કરવું તે. પતિના મરણથી અગર ખીજા કોઈ કારણથી સ્ત્રી ફરીથી લગ્ન કરે તે પુનર્લગ્ન કહેવાય; અને વિવાહિત પુરુષ સ્ત્રીના મરણને લીધે અગર ખીજા કોઈ કારણથી ફરીથી લગ્ન કરે તે પણ પુનર્લગ્ન કહેવાય; પરંતુ ‘પુનર્લગ્ન’ શબ્દ સ્ત્રીઓના ખીજવારના લગ્નના સંબંધમાંજ રૂઢ થઈ ગયો છે. સ્ત્રી પુનર્લગ્ન કરે, તે નાતરા તરીકે ઓળખાય છે, અને અધમ મનાય છે; પરંતુ પુરુષ ફરીથી લગ્ન કરે તે અધમ મનાતું નથી. વાસ્તવિક રીતે ફરીથી લગ્ન કરવાના રીત સામાન્ય કોટિનાં મનુષ્યો માટે છે, અને જગતનો વ્યવહાર નિભાવવા પુરતીજ છે.

જેની સ્ત્રી મરી ગઈ હોય તે પુરુષ વિધુર કહેવાય છે; અને જે સ્ત્રીનો પતિ ગુજરી ગયો હોત તે સ્ત્રી વિધવા કહેવાય છે. જો ફરીથી લગ્ન કરવાની ઇચ્છા થાય, અને લગ્ન કર્યા સિવાય જીવન નિભાવી શકાય તેમ નજ હોય, તો વિધુરે વિધવાની સાથે લગ્ન કરવું એ ન્યાયપુરઃસર છે. કારણકે એવાં લગ્નમાં બંને સમાનકોટિનાં હોવાથી તેમની ભાવના એકજ રહે. વિધવા સ્ત્રી કુંવારાને પરણે અને કુમારિકા વિધુરને પરણે એ પરણેતર અયુક્ત અને નહિ ઇચ્છવા જોગ છે. વળી પત્ની હયાત હોય, છતાં તેની મરણથી કે મરણ વિરુદ્ધ પુરુષે ખીજું

લક્ષ કરવું, અગર પતિ હયાત હોય, છતાં તેની મરજીથી અગર મરજી પ્રવરુદ્ધ સ્ત્રીએ ખીજું લક્ષ કરવું, એ બાબત તો જરાએ શોભા ભરેલી નથી. એવા સંજોગોમાં લક્ષ કરનાર સ્ત્રીપુરુષો અધમ કોટિનાં છે.

લક્ષ એટલે જોડાવું તે. શારીરિક સંબંધથીજ ફક્ત જોડાણ થયું હોય, એવું માત્ર રૂઢિથી મનાતું-મનના ઐક્ય વિનાનું-લક્ષ તે દેહલક્ષ કહેવાય. મરજી વિરુદ્ધ, અણુસમજણમાં, બળાતકાળથી કે દબાણથી આવાં લગ્ન થએલાં હોય છે. આપણા સમાજનાં ઘણાં લગ્ન આ કોટિમાં આવી જાય છે. કેટલીક વખત લગ્ન થઈ ગયા પછી તેમાં રહેલી છેતરપંડી કે દગો જણાઈ આવે છે. આવા પ્રકારનાં લગ્ન તે લક્ષ નથી. એવા લગ્નમાં જોડું ખંડિત થાય, તો પુનર્લગ્ન કરવું. જેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી ન બન્યાં હોય, એવાં સ્ત્રી-પુરુષોએ પુનર્લગ્ન કરવું, એ કલ્યાણકારક માર્ગ છે. પરંતુ લગ્નની ઉચ્ચ ભાવના ઝીલી શકે, અને માનસિક જોડાણ સાધી શકાતું હોય, તોજ પ્રશંસાપાત્ર છે. ચોરીચુપડીથી ગુપ્તપણે પુનર્લગ્ન કરવાની પ્રથા પાપમય છે. પુનર્લગ્ન કરવામાં જેનો હેતુ ફક્ત ત્રિષયવાસના પોષવાનોજ હોય છે, તેઓ એ પ્રમાણે કરે છે. લગ્નની પેઠે પુનર્લગ્નની તમામ ક્રિયા વિધિસર થવી જોઈએ. તેમજ સૌ કોઈના આશીર્વાદ તેમણે મેળવવા જોઈએ.

જેમનું માનસિક જોડાણ થયું હોય, દીલની એકતા થઈ હોય, ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ હોય, તેમનાં લક્ષ તે સ્નેહલક્ષ કહેવાય છે. સ્નેહની સંપૂર્ણ દશામાં પુનર્લગ્નને સ્થાનજ નથી. સ્નેહલગ્નવાળાં સ્ત્રીપુરુષને પુનર્લગ્નનો વિચાર સરખો પણ પાપરૂપ લાગે છે. સ્નેહલક્ષથી જોડા-એક્ષો પુરુષ એક પત્નીવ્રત ધારણ કરે છે, અને સ્નેહલગ્નથી જોડાએક્ષી સ્ત્રી એક પતિવ્રત ધારણ કરે છે. સ્નેહી જોડું ખંડિત થતાં તેમાંની એક વ્યક્તિ જીવન-ભર અહ્યર્થ પાળી, લોકસેવા દ્વારા પ્રભુસેવામાંજ વ્યતીત કરે છે. છતાં કેટલીક વખત એવું બનવા પામે છે, કે કુસંગને પરિણામે, અને પુરતી સમજણને અભાવે દુરાચારી બને છે; અને છુપાં પાપકર્મ થવા પામે છે. પરંતુ આ બાબતમાં સમાજનોજ

દોષ છે. પડતર જમીનમાં હંમેશાં કાંટાનાંજ ઝાડ ઊગે, આંખા ન પાકે; માટે સેવાભાવી જીવન ગાળનારાં એવાં સ્ત્રીપુરુષો માટે સેવાના માર્ગ, જ્ઞાન મેળવવાના માર્ગ, અને સુસંસ્કારી રહે એવી યોજનાઓ, અનેક સંસ્થાદ્વારા સમાજને તૈયાર કરી આપવી જોઈએ, કે નેથી સમાજનું અને તેઓનું કલ્યાણ થાય.

સ્નેહની અંતિમ દશામાં આત્મભાવ પ્રકટે છે. એવી સ્થિતિમાં શરીરનો અને મનનો સંબંધ પણ ભૂલી જવાય છે. એ ભૂમિકામાં આત્માનું જોડાણ થવાની સ્થિતિ હોય છે. આ આત્મલગ્ન કહેવાય છે. આત્મલગ્નથી જોડાઈ ગએલાં વિશુદ્ધ પ્રેમી દમ્પતીનાં જીવન એક ખીજને અભાવે ટકી શકેજ નહિ. ત્યારે દૈવી પ્રેમને છેલ્લે પગથીએ આત્મભાવ પ્રગટે, ત્યારે એક ખીજના અભાવે આત્માના બળે શારીરિક સંબંધ આપોઆપ છુટી જાય છે. એવી સ્થિતિમાં પુરુષમાં કંઈક બુદ્ધિજન્ય ગુણો હોવાથી તે આત્મકલ્યાણને અર્થે નિંદગી ટકાવી શકે, પરંતુ સ્ત્રીમાં હૃદયજન્ય ગુણો હોવાથી નિંદગી ટકાવી રાખવી તેને અશક્યજ થઈ પડે છે. એવી ભૂમિકામાં સ્ત્રી પોતાના દેહનો સંબંધ છોડી દે, ત્યારે ‘સતી થઈ’ એમ ગણાય છે. આ માર્ગ દૈવી સંપતિવાળાંજ લઈ શકે. તેને સરકારના કાયદા પણ અટકાવી શકે નહિ. આ મુક્તિમાર્ગ છે.

વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રીઓએ શું કરવું, તે વિષે પરાશર મુનિએ ત્રણ માર્ગ સૂચવ્યા છે: (૧) પુનર્લગ્ન કરવું, (૨) બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અગર (૩) સહગમન કરવું અર્થાત્ ‘સતી થવું’. પહેલા કરતાં ખીજને અને ખીજ કરતાં ત્રીજે માર્ગ ઉત્તમ છે.

૩૨. કન્યાવિક્રય.

૧. દષ્ટાન્તમાં પારધિ કયું પાપ ભયંકર ગણાવે છે ? શા કારણથી ?
૨. કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રય કયાં કયાં પ્રચલિત છે ?
૩. લોકો દીકરા દીકરીઓ શા માટે વેચતા હશે ?
૪. કન્યાવિક્રયથી દેશ, સમાજ, ને કુટુંબને કયાં કયાં નુકસાન છે ?
૫. સ્ત્રી જાતિને શા અન્યાય-નુકસાન છે ?—સારાંશ.

એક પારધિ પાણીથી ભરેલો ઘડો હાથમાં લઈ રસ્તા ઉપર પાણી છાંટતો છાંટતો જતો હતો. સામા એક સંન્યાસી મળ્યા. સંન્યાસીએ પૂછ્યું, અરે પાપિષ્ઠ ? આ રસ્તા ઉપર પાણી કેમ છાંટે છે ? પારધિએ કહ્યું, મહારાજ, આ રસ્તાને પવિત્ર બનાવું છું. અરે પાપી ! નરાધમ ! પાપનો ભંડાર તો તું પોતેજ છે. તારે વળી ભૂમિને પવિત્ર બનાવવાનું પ્રયોજન શું હોય ? મહારાજ, હું પાપી છું, પરંતુ મારા કરતાં પણ એક અધિક પાપી મનુષ્ય આ રસ્તા ઉપર થઈને ગયો છે. તેથી રસ્તાને પવિત્ર બનાવું છું. હું તો મરેલાં જનવરોનું માંસ ભક્ષણ કરીને નિર્વાહ ચલાવું છું, પરંતુ આ રસ્તેથી એક જીવતાં પોતાનાં બાળઅચ્ચાં વેચીને પોતાનું ગુજરાન કરનાર પાપી માણસ ગયો છે, એ મારા કરતાં પણ વધારે અધમ ને પાપી છે. સંન્યાસી કહે, ભાઈ, તું કહે છે તે તદ્દન સાચું છે. કન્યાવિક્રય કરનાર તારા કરતાં પણ વધારે પાપી છે.

કન્યાવિક્રય એટલે પુત્રીનું વેચાણ. આ ધોર પાપ એક નાહ પણ અનેક રૂપે આખા હિંદુસ્તાનમાં વ્યાપક છે. કોઈ જ્ઞાતિમાં ગુપ્ત છે, તો કોઈમાં પ્રસિદ્ધ છે. કેટલીક નાતોમાં પુત્રીને અદ્વેષ પુત્રનાં વેચાણ થાય છે, તેને વરવિક્રય કહે છે. આ બંને રિવાજ દુષ્ટ ને પાપી છે. પોતાનાં સંતાનો વેચીને તેમાંથી સુખ સગવડનાં સાધનો મેળવવાં એ મનુષ્યજાતિને હીણપત લગાડનાર છે.

કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રયનો ચાલ ઉપસ્થિત થવાનાં કારણોનો વિચાર કરીએ. લક્ષ્મી દરેક જાતનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. તેના

વડે સર્વ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, અને સમાજમાં મોટાઈ મળે છે. સ્વાશ્રયથી લક્ષ્મી મેળવવાની તાકાત રહી ન હોય, અગર ઇચ્છા થતી ન હોય, ત્યારે પશુની માફક પોતાનાં સંતાનો વેચીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે, ને નામના જાળવી રાખવા વલખાં મારે છે.

કેટલાંએ કુટુંબોની મિલકતમાં સંતાનો સિવાય કંઈપણ હોતું નથી. તેઓ નિરાધાર સ્થિતિમાં કન્યાવિક્રય કરી, તેમાંથી પોતાનો નિભાવ કરી લે છે. દેવાદાર સ્થિતિમાં લેણદારોના ત્રાસમાંથી બચવા માટે પણ કેટલાકને આ માર્ગ ગ્રહણ કરવો પડે છે. કેટલેક પ્રસંગે માયાપોની અજ્ઞાનતાને લીધે અગર દીકરીઓ નિરાધાર થઈ જવાથી ઉજળા ગૃહસ્થ—ગુપ્ત દલાલોના પંજમાં જાણે અજાણે ફસાઈ જાય છે. આવી દલાલી કરનારાઓનો વર્ગ પણ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. આમ એક પાપમાંથી અનેક પાપ વધતાં જાય છે.

કન્યાવિક્રયના ચાલથી સમાજ અને પ્રજાને ક્યાં ક્યાં નુકસાનો છે તેનો વિચાર કરીએ. જે માયાપો પોતાનાં બાળકોને ઉછેરી લાયક મનુષ્ય બનાવવામાં બેદરકાર રહે છે, તે સંતાનોનાં દ્રોહી બને છે. તેઓ સંતાનોની, સમાજની અને પ્રજાની સંસ્કૃતિને હાનિ પહોંચાડે છે, અને તેનો નાશ કરવાનાં બીજ રોપે છે. સંતતિ પ્રત્યે પોતાના ધર્મ શા છે, તે નહિ સમજનારી પ્રજાનું પતન થાય છે. ભાવિ પ્રજાના ઘડતરનો આધાર માયાપો ઉપર છે. હવે માયાપો નીચ વૃત્તિઓને વશ થઈ, આવાં અધમ કૃત્યો કરે, તો પ્રજાની અવસ્થા પડતી થાય. તેમજ આખી સ્ત્રીજાતિનાં પણ તેઓ દ્રોહી બને. આ પાપમાંથી પ્રાપ્ત થત કર્મે પણ છૂટકો થાય તેમ નથી.

પૈસાના સ્વાર્થમાં કન્યાનું હિત ન સચવાય, તો તેનું ભાવિ જીવન અનેક પ્રકારે દુઃખમય બને છે. કન્યાવિક્રયની પ્રથાથી નાની ઉંમરની બાળાઓને ગૃહસ્થાશ્રમી બનાવવામાં આવે, વૃદ્ધો સાથે કુમળી બાળાઓનાં લગ્ન થાય, રોગોનું પ્રમાણ વધે, બાળપણમાં જ રાંડનારી બાળાઓની સંખ્યા વધે, વ્યભચાર વધે, અને અધર્મ—અનીતિ વધતાં

જન્ય. વળી ગુપ્ત દરદાથી સમાજનો આંતરિક સડો વધે, અને થોડાજ સમયમાં પ્રજા હાલહવાલ થઈ જાય. સમાજનું એક અંગ સડેલું હોય, તો આખો સમાજ સડે છે, અને તેની અસર દેશ અને પ્રજા ઉપર પણ થાય છે.

એક શ્લોકમાં કહ્યું છે, કે “કન્યાવિક્રય કરનારા મનુષ્યો કરતાં શિકારીઓ ઉત્તમ છે. કારણ કે શિકારીઓ તો ખીજાઓ પ્રત્યે નિર્દય છે, પણ કન્યાવિક્રય કરનારા તો પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યેજ દયાહીન છે.”

ખીજા એક શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, “મેરૂ અને મંદરાચલ સરખાં પાપો શિવનો જાપ જપવાથી નાશ પામે છે, પણ કન્યાવિક્રયથી થતું પાપ કોઈ ઉપાયથી બળી જતું નથી.”

જે પ્રજા આવા હાનિકારક રિવાજો સંધરી રાખશે, તેની ચઢતી થવી અશક્ય છે. મનુષ્ય દુનિયાનાં બધાં પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેને પરમાત્માએ બુદ્ધિ ને હૃદય આપ્યાં છે. તે મનુષ્યજાત સંતાન ઉછેરનો બદલો લે, એ કુદરતથી વિરુદ્ધ છે, અને નીચતાની નિશાની છે.

૩૩. આપણાં હાલનાં લગ્ન.

૧. હાલ વરકન્યાનો વિવાહ કરતાં કંઈ બાબતો બેવાય છે ?
૨. ગુણ, સ્વભાવ, કર્મ, ને સંસ્કારની સમતા કેમ બેવાતી નથી ?
૩. હાલનાં આપણાં લગ્નના કેટલા પ્રકાર પાડી શકાય ?
૧. પરણેલા, ૨. પરણ્યાવેલા, અને ૩ પરણ્યાવી મારેલા.
૪. તેમાં લગ્નનો ઉચ્ચ આદર્શ જળવાય છે ? કેમ નથી જળવાતો ?
૫. લગ્ન કરવા-કરાવવામાં કયો આંતરિક હેતુ પોષાય છે ?
૬. લગ્નોની આવી પ્રથાથી નારીજીવન ઉપર શી અસર થાય છે ?
૭. આ બાબતમાં કંઈ થઈ શકે ? સારાંશ.

સામાન્ય કોટિના મનુષ્યો પુત્ર પુત્રીઓનાં લગ્ન કરવા કરાવવામાં ફક્ત નીચે દર્શાવેલી બાબતો જુએ છે.

કન્યા વરયતે રૂપં માતા વિત્તં પિતા શ્રુતં ભોજનં હતરે જનાઃ ॥

“કન્યા રૂપને પસંદ કરે છે, કન્યાની માતા પૈસે ટકે સુખી હોય તે પસંદ કરે છે. કન્યાનો બાપ બોલવા ચાલવામાં શ્રુત અર્થાત્ વિદ્વાન હોય તે પસંદ કરે છે અને બીજા સંબંધી માણસો મેમાનગીરી કરે એવો અર્થાત્ બોલાવે ચલાવે એવો હોય તે પસંદ કરે છે.”

વરકન્યાના ગુણુ સ્વભાવ ને કર્મમાં સમાનતા છે કે નહિ, તે બાબત કોઈપણ લગ્નમાં તપાસવામાં આવતી નથી. તેમ એ જોવા બતાવવાના માર્ગ સામાજિક રૂઢિઓને લઈ સમૂળગા બંધ થઈ ગએલા હોય છે. કોઈ પરણુનાર જાતે તેમાં આગળ વધી કામ કરવા જાય તો જગત્રીસીએ ચઢે છે, અને અકુળવાન ઠરે છે. હવે જો ગુણુ સ્વભાવ ને કર્મનો મેળ ન હોય તો જીવનમાં અનેક જાતના કંકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. એવે વખતે પરણુનાર સ્ત્રી પુરુષ આગળ ગમે તે ભોગે ગૃહસ્થાશ્રમ નિભાવવાનો આદર્શ રજુ થાય છે અને કમને તે અનુસરાય છે.

ચાલુ જમાનાનાં આપણાં લગ્નના ત્રણ વર્ગ પાડી શકાય: પરણેલા, પરણાવેલા અને પરણાવી મારેલા. પરણેલાનો વર્ગ મોટે ભાગે આ જમાનામાં ફક્ત સૌન્દર્યપૂજક હોય છે, ગુણુપૂજક નથી હોતો. મોટે ભાગે ફક્ત વિષયવાસનામાં અંધ બની જઈ, ગુણુ સ્વભાવ ને કર્મની સમતા નહિ હોવા છતાં, જીવનની સગવડ વિચારી ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓને પોષવા વરકન્યા લગ્નમાં જોડાયાં હોય છે.

પરણાવેલા વર્ગનાં લગ્ન માઆપ અગર વાલીની ઇચ્છાથીજ થએલાં હોય છે. તેમણે પોતાની દાષ્ટથીજ પોતાની અને બાળકોની સગવડ વિચારી નાની વયમાંજ તેમને પરણાવેલાં હોય છે.

પરણાવી મારેલા વર્ગમાં બળાત્કારે અગર અજાણપણામાં થએલાં લગ્નો છે. તેમનાં માઆપો અગર વાલીઓ પોતાનાજ સ્વાર્થમાં અંધ બની વરકન્યાનું દેખીતું અકલ્યાણ હોવા છતાં ને તે જાણવા છતાં તેમને લગ્નથી જોડે છે.

આપણાં હાલનાં લગ્નો મોટે ભાગે આ ત્રણ વર્ગમાં આવી જાય

છે. આ લક્ષ્યોમાં પરણનારની વયજ મોટે ભાગે લક્ષ્મી ભાવના ગ્રીલી શકે તેટલી હોતી નથી, ત્યાં ઉચ્ચ ઉદ્દેશની વાતજ શી કરવી ?

એકંદરે હાલનાં આપણાં લક્ષ્ય, એ આપણી અધોગતિ સૂચવે છે. લક્ષ્મીને માટે થતી ક્રિયાઓ એ આદર્શલક્ષ ઉપર યોગ્યએલી છે, પરંતુ એ બધી ક્રિયાઓજ ફક્ત ચાલુ રહેવા પામી છે. અને આદર્શ લક્ષ્મી ભાવનાનો ભોપ થયો છે. નાની વયમાં થતાં લક્ષ્મીને લીધે અને અવિદ્યાને લઈ બાળકો લક્ષ્મીને હેતુ ન સમજે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ લક્ષ્મીના કામમાં જે મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ હોય છે, તેઓ પણ હિંદુ ધર્મમાં લક્ષ્મીને જે ઉચ્ચ ઉદ્દેશ છે તે સમજતા નથી, એ શોચનીય છે.

હાલનાં આપણાં લગ્નોમાં મુખ્યત્વે કરીને વિષયવાસના, મોટા-ઘની વાસના, જીવનની સગવડતા અને દ્રવ્ય મેળવવાના લાલસા ફક્ત પોષાય છે. લગ્નની ઉચ્ચ ભાવના કોઈપણ લગ્નમાં દષ્ટિ ગોચર થતી નથી. વેપારના સોદાની જેમ લગ્ન એ સામાન્ય વ્યવહાર થઈ પડ્યો છે, અને મોજશોખના સાધન તરીકે, વૈભવની નિશાના તરીકે, અને ગૃહજીવનની સરળતા ખાતર લગ્ન કરવું-કરાવવું જરૂરનું છે એમ વિચારાયું છે.

લગ્નની ઉચ્ચ ભાવનાનો ભોપ થયો, તેથીજ સ્ત્રીઓની દુર્દશા થઈ છે. સ્ત્રીઓને પરીઓની જેમ શણગારવામાં આવે છે તે પુરુષ વર્ગની દુર્વૃત્તિ પોષવાને માટેજ. તેમને નાટક સીનેમા બતાવવા લઈ જવામાં આવે છે, તે પણ દેખાતાં કૃત્રિમ સુખોની લાલસામાં અનુકૂળ થવા માટેજ. તેમને ખાનપાનાદિથી રંજન કરવામાં આવે છે, તે વિષયવાસનાને ધાર્યું પોષણ મળે તેટલા માટેજ. આવા સ્ત્રી સમાજમાંથી સંસ્કાર મેળવીને ભવિષ્યની પ્રજા બનવાની છે. તોપણ એ પ્રજા સંસ્કારી થવાની આશા રાખવી એ કેવળ વલખાં છે. માટે સમાજમાં લગ્નની ઉચ્ચ ભાવના કેળવી સ્ત્રી સુધારણાના પ્રશ્નો તુરત હાથપર લેવા જોઈએ.

૩૪. રોવાકુટવાની ઘેલાઈ.

૧. આપણા રોવાકુટવાના રિવાજને ગાંડાઈ કેમ કહી છે ?
૨. સાચી રડકકળનાં લક્ષણ કેવાં હોય ?
૩. બહુજ રડવું કેાને આવે ? રડવાનાં કારણો કયાં હોઈ શકે ?
૪. ભપાનનાં વૃદ્ધ ડોશીમાનું રૂદન કેવા પ્રકારનું હતું ?
૫. ગુરુ ગોવિંદસિંહના મોટા પુત્રનું રડવું કેવા પ્રકારનું હતું ?
૬. કઈ પ્રભાને રડવું બહુ આવે ? વીર પ્રભાનાં રૂદન કેવાં હોય ?
૭. સારાંશ.

મરણ પછીના આપણા વ્યવહારો જોઈ કોઈ પરદેશી ‘ગુજરાત ગાંડી છે’ એમ નિર્ભયપણે કહી શકે. જ્યારે માણસ મનનું સમતોલ-પણું ગુમાવે, તેનામાં સારાસારનો વિચાર ન રહે, તે મર્યાદા મૂકે, અને વાણી ઉપરનો પોતાનો કાબુ પણ ખોઈ ખેસે, ત્યારે ગાંડાઈ ગણાય. આપણાં સગાં સંબંધી કે નાતીલાંના મરણ પ્રસંગે આપણે એવા બનીએ છીએ.

શુદ્ધ ભાવનાની એટલે લાગણીને વશ થએલાની રડકકળ જુદાજ પ્રકારની હોય. સંબંધીજનના મરણ પ્રસંગે માણસને કુમો ભરાઈ રોવું આવી જાય, તેનું શરીર અસ્વસ્થ બની જાય, તેને ખાવું ન ગમે, તેમજ ખોલવું પણ ન રુચે, તેને બહુ વિચારો આવે, અને તેનું માથું તપી જાય. એને ઘર ખાવા ધાતુ હોય એવું લાગે. વળી તે ગભ-ળાય, અકળાય, મુંઝાય અને વખતે બેહોશ પણ બની જાય. આ પ્રમાણે કુદરતી રીતે બને, અને તે પણ સામાન્ય કોટિના મનુષ્યના સંબંધમાં જ બનવા પામે.

સગાનું મરણ થાય ત્યારે પાછળનાં માણસોને દિલાસો કે આશ્વાસન આપવા સંબંધીઓએ જવું જોઈએ. આ ભાવનાનો વ્યવ-હાર છે. વળી લાગણી પ્રબળ હોય તો મરનારનાં ખાસ સંબંધીઓને રડવું પણ આવે. પરંતુ એ કુદરતી રૂદનમાં ચાળા, તાયફા ને ફળ-

તાને સ્થાન હોયજ નહિ. કૃત્રિમ હસવું રડવું એ ચાળા કહેવાય, આવા ચાળા કરવાનો આપણામાં ચાલ પડી ગયો છે.

હંમેશાં જે સમાજમાં અજ્ઞાનતા અને નિરાધારપણું વિશેષ હોય, તેમાં શોક-દીલગીરી વધારે હોય, અને રડકકળ પણ ભારે હોય; પરંતુ જ્ઞાની પુરુષો તો મરણનો શોક કરતાજ નથી. તેઓ સમજે છે કે મરણ કેને નથી આવતું? દુનિયાનું એવું એક પણ ઘર નથી કે જ્યાં મરણ થયું ન હોય. આ કારણથી તેઓ તો કર્તવ્યપરાયણ રહેવામાંજ પોતાનો ધર્મ સમજે છે.

કંગાલ પ્રજાનેજ બહુ રડવું આવે. એ પ્રજા સાધારણ આફ-તમાં પણ બહુ ડરી જાય, બી મરે, અને ધીરજ ખોઈ બેસે. નિરાધાર, નિરાશ્રિત, ને નામરદ પ્રજામાં રડકકળ બહુ હોય. સ્વાશ્રયી પ્રજામાં રડકકળ હંમેશાં ઓછીજ હોય. બહાદુર પ્રજાનાં રૂદન સંભળાયજ નહિ. તેમનાં રૂદન જીવીજ જાતનાં હોય.

એમ કહેવાય છે કે જાપાન-રશિઆની લડાઈ થઈ. તેમાં જાપાનની એક અમીર કુટુંબની સ્ત્રીના છ છોકરાઓ લડાઈમાં ખતમ થઈ ગયા. જાપાનના પ્રધાને જાણ્યું કે જેણે દેશને માટે આવો સુંદર ભોગ આપ્યો, તેને મારે આશ્વાસન આપવા જવું જોઈએ, તે પ્રધાન વૃદ્ધ ડોશીમા પાસે ગયો. ડોશીમા ખુણે બેસીને આકંઠ કરતાં હતાં. પ્રધાને દિલાસો આપતાં કહ્યું, કે પૂજ્ય માતાજી ! તમારાં બાળકોએ દેશની આઝાદીમાં બળિદાન આપ્યું, તેથી તેઓ મનુષ્ય નથી રહ્યા પણ દેવો બન્યા છે, અને જાપાનના ઇતિહાસમાં અમર નામના મેળવી ગયા છે. ડોશીમાએ કહ્યું, કે મારાં બાળકોએ દેશની સ્વતંત્રતા માટે બળિદાન આપ્યું, તેના મરણના શોક માટે હું રડતી નથી; પરંતુ દેશના આવા કટોકટીના પ્રસંગે દેશયત્નમાં બળિદાન આપવા માટે મારી પાસે બીજા પુત્રો નથી, એ મારી કમનસીબ સ્થિતિ મને રૂદન કરાવે છે. પ્રધાન તો સ્તબ્ધજ થઈ ગયો. વીર પ્રજામાં રૂદન આવાં હોય !

આપણા દેશમાં મોગલાઈ યુગમાં અહાદુર શીખ ગુરુ ગોવિંદ-
સિંહ થઈ ગયા. મોગલો સાથેની લડાઈમાં તેમનું અગિદાન અપાયું;
અને તેમના બે આળકો મોગલ સેનાપતિના હાથે પકડાયા. મોગલ
સેનાપતિએ આદશાહના ફરમાન મુજબ તેમને મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર-
વાનું જણાવ્યું. આળકોએ નાના હોવા છતાં ચોકખી ના પાડી.
આળકોને સમજાવવામાં આવ્યું, કે આદશાહનું ફરમાન સ્વીકારશો, તો
તમે રાજદરબારમાં માનથી રહી શકશો, લશ્કરનો મોટો ઓદ્ધા મેળવી
શકશો, અને રાજકુંવર તરીકેનાં અધાં સુખો ભોગવી શકશો. નહિ
તો તમારી જિંદગી જોખમમાં આવી પડશે. પ્રાપ્ત થએલી આ જિંદગી
શા માટે ગુમાવો છો ?

અને આળકોએ દઢતાપૂર્વક ના પાડી. અનેને ભીંતમાં ચણી
લઈ મારી નાખવા આદશાહે હુકમ કર્યો. તેમને ભીંતમાં ઉભા
રાખી ચણતર શરૂ કર્યું. ચણતાં ચણતાં નાનાભાઈના નાક સુધી અને
મોટાભાઈની છાતી સુધી ચણતર આવ્યું, ત્યારે મોટાભાઈની આંખ-
માંથી આંસુ ટપકવા માંડ્યાં, ને રોવું આવી ગયું. ખચર પડતાં
સેનાપતિ આળકોની પાસે ગયો, અને તેમને કહ્યું, કે શા માટે નકામા
રડો છો ? આદશાહનું ફરમાન સ્વીકારો. મોટાભાઈએ કહ્યું કે હું
મારી જિંદગી અચાવવા માટે રડતો નથી, પરંતુ આ મારો નાનો ભાઈ
મારી પછી આ દુનિઆમાં આવ્યો છે, છતાં ધર્મની ખાતર મારા
પહેલાં તેનું અગિદાન અપાય છે, અને હું પાછળ પડી જાઉં છું,
એટલો હું હતભાગી છું, તેથી મને રડવું આવે છે. આર્યાવર્તની વીર
પ્રજ્ઞનાં આળકોનાં રુદન પણ આવા પ્રકારનાં હતાં.

૩૫. જીવનનો આદર્શ.

૧. સામાન્ય હકીકત.

- ૧ જીવનનો આદર્શ—જીવન શા માટે ? જીવનનો અર્થ શો ? જીવનનો હેતુ શો ? જીવનું શા માટે ?
- ૨ આદર્શની મહત્તા જીવનના કરેલા નિર્માણ ઉપર આધાર રાખે છે.
- ૩ મન, વાણી ને કર્મની એકતા વડે જીવનનો આદર્શ સફળ કરવો એ અંતિમ લક્ષ્ય.

૨. જીવનમાં આદર્શની જરૂરિયાત.

- ૧ ધ્યેય નથી તો શ્રેય નથી; સારા વિચાર અને સારી વાણી એ ધ્યેયસિદ્ધિ માટે સાધન છે.
- ૨ ધ્યેય વિનાનું જીવન સુકાન વિનાના વહાણ જેવું છે.
- ૩ જેના જીવનમાં આદર્શ નથી તે માણસ, તે માણસ નથી; તે પ્રભ તે પ્રભ નથી. આદર્શ વિનાનું જીવન તે જીવતાં મૃત્યુ છે—પશુ જીવન છે.

૩. જીવનનો આદર્શ નક્કી કરવાથી થતા લાભ.

- ૧ ઉચ્ચ આદર્શનાં સ્વપ્નાં સેવનાર કોઈ વખત સતત પ્રયત્નથી કાર્ય સિદ્ધિ મેળવે છે.
- ૨ આદર્શને સેવનાર—વળગી રહેનાર ઉત્તરોત્તર આબાદીજ પ્રાપ્ત કરે છે.
- ૩ આદર્શ મનુષ્યો પ્રભમાં નવા પ્રાણ પૂરે છે, ચેતન લાવે છે, અને દેશને પ્રગતિશીલ બનાવે છે.

૪. મહાપુરુષોની મહત્તા જીવનના આદર્શ ઉપર છે.

- ૧ પ્રત્યેક મહાપુરુષની કિંમત તેના જીવનના ઉચ્ચ આદર્શ ઉપર છે.
- ૨ ઉંચો આદર્શ ને તે પ્રમાણે કાર્યસિદ્ધિએ મહાપુરુષનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ
- ૩ ‘કાર્ય સાધયમિ વા દેહમ્ પાતયમિ’ એ જીવન મંત્ર, આદર્શસિદ્ધિ અર્થે સર્વસ્વ અર્પણની તૈયારી.

૫. ઉપસંહાર.

- ૧ ઉંચો આદર્શ સેવવાનો અને તેને સફળ કરવાનો સમય યુવાવસ્થા—એકલી મહત્વાકાંક્ષા કામ નથી આવતી, સતત કાર્યબળ જોઈએ.
- ૨ યુવાવસ્થા સફળ એટલે આખું જીવન સફળ.
- ૩ સદાચાર વિના ઉચ્ચ આદર્શ ફળીબૂત ન થાય.

૩૬. આંતરજાતીય લગ્ન.*

૧. ક્યાં લગ્ન આંતરજાતીય ગણાય ?
૨. શું આવાં લગ્ન આપણા દેશમાં સંભવિત છે ?
૩. આંતરજાતીય લગ્નોથી થતા ફાયદા.
૪. આંતરજાતીય લગ્નોથી થતાં ગુઠસાન-વિરુદ્ધની દલીલો.
૫. કુદરત શું કહે છે ? ઇતિહાસ.
૬. ઉપસંહાર.

‘હિંદુસ્તાન એટલે જાતિઓનું પિયર.’ આ કથન સર્વાંશે સત્ય છે. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ, પારસી, વગેરે અનેક જાતિઓ હિંદમાં છે. આ જાતિઓ પરસ્પરના સહકારથી જીવનનાં વ્યવહારિક અને સામાજિક કાર્યો કરે છે, અને એક સાથે વસવાટ કરે છે. આ ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ પરસ્પર લગ્નની ગાંઠથી ગંદાય તો એ આંતરજાતીય લગ્ન કહેવાય. આવાં લગ્ન હિતકારક છે કે કેમ તેના આપણે વિચાર કરવાનો છે.

ધર્મનાં બંધનને લઈ જાતિઓ નિર્માણ થઈ. પછી દેશ, કાળ, અને રીતરિવાજને લઈ પેટા જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ. હિંદુ ધર્મ છે. તેમાં અનેક નાતો છે. અનેક નાતોમાં અનેક પેટા નાતો છે. અનેક પેટા નાતોમાં અનેક સમૂહો-ધોર છે. એ અનેક સમૂહોમાં અનેક વર્ગ છે. કન્યાઓની લેવડદેવડ કરવા માટે ધીમે ધીમે આ પ્રમાણે વધારે ને વધારે સંકુચિત ક્ષેત્ર બનતાં ગયાં છે. નાના નાના પણ, પોતાના અનુકૂળ વાડા બાંધવામાંજ બધાંને ફાયદો જણાયો છે, અને હજુ પણ જણાય છે. આ નાના નાના સમૂહો એવા સખત કાયદાઓથી બાંધી લેવામાં આવ્યા છે કે કોઈ ચૂં કે ચાં કરી શકેજ નહિ. કોઈ હિંમત પણ કરી શકે તેમ નથી. સામાજિક અહિંકારનું જોખમ વહોરી કોઈ ગહાર નીકળવાની હિંમત કરી શકતું પણ નથી.

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

આંતરગતીય લક્ષ્મી ભાવના ઘણી ઉચ્ચ છે. વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાને તેથી પોષણ મળે છે. આવાં લક્ષ્મી પ્રજા ઉછેરમાં પણ ઝડપી સુધારો થાય છે, એમ શરીરશાસ્ત્રીઓ કહે છે. વળી સંસ્કૃતિની ક્ષેવડેવડ થવાથી સર્વસામાન્ય પ્રગતિ પણ સાધી શકાય છે. આ સિદ્ધાંતનો ઘણા સ્વીકાર કરતા પણ થઈ ગયા છે.

શ્રદ્ધિચૂરતોની દલીલ છે કે ધર્મમંરક્ષણને માટેના નાતના વાડા છે. એ વાડા જાય તો ધર્મ જાય. આવી આંતરગતીય લક્ષ્મીપ્રથાથી નાતનાં બંધન તૂટી જાય. નાતનાં બંધન સમાજના હિત માટે છે, તે હિત ભિન્ન થઈ જાય. આપણા ધર્મની જે વિશિષ્ટતા છે, તે નાશ પામે; અને છેવટે આપણી પાયમાલી થાય. કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિ ઉપર યોગ્યએણું આ ધર્મની સમજણનું સ્વરૂપ છે.

કુદરત આપણને શું કહે છે? એકજ જાતનાં પ્રાણીઓમાં વાડા નથી, સ્થાનિક ભેદ નથી. એવીજ રીતે મનુષ્ય મનુષ્યમાં ગુણ, સ્વભાવ, અને સંસ્કૃતિમાં જ્યાં મળતાપણું હોય તો લક્ષ્મી બાબતોમાં ભેદવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ, ન રહેવી જોઈએ. આ સિદ્ધાંત કુદરતમાં આપણને જ્યાં ને ત્યાં માલમ પડે છે.

જુના વખતમાં ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી, અર્જુન અને ઊલુપી, વિશ્રાત્રવા અને કૈકસીનાં દષ્ટાન્તો, આંતરગતીય લક્ષ્મી પ્રથાને શું સમર્થન નથી કરતાં? હાલમાં પણ કેટલાંએ કુટુંબો આંતરગતીય લક્ષ્મી જોડાઈ ગૃહસ્થાશ્રમી બન્યાં છે. માનવ માનવનો વ્યવહાર શું અકુદરતી છે?

જ્યાં સુધી હિંદમાં આભડછેટ અને વટાણ છે, નીતિરીતિ એક નથી, ત્યાં સુધી આવાં લક્ષ્મી શક્ય નથી. જો કે આદર્શ ઉચ્ચ છે પણ શ્રદ્ધિનાં બંધન એટલાં ઊંડાં છે કે વિચારમાં ક્રાન્તિકાળ થયા સિવાય શક્ય નથી. સિદ્ધાંત જાણનારા અને માનનારા પણ સામાજિક

અહિષ્કારના દુઃખનું જોખમ ખેડવાની હિંમત કરી શકે તેમ નથી.
વળી સમાજમાં “અમે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સંસ્કૃતિવાળા છીએ.” એમ
જેઓ માને છે. તેઓ કદી પણ આવાં લક્ષોને સત્કારશે નહિ. ઉચ્ચ
નીચનું ધોરણ વિસ્તૃત સ્થિતિમાં ફેલાએલું હોય ત્યાં આંતરજાતીય
લગ્ન સમાજમાં માન્ય થઈ શકેજ નહિ.

દેશનાં ધડતર.

૧. સ્વદેશપ્રેમ—દેશદાઝ.
 ૨. સ્વદેશીધર્મ.
 ૩. સ્વદેશસેવા.
 ૪. બલિદાનનો મહિમા.
 ૫. હિંસા—અહિંસા.
 ૬. લશ્કરી તાલીમ.
 ૭. શિસ્તપાલન.
 ૮. વર્તમાનપત્રો.
-

૩૭. સ્વદેશપ્રેમ-દેશદાઝ.*

૧. સ્વદેશપ્રેમનો અર્થ ને સમજીતી.

૧. કુટુંબપ્રેમ-જ્ઞાતિ પ્રેમ-સમાજ પ્રેમ-સ્વદેશ પ્રેમ.
૨. જન્મ, પોષણ, સંસ્કૃતિ, અને સંરક્ષણ સ્વદેશ તરફથીજ મળે છે.
૩. જનની અને જન્મભૂમિ એ સ્વર્ગથી પણ અધિક છે, માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ-એ કુદરતી છે.

૨. સ્વદેશપ્રેમની જરૂરિયાત.

૧. મધમાખી, કીડી વગેરેની પોતાના રહેઠાણ ઉપર મમતા. સ્વસ્થાનનું રક્ષણ કરતાં મરીફીટવાની પણ તૈયારી.
૨. સ્વદેશનું અસ્તિત્વ જાળવવા, પ્રતિષ્ઠા ને ગૌરવ વધારવા, સર્વ સામાન્ય ઉત્તરિનાં કાર્યો કરવા અને પ્રજાજીવન અજવાળવા.

૩. સ્વદેશપ્રેમનાં દષ્ટાન્તો.

૧. ભામાશાની દેશદાઝ-સ્વાર્પણ.
૨. ઇટલીના સત્યવાદી રેચ્યુલસે દેશની પ્રતિષ્ઠા જાળવવા પોતાના પ્રાણનું આપેલું બલિદાન.
૩. અસહકારના યુગમાં જાતી દેશદાઝને લઈ અપાયલા ભોગો.

૪. સાચા સ્વદેશપ્રેમીનાં લક્ષણો.

૧. સ્વદેશ. ભાઈઓની ગરીબાઈ અને દુઃખ ટાળવા તે હંમેશાં ઉત્સુક.
૨. પોતાના દેશી ભાઈઓ પ્રત્યે અગાધ પ્રેમ અને મમતા-સમભાવના.
૩. પોતાના દેશ ખાતર સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની તેની ચાહુ તૈયારી.

૫. ઉપસંહાર.

૧. સાચા સ્વદેશપ્રેમીઓજ દેશના મહાપુરુષો છે.
૨. સાચા સ્વદેશપ્રેમી ખીજ દેશના લોકોની દેશદાઝને પણ વખાણે છે.
૩. સ્વદેશપ્રેમમાંજ સ્વદેશનું સંરક્ષણ રહેલું છે. એ સાચો પ્રેમજ જાતી ભોગ આપતાં શીખવે છે.

૩૮. સ્વદેશી ધર્મ.*

૧. અર્થ-સમજૂતી.

- અ. જે દેશમાં આપણો જન્મ થયો, જેનાં હવાપાણીથી આપણો દેહ પોષાયો, તે દેશમાંજ ઉત્પન્ન થયેલી ચીજો જીવનને અનુકૂળ આવે.
 બ. આપણી જરૂરિયાત આપણેજ ઉત્પન્ન કરી લેવી; નહિ તો આપણા પાડોશીનીજ બદલો આપી વાપરવી.
 ક. આપણી પ્રાચીન ગ્રામરચના સ્વદેશીધર્મના ધોરણ પર હતી.

૨. જીવનમાં સ્વદેશીધર્મની જરૂરિયાત.

- અ. ગરીબ દેશી ભાઈઓને રોટી મળે છે, ગરિબાઈ ને બેકારી દૂર થાય છે. દાનધર્મ કરતાં પણ સ્વદેશીધર્મનો મહિમા ધણો છે.
 બ. દેશની સમૃદ્ધિ દેશમાંજ રહે છે.
 ક. ખીલ દેશનો જેટલો આધાર, તેટલાજ તે દેશના ગુલામ.
 ઢ. સ્વદેશી ધર્મનો ત્યાગ કરવામાંજ પરદેશી પ્રભુઓનું આક્રમણ.
 ઈ. સ્વદેશીધર્મ એ વેરદષ્ટિ નથી પણ જીવનની ફરજ છે.
 ફ. પરદેશી ચીજોમાં અધર્મ, અન્યાય, ને જુદમના પટ પણ હોય છે.

૩. સ્વદેશીધર્મનાં દૃષ્ટાન્તો.

- અ. મહાત્મા ગાંધીજી અને તેમના અનુયાયીઓ.
 બ. જંગલના ઋષિમુનિઓ.
 ક. ખીલ દેશની મદદથી જીવું તેના કરતાં મરવું વધારે સાફ.

૪. સ્વદેશીધર્મના માર્ગ.

- અ. ખોરાકમાં-આહાર વિહારના પદાર્થોમાં.
 બ. કપડાંલત્તામાં અને જીવનની બીજી જરૂરિયાતો ચીજોમાં.
 ક. ઘરમાં, નિશાળમાં અને વેપાર રોજગારમાં, તેમજ ધંધાની પસંદગીમાં પણ સ્વદેશી ધર્મ સાચવવો જોઈએ.
 ઢ. વિચારમાં અને સંસ્કૃતિમાં, વ્યાવહારિક સાધનો વાપરવામાં.

૫. ઉપસંહાર.

અ. સ્વદેશી ધર્મ અંગીકાર કરવામાં—

૧. વિશ્વશાંતિ વિનાશક વિગ્રહોનો અંત આવશે.
૨. પરદેશી પ્રભુના આક્રમણના ભયમાંથી મુક્ત થવાશે.
૩. દેશના વેડફાઈ જતા દૈન્ય-ધનનો ખચાવ થશે.
૪. કુદરતને અનુકૂળ જીવન થશે-તંદુરસ્તી જળવાશે.

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

ક. ઊંચી દેશદાઝમાંથી સ્વદેશસેવા કરવાની વૃત્તિનો જન્મ.

૬. હાલની સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, સમૃદ્ધિ, અને વૈજ્ઞાનિક શોધોનો વારસો એ સ્વદેશ સેવાનેજ આભારી છે.

૬. જોર્જ વોશિંગ્ટન. (યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ) વગેરે.

જ. વીરપુરુષો બહાદુરીથી, શ્રીમંતો પૈસાથી, વિદ્વાનો વિદ્યાથી, વિજ્ઞાનીઓ નવી શોધોથી, અને વેપારીઓ ધંધારોજગારની ખીણવટ કરી સ્વદેશભેવાં કરી શકે છે.

ક. દેશભક્તો એ તો દેશનું અમૂલ્ય ધન છે. તેમનાં સેવાના કામોમાં કંટક રૂપ ન બનવું. તેમની કઠ્ઠર કરવી-કરાવવી એ પ્રત્યેક દેશ હિતેચ્છુની પવિત્ર ફરજ છે.

* युनिवर्सिटीभां पुछायेलेो प्रश्न.

૪૦. અલિદાનનો મહિમા.

૧. અર્થ અને સમજૂતી.

- અ. પોતાની તન, મન, ધન અને આત્માની શક્તિઓનું પરાયે સમર્પણ તે અલિદાન.
- બ. ફરજ બળવતાં આપવી પડતી કુરબાની, જીલ્લમ, અન્યાય, સામે જેહાદ.
- ક. હૃદયની સાચી પ્રેમ ભાવના-દાઝ એ ભોગ આપતાં શિખવે છે.

૨. અલિદાનનો મહિમા.

- અ. અલિદાનની કિંમત તેના પરિણામ ઉપર છે.
- બ. સાચી કુરબાની આખા દેશ કે ભૂતિની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે અને દેશનાં બળ-સામર્થ્ય, ને સમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરે છે.
- ક. દરેક પળે તેની સ્વાર્પણની તૈયારી રહે છે. જેથી પ્રભ શિર ઝૂકાવે છે અને પ્રભમાં નવા પ્રાણ પૂરે છે.

૩. સાચાં અલિદાન-દેખાંત.

- અ. અલિરાબ-ગમે તે ભોગે શરણાગતનું રક્ષણ.
- બ. સાધુ ટેલીમેક્સ-માનવહૃદયાકાંડના ઉત્સવો અટકાવવામાં તેણે પ્રથમ આપેલું પ્રાણનું અલિદાન (ધટાલી).
- ક. લોર્ડ જસસ કાઈસ્ટ-થતા અન્યાયો અને થતા અધર્મ સામે નીડરતાથી સત્યનો પ્રચાર કરતાં-પ્રાણ સમર્પણ.
- ઢ. સચ્ચાઈનો ફેલાવો કરવા, નેક માણસોને મદદ કરવા, ખુરાં કામ કરનારા ને જીલ્લમગારોનો નાશ કરવા, શીખોએ આપેલાં અલિદાન.
- ઈ. મહમદહુસેનની કુરબાની-કરબલા.

૪. અલિદાનના રસ્તા.

- અ. પ્રભુ પ્રત્યેની ફરજ બળવતાં પ્રભુભક્તોએ આપેલા ભોગ.
- બ. સ્વદેશ પ્રત્યેની ફરજ બળવતાં સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની તૈયારી.
- ક. વિજ્ઞાનની નવી શોધો કરવામાં જનનનાં જોખમ ખેડવાની તૈયારી.
- ઢ. સામાજિક અન્યાય-જીલ્લમોની સામે.

૬. ચારોથી, છૂંટાથી, કે ધાડાથી મરણાન્તે પણ રક્ષણ કરવું.
 ૬. રાજ્યનો જીલમ અટકાવવા સામે જેહાદ.
 ૭. ચારિત્ર્યનું રક્ષણ કરવા પ્રાર્થના કરવાની સ્ત્રીઓમાં તૈયારી.
 ૫. ઉપસંહાર.
 અ. બલિદાન-કુરબાની એ દેશ, ભતિ કે કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે. અને ભવિષ્યની પ્રભામાં નહું બળ-ચેતનની ચિનગારી મૂકે છે.
 બ. બલિદાન આપનાર વ્યક્તિ સંપૂર્ણ ચારિત્ર્યશીલ હોવી જોઈએ. યજ્ઞમાં પવિત્ર વસ્તુઓનીજ આહુતિઓ અપાય છે. સત્ય રહેતે ચાલતાં ફના થયું, એજ ખરી કુરબાની.
 ક. બલિદાન સત્ય રહેતે-સાચા માર્ગે હોવું જોઈએ.
 ડ. અહિંસક બલિદાનોથી અજબ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે.

૪૧. હિંસા-અહિંસા.

૧. સામાન્ય અર્થ અને બહોળો અર્થ.
 અ. કોઇને મારવું તે હિંસા-ન મારવું તે અહિંસા.
 બ. હિંસાનો બહોળો અર્થ.
 ૧ સ્વાર્થવૃત્તિથી-અન્યાયી રીતે કોઇનું મન દુઃખવું.
 ૨ ખીલને દુઃખી કરી પોતાનું ભલું કરવું ને ઇચ્છવું.
 ૩ કુદરત વિરુદ્ધ વર્તન રાખવું.
 ૪ ખીલનો શ્રમ વૃથા છીનવી લેવો અગર ઇચ્છા કરવી.
 ૫ વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાનો ત્યાગ કરવો.
 ક. હિંસાની ઉત્પત્તિ-લક્ષ્મી, અધિકાર અને ઐશ્વર્યનું સંરક્ષણ કરવામાં તેમજ તેની વૃદ્ધિ કરવામાં.
 ૨. હિંસાથી થતાં નુકસાન.
 અ. ખીલનું અનિષ્ટ કરવા જતાં જગતમાં અનિષ્ટો વધે છે.
 બ. દ્રેષ, અને વેર વધે છે, તેમજ જગતની પ્રગતિ અટકી પડે છે.
 ક. અહિંસા કરવાના વિચારો અને સાધનો વૃદ્ધિ પામે છે.

૩. અહિંસાથી થતા લાભ.

- અ. જગતમાં પ્રેમભાવનાનો વિકાસ.
- બ. સત્યદર્શન અને સત્યમહિમા સમન્વય છે.
- ક. સંકટો વેઠવાં પડે છે, છતાં શાંતિસુખ વધે છે.
- ડ. પ્રજામાં સાહસ-હિંમત વધે છે.
- ઈ. શાસ્ત્રવત-અશાસ્ત્રવતનો ભેદ સમન્વય છે.
- ફ. કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો વિવેક આવડે છે.
- ગ. અભિમાન ગળે છે, નમ્રતા વધે છે, પરિગ્રહ સહેજે ઓછો થાય છે, અને દેહની અંદર ભરેલો મેલ સહેજે ઓછો થતો જાય છે.

૪. અહિંસાના માર્ગ.

- અ. અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે.
- બ. અહિંસા એ નિર્બળનું શસ્ત્ર નથી, મોહ-માયાના ત્યાગીને સુલભ છે.
- ક. હિંસાવાદીઓથી બચાવ શી રીતે કરવો ? તેનું અનિષ્ટ કરીને કે તેનું અનિષ્ટ કરવાની ભાવના ઉત્પન્ન કરીને નહિ; પરંતુ સહન કરીને. એટલુંજ નહિ-પણ અનિષ્ટની એ ભાવનાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા જરૂર પડે તો મરી ફીટીને, જગતનાં વિનાશક તત્ત્વો દૂર કરીને.
- ડ. અહિંસાને ઉત્તરોત્તર દુઃખો વહોરવાનીજ વાત છે. અખૂટ ધીર-જની જરૂર રહે છે. પણ અંતે સત્ય સમન્વય એટલે અનિષ્ટ કરનાર મિત્ર બને. એક અનિષ્ટ કરનારને સુધાર્યો-જગતનો એક અંશ જીત્યો પણ સડો દૂર કર્યો.

૫. ઉપસંહાર.

“અહિંસામાં કોઈને નજ મારવું એ તો છે જ. સાથે કુવિચાર માત્ર હિંસા છે. ઉતાવળ હિંસા છે, મિથ્યા ભાષણ હિંસા છે, દ્વેષ હિંસા છે, કોઈનું યુરૂં ઈચ્છવું હિંસા છે. જે જગતને જોઈએ તેનો કબજો રાખવો એ પણ હિંસા છે.

—મહાત્મા ગાંધીજી—

૪૨. લશ્કરી તાલીમ.*

૧. સમજૂતી.

- અ. શરીરને કસરત આપી સુદૃઢ, કસાએહું, ને કૌવતવાળું બનાવવું એ પ્રથમ ફરજ.
- બ. શરીરબળ સાથે સંપ બળ કેળવવું, અને એ સામુદાયિક બળનો ઉપયોગ દેશના સંરક્ષણમાં—હિતકારક કામોમાં વાપરતાં શિખવું. એ લશ્કરી તાલીમ.

૨. લશ્કરી તાલીમની જરૂરિયાત.

- અ. વ્યવસ્થિત—સંગઠન બળ વગર વ્યક્તિગત બળ નિરર્થક નીવડે છે. લાકડીઓની ભારીનું દષ્ટાન્ત.
- બ. એકત્ર બળનો સામનો હંમેશાં ફળદાયી નીવડે છે. લાખો માણસોના લશ્કરને ફક્ત થોડાં માણસોના લશ્કરે હરાવ્યાના કેટલાએ દાખલા છે. એ ઉચ્ચ લશ્કરી તાલીમનું પરિણામ છે.
- ક. અહિંસક યુદ્ધોમાં તો ઉચ્ચ લશ્કરી તાલીમની ખાસ જરૂરિયાત.

૩. બીજા દેશોમાં અપાતી લશ્કરી તાલીમ.

- અ. જર્મનિમાં ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ (૨૦-૨૫ વર્ષની ઉંમર)
- બ. દરેક દેશમાં લશ્કરી તાલીમની કોલેજ છે. (રોમમાં શરૂઆત)
- ક. અહિંસક લશ્કરી તાલીમની જરૂરિયાત—વિશ્વશાંતિ સ્થાપવા માટે.

૪. લશ્કરી તાલીમથી થતા ફાયદા.

- અ. જીવનમાં જરૂર પડ્યે લડી લેવાની તાકાદ રહે છે.
- બ. પરદેશના આપણા વેપાર રોજગારને રક્ષણ મળે છે.
- ક. દેશનાં બળ—સામર્થ્ય વધે છે, ગુલામી ભોગવવી પડતી નથી, સહનશક્તિ, સમયસૂચકતા, બીજી દેશદાઝ, અને નીડરતા વધે છે.
- ડ. શિસ્તપાલનથી સાથે ભેગા મળી સાહસિક કાર્યો, મોટી શોધો, અને અઘરાં કાર્યો કરવાની પ્રબળ તાકાદ મેળવે છે.

૫. ઉપસંહાર.

- અ. ને ફક્ત હિંસકવૃત્તિ હોય તો હુંક સમયમાં એ શક્તિ છિન્નભિન્ન થઈ જાય. અને અહિંસક હોય તો દેશની આબાદી કાયમ રહે.

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

- ચ. દેશનું બળ બીજનું અહિત કરવામાં નહિ પણ બધાનું હિત કરવામાં વપરાય. તો દેવી કામ થાય.
- ક. સુધરેલા માણસોના રક્ષણ માટે સામાન્ય માણસોએ બપી જવું, એ કરતાં સર્વેએ પોતાનું રક્ષણ કરતા થઈ જવું એજ શ્રેય માર્ગ છે.

૪૩. શિસ્તપાલન.

૧. સમજૂતી.

- અ. સામુદાયિક પ્રગતિ સાધવા માટે આપણે ભેગાં મળીને જે વ્યવસ્થા કરી હોય તેને સંપૂર્ણ અનુસરવું તે શિસ્તપાલન.
- ચ. કુદરતના ગુન્હાની માફી મળતી નથી તેજ પ્રમાણે જીવનમાં અનુસરવું.

૨. શિસ્તપાલનની જરૂરિયાત.

- અ. શિસ્ત વગર કોઈ ધર, શાળા, કે રાજ્ય વ્યવસ્થિત ચાલી શકે નહિ.
- ચ. દેશહિતનાં કાર્યો શિસ્તપાલન સિવાય અશક્ય થઈ પડે.
- ક. નિયમ વિનાનું મનુષ્યજીવન એ સુકાન વિનાના વહાણ જેવું છે.
- ઢ. શિસ્તના કાયદા સ્વતંત્રતાને બંધનકર્તા નથી. સ્વચ્છંદીને ફાંસાફા છે.
- ઈ. શિસ્ત જળવવાથી પ્રજાનાં બળ, સામર્થ્ય ને સમૃદ્ધિ વધે છે.

૩. શિસ્તપાલનનાં દષ્ટાન્તો.

- અ. મધમાખીઓનો મધપુડો તપાસો.
- ચ. ક્રીડીઓનું દર જુઓ.
- ક. કુદરતનાં બીજાં પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ અને વિશ્વરચના તપાસો.

૪. શિસ્તપાલન જળવવાનાં સ્થળો.

- અ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં—સંયુક્ત કુટુંબમાં.
- ચ. કેળવણી કે શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓમાં—છાત્રાલયોમાં.
- ક. સામાજિક હિતનાં કાર્યોની વ્યવસ્થા જળવવામાં.
- ઢ. હિતકારક રાજ્યવ્યવસ્થાને માન આપવામાં.

- ફ. રમતગમતો, મેળાવડા, પરિષદો, વરઘોડા, વગેરેમાં.
 ઘ. સ્વદેશહિત માટે લડતા સૈનિકોમાં-લશ્કરમાં.
 ૫. ઉપસંહાર.
 અ. જીવનની ઉત્તમ વ્યવસ્થા માટે શિસ્તપાલન જરૂરનું છે.
 ઘ. શિસ્તપાલન સ્વતંત્રતા નળવવા માટે અને સુખ-સગવડ મેળવવા માટે છે, જીવન કંધવા માટે નહિ.

૪૪. વર્તમાનપત્રો.

૧. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિકાસ.
 અ. ઉત્પત્તિ—૧૯મી સદીના અંતભાગમાં.
 ઘ. વિકાસ—૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં.
 ક. સ્થિતિ—પ્રબલે અંકુશમાં રાખનારી ત્રણ મુખ્ય સત્તા—
 ૧. બેન્ક, ૨. વર્તમાનપત્ર. ૩. લશ્કર.
 ૨. વર્તમાનપત્રોના વર્ગ અને તેનું સ્વરૂપ.
 અ. દૈનિક, માસિક, સાપ્તાહિક, પત્રિકા, પાક્ષિક વગેરે.
 ઘ. સ્વરૂપ—અંધારણ.
 ૧. દેશ પરદેશની જાણવા યોગ્ય ખબરો.
 ૨. મેળાવડા, રમતગમત, પરિષદો, સંમેલનોની માહિતી.
 ૩. વેપાર રોજગારના સમાચારો—તેને લગતી જાહેર ખબરો.
 ૪. નવા હુન્નર ઉદ્યોગોને લગતી માહિતી.
 ૫. આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, સાહિત્યને લગતા મનનીય લેખો.
 ૩. વર્તમાનપત્રોની જરૂરિયાત અને ફાયદા.
 અ. જગતમાં ખનતા ખનાવો અને તેનાં પરિણામથી પ્રબલે વાકેફ-ગાર રાખે—ભૂલો કરતાં અટકાવે.
 ઘ. વેપારરોજગાર, હુન્નર ઉદ્યોગોને ફેલાવો કરે.
 ક. પ્રબલત ધડવામાં—જાહેર કરવામાં, સમાજ સુધારણાને વેગ આપવામાં, અન્યાય, જુલમ અટકાવવામાં, અને પ્રબલે તેમજ રાજ્યની સત્તાને સીધે રરતે દોરવામાં મુખ્ય ભાગ લખે.

૪. વર્તમાનપત્રની મુખ્ય ફરજો.

- અ. પ્રજાને સાચો રાહ બતાવવો અને પ્રગતિને જોડ આપવો.
- બ. પ્રજાનો ગુપ્ત સંડો દૂર કરવો, પાપનિવારણના માર્ગ સૂચવવા.
- ક. રાજપ્રજાના કલ્યાણનોજ માર્ગ વિચારવો. સત્યમાર્ગ ગ્રહણ કરતાં આવી પડતી મુશ્કેલીઓ સહન કરવાની શક્તિ—નીડરતા.
- ઢ. પ્રજાનું દિલ રંજન કરી કમાણી કરવાના ઉદ્દેશ્યથી નહિ, પરંતુ પ્રજાનાં સુખશાંતિ વધારનાર અને હિતકર રહેતો દોરનાર.

૫. ઉપસંહાર.

- અ. વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓની લાયકાત.
- બ. વર્તમાનપત્રોની પ્રતિષ્ઠા—અગ્રલેખ ઉપર અને વિષયોની પસંદગી ઉપર.
- ક. અશ્લીલ ગુના, ભયંકર વાતો, અનીતિપ્રેરક જાહેરખબરો, ધર્મનિંદા, ગલીય આક્ષેપો, સંકુચિત ભાવના, અને અસત્ય હકીકતોથી સારાં વર્તમાનપત્ર દૂર રહે છે.
- ઢ. વર્તમાનપત્ર એ પ્રજાજીવનને ઘડનારી ઉત્તમ શાળા છે.

કેળવણી અને શિક્ષણ.

૧. કેળવણી.
 ૨. સારી રીતભાત.
 ૩. વિશુદ્ધવાણીનો પ્રભાવ.
 ૪. પ્રદર્શન.
 ૫. પુસ્તકાલય.
 ૬. વિદ્યાર્થીજીવન.
 ૭. વિદ્યાર્થીઓનો ધર્મ.
 ૮. નવલકથાનું સ્વરૂપ.
 ૯. સારી નવલકથાનાં મુખ્ય અંગ.
 ૧૦. દેશી અને પરદેશી રમતો.
 ૧૧. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ.
 ૧૨. આદર્શ છાત્રાલય.
-

૪૫. કેળવણી.

૧. સાચી કેળવણી કઈ ગણાય ?
૨. કેળવનાર પ્રથમ શું તપાસે છે ? પછી શું કેળવે છે ?
૩. ભણાવવું અને કેળવવું એ બેમાં શો તફાવત ?
૪. ભણતરથી આગળ વધાય કે કેળવણીથી ?
૫. કેાણુ ભણેલા નહોતા, છતાં બહુજ આગળ વધ્યા હતા ?
૬. હાલની કેળવણીમાં શી અપૂર્ણતા લાગે છે ? સારાંશ.

દુનીઆમાં મનુષ્યને અનેક પ્રકારનાં કર્તવ્યો કરવાનાં હોય છે. એ કર્તવ્યોનો આધાર તેણે પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિઓ ઉપર હોય છે. આ શક્તિઓનો વિકાસ થવામાં અનુકૂલ તાલીમ મળી હોય તો થોડી મહેનતે અને ટુંક સમયમાં તે શક્તિઓ ખીલી નીકળે છે. યુક્તિ પ્રયુક્તિથી મન, શરીર, વાણી, બુદ્ધિ, અને આત્માનો વિકાસ કરે, તાલીમ આપી લાયકાત વધારે, અને સ્થળ, સમય, ને વાતાવરણને અનુકૂલ બનાવી રાજ્ય, પ્રજા, કે સમાજને વધુ ઉપયોગી બનાવે તે ઉમદા કેળવણી છે.

પ્રથમ કેળવણી આપનાર કેળવવાની વસ્તુ તપાસે છે, તેના ગુણ જુએ છે, સ્વભાવ પિછાણે છે, માહિતી મેળવે છે, એમ તે વસ્તુને તે સંપૂર્ણ જાણુકાર બને છે. પછી તે જાણેલાં તત્ત્વોને તેના ગુણ સ્વભાવ ને ક્રમને અનુસરી, યુક્તિ પ્રયુક્તિદ્વારા ઉત્તમ રીતે ખીલવવાની યોજના કરે છે, અને પછી જનસમાજને ઉપયોગી બનાવવાના પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યોએ પોતાની બુદ્ધિથી કુદરતી શક્તિઓને ઓળખી, અનેક ચમત્કારી શોધો કરી છે. અથવા પૃથ્વીના જડ અને ચેતન પદાર્થોને કેળવી, મનુષ્યજાતને ઉપયોગી બનાવવામાં પ્રગતિ સાધી છે, મનુષ્યોએ પ્રાપ્ત કરેલી આ ઉત્તમ કેળવણીનું પરિણામ છે.

કેળવણીથી દરેક પદાર્થ વધારે ઉપયોગી બને છે. પશુપક્ષીઓ. પણ કેળવણીથી અજાણ કાર્યો કરી શકે છે. તો પછી મનુષ્ય જે એક પ્રાણી છે, અને જેમાં પરમાત્માએ અજાણ શક્તિઓ મૂકેલી છે,

તેને ઉત્તમ કેળવણી આપવામાં આવે, તો તે અનુપમ કાર્યો કરી શકે તેમાં નવાઈ નથી.

સારી કેળવણીને પરિણામે મનુષ્યને હતાશ થવાનું ન રહે, ને તેને પોપણ મેળવવા ક્ષંક્ષાં મારવાનાં ન હોય. જો એવું હોય તો તે સાચી કેળવણી નથી, પરંતુ દ્રવ્ય, સમય, અને શક્તિની વૃથા અર-આદી છે. ઉત્તમ કેળવણીને પરિણામે મનુષ્ય ધારે તે કાર્યો કરી શકે છે. અને ઐહિક અને પારલૌકિક સુખો મેળવે છે.

ભણવું અને કેળવણી ક્ષેત્રે એ બેમાં તફાવત છે. વાંચતાં, લખતાં, અને ગણતાં શીખવું તે ભણવું છે. વાંચતાં લખતાં શીખવું. એ કેળવણી માટે એક સાધન છે. આ સાધનદ્વારા મનુષ્ય પોતાની શારીરિક, માનસિક, અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો સહેલાઈથી વિકાસ કરી શકે, અને જલદીથી કાર્યકુશળતા મેળવી શકે, પરંતુ અક્ષરજ્ઞાન ન હોવા છતાં પણ મનુષ્ય કેળવણી લઈ શકે છે.

શિવાજીને અક્ષરજ્ઞાન નહોતું છતાં તેણે રાજ્યનું ઉમદા ગંધારણ ધડ્યું હતું. હૈદર જેવા ધણા રાજાઓ ભણેલા નહોતા. છતાં ઉત્તમ લડવૈયા હતા. સોક્રેટીસના સમયમાં ગ્રીસના લોકો અભણ હતા, છતાં વૃક્ષોની ઘટા નીચે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવાદ કરતા હતા. એટલે ભણવું એજ માત્ર કેળવણી નથી પરંતુ તાલીમ આપી શક્તિઓને ખીલવવી એજ કેળવણી છે.

સુથારના છોકરાને સુથારી કામ આવડે છે, ભીલના છોકરાને તીર મારતાં આવડે છે, વણકરના છોકરાને વણાટ કામ આવડે છે, એ તેમનાં માઆપની કેળવણીનું પારણામ છે. પરંતુ એ કાર્યો કરવામાં સંપૂર્ણ, સારાં સાધન, ઉત્તમ અખતરા, અને બુદ્ધિપૂર્વક તાલીમ આપવાની યોજના હોય, તો શક્તિઓનો વધારે વિકાસ થાય, અને વધારે ફળદાયી નીવડે. કેળવણીની પદ્ધતિઓ આ રીતેજ દેશને લાભ-કારક નીવડે છે.

એક વિદ્વાન કહે છે, કે “જે કેળવણીથી માણસ પોતાનાં તે પોતાના દેશનાં કામ પ્રમાણિકપણાથી, કળાકૌશલ્યથી, અને પરમાર્થ બુદ્ધિથી કરવાને લાયક થાય, તેજ સંપૂર્ણ અને સાચી કેળવણી છે.”

બીજો વિદ્વાન કહે છે, કે “જીવનમાં થતી સ્વાભાવિક વૃદ્ધિને કળાથી દોરવવી તેનું નામ કેળવણી છે, કે જેથી બુદ્ધિ તથા સદ્ગુણ એ બન્ને સાથે મળી પ્રકાશિત થાય. કેળવણી પામેલા માણસો મરી જાય છે, પણ તેઓની બુદ્ધિ તથા તેઓના સદ્ગુણ આવતા જમાનાના લોકને ઉત્તેજન આપી બુદ્ધિ વધારનાર, દુઃખ ઓછું કરનાર, ને સુખ આપનાર છે.”

૪૬. સારી રીતભાત.

૧. આપણે સારી રીતભાત શા માટે રાખવી જોઈએ ?
૨. નિશાળમાં બધાં સાથે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ?
૩. જાહેર ભિદકત કેવી રીતે જળવાય ? આપણે શું કરવું જોઈએ ?
૪. આપણો પહેરવેશ કેવો હોવો જોઈએ ? શરીરસ્વચ્છતા જાળવવા શું શું કરવું ?
૫. પરિષદમાં, મેળાવડામાં, કે સભામાં વર્તન કેવું રહેવું જોઈએ ?
૬. સારી રીતભાત જાળવવાના બીજા કોઈ પ્રસંગો છે ?
૭. સુંદર સ્વરૂપ સાફ કે સુંદર રીતભાત ?—સારાંશ.

“સુંદર સ્વરૂપ કરતાં સુંદર રીતભાત વધારે સારી છે.”

આપણા જીવનમાં આપણે ઘણા માણસોના સંબંધમાં આવવું પડે છે. તે વખતે એક સારા વિદ્યાર્થીને છાત્ર, એવી રીતે આપણે વર્તન રાખવું; કે જેથી સામાનું દીલ રાજી રહે અને આપણું સાફ દેખાય. વિદ્વાનની વિદ્યા અને લક્ષ્મીવાળાની લક્ષ્મી સારી રીતભાતથી શોભી ઉઠે છે; અને તે ઉપરાંત પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીમાં રહેલા બીજા ગુણો પણ સુંદર રીતભાતથી પ્રકાશી ઉઠે છે. આ કારણથી સારી રીતભાત જાળવવાના કેટલાક પ્રસંગો આપણે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ.

જે નિશાળમાં આપણે અભ્યાસ કરતા હોઈએ, તે નિશાળના અધ્યા શિક્ષકો તરફ આપણે માનભરી દષ્ટિથી જોવું જોઈએ, અને તેમને નિશાળમાં, રસ્તામાં કે જ્યાં મળે ત્યાં નમન કરવું જોઈએ. શિક્ષક વર્ગમાં આવે ત્યારે તેમને ઉભા થઈને માન આપવું જોઈએ. અને જય ત્યારે પણ ઉભા થવું જોઈએ. કોઈ સંભાવિત ગૃહસ્થ નિશાળમાં આવે, ત્યારે આપણા શિક્ષકની સાથે તેમને માન આપવામાં આપણે પણ જોડાવું જોઈએ. શિક્ષક શીખવે તે વખતે એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાન આપવું. બાલીશ પ્રશ્નો પૂછી વૃથા કાળક્ષેપ કરવો નહિ. કામસર મુખ્યશિક્ષક પાસે આપણે જવું હોય, તો વિનયપૂર્વક રજા માગીને જવું જોઈએ. શિક્ષકો એ આપણું ભલું ઈચ્છનાર વડીલો છે. વડીલોની વાતચીતમાં આપણાથી વયમાં બોલી ઉઠાય નહિ, પણ જે આપણને કંઈ પૂછે, તો તેનો જવાબ આપણે તુરત અને નીડરતાથી પણ વિનયથી આપવો જોઈએ.

શાળામાંથી કે કોઈ જાહેર પુસ્તકાલયમાંથી ચોપડીઓ, માસિકો, કે વર્તમાનપત્રો આપણે વાંચવા માટે લઈએ, તે જાળવીને વાંચવાં જોઈએ, અને સારી સ્થિતિમાં પાછાં વાળવાં જોઈએ. વાચનાલયોમાં મોટેથી વાંચી કોઈને ખસેલ કરવું નહિ, અગર વિવાદ કરીને વાંચનારાઓને ત્રાસ આપવો નહિ. શાળાના અંગતી જે ચોપડીઓ આપણી પાસે હોય, તે પણ જાળવીને વાપરવી. તેમાં લીટા કરી, તેમાંનાં ચિત્રો બગાડી, કે સાહીના ડાઘા પાડી ચોપડીઓ બગાડી નાખવી નહિ. લખતાં સાહીથી આંગળાં ખરડાય નહિ, તેની પુરી કાળજી રાખવી. પેન્સીલ મોંઢામાં ધાલવી, માથે કલમ લૂછવી, અને શરીર તેમજ કપડાં ડાઘાડુઘીવાળાં ને ગંદાં કરવાં, એ ખરાબ રીતભાત ગણાય છે. આપણાં લખવા વાંચવાનાં સાધનો જ આપણી રીતભાત બતાવી આપે છે.

આપણો પહેરવેશ તદ્દન સાદો, સ્વચ્છ, અને અંધમેસ્તો રાખવો જોઈએ. ભપકાદાર રહેવું, ફક્કડ થઈને ફરવું, છાતી કાઢીને ચાલવું,

ડોલતા ડોલતા હીંડવું, ઘોતીઆનો છેડો ખભે નાખીને રખડવું, બદન ઉઘાડું રાખીને ફરવું, પાન ચાવતા ચાવતા કે ખીડી ફૂંકતા ફૂંકતા રસ્તામાં ચાલવું, આ રીતભાત સારી ગણાતી નથી. આથી ખીજાં માણસોની દષ્ટિએ આપણે હલકા અને અછકલા ગણાઈએ છીએ, અને તેથી આપણું વજન ઘટે છે. વળી આંખમાં પીયા હોવા, નખ વધી જવા, નાકમાં ગૂંગાં કે લીંટ રહેવી, દાંત પીળા પડી જવા, મોંઢા ઉપર કે શરીર ઉપર ઓગરાળા હોવા, મોં ઉપર તેલનો ચળકાટ હોવો, આવી બાબતોથી પણ સામા માણસને આપણા સંગંધી ખોટો ખ્યાલ આવે છે. માટે આવી ઝીણી ઝીણી બાબતો ઉપર આપણે સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવું. દરરોજ નાહી ધોઈ સ્વચ્છ રહેવું અને પાસે રૂમાલ રાખવો કે જેથી જરૂર પડે હાથ, મોં વગેરે સાફ કરી શકાય.

કોઈ સંમેલનમાં, મેળાવડામાં કે ભાપણ વખતે આપણે જવાનું હોય, તો નિયત કરેલે વખતે જ ત્યાં જવું. કદાચ મોડું થઈ જાય, તો ચુપકીથી જઈને એક બાજુ બેસી જવું. ચાલતા કામમાં વચ્ચે ગરબાડા કરવો નહિ, સભા વિસર્જન થાય, ત્યારે સ્ત્રીઓ, બાળકો અને સંભાવિત ગૃહસ્થો વિદાય થયા બાદ પાછળથી આપણે જવું જોઈએ. સ્ત્રીઓ સામે હંમેશાં સન્માનની દષ્ટિથી જ જોવું, અને તેમને દરેક બાબતમાં પ્રથમ માર્ગ આપવો. સ્ત્રીઓની જ્યાં હાજરી હોય, ત્યાં હંમેશાં આપણે બોલવાચાલવામાં, બેસવાઉઠવામાં, ઓઢવા પહેરવામાં પુરેપુરી સંખ્યતા જાળવવી. સ્ત્રીઓ સામે કદી એકીટસે જોઈ રહેવાય નહિ, તેમજ તેમની સાથે કદી વાદવિવાદમાં તો ઉતરાયજ નહિ.

ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાંત, સારી રીતભાત જાળવવાના બીજા ઘણા પ્રસંગો છે. આનંદના જલસા, ધાર્મિક ઉત્સવો, લગ્નના ઉત્સવો, મેળા, પરિપક્ષો, ઇનામના મેળાવડા, હરિક્ષત્રની રમતગમતો, રાજદરબાર વગેરે સ્થળોએ આપણે અનેક માણસના સહવાસમાં આવવું પડે છે.

આવા અનેક પ્રસંગોએ આપણે આપણું વર્તન એક સમ્ય પુરુષને
છાજે એવું રાખવું જોઈએ. આપણા વર્તનથી સામાનું દીલ ક્યવાય
નહિ, તેમજ આપણા પ્રત્યે ટૂણા ઉત્પન્ન ન થાય એ ખાસ સાચવવું
જોઈએ. એટલું તો ચોકસ ધ્યાનમાં રાખવું કે સારી રીતભાતથી
જીવનના માર્ગ સરળ બને છે, અને સામાની પ્રીતિ મેળવી શકાય
છે. જે આપણને ભવિષ્યમાં અનેક રીતે ફળદાયી નીવડે છે.

૪૭. વિશુદ્ધ વાણીનો પ્રભાવ.

૧. સારી વાણીના ઘડતરનો આધાર શા ઉપર રહે છે ?
૨. બાળકોની વાણી કોનાથી ઘડાય છે ?
૩. વાતચીત કરતાં કઈ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ ?
૪. સારી વાણીથી જીવનમાં શા લાભ છે ?
૫. આચારવિચારયુક્ત વિશુદ્ધવાણીનો પ્રભાવ કેટલો ? સારાંશ.

પ્રત્યેક માણસ પોતાના મનના વિચાર વાણીદ્વારા બીજાને
જણાવી શકે છે. આ વાણી વિચારને સંપૂર્ણ અનુરૂપ હોવી જોઈએ.
વાણીનો જેમ જેમ વપરાશ થાય, અનુભવ થાય, તેમ તેમ સારી
વાણીનો ઉપયોગ કરવાની આવડત આવે, એમ કરતાં કરતાં વાણી
કેળવાય. વાણીની કેળવણીનો આધાર જ્ઞાનશક્તિ, સદાચાર અને
સુસંસ્કાર પર રહેલો છે.

કેળવાયેલી વાણી ઉત્તમ ફળ આપનારી છે, વાણી એ પ્રભુએ
મનુષ્યને આપેલી ઉમદા બક્ષીસ છે. આ વાણી આલપણથીજ ધરમાં
આબાપના અને શાળામાં શિક્ષકના સંસ્કારથી કેળવાય છે, અને પછી
અનુભવદ્વારા વધારે પ્રકાશી ઉઠે છે. શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવા, મિઠાશવાળા
નમ્ર શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો, અને મર્યાદા જાળવી વિવેકસર બોલવું
એ સારી કેળવણી હોય તોજ બને.

સારી રીતે વાતચીત કરવી એ એક કળા છે. તેથી જ્યારે
જ્યારે કોઈની સાથે વાતચીત કરવાનો આપણને પ્રસંગ મળે, ત્યારે

તે વખતે વાણીમાં મધુરતા અને સંપૂર્ણ સમ્યક્તા જાળવવી. વાતચીત પ્રસંગે આપણાં પોતાનાં વખાણ કરી આપવડાઈ કરવી નહિ, તેમજ આપણી વિદ્વતા, કુલીનતા, ગૃહસ્થાઈ, હોશિઆરી, વગેરેનું કદી પણ પ્રદર્શન કરવું નહિ. કેટલાકને કોઈની વધારા પડતી તારીફ કરવાની, કે હોય તેના કરતાં વધારીને વાત કરવાની ટેવ હોય છે. આ ટેવ સારી નથી. આપણી વાણીમાંથી સામા માણસને દંભ, કે દોઢડાલા-પણું ન જણાઈ આવે એની પુરે પુરી કાળજી રાખવી.

હુંકારાથી બોલવા-બોલાવવાની રીત પણ સારી નથી. હલકા ક્ષોકોજ તોછડાઈથી બોલે છે. તેઓ સહેજસહેજમાં ગાળ ભાંડે છે, અપશબ્દો બોલે છે, નિરર્થક ખૂમો પાડે છે, અને હુંપદ રાખી વડીક્ષોનું અપમાન કરી બેસે છે. સમ્યક્ માણસને ખીભત્સ વાણી બોલવી કદી છાજેજ નહિ.

વાણી એ તો આંતરજીવન અગર વિચારોનું જયઘોષ કરતું વાજિંત્ર છે. એની મારફતે માણસ જગતની સહાય મેળવી શકે છે. વાણી જોટલી શુદ્ધ અને નિર્મળ તેટલો તે માણસ પવિત્ર ગણાય છે. અને મન, વાણી ને કર્મના સંબંધમાં જોટલી ઉણપ હોય તેટલો તે પ્રપંચી ગણાય છે. સામાન્ય રીતે વિચાર અને આચાર ઉપરથીજ વાણીનું સ્વરૂપ ઘડાએલું હોય છે.

ઉત્તમ વક્તા પોતાની વાણીના અનુપમ પ્રવાહ વડેજ શ્રોતા-ઓને વશ કરી શકે છે. તે શ્રોતાઓને હસાવે છે, રમાડે છે અને રડાવે છે, આ બધું તે વિશુદ્ધ વાણીના પ્રભાવથીજ કરી શકે છે. માટે હંમેશાં મલિન વાણીનો ત્યાગ કરી મધુર વાણી બોલવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. સારી વાણીવાળો મનુષ્ય સર્વત્ર માન મેળવે અને સર્વની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે. સંત પુરુષો પોતાની વાણીના પ્રભાવ વડેજ હજારો પતિત આત્માનું કલ્યાણ કરી તેમને સન્માર્ગે દોરે છે.

મીઠી વાણીથી ગમે તેટલાં અધરાં કાર્યો પણ સહેલાં થાય છે. વાણીની મધુરતા વડે કેટલાંએ માણસો મોટાં કામ કરવામાં કાબજ

છે. વાણીની મિદાશ આગળ ગમે તેવા મોટા માણસનાં ગૌરવ અને પ્રતિભા પણ જાંખાં પડે છે, શુદ્ધ આચારવિચારથી ઘડાએલી વિશુદ્ધ વાણી આ દુનિઆમાં વહાલા પ્રિયજન કરતાં પણ વધારે કામ આપે છે.

આચારવિચાર યુક્ત વાણી કુદરતી હોય અને તેના વગરની વાણી કૃત્રિમ હોય, કૃત્રિમ વાણીનો પ્રકાશ થયા વિના રહેતો નથી. કૃત્રિમ વાણી જીવનમાં સર્વ રીતે હાનિકારક નીવડે છે. માટે પ્રભુએ આપેલી વાણીનો સદુપયોગ કરી દરેક મનુષ્યે પોતાના જીવનના માર્ગ સરળ કરવા જોઈએ.

૪૮. પ્રદર્શન.

૧. મનુષ્યે જ્ઞાન અને બુદ્ધિ વડે કયાં અને કેવાં કામો કર્યા છે ?
૨. હુંકા જીવનમાં એ અનુભવી શકાય ? પ્રદર્શનની ઉપયોગિતા શી ?
૩. પ્રદર્શન કેટલી જાતનાં ભરાય છે ?

૧ ખેતીવાડી પ્રદર્શન, ૨ વિદ્યાકળાહુન્નર પ્રદર્શન, ૩ સૃષ્ટિવિજ્ઞાન પ્રદર્શન, ૪ સાહિત્યપ્રદર્શન, ૫ આદી પ્રદર્શન, વગેરે.

૪. શું નાટક, સીનેમા, મેળા, ગુજરી, એ પ્રદર્શન ગણાય ?
૫. દેશના ઉત્કર્ષમાં પ્રદર્શનનો ફાળો છે ? સારાંશ.

સૃષ્ટિમાં કેટલીક એવી અદ્ભુત વસ્તુઓ છે, કે તે જોવાથી પ્રભુની અનુપમ લીલાનો ખ્યાલ આવે છે. સૃષ્ટિમાં ભિન્નભિન્ન ગુણ, સ્વભાવ ને સ્વરૂપનાં અનેક પશુ, પંખી અને જંતુ છે. મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિના સામર્થ્યવડે તેમને કળાથી વશ કરે છે, અને ઉપયોગી બનાવી સુખસમૃદ્ધિ મેળવે છે. પ્રથમ મનુષ્ય પોતાની જ્ઞાનશક્તિના પ્રભાવે કુદરતની શક્તિઓને નિહાળે છે; અને પછી તેને ઉપયોગમાં લઈ અદ્ભુત કાર્યો કરે છે, ને ઐહિક સુખો મેળવે છે.

સૃષ્ટિની આ અદ્ભુત શક્તિઓ અને પ્રાણીઓ, તેમજ ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશના જુદા જુદા ભોંકોએ પોતાની જ્ઞાનશક્તિ વડે ઉત્પન્ન કરેલી હજારો કળાઓ ને અદ્ભુત કાર્યોનો અનુભવ મનુષ્ય હુંકી

નિદ્રાગીમાં શી રીતે કરી શકે? એવી સગવડ પણ તેને શી રીતે મળે? દેશનો પ્રત્યેક માણસ એ લાભ શી રીતે મેળવે?

આ કારણથી રાજ્ય, પ્રજા અગર કોઈ સંસ્થા, દેશપરદેશથી એવી જોવા જેવી વસ્તુઓ, હુન્નરકળાની ચીજો, તે ન લાવી શકાય તેવી હોય તો તેની છબીઓ અગર નમુનાઓ, પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ વગેરે મંગાવી એક સ્થળે એકત્ર કરે છે; અને મુકરર કરેલે વખતે જાહેર પ્રજાને જોવા માટે ખુલ્લી રાખે છે. પ્રજા ધરને આંગણે, વગર મહેનતે, ને વગર ખર્ચે તેનું અવલોકન કરી ટુંક સમયમાં ઘણો અનુભવ મેળવે છે. આવી ગોઠવણીને પ્રદર્શન કહે છે.

પ્રજાને તાલીમ આપવા ને પ્રજાની સંસ્કૃતિ વધારવા દરેક દેશમાં અને દરેક રાજ્યમાં પ્રદર્શનો ભરવામાં આવે છે. વિપયવાર, વર્ગવાર, કે ધંધા પ્રમાણે પ્રદર્શન અનેક જાતનાં હોઈ શકે છે.

ખેતીવાડીના પ્રદર્શનમાં ખેતીથી ઉત્પન્ન કરેલી સારી સારી ચીજોના નમુના; ઓછી મહેનતે અને ઓછા ખર્ચે સાઈ કામ થઈ શકે તેવાં ઓગ્નરોના નમુના; ઉત્તમ ઉછેરનાં પ્રાણીઓ; પાણી મેળવવાનાં સાધનોના નમુના; વગેરે હોય છે.

કળાના પ્રદર્શનમાં, બિન્નબિન્ન તરેહના ભરત, સીવણ ને ગુંથણકામના નમુના; ચિત્રકળાના ઉત્તમ નમુના; માટીકામની ઉત્તમ કારીગરીના નમુના; ધાતુ, આરસ, અને લાકડા ઉપર કરેલા ઉત્તમ કોતરકામ ને જડાયકામના નમુના; વણાટકામના સુંદર નમુના; વગેરે હોય છે.

સૃષ્ટિવિજ્ઞાનના પ્રદર્શનમાં, હવા, પાણી, વીજળી, પ્રકાશ વગેરેના અદ્ભુત ચમત્કારો; કુદરતની શક્તિઓ મનુષ્યને કેટલી ઉપયોગી છે, તેના પ્રયોગો; અને પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર, વગેરેના પ્રયોગો કરવાનાં ઉત્તમ સાધનોના નમૂના વગેરે હોય છે.

નાટક અને સીનેમા એ પણ જનાવો અને ઘટનાઓનું પ્રદર્શન છે. શિક્ષણને લગતાં સાહિત્યો અને શિક્ષણપ્રયોગો માટે પણ પ્રદર્શન

યોગ્ય છે. સાહિત્યને અંગે પણ પ્રદર્શન ભરાય છે. આ પ્રમાણે વર્ગવાર અનેક જાતનાં પ્રદર્શન ભરાય છે. તહેવારને દિવસે ભરાતા મેળા, મુકરર થએલા વખતે ભરાતી ગુજરી, એ પણ એક જાતનાં પ્રદર્શન છે. જો કે તેમાં પ્રદર્શનનો હેતુ જળવાતો નથી, ફક્ત ખરીદવકરાની દાજી રહે છે, તોપણ એવે પ્રસંગે કંઈક કંઈક ઉત્તમ નમુના દાજી-ગાયર થાય છે.

૪૯. પુસ્તકાલય.*

૧. પુસ્તકાલય એ અનુભવી જ્ઞાનનો ખજાનો છે, એ કેવી રીતે ?
૨. બીજાં પ્રાણીઓના અને મનુષ્યના જીવનમાં શો ફેર છે ? માનવો પ્રગતિ શાથી કરી શક્યા ?
૩. પુસ્તકો એ મહાત્માઓની જીવતી પ્રતિમા છે, એ કેવી રીતે ?
૪. જ્ઞાન એ શક્તિ છે, એ કેવી રીતે ? પુસ્તકોનો સહવાસ એ મહાત્માઓનો સત્સંગ છે, શી રીતે ?
૫. શાળા અને પુસ્તકાલય સસ્વતીમંદિર છે, દેશમાં તેની જરૂરિયાત.

મહાપુરુષો એ દેશનું યા પ્રજાનું ધન છે. એ હુંટાય તો પ્રજાનાં હૃદય ચિરાય, અને એ ધનનો સદુપયોગ થાય તો પ્રજામાં અવનતું ચેતન પ્રગટે. મહાપુરુષો મરતાજ નથી. તેમના વિચારો હંમેશાં જીવંત છે. જૂતકાળમાં થઈ ગએલા મહાપુરુષોના અનુભવી વિચારોનો સંગ્રહ તે જ પુસ્તકાલય છે. જે પ્રજામાં પુસ્તકાલયોનાં પુસ્તકોનું શ્રવણ, વાચન અને મનન છે, તે પ્રજા નિરંતર જાગતી જ રહે છે. તે પ્રજાની પડતી થવી અસંભવિત છે. જૂતકાળમાં થએલા અનુભવો લક્ષમાં લઈને જ મનુષ્યસમાજ આગળ વધે છે. મનુષ્યનું આયુષ્ય ટુંકું છે, એ ટુંકા જીવનમાં વધુ કામ કરવાને તેણે જુના અનુભવી

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

વિચારો મેળવી લેવાજ જોઈએ. અનુભવી વિચારોને સંગ્રહી રાખવાની કાશિષ વધારે હોય, તેમ તે દેશ વધારે સુખી થાય છે.

સૃષ્ટિમાં દરેક પ્રાણીને પોતાના જીવનમાં કંઈ નહિ ને કંઈ અનુભવો તો થાય છે જ, પણ તેમાં મનુષ્યો પોતાને પ્રાપ્ત થએલો અનુભવ વાણીદ્વારા પાછળ વારસામાં આપી શકે છે. બીજાં પ્રાણીઓનો અનુભવ તેના મૃત્યુની સાથેજ નષ્ટ થાય છે. પોતાના વિચાર બીજાને જણાવવાનું સાધન વાણી-ભાષા છે. તે મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થએલી છે. પાછળથી લેખનકળા ને છાપવાની કળા પણ મનુષ્યોએ મેળવી. આમ ઉત્તરોત્તર અનુભવી જ્ઞાનના સંગ્રહનાં સાધનો વધતાં ગયાં, અને દુનીઆના તમામ જાતના અનુભવી જ્ઞાનનો સંગ્રહ પુસ્તકાલય રૂપી ખજાનામાં જમા થતો ચાલ્યો. જે ખજાનો પ્રત્યેક માનવીના જીવનની શરૂઆતમાં જ એની સન્મુખ રજુ કરવામાં આવેલો હોય છે. તે ખજાનો જોઈ, વિચારી, મનુષ્ય ઝડપથી આગળ વધે છે. આજ મનુષ્યજીવનની બલિહારી છે.

દુનીઆના સર્વ સાધુપુરુષો જુના અનુભવો વિચારે છે. એ વિચારતાં તેમને નવા વિચારો ઉદ્ભવે છે. તે વિચારોનો તે પાછો અનુભવ કરે છે. એ અનુભવ ઉપરથી પાછા નવા વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે દુનીઆ ચાલતી આવી છે, ચાલે છે, અને ચાલશે. આ જુના અને નવા અનુભવી જ્ઞાનનો સંગ્રહ તે પુસ્તકાલય છે.

ધર્મશાસ્ત્રોમાં સત્સંગનો અદ્વિતીય મહિમા ગાયો છે. પુસ્તકો એ મહાત્માઓની જીવતી પ્રતિમાઓ છે. પુસ્તકોનો સહવાસ એ મહાત્માઓનો સત્સંગ છે. જગતના તમામ પ્રકારના જ્ઞાનનો સંગ્રહ પુસ્તકોમાં હોય છે. એવાં પુસ્તકાલયો એ મહાત્માઓનું રહેઠાણ છે. દુનીઆના અમે તે ખુણે ઉત્પન્ન થએલા મહાપુરુષને આપણે વગર ખર્ચે, વિના વિલંબે, અને વગર પ્રયત્ને, આપણે પુસ્તકાલયમાં ઓળખીએ છીએ, પિછાણીએ છીએ, અને તેમનો સત્સંગ કરી ઐહિક અને પારલૌકિક સુખો મેળવી શકીએ છીએ.

જ્ઞાન એ શક્તિ છે. જ્ઞાનના પ્રકાશથી મનુષ્યનાં તમામ જાતનાં દુઃખો નષ્ટ થાય છે, સાચું મનુષ્યજન આવે છે, અને સ્વમાન અને સ્વાશ્રયનો ગુણ જન્મત થાય છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછીજ કર્મ હોય. જ્ઞાનનો અદ્વિતીય પ્રકાશ કર્મ ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતો નથી. પ્રજ્ઞમાં આવાં જ્ઞાનક્ષેત્ર બે છે: શાળાઓ અને પુસ્તકાલયો. શાળાઓ એ વિદ્યાર્થીઓનું સરસ્વતી મંદિર છે. અને પુસ્તકાલય એ સમસ્ત માનવસમાજનું સરસ્વતી મંદિર છે. એ બન્ને મંદિરોને જગતની અનુભવી જીવન ધટનાઓનું સંપૂર્ણ પ્રદર્શન બતાવવું જોઈએ.

અજ્ઞાનતા અને ગરિબાઈ ટાળવા માટે ગામડે ગામડે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા શાળા હોવી જોઈએ. તેમ પુસ્તકોનો પ્રચાર પણ ઝુંપડીએ ઝુંપડીએ થવો જોઈએ. ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ જ્ઞાનામૃતનો લાભ જ્યારે વિના પ્રયત્ને અને મફત મેળવી શકશે, ત્યારેજ માનવજીવન ઉજ્જવળ બનશે, અને સમાજનો આંતરિક સડો તેમજ મલિનતા દૂર થશે.

૫૦. વિદ્યાર્થીજીવન.*

૧. વિદ્યા એટલે શું ? જીવનમાં વિદ્યાની જરૂર શી ?
૨. વિદ્યાર્થીજીવનનો કાળ બહુજ કીમતી છે, શા માટે ?
૩. પહેલાં પ્રશ્નચર્યાશ્રમમાં મુખ્ય કર્તવ્યો કયાં ગણાતાં હતાં ?
૪. મહર્ષિ ગૌતમમુનિ શું કહે છે ? શુક્રદેવજી શું કહે છે ?
૫. વિદ્યાર્થીજીવન ઉપરજી શું આખા જીવનનો આધાર છે ?
૬. હાલના વિદ્યાર્થીઓ એ ભાવિ હિંદના નાગરિકો બનવાના, માટે જીવન અજવાળવા શું શું કરવું ? સારાંશ.

સૃષ્ટિમાં અનંત જીવો છે, એ જીવોમાં પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે, પ્રાણિમાત્રમાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે, અને મનુષ્યની જિંદગીમાં વિદ્યાર્થી

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

અવસ્થા એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ અવસ્થા છે. મનુષ્યના આખા જીવનમાં જાણવા યોગ્ય અને મેળવવા યોગ્ય જે અનુભવી જ્ઞાન તે વિદ્યા છે. વિદ્યા એ મહાન શક્તિ છે. એક શ્લોકમાં કહ્યું છે, કે “વિદ્યા એ માણસનું ઉત્તમ ભૂપણ અને ગુપ્ત ધન છે. સંસારમાં વૈભવ, કીર્તિ, અને દરેક જાતનું સુખ આપનાર સાચામાં સાચો ગુરુ વિદ્યા છે. રાજ્યમાં વિદ્વાનને માન મળે છે, ધનવાનને મળતું નથી. વિદ્યા વગરનો માણસ પશુ સમાન છે.” બીજા એક શ્લોકમાં કહ્યું છે, કે “વિદ્વાન અને રાજા કદી પણ બરાબર નથી. રાજા તો પોતાના દેશમાંજ પુજ્ય છે. પણ વિદ્વાન તો સઘળે પુજ્ય છે.” વિદ્યા-ધન કેટલું કીમતી છે તે બાબત એક શ્લોકમાં જણાવે છે, કે “જે ધનને ચોર ચોરી કરી જઈ શકતો નથી, રાજાથી તે લઈ શકાતું નથી, તેમાં ભાઈનો ભાગ પડી શકતો નથી, તે ભાર કરતું નથી, અને તેને વાપરતાં બમણું વધે છે; એવું વિદ્યારૂપી ધન બધા ધનમાં શ્રેષ્ઠ છે.” આ વિદ્યા રૂપી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનાર તે વિદ્યાર્થી, અને તે શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના સમયને અનુરૂપ જીવન તે વિદ્યાર્થીજીવન.

જ્ઞાન એ શક્તિ છે. તે શક્તિને પ્રભાવે પ્રત્યેક મનુષ્ય આ શ્લોકનાં ને પરશ્લોકનાં સુખ મેળવી શકે છે. એ મહાન શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો સમય વિદ્યાર્થીજીવન છે. જો આ ઉત્તમ કાળમાં શરીર, મન, અને બુદ્ધિને સારી રીતે કેળવ્યાં હોય, ઉત્તમ સહગુણો રૂપી બીજનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું હોય, અને શરીર, મન, ને આત્માને જરૂરી ખોરાક પ્રાપ્ત કરવાની તાકાદ મેળવી લીધી હોય, તો ભવિષ્યનું જીવન સ્વર્ગીય સુખ આપનારું થઈ પડે છે; માટે વિદ્યાર્થીજીવનનો કાળ જરાપણ બેદરકારીથી ન ગુમાવવો જોઈએ.

પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાર્થીજીવનને અહ્યયર્ચાશ્રમથી ઓળખતા. અહ્યયર્ચ એટલે અહ્યપ્રાપ્તિને માટે આચરવા યોગ્ય વ્રત; અને એ વ્રત તે વીર્યરક્ષણ, વિદ્યાધ્યયન, ને ઇશ્વરચિન્તન છે. સર્વ પ્રકારની માન-

સિક ને આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો આધાર શરીરની શક્તિ ઉપર રહેલો છે. અને એ શરીરની શક્તિઓ બ્રહ્મચર્યવ્રતના સંપૂર્ણ પાલનથી આવે છે. મહર્ષિ ગૌતમ મુનિ કહે છે, કે “બ્રહ્મચર્ય વિના આયુષ્ય, તેજ, બળ, વીર્ય, બુદ્ધિ, લક્ષ્મી, મોટાઈ, ધન્યતા, તપ, અને સ્વાભિમાનનો નાશ થાય છે.” બાલ બ્રહ્મચારી શુકદેવજી કહે છે, કે “જેઓએ બ્રહ્મચર્યથી મનને પવિત્ર બનાવ્યું છે, તેઓ બીજા આશ્રમોમાં આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે.” અત્રિ મુનિ કહે છે, કે “બ્રહ્મચર્યના સંરક્ષણથી મનુષ્યજીવનને સુખ આપનારી અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.” આ પ્રમાણે અગાધ શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરાવનાર બ્રહ્મચર્યવ્રત દરેક વિદ્યાર્થીએ પાળવું જોઈએ. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ સ્ત્રીસમાગમથી દૂર રહેવું જોઈએ, અને વિષયવાસનાથી મુક્ત રહી પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

દુનીઆમાં અનેક મહાપુરુષો થઈ ગયા છે. તેમની મહત્તાનું કારણ તપાસીએ, તો તેમનું વિદ્યાર્થીજીવન ઉજ્જવલ હતું એમ માલમ પડી આવશે. રાજસુખોનો ત્યાગ કરી, તથા અનેક દુઃખો વેડી શ્રી રામચંદ્રજીએ અને લક્ષ્મણે વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમમાં રહી જે વિદ્યા સંપાદન કરી હતી, તેના પ્રભાવેજ તેઓ પૂર્ણ ઐશ્વર્યયુક્ત યશસ્વી જીવન દુનીઆમાં દૃષ્ટાન્ત રૂપે મૂકી ગયા છે. મહાન શિવાજીનું વિદ્યાર્થીજીવન પણ રામદાસ સ્વામીના આશ્રમમાં ધડાએલું હતું. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને પોતાનું બાલજીવન સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં ગાળી મહાન શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. મહાન યોદ્ધા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા અર્જુને દ્રોણાચાર્ય પાસેથી જ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તાલીમ લીધી હતી. એવી રીતે દરેક મહાપુરુષે દુનીઆમાં ઉજ્જવળ કાર્યો કરી જે પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે; તે તેમણે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં મેળવેલી શક્તિઓને પરિણામે છે. એ શક્તિઓ ભણવાથી મળતી નથી, પણ સાચી કેળવણીથીજ મળે છે. જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ તેને જીવનમાં ઉતારીએ, તોજ સાચી કેળવણી મળેલી ગણાય.

હાલના વિદ્યાર્થીઓ એ વીસ વરસ પછીનું હિંદુસ્તાન છે. હાલના એમના પુરુષાર્થ ઉપર દેશનું ભાવિ ઘડાશે; એમની પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિઓથી દેશ દેદીપ્યમાન બનશે; એમની સહવિદ્યા દુઃખીઓની કકળતી આંતરડીને દિલાસો આપશે; એમનાં સત્યનાં આચરણે દેશ નેકી બનશે; એમના ધર્મના આચરણે દેશ પુરાતન આર્યાવર્ત બનશે; અને એમના પારમાર્થિક જીવનથી દેશ સમૃદ્ધ બનશે. માટે દરેક વિદ્યાર્થીએ પોતાનો આવો અમુલ્ય અવસર વૃથા જવા દેવો નહિ. તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીજીવનનો સંપૂર્ણ સદુપયોગ કરી, શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરવા હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

૫૧. વિદ્યાર્થીના ધર્મ.

૧. વિદ્યાર્થીની મુખ્ય ફરજો કઈ કઈ ?
૨. તેણે પોતાનું અભ્યાસી જીવન કેવી રીતે ગાળવું જોઈએ ?
૩. તેનાં ગુણ સ્વભાવ ને કર્મ કેવાં રહેવાં જોઈએ ?
૪. વિદ્યાર્થીઓ સ્વાસ્થ્યી જીવન કેવી રીતે ગાળી શકે ?
૫. નિત્યજીવન કેવું હોવું જોઈએ ? શરીર, મન, ને આત્માની સ્વચ્છતા કેમ જાળવાય ?

પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાના જીવનમાં ધણી ફરજો બજાવવાની હોય છે; પરમાત્મા પ્રત્યે, માતાપિ પ્રત્યે, ગુરુ પ્રત્યે, દેશ પ્રત્યે, કુટુંબી પ્રત્યે, વગેરે. પરંતુ વિદ્યાર્થી માટે તો સૌથી વધુ અગત્યની પ્રથમ ફરજ વિદ્યારૂપી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની છે. કારણ કે એ વિદ્યાના પ્રભાવે જ ભવિષ્યના જીવનમાં ઉપરની ફરજો સારી રીતે બજાવવાની તે લાયકાત મેળવે છે. આ કારણથી વિદ્યાર્થીઓ માટે તો પ્રથમ સહવિદ્યા શી રીતે મેળવી શકાય, એજ વિચારવું આવશ્યક છે. વિદ્યાર્થીએ પોતાનું અભ્યાસી જીવન કેવી રીતે ગાળવું તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ. વિદ્યાર્થી-જીવનની દરેક પળ ધણી કીમતી છે, તેને નકામી જવા દેવી નહિ. વિદ્યા સંપાદન કરવામાં હંમેશાં તેણે તત્પર રહેવું જોઈએ. વળી

અભ્યાસ કરતાં ચારે બાજુ દોડી જતી વૃત્તિઓને રોકી ચિત્તને એકાગ્ર બનાવવું જોઈએ. તેમજ જે વિષયનું જ્ઞાન મેળવવાનું હોય તેમાં તદ્દરૂપ બની જઈ, તેના શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનથી વિષયને પોતાનો કરી લેવો જોઈએ. વળી થોડી મહેનતે અને થોડા વખતમાં તે વિષયની સમજણ મેળવી શકીએ, એવી અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ પણ ચોજી લેવી જોઈએ. આ પદ્ધતિ અથવા ધોરણ અભ્યાસના કામમાં સતત રચ્યા પચ્યા રહેવાથી આગોઆપ પ્રાપ્ત થાય છે.

અભ્યાસ કરવામાં ધોરણનું હોય તો સમય અને મહેનત બંને અરબાદ જાય છે. જેનો અભ્યાસ કરવાનું કામ આપણે હાથપર લીધું હોય, તે જ્યાં સુધી પરિપૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી છોડવું નહિ, તેનાથી કંટાળવું નહિ, અને ચીવટથી તેને વળગી રહેવું. મન ઉપર કાણુ રાખી, વીખરાઈ જતી વૃત્તિઓને રોકી, ખંતને આગ્રહથી અભ્યાસને વળગી રહેવામાંજ અધરી બાબતો પણ સહેલી થઈ જાય છે. માટે ધીરજથી નિર્ણીત કરેલા ધ્યેયને વળગી રહેવું, અને તે પૂર્ણ કર્યા વિના અટકવું નહિ. મુશ્કેલી દેખી પાછા હઠવું, એ કાયરપણાની નિશાની છે.

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને જરૂરની સગવડ પોતે જાતે મેળવી લેવી જોઈએ. બીજાની મદદ જેમ ઓછી લેવાય તેમ ઠીક છે. તેણે હમેશા સ્વાશ્રયીજીવન ગાળવાની ટેવ પાડવી. બીજાના આધાર સિવાય પોતાનું જીવન નિભાવવું એજ ખરી સ્વતંત્રતા છે. વળી કોઈ વિદ્યાર્થીને સારી શક્તિવાળો જોઈ તેની અદેખાઈ કરવી નહિ. તેના પ્રત્યે દ્વેષ રાખી તેનું ખુફું કરવાનો વિચાર તો સ્વપ્ને પણ લાવવો નહિ. ઉલટું તેના જેવા થવા, અગર તેના કરતાં પણ વધારે શક્તિમાન બનવા પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ. બીજાનું સાફ જોઈ પોતે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરે એ ગુણને હરિક્ષાઈ કહે છે એ હરિક્ષાઈના ગુણ વડે વિદ્યાર્થીઓમાં ખંત, આગ્રહ અને ઉત્સાહથી કામ કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી અભ્યાસમાં જલદી સફળતા મળે છે.

વિદ્યાર્થીનું નિત્યજીવન કેવું હોવું જોઈએ તે હવે વિચારીએ. તેણે પોતાનું શરીર નીરોગી રાખવાને હંમેશાં નિયમિત રહેવું જોઈએ. તેણે શરીર ને મનને આરામ મળે એટલીજ ઊંઘ લેવી જોઈએ. શરીર નિભાવવા પુરતોજ તેણે ખોરાક લેવો જોઈએ. શરીરને કસવા પુરતીજ તેણે રમતો રમવી જોઈએ. અને માનાસિક શક્તિઓ ખીલવવા પુરતોજ તેણે આનંદ ભોગવવો જોઈએ. આક્રીનો યધો વખત તેણે નિયમિતપણે અભ્યાસ કરવામાંજ ગાળવો જોઈએ. વળી તેણે મોજશોખ ને વૈભવનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, દરેક જાતનાં ખરાબ વ્યસનોથી દૂર રહેવું, વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરવો, સ્વાદિષ્ટ ભોજન કે માંસ, મધ, આદિ માદક પદાર્થોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો, અને ક્રોધ, ક્ષોભ, મોહ, ભય, શોક વગેરેને પેસવાજ ન દેવા. તેણે હંમેશાં પ્રાતઃકાળમાં વહેલા ઉઠી શરીર અને મન સ્વસ્થ કરી ઈશ્વરની ઉપાસના કરવી જોઈએ. તેમજ આખા દિવસનાં કાર્યો સારી રીતે કરી સાચંકાળે સૂતી વખતે પણ ઈશ્વરચિન્તન કરતાં ઉઘી જવું જોઈએ.

પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીનું જીવન હંમેશાં સંયમી ને સહનશીલ રહેવું જોઈએ. પરકલ્યાણનાં કામોમાં હંમેશાં તેણે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓએ વડીલો તરફ સન્માનની દૃષ્ટિથી જોવું, તેમને માન આપીને ચાલવું, અને તેમની સાથેની વર્તણૂકમાં હંમેશાં વિવેકી રહેવું. વૃક્ષોને ફળો આવતાં નીચાં નમે છે, તેમ વિદ્યાર્થીએ વિદ્યા પ્રાપ્ત થતાં વધારે નમ્ર બનવું જોઈએ. પ્રેમભાવ વગરનું જીવન તે જીવતાં મૃત્યુ સમાન છે, માટે દરેક તરફ સમાન પ્રેમભાવથી અને સમાન દૃષ્ટિથી જોવું. વળી સર્વના પિતા એક મહાન પ્રભુ છે, અને આપણે તેનો પરિવાર છીએ, એમ જાણી દરેક સાથે આપણાં ભાઈ બેનની માફક માયાળુપણે વર્તવું જોઈએ, અને એકબીજાને મદદ કરવાની ભાવના રહેવી જોઈએ.

૫૨. નવલકથાનું સ્વરૂપ,

અને તેની જીવન ઉપર થતી અસર.

૧. સાહિત્ય એટલે શું ? શું નવલકથાઓ એ સાહિત્ય છે ?
૨. નવલકથાની રચનામાં ખુબીઓ કયાં રહેલી છે ? સમાલોચના.
૩. કઈ અને કેવી નવલકથાઓ સારી ગણાય ?
૪. દરેક નવલકથાકારે કઈ બાબતો લક્ષમાં રાખવી જોઈએ ?
૫. ઉચ્ચ નવલકથા માનવજીવનનો કઈ રીતે ઉત્કર્ષ કરે ? સારાંશ.

દુનિયામાં સૌને સારા થવું ગમે છે. સાને મોટાઈ મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે. એ પ્રયત્ન ઇચ્છાશક્તિ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં જન્મથીજ મુકાએલી છે. એ પ્રયત્ન ઇચ્છાશક્તિને પ્રભાવે માણસ ન્યાં સાઈ જીએ, ત્યાં હમેશ તેની રસવૃત્તિ રહે છે. આવી રસવૃત્તિને પોષક આદર્શજીવનનું જેમાં નિરૂપણ હોય, જીવનની ઘટનાઓનું જેમાં ઉમદા વિવરણ, મંથન, કે અવલોકન હોય તે સાહિત્ય કહેવાય. સાહિત્ય એ જિંદગીના અનુભવોનું એક પ્રદર્શન છે.

નવલકથા એ સાહિત્યનું એક અંગ છે. નવલકથા એટલે બેખડે કલ્પના વડે નવીન ઉપજાવેલી વાર્તા યા કથા. નવલકથાના પ્રસંગો યા અનાવો બેખડે અનુભવેલા હોય છે, વિચારેલા હોય છે, કે અનવા પામતા હોય છે. આવા અનાવોને બેખડ વાર્તાની સાંકળથી કલ્પના વડે ગુંથે છે. ને નવલકથારૂપે પ્રજા સમક્ષ રજુ કરે છે. બેખડે માનેલી આદર્શ ઘટનાઓનોજ તેમાં પ્રકાશ કરેલો હોય છે. નવલકથાકાર એ જીવનનો વિવેચક છે, તેના પોતાના જીવનલક્ષ્યના પ્રતિબિંબરૂપે નવલકથા હોય છે.

કોઈપણ નવલકથામાં સામાન્ય રીતે સામાજિક, ધાર્મિક કે રાજકીય—ગમે તે કોઈ મહત્ત્વના પ્રસંગો યા અનાવોનું રસભર્યું, સ્થળ ને સમયને અનુસરતું, તેમજ સારી અનુકૂળ શૈલીમાં વિવરણ કરેલું હોય છે. અને તે અનાવોને અનુસરતાં પાત્રો કલ્પેલાં હોય છે. પરંતુ આ પ્રમાણે વાર્તાને અનાવોની સાંકળ વડે ગુંથવામાં ને વર્ણન કરવામાં જે શૈલી વપરાય છે તેમાં તફાવત રહે છે. કેટલાક બેખડો

ખનાવો, પ્રસંગો, પાત્રો, સ્થળ અને સમયનું સીધી રીતેજ વર્ણન કરી વાચકને તેનાથી જાણુકાર બનાવે છે; ત્યારે કેટલાક લેખકો એવી કળામય રચના કરે છે, કે પાત્રોના સંવાદમાંજ કે વાર્તાની ગુંથણીમાંજ તે બનાવો, પાત્રો, સ્થળ, સમય, વગેરેની વાચકને જાણ થઇ જાય છે.

આ બીજા પ્રકારની કૃતિ ઉત્તમ અને કળામય છે. પહેલા પ્રકારની કૃતિમાં લાંબાં વર્ણનો હોવાને લીધે વાચકને કંટાળો આવે છે, અને વાંચવા તરફ અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા પ્રકારની કૃતિ વાચકને વધારે પસંદ પડે છે, તે તેને રસપૂર્વક વાંચે છે, અને આદિથી અંત સુધી તેનામાં એકસરખો ઉત્સાહ અને રસવૃત્તિ જાગ્રત રહે છે. આવી નવલકથાઓ જીવનપર ઉચ્ચ સંસ્કાર પાડે છે.

કેટલીક નવલકથાની ભૂમિકા નજદીકની ને પરિચિત હોય છે, ત્યારે કેટલીક નવલકથા અપરિચિત, કલ્પનાસૃષ્ટિમાંજ ઉત્પન્ન થએલી, અને અદ્ભુત તત્ત્વવાળી હોય છે. પરિચિત ભૂમિકામાં પાત્રોનો આદર્શ અને ગૌરવ નવલકથાકારે ભૂલી જવાં ન જોઈએ. અને અદ્ભુત તત્ત્વવાળી ભૂમિકામાં સત્યઅંશ જાળવવો જોઈએ, અર્થાત્ મર્યાદા સાચવવી જોઈએ. વળી વાર્તાના બનાવોની ગુંથણી કરતાં નૈતિક તત્ત્વને વિસારે મૂકવું ન જોઈએ. નીતિથી તો સમાજનું પોષણ છે. કળાના રસમાં નીતિની અવગણના થાય નહિ.

જે નવલકથા દુનીઆની ઉપાધિઓનો ભાર હલકો કરે, માનવ જીવનને નવીન ચેતન અર્પે, અને નિર્દોષ આનંદ આપે, તેજ નવલકથા સારી ગણાય. જે ધર્મ અને નીતિના ઉત્તમ સંસ્કાર પાડે, શાશ્વત સુખના માર્ગ મોકળા કરે, અને જીવનનાં ગૂઢ તત્ત્વોનો ઉકેલ કરે, તે નવલકથા સારી ગણાય. જે દુનીઆમાં બનવા પામતા બનાવો રજુ કરી, ભવિષ્યના જીવન સરળ બનાવે; માનવ દિલ્લોનું મંથન કરી, આંતર મનોવૃત્તિઓ બતાવે; અને જિંદગીનાં જોડાં તત્ત્વોનો પ્રકાશ કરી જીવનને અજવાળે તેજ સારી નવલકથા છે. પ્રજાનાં જીવન અજવાળવા ઉત્તમોત્તમ નવલકથાઓ સાહિત્ય પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થવી જોઈએ, અને અશિષ્ટ નવલકથાઓ ઉપર અંકુશ મુકાવો જોઈએ.

૫૩. નવલકથાનાં મુખ્ય અંગ.

૧. નવલકથાની મહત્તાનો આધાર શા ઉપર છે ?

૧. વસ્તુસંકલના, ૨. પાત્રાલેખન, ૩. વાતાવરણ, ૪. રસાલેખન, અને ૫. શૈલી. આની સફળતા અને સંપૂર્ણતા ઉપર.

૨. વસ્તુસંકલના એટલે શું ? કઈ વસ્તુ સારી ગણાય ?

૩. પાત્રાલેખન એટલે શું ? પાત્રો કેવાં હોવાં જોઈએ ?

૪. વાતાવરણ એટલે શું ? કાળ અને સ્થળ જોવાની રીત જરૂર ?

૫. રસાલેખન એટલે શું ? રસની જમાવટ કેવી રીતે થાય ?

૬. શૈલી એટલે શું ? કઈ શૈલી ઉત્તમ ગણાય ?

૭. સાહિત્યમાં નવલકથાનું સ્થાન કયાં ?—સારાંશ.

કોઈપણ નવલકથાની મહત્તા તેનાં અંગોની સંપૂર્ણતા અને સફળતા ઉપર રહેલી છે. એવાં મુખ્ય અંગ પાંચ છે.

વસ્તુસંકલના, પાત્રાલેખન, વાતાવરણ, રસાલેખન, અને શૈલી.

નવલકથાની યોજના કયા મુદ્દા ઉપર રચાએલી છે, તેમાં મુખ્ય તત્ત્વ શું છે, એ રચનાનો હેતુ શો, અને માનવજીવનની કઈ ઘટનાઓનું ચિત્ર વાચક સમક્ષ લેખક રજૂ કરવા માગે છે, તે બાબત નવલકથાની વસ્તુ કહેવાય છે. એવી ઘટનાઓ, પ્રસંગો, દૃશ્યો, યા બનાવોની વ્યવસ્થાપૂર્વક ગુંથણી કરવી તેને વસ્તુસંકલના કહે છે.

નવલકથાની વસ્તુ હમેશાં ઉચ્ચ કોટિની હોવી જોઈએ. બનાવો યા પ્રસંગો હમેશાં સ્વાભાવિક અને સંગીન તત્ત્વવાળા હોવા જોઈએ, અને તેમાં મનુષ્યજીવનનું ઊંડું રહસ્ય બતાવવામાં આવેલું હોવું જોઈએ. જનસમાજની મનોવૃત્તિ પારખી જીવનના મહાન પ્રશ્નોનો જેમાં વિવેકથી ઉકેલ કર્યો હોય, અને જીવનનાં ઊંડાં તત્ત્વોનું જેમાં સંપૂર્ણ આલેખન કર્યું હોય, તેજ વસ્તુ સારી ગણાય. નવલકથાની ઉત્તમતાનો આધાર તેમાંના વિષયની મહત્તા, અને માનવજીવનના ગૂઢ રહસ્યના કરેલા ઉકેલ ઉપર રહે છે.

વસ્તુને દીપાવવા પાત્રાક્ષેપન કાળજીપૂર્વક થવું જોઈએ. પાત્રો વાસ્તવિક અને જીવંત હોવાં જોઈએ. અદ્ભુત પાત્રો વસ્તુને ભારી નાંખે છે, અને નૈસર્ગિક પાત્રો નવલકથાને દિપાવે છે. આવાં પાત્રો સરજવાની ક્ષેપકમાં શક્તિ હોવી જોઈએ. જ્યારે ક્ષેપક પોતે પાત્રમય બની જાય છે, ત્યારે પોતપોતાના ગૌરવ પ્રમાણે પાત્રોની વાચા આપોઆપ સ્વતંત્રપણે પ્રકાશી ઉઠે છે. એ રીતે જ્યારે આબેહુબ વર્ણન કરવાની શક્તિ ખીસે છે, ત્યારે ક્ષેપક ઉત્તમ કળાકાર બની વાર્તાના પ્રવાહમાંજ ધસારાથી વાચકને પાત્રોનાં લાક્ષણિક ચિહ્નો બતાવી દઈ તાદૃશ્ય ચિતાર આપી દે છે.

નવલકથાના સ્વરૂપ પ્રમાણે પાત્રોની ખીલવણી કરવી જોઈએ. જેમ મનુષ્ય સ્વભાવનું ઊંડું જ્ઞાન વધારે હોય, મનુષ્યના ગુણ-કર્મની યથાર્થ નિરીક્ષણ શક્તિ હોય તેમ પાત્રોની ખીલવણી સારી થતી જાય. વળી પાત્રોનો વસ્તુ સાથે સંબંધ રહેવો જોઈએ. પાત્રોના સ્વભાવને અનુસરીનેજ વસ્તુરચના હોવી જોઈએ, તેમ વસ્તુરચનાને અનુકૂળજ પાત્રોનું આક્ષેપન હોવું જોઈએ.

જે સ્થળ અને સમયના અનાવો હોય અગર જે પરિસ્થિતિમાં ઘટનાઓ બનવા પામે, તે જમાનાને અનુકૂળ વસ્તુ અને પાત્રો આક્ષેપવાં જોઈએ. આ પરિસ્થિતિ વાતાવરણ કહેવાય છે. તેજ સ્થળના અને તેજ સમયના આચારવિચારને ક્ષેપકે અનુસરવું જોઈએ. કાળનો ક્રમ પણ જાળવવો જોઈએ. નવલકથા સામાજિક હોય તો તેને અનુસરતુંજ વાતાવરણ જોઈએ; અને નવલકથા કોઈ ઐતિહાસિક ઘટના ઉપર રચાયેલી હોય, તો તે સ્થળ અને તે સમયનોજ ચિતાર ક્ષેપકે આપવો જોઈએ.

વાચક કોઈ નવલકથા વાંચે ત્યારે તેની રસવૃત્તિને પોષણ મળવું જોઈએ. રસ વિનાની કોઈપણ કૃતિ સફળ નજ ગણાય. આ રસની જમાવટ કાળજીથી કરવાની હોય છે. જ્યારે માનવજીવનના સુખ-દુઃખના પ્રસંગોમાં વાચકની રસવૃત્તિનું સંપૂર્ણ પોષણ થાય, ત્યારે જ

નવલકથાકારની ઉત્તમ ખુશી માલમ પડી આવે છે. રસની જમાવટ કરતી વખતે લેખકે રીત, શક્તિ, ને મર્યાદાનો વિચાર ભૂલી જવો ન જોઈએ.

દરેક લેખક પોતાના વિચારો અને લાગણીઓ, પોતાની લખાણની શૈલીદ્વારા વાચક સમક્ષ રજુ કરે છે. જે લખાણની શૈલી પોતાના વિચારોને અનુરૂપ હોય, અને તે શિષ્ટ જનોમાં વપરાતી હોય, તોજ નવલકથા નૈસર્ગિક ગણાય. જ્યાં જેવો જોઈએ તેવો શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય, વાક્યરચનામાં શબ્દોની યોગ્ય ગોઠવણી કરી અર્થમયમટકૃતિ બતાવવામાં આવી હોય, અને જેમાંથી પાત્રો ને વસ્તુ પ્રમાણે ગૌરવ જળવાવાનો ધ્વનિ નીકળી આવતો હોય તે શૈલી સારી ગણાય. દરેક લેખકની શૈલી ઉપર જમાનાની અસર થયા વિના રહેતી નથી; તેમ લેખકને જે લખાણ ઉપર વધારે આદરભાવ હોય, તેની અસર પણ પોતાના લખાણમાં આવ્યા વિના રહેતી નથી; છતાં પણ લેખક જે શૈલીદ્વારા વસ્તુ, પાત્રો ને વાતાવરણને અનુકૂળ રસની ઉત્તમ જમાવટ કરી, પોતાના વિચારો તથા લાગણીઓને સચોટ રીતે પ્રદર્શિત કરી શકે, તે શૈલી લાભદાયક અને, અને તેજ શૈલીદ્વારા આબેહુબ વર્ણન કરી વાચકને તત્ક્લીન બનાવી શકે. કૃત્રિમ શૈલી નવલકથાનું સ્વરૂપ ફેરવી નાખે છે.

નવલકથા એ સાહિત્યનું એક અંગ છે. જે દેશમાં નવલકથાનું સાહિત્ય ખીલેલું હોય છે, તે દેશની પ્રજાનું જીવન ઉજ્જવળ રહે છે. નવલકથા એ પ્રજાની એક ઉમદા શાળા છે. તે છુપી રીતે માનવ-સમાજ ઉપર સચોટ સંસ્કાર પાડે છે. જે મરણપર્યંત ભુંસાતા નથી.

૫૪. દેશી અને પરદેશી રમતો.

૧. પરિસ્થિતિ.

અ. જીવનમાં રમતગમતનું સ્થાન, અને તેનું મહત્વ.

બ. રમતગમતથી મળતો આનંદ, અને કસાતું શરીર.

૨. રમતગમતો અને તેને અંગે થતા મેળાવડાની જરૂર.

અ. શારીરિક બળ વિકાસ પામે છે.

બ. શિસ્તપાલન કેળવાય છે, અને જીવનમાં પુરતો આનંદ મેળવાય છે.

ક. બંધુત્વની ભાવના, સ્વમાન, સહનશીલતા, સમયસૂચકતા, અને ખડતલપણ કેળવાય છે.

ઢ. સંઘબળ વધે છે, જે સામાજિક હિતનાં કાર્યો—આગ, રેલ, ધાડ, વગેરેમાં તે સંઘબળ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

૩. દેશી રમતો અને તેના લાભાલાભ.

અ. ઘરમાં રમવાની રમતો—ડાહીનો થોડો, શેતરંજ, સોગટાં-બાજી, વગેરે.

બ. બહાર રમવાની રમતો—ગેડીઢડા, આટાપાટા, ચકભિલ્લુ, વગેરે.

ક. લાભ—(૧) સોંધી છે, અને દેશની ભાવનાને પોષક છે.

(૨) દેશી રમતોને વ્યવસ્થાસર ખનાવવી જોઈએ.

૪. પરદેશી રમતો અને તેના લાભાલાભ.

અ. ઘરમાં રમવાની રમતો—ડ્રાફ્ટ, કેરમ, બીલીઅર્ડ, વગેરે.

બ. બહાર રમવાની રમતો—ક્રિકેટ, ફુટબોલ, હોકી, ટેનીસ, વગેરે.

ક. લાભાલાભ—(૧) આપણા દેશની ભાવનાને પોષક નથી.

(૨) બહુજ ખર્ચાળ છે.

૫. ઉપસંહાર.

અ. રમતગમતો અને તેના મેળાવડાઓમાં વ્યવસ્થા અને નિયમનની જરૂર.

બ. વાજબી હરિકાઈ અને જીતનારની થવી જોઈતી કદર,

ક. દ્વેષ—ઈર્ષા વગેરે અવશુભો જન્મ ન પામે તેની સાવચેતી.

૫૫. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ.

૧. સામાન્ય હકીકત.

૧. રાષ્ટ્રહિતને ધોરણેજ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ હોવું જોઈએ.
૨. સાચી દેશદાઝ અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પ્રગટ થવી જોઈએ.
૩. રાષ્ટ્રની શિક્ષણપદ્ધતિ રાષ્ટ્રેજ તૈયાર કરવી જોઈએ.

૨. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની જરૂરિયાત.

૧. પરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણથી પોતાનાં મઠી પારકાં બને.
૨. જિંદગીના અમૂલ્ય સમયની તેમાં થતી ખરબાદી.
૩. પ્રબળવનને પ્રતિકૂલ-સંસ્કૃતિમાં મિશ્રણ.
૪. અંધ અનુકરણથી છિન્નભિન્ન થતી સામાજિક રચના.

૩. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણથી થતા લાભ.

૧. રાષ્ટ્રનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહે છે, ને દેશ પ્રગતિશીલ બને છે.
૨. રાષ્ટ્રના સાહિત્યની ખીલવટ અને સ્વભાષાનો વિકાસ.
૩. વ્યક્તિત્વનું થવું ભાન, અને સ્વતંત્રતાનું થવું સંરક્ષણ.

૪. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓ અને તેથી થતા લાભ.

૧. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ—મહાત્મા ગાંધીજી.
૨. વિશ્વભારતી—મહર્ષિ રવિન્દ્રનાથ ટાગોર.
૩. કાંગડી ગુરુકુલ—સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ.

૫. ઉપસંહાર—ચાલુ શિક્ષણથી નુકસાન.

૧. આર્યસંસ્કૃતિથી દૂર રાખ્યા.
૨. કર્તવ્યોમાં શિથિલતા આણી.
૩. હિતશત્રુઓની ઉત્પત્તિ કરી.
૪. ખુદ્દિ, વાદવિવાદ, સહીસલામતી, ગુલામી, વિલાસ, વગેરેની વૃદ્ધિ.

૫૬. આદર્શ છાત્રાલય*

૧. અર્થ અને સમજૂતિ.

૧. વિદ્યાર્થીઓ માટે એક સાથે રહી જીવન વિકાસ કરવાનું સ્થળ.
૨. ભાવિ પ્રજાના ધડતરનું સ્થાન—આવતી કાલના મહાપુરુષો ધડવાની શાળા—બાહોશ નરવીર ઉત્પન્ન કરવાનું કારખાનું.

૨. છાત્રાલયોની જરૂરિયાત.

૧. સુધરેલા નાગરિકો, સાચા સ્વદેશ પ્રેમીઓ, આદર્શ પુરુષો ઉત્પન્ન કરવા માટે.
૨. આદર્શ છાત્રાલયો—શાંતિનિકેતન, દક્ષિણામૂર્તિ ભવન, કાંગડી ગુરુકુલ, ભલંધર કન્યા મહાવિદ્યાલય, વગેરે.
૩. દેશની ઝડપી પ્રગતિ સાધવા માટે.

૩. આદર્શ છાત્રાલયનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો.

૧. આદર્શ છાત્રાલય એટલે એક સંસ્કારી આદર્શ સુખી કુટુંબ.
૨. બુદ્ધિ, ચારિત્ર્ય, અને શરીરનો એક સાથે વિકાસ.
૩. વિદ્યાર્થીઓ નિયામકને તાબે નહિ પરંતુ નિયમને તાબે રહેવા ભેદ્ય.
૪. વ્યક્તિત્વનો નાશ ન થવો ભેદ્ય, અને કુદરતી વૃત્તિઓને સંતોષી જીવન વિકાસ સાધવો ભેદ્ય.
૫. સ્વાસ્થ્યની બનાવવાનું ઉમદા શિક્ષણ.
૬. સ્થાનની પસંદગીનું ધોરણ.
૭. સદ્ગુણોની ઉમદા ખીલવટ.

૪. આદર્શ છાત્રાલયની દ્વિતર્યા.

૧. સાત્ત્વિક અને પુષ્ટિકારક ખોરાક.
૨. નિયમિત શારીરિક તાલીમ,
૩. કડક શિસ્તપાલન વ્યસન, વિદ્યાનું ટેવ હળીમળીને રહેવાની.
૪. ચાલુ જમાનાના બનાવોથી સંપૂર્ણ વાકેફગાર.
૫. પ્રભુ ગૃહપતિ, સ્વદેશ પ્રતિ, વક્ષાદારી પ્રભુભક્તિ.
૬. રમતગમતો, હસ્તકળાગોને સ્થાન.
૭. સારા સંસ્કાર આપવાનો ચાલુ પ્રયત્ન.

૫. ઉપસંહાર.

૧. આદર્શ ગૃહપતિ હોય તોજ આદર્શ છાત્રાલય.

* યુનિવર્સિટીમાં પુછાયેલો પ્રશ્ન.

વિવેચન અને તત્ત્વજ્ઞાન.

૧. સદાચાર.
 ૨. સ્વાશ્રય.
 ૩. સુખદુઃખ.
 ૪. દુઃખ એતો મન અને આત્માની.
વ્યાયામશાળા છે.
 ૫. પ્રભુપ્રત્યેની આપણી ફરજ.
-

૫૭. સદાચાર.

૧. વિદ્વાન, કુદ્દીન કે બુદ્ધિમાન ચઢે કે સદાચારી ચઢે ?
સદાચાર એટલે શું ?
૨. આચાર વિનાના વિચાર નકામા છે, શા કારણથી ?
૩. મનુષ્યજીવનમાં સદાચારની કિંમત કેટલી ?
૪. મહાપુરુષોના જીવનમાં તમને શું માલમ પડે છે ?
૫. સદાચરણી મનુષ્યનાં ગુણ, સ્વભાવ, ને કર્મ કેવાં હોય ?
૬. આત્મબળ શાથી મેળવાય ? સદાચરણનો પ્રભાવ કેટલો ?
૭. સારાંશ.

આચાર એટલે રહેણીકરણી, રીતભાત અગર વર્તણૂક. એ સત્ય રસ્તે હોય તો સદાચાર કહેવાય, અને એવા સદાચારવાળો માણસ તે સદાચારી કહેવાય. ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી પ્રાપ્ત કરી હોય, ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યો હોય, કે બુદ્ધિના પ્રભાવે કે અનુભવથી ઉત્તમ કુશળતા પ્રાપ્ત કરી હોય, તેથી તે સદાચારી છે એમ ન કહી શકાય; પરંતુ જે અંતરની સદ્વૃત્તિને બહાર આચારમાં મૂકી આદર્શજીવન ગાળતો હોય તેનેજ સદાચારી કહેવાય.

આચાર વિનાના વિચાર નકામા છે. એક બાળક પાટી ઉપર ગમે તેટલાં મીઠાં કરે, તો પણ તેની કિંમત નથી; પરંતુ તે બધાં મીઠાંની આગળ એકજ એકડો મૂકવામાં આવે, તો તે મીઠાંની કિંમત લાખો ગણી થઈ જાય છે. તેવીજ રીતે વિચારો ગમે તેટલા સારા હોય, અને બુદ્ધિ પણ ગમે તેટલી સારી હોય. પરંતુ તેની કિંમત નથી. વિચાર અને બુદ્ધિ સાથે આચાર હોય તોજ તેની કિંમત છે. વળી વિચાર અને બુદ્ધિ વગરનો આચાર પણ સદાચાર નથી. અર્થાત્ સદાચારમાં વિચાર ને બુદ્ધિ જોઈએજ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ વિચાર જોઈએ, ઉત્તમ બુદ્ધિ જોઈએ, અને ઉત્તમ આચાર જોઈએ.

વિચાર પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન સત્સંગ, અવલોકન અને પુસ્તકોનો સહવાસ છે. એ સાધનોથી પ્રાપ્ત કરેલા વિચારોના શ્રવણ, મનન,

અને નિદિધ્યાસનથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈપણ વિદ્વાનના વચારો તે તેનું નિરાકાર સ્વરૂપ છે, અને આચાર તેનું સાકાર સ્વરૂપ છે. જેના વિચારો ઉમદા હોય છે, તેની અસર તેના જીવન ઉપર થયા વિના રહેતી નથી. પરંતુ એ સદ્વિચારોને વળગી રહેવાનો તેનો મુશ્કેલી અને સ્વભાવ હોવો જોઈએ.

પોતાના વિચારોને દૃઢ નિશ્ચયથી વળગી રહેનારાજ દુનીઆમાં મહાપુરુષ થયા છે અને અમર કીર્તિ મેળવી ગયા છે. દુનીઆના બધા મહાપુરુષો પોતાના વિચારોને અડગપણે વળગી રહી, તેને પ્રત્યક્ષ કરવાના પ્રયાસમાં જ્યારે ક્ષતેહર્મદ થયા છે, ત્યારેજ ઉમદા કાર્યો કરી ગયા છે. માટે હંમેશાં સારા વિચારો કરવા, અને તેને દૃઢ નિશ્ચયથી વળગી રહેવું. વળી પ્રત્યેક મનુષ્યને સત્ય ઉપર દૃઢ પ્રીતિ હોવી જોઈએ. એ સત્યનિષ્ઠાથી જે સત્યાવચારો થાય, તેને પ્રાણાન્તે પણ ફેરવવા નહિ. જે માણસને નિશ્ચય નથી, તેનો વિચાર કામ લાગતો નથી, અને તેનું જીવન સુકાન વિનાના વહાણ જેવું છે.

સદાચરણી મનુષ્ય હંમેશાં સત્યમાર્ગે ચાલે છે, કર્તવ્યો સમજે છે, અને પ્રમાણિકપણે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે. તે દયાળુ, નમ્ર, અને પરાપકારી હોય છે. તે સૃષ્ટિના દરેક જીવ ઉપર એક સરખી પ્રેમદ્રષ્ટિ રાખે છે. એક વિદ્વાન કહે છે, કે “કોઈપણ દેશની આત્માદી તે દેશની પ્રજાના સદાચરણ ઉપર છે, દેશના કિલ્લા, મહેલો ને વસુલાત ઉપર નથી.” સદાચરણથી સદ્વિદ્યા મેળવાય છે, સદ્વિદ્યાથી સત્ય ઉપર પ્રીતિ થાય છે, એ સત્યનિષ્ઠાથી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, જગતનો વિશ્વાસ મેળવવાથી લોકોનો અદ્વિતીય પ્રેમ મેળવાય છે, અને એ પ્રેમથી દરેક પ્રકારનાં ઐહિક અને પારલૌકિક સુખો પ્રાપ્ત થાય છે.

સદાચરણ કે સુંદર ચારિત્ર્યના પ્રભાવ વડે પ્રજા આત્મબળ મેળવે છે. એ આત્મબળ આગળ જગતનાં કોઈ બળ વિસાતમાં નથી. અગાધ શક્તિ વાળો રાવણ એક અબળા ગણાતી સીતાને વશ ન

કરી શક્યો, હિરણ્યકશિપુ પાસે અખૂટ શક્તિ હોવા છતાં તે એક બાળક-પ્રદહાદને ન મારી શક્યો, આમ સદાચારના અગાધ સામર્થ્ય આગળ બીજાં સર્વ બળો નકામાં થઈ પડે છે.

બુદ્ધિશાળી માણસનાં દુનીઆ વખાણુ કરે છે; પણ સદાચારી માણસને દુનીઆ વશ થાય છે, એટલુંજ નહિ, પણ તેને માટે મરવા પણ તૈયાર થાય છે. વળી સદાચારી મનુષ્ય ઉપર પ્રભુ પણ રાજ રહે છે. તે તેને અનેક રીતે મદદ કરે છે. એક વિદ્વાન કહે છે, કે “ચારિત્ર્યની મુઠ્ઠી સો મણુ વિદ્યાની બરાબર છે.”

૫૮. સ્વાશ્રય.

૧. તમને પરાધીન જીવન પસંદ પડે કે સ્વાશ્રયી ? સાથી ?
૨. સ્વાશ્રયનો ખરો અર્થ શો ? શા માટે આપણા પોતાના શ્રમ ઉપરજ જીવન નિભાવવું જોઈએ ?
૩. દુનિઆ બધી પરાશ્રયી બની જાય તો શું બને ? પરાશ્રયી માણુસનાં ગુણ, સ્વભાવ, કર્મ કેવા પ્રકારનાં થઈ જાય ?
૪. સાચા સ્વાશ્રયીનાં ખાસ લક્ષણો કયાં કયાં ?
૫. દેશના ઉત્કર્ષ માટે કેવાં સ્ત્રીપુરુષો જરૂરનાં છે ? સારાંશ.

સ્વાશ્રય એટલે પોતાના શ્રમના ફળ ઉપરજ જીવનનો આધાર રાખવો તે. જે માણુસ જેટલે અંશે બીજાના ઉપર આધાર રાખે છે, તેટલે અંશે તેનો તે ગુલામ બને છે, અને એવા માણુસને જીવનના દરેક કાર્યમાં નિરાશાજ પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણે આપણા જીવનમાં ખાવા પીવા માટે, ઓઢવા પહેરવા માટે અને જીવનમાં સુખ સગવડ ભોગવવા જે જે ચીજો વાપરીએ છીએ તે બધી ચીજો કંઈ શ્રમ વિના ઉત્પન્ન થતી નથી. કુદરતનો ભંડાર અખૂટ છે. તેમાંથી દરેક જીવ પોતાની સુખ સગવડની ચીજો શ્રમ વડે મેળવે છે. બુદ્ધિ ને અનુભવ પૂર્વક કરેલા શ્રમ વડેજ દુનિઆએ પ્રગતિ કરી છે. આ પ્રાપ્ત કરેલી ચીજોમાં નાણાં વડે અદક્ષો બદલો થાય છે.

હવે આપણે વિચારવાનું કે જીવનમાં આપણે અનેક ચીજોનો ઉપભોગ કરીએ છીએ એ દરેક વસ્તુઓમાં આપણા શ્રમનો હિસ્સો કેટલો છે, અગર એમાંની કેટલી ચીજો આપણા શ્રમ વડે પ્રાપ્ત કરેલા પૈસામાંથી ખરીદેલી છે. જો આપણે બીજાના શ્રમ ઉપરજ આપણું જીવન નિભાવતા હોઈએ તો આપણે તેમને અન્યાય કરીએ છીએ. આપણા જીવનમાં આપણા નિભાવ પુરતો પણ આપણો શ્રમ હોવો જોઈએ.

આ પ્રભુના સુરાન્યમાં બીજાનો શ્રમ વૃથા છીનવી લઈ લેવાનો આપણને અધિકાર નથી. આપદાદા તરફથી વારસામાં મિલકત મળેલી હોય, તો પણ તે મહેનત વિના તો નહિજ ઉત્પન્ન થઈ હોયને ! માટે એ શ્રમનો બદલો આપવાની આપણી ફરજ ચૂકવી જોઈએ નહિ. વગર શ્રમે પ્રાપ્ત થએલી થાપણનો પોતાનું અને પારકાનું ભદું કરવામાં ઉપયોગ કરી શકાય, પણ તેમાં સ્વાદારગી તો નજ થાય. બાલ્યાવસ્થાનો નિભાવ થાપણની મદદ વડે કરી શકાય, પણ પાકી ઉંમર થતાં, ખરો સ્વાશ્રયી હોય, તે તો તેનો પણ બદલો આપી છુટો થઈ જાય.

પારકા ઉદ્યોગનાં ફળ ભોગવવાની આશા રાખનાર પાપી, લુચ્ચો, કે હરામી કહેવાય છે. તેઓ પોતાના આત્માનો દ્રોહ કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ દેશનો પણ દ્રોહી બને છે, અને અંતે સર્વને હાનિ પહોંચાડે છે. બીજાના આધાર ઉપર જીવવાનું છે, માટેજ ભીખને નફટ કહી છે. પરાશ્રયી માણસ તેની માતાને અને ભૂમિને ભારણ છે. એવા મનુષ્યો સંસારમાં ન હોય તો તેથી જગતને તક-ભાર પણ નુકસાન નથી. ઘડીભર વિચારીએ કે જગત બધું બીજાના ઉપર આધાર રાખતું થઈ જાય, તો પરિણામ શું આવે ? જગતનો વ્યવહાર એકદમ બંધ પડે, માટે દરેક મનુષ્યે પોતાને માટે અને પરકટ્યાણને માટે કંઈક શ્રમ તો કરવો જોઈએ. ઉચ્ચજીવન ગુજારવાની ખરી ચાવી સ્વાશ્રય છે.

પરા સ્વાશ્રયી પુરુષો કોઈનો શ્રમ વૃથા સ્વીકારતાજ નથી. તેઓ હંમેશાં પોતાના બળ અને પરાક્રમ ઉપરજ ઝૂઝે છે. સ્વાશ્રયી માણસને બીજાના શ્રમનું ફળ બદલે આપ્યા વિના લઈ લેવાની ઇચ્છા થતીજ નથી. તેઓ પોતાના જીવનમાં પોતાના બાહુબળથીજ દરેક ઉન્નતિ મેળવે છે.

સ્વાશ્રયી માણસોજ દુનીઆને વધારે ઉપયોગી છે. કારણકે સ્વાશ્રયી માણસોના બળ વડે આખો દેશ સ્વાશ્રયી બને છે, અને દેશની સ્વતંત્રતા જળવાઈ રહે છે. વળી સ્વાશ્રયી માણસોની શક્તિઓ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતીજ જાય છે, અને એ શક્તિઓની જમાવટ થતી રહે છે. આ શક્તિઓ મોટે ભાગે પરકલ્યાણમાંજ વપરાય છે, તેથી તે દેશ મહત્તા પ્રાપ્ત કરી ઉચ્ચ દશા ભોગવે છે.

સ્વાશ્રયી મનુષ્યની મુખ્યમુદ્રા હંમેશાં આનંદી રહે છે, કારણ કે તે પોતાની ચાલુ હાલતમાં સંતોષ માની વધારે સારી કરવા હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહે છે. હિંમતથી સ્વયંજે અખંડ ઉદ્યોગી રહી તે પોતાના કાર્યમાં વિજય મેળવે છે. વળી સ્વાશ્રયી માણસ બીજાના શ્રમનું ફળ ઇચ્છે નહિ. તેથી કોઈ બીજાના શ્રમનું ફળ છીનવી લેતો હોય, ત્યારે સાચી બાબત કહી દઈ તેને મદદ કરવા પણ ચૂકે નહિ. આવા સ્વભાવથી તે હંમેશાં ન્યાયી અને પ્રમાણિક ગણાય છે. હવે જે માણસ સ્વાશ્રયી, સંતોષી, ધૈર્યવાન, ન્યાયી અને પ્રમાણિક છે. તે માણસ દુનીઆમાં સ્વતંત્ર છે. આવા માણસને પ્રજા ચહાય છે, તેની મદદ ઇચ્છે છે, અને સંસારનાં સર્વ સામાન્ય સુખો તે ભોગવી સુખી બને છે. એક સ્વાશ્રયના ગુણમાંથી ઉપર પ્રમાણેના સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૯. સુખદુઃખ.

૧. જીવનમાં સુખદુઃખનો ક્રમ તમને કેવો લાગે છે ?
૨. સુખદુઃખનો આધાર શાના ઉપર છે ? ધ્યેય ઉપર.
ધ્યેયની પ્રાપ્તિ તે સુખ અને અપ્રાપ્તિ તે દુઃખ, પણ મનુષ્યમાત્રનું
ધ્યેય બદલાતું જ રહે છે.
૩. સામાન્ય દષ્ટિએ લોકોમાં કયાં કયાં સુખ અને કયાં કયાં
દુઃખ ગણાય છે ?
દુઃખ—શારીરિક દુઃખ, માનસિક દુઃખ, વાળીનું દુઃખ, આધિભૂત,
અપર દુઃખ, આધિદેવ, અને પરદુઃખ.
સુખ—નીરોગી કાયા, દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ, સુલક્ષણી સ્ત્રી, સુપુત્રની
પ્રાપ્તિ, રાજ્યસુખ, કાર્યસિદ્ધિ, અને મોક્ષ. (શાશ્વત સુખ.)
૪. આનંદ એ સુખનું આવિર્ભાવ સ્વરૂપ છે. પ્રસન્નવૃત્તિ એ સુખ.
૫. સદાચરણીનું સુખ ઉત્તમ પ્રકારનું ગણાય. સારાંશ.

સુખ-દુઃખ, ચઢતી-પડતી, આનંદ-શોક, ઉદય-અસ્ત, ખીલવું-
કરમાવું, જન્મ-મરણ, એ સૃષ્ટિનો ક્રમ છે. જૂતમાત્રના જીવનમાં
એ ઘડાએલાં છે. મનુષ્યમાત્રને પોતાના જીવનમાં ચઢતી-પડતીના
ભોગ થવું જ પડે છે. દુઃખ ભોગવવાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે,
અને સુખમાંથી પાછું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્થાયી સુખ નથી
મળતું, કે સ્થાયી દુઃખ નથી રહેતું; કારણ કે સંસારનાં તમામ
સુખ-દુઃખ ક્ષણિક છે.

સામાન્ય રીતે સમાજમાં સુખ-દુઃખની વ્યાખ્યા એવી હોય
છે કે જરૂરી વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ તે સુખ, અને અપ્રાપ્તિ તે દુઃખ;
પરંતુ એકજ વસ્તુ એકને સુખકારક થઈ પડે છે, ત્યારે તેજ વસ્તુ
બીજાને દુઃખકારક નીવડે છે. આથી સુખ-દુઃખ એ પ્રત્યેક મનુષ્યની
આનસિક સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે.

દરેક માણસને જીવનમાં એક લક્ષ્યચિંતુ હોય છે. તે લક્ષ્યચિંતુના
સાધ્ય ઉપર સુખ-દુઃખની મર્યાદા રહે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનાં દષ્ટિ-
ચિંતુ બિન્ન બિન્ન હોય છે. એ દષ્ટિચિંતુએ પહોંચવા અગર ધ્યેયને

પ્રાપ્ત કરવા તે હંમેશાં પ્રવૃત્ત રહે છે. એ પ્રવૃત્તિમાં જે અંતરાય આવે છે, તે દુઃખ છે, અને તેમાં જેટલી સરળતા અને સફળતા, તેટલું સુખ છે.

સફળતા પ્રાપ્ત થયા પછી દષ્ટિબિંદુ પાછું અદલાય છે, એટલે ધ્યેય ફેરવાય છે. એમ જન્મથી મરણ સુધી જીવનનાં લક્ષ્યબિંદુ અદલાયાંજ જાય છે, અને એ પ્રમાણે સુખ-દુઃખ ભોગવ્યાજ કરે છે. આ જીવનનો ક્રમ છે.

ધ્યેયના શુભ અને અશુભ એવા બે પ્રકાર છે, જેનું લક્ષ્ય-બિંદુ અદલાતાં હંમેશાં ઉત્તરોત્તર ઉચાણના માર્ગમાં ગતિ કરતું હોય, તેની ઉત્તરોત્તર સુખની વૃદ્ધિ થયા કરે છે; અને જેનું લક્ષ્યબિંદુ નિચાણ તરફ ગતિ કરતું હોય, તેના જીવનમાં ઉત્તરોત્તર દુઃખની વૃદ્ધિ થયાજ કરે છે. કયું લક્ષ્ય અગર ધ્યેય ઉત્તમ, તે જ્ઞાન અને અનુભવથી માણુમ પડે. આથી પ્રત્યેક માણુસે સઘળી સહવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી ઘટે, ને સંપૂર્ણ વિચાર કરવો ઘટે.

હવે આપણે વ્યાવહારિક દષ્ટિએ સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ. વ્યવહારનાં સુખ-દુઃખો મનુષ્યના ગુણ, સ્વભાવ અને કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. આવાં સુખ-દુઃખ સાત પ્રકારનાં છે. પ્રથમ દુઃખ વિષે વિચાર કરીએ. અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓથી પીડાવું તે શારીરિક દુઃખ છે; રાગ, દ્રેપ, ચિંતા આદિ ગુણોથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ તે માનસિક દુઃખ છે; કર્કશ, પ્રપંચવાળી, નિન્દાયુક્ત અસત્ય વાણીથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ તે વાણીનું દુઃખ છે; ચોર, લુંટારા, દુશ્મન અગર હિંસક પ્રાણીઓથી ઉત્પન્ન થએલું, અગર ભવિષ્યમાં થવાનું જે દુઃખ તેને આધિભૂત કહે છે, રાજ્ય, સમાજ, કે જ્ઞાતિ તરફથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખને અપર દુઃખ કહે છે; વિજ્ઞાનીથી, હંડીથી, ગરમીથી કે કુદરતના અકરમાતથી ઉત્પન્ન થતું દુઃખ તે આધિદૈવ છે. જન્મની સ્થિતિ, પ્રારબ્ધ સંસ્કૃત જન્ય, કે ધર્મિરહંડનાં દુઃખો તે પરદુઃખ છે.

ઉપર જણાવેલાં દુઃખોનો આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિમાં અગર આધ્યાત્મિક, આધિભૂત, અને આધિદૈવમાં પણ સમાવેશ થઈ શકે.

હવે સુખ પણ સાત પ્રકારનાં ગણાય છે; નીરોગી કાયા, દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ, સુલક્ષણા-સ્ત્રી, સુપુત્રની પ્રાપ્તિ, રાજ્યસુખ, સિદ્ધિ, અને મોક્ષ. પ્રથમનાં છ પ્રકારનાં સુખ અનિત્ય છે, ને સાતમું નિત્ય શાશ્વત છે.

આનંદ એ સુખનું આવિર્ભાવ સ્વરૂપ છે. આવા આનંદ પણ પાંચ પ્રકારના કહેલા છે. વિષયાનંદ, વિદ્યાનંદ, આત્માનંદ, યોગાનંદ, અને બ્રહ્માનંદ, વળી નિષ્કામ કર્મ કરવામાં પણ સુખ છે એમ કહેલું છે. કેટલાક નિવૃત્તિમાં સુખ માને છે.

દુંકાળમાં, અંતકરણની પ્રસન્નવૃત્તિને સુખ કહી શકાય. એ પ્રસન્નવૃત્તિ જરૂરિઆતની પ્રાપ્તિ ઉપર રહે છે. જરૂરનાં ઉમદા સાધનોની જેમ વૃદ્ધિ, તેમ તે સમાજમાં સુખી ગણાય. એટલે દ્રવ્ય, વિદ્યા, ગુણ, સ્વભાવ ને કર્મ ઉપર સુખની ભાવનાનો આધાર રહેલો છે. સદાચરણી મનુષ્યનું સુખ સૌથી ઉત્તમ ગણાય.

૬૦. દુઃખ એ તો મન અને આત્માની વ્યાયામશાળા છે.

૧. દુઃખમાંજ ઉચ્ચજીવનનાં ઘડતર ઘડાય છે.
૨. દુઃખોને આવવાવાળા મનુષ્યોજ રાજ્ય કરે છે.
૩. જડવસ્તુઓ પણ દુઃખથીજ કીમતી બને છે.
૪. દુઃખી મનુષ્યજ દુનીઆને વધુ ઉપયોગી છે.
૫. સત્યમાર્ગ પર જનારાઓને હંમેશાં દુઃખજ હોય છે.

મન અને આત્માને અસાધારણ દુઃખોથી તાલીમ મળે છે, અને મોટાં કાર્યો કરવાની તાકાદ મેળવાય છે. દુનીઆના જેટલા મહાપુરુષો થયા છે, તે દરેકે અસાધારણ દુઃખ વેઠ્યાં છે, અને એ દુઃખો વેઠવામાંજ એમનાં ઉચ્ચજીવન ઘડાયાં છે.

દુઃખ વગર સુખ નથી મળતું. કોઈ પણ પદાર્થની કિંમત કસોટી થયા વિના અંકાતી નથી. મનુષ્યને પણ કસોટીનાં અસા-

ધારણ દુઃખો ખમવાંજ પડે છે. એ દુઃખોને પરિણામે તેઓ અસાધારણ વિનય પ્રાપ્ત કરે છે, અને મહાપુરુષ તરીકે ઓળખાય છે.

મહાપુરુષો તો દુઃખને નોતરે છે. ખરા ભકતોએ પણ ધણીવાઃ પ્રભુ પાસે દુઃખો માગ્યાં છે, કારણ કે દુઃખમાંજ પ્રભુનું સ્મરણ થાય ફુનીઆમાં દુઃખોને ચાવવાવાળા મનુષ્યોજ રાજ્ય કરે છે. દુઃખ વિના મનુષ્યની કિંમત અંકાતીજ નથી.

ફુનીઆની જડ વસ્તુઓ પણ દુઃખથીજ કીમતી બને છે. સુવર્ણ ભટ્ટીમાં પડે છે, બળે છે, ટીપાય છે, ઘસાય છે, ત્યારેજ તેના અલંકાર બને છે; મોતી વિંધાય છે, ત્યારેજ પહેરવા લાયક બને છે; દહીંના મંથનમાંથીજ ઘી ઉત્પન્ન થાય છે: આમ દરેક પદાર્થો કસોટીએ ચઢતાંજ કીમતી બને છે, ને લાયકાત મેળવે છે એ પ્રમાણે મનુષ્ય પણ દુઃખોથી ઘડાય છે, અને વધુ ને વધુ મનુષ્યબળ પ્રાપ્ત કરે છે.

દુઃખી મનુષ્ય ફુનીઆને વધુ ઉપયોગી છે. એને સર્વ કોષ યહાય છે. સુખો ભોગવનારી પ્રજા તો નિર્બળ બને છે, અને એન તરફ ક્ષોકોની ઘૂણા રહે છે. મોજશોખ અને વૈભવથી તો સર્વ કોષનું પતન થાય છે. કુદરતના નિયમે દુઃખને શોધવાવાળા સુખ મેળવે છે, અને સુખને શોધનારા દુઃખ પકડી શકે છે. દુઃખ રૂપી કાળી જમીનમાંજ મહાત્મા રૂપી ઉત્તમ સુગંધી પુષ્પો ખીલે છે. આથી ઉન્નતિ ધચ્છનાર દરેક મનુષ્યે દુઃખથી કાયર થવું ન જોઈએ, કંટાળવું ન જોઈએ, અને પોતાના દૃઢનિશ્ચયથી ડગવું ન જોઈએ.

હંમેશાં સત્યમાર્ગે જનારાઓને દુઃખજ હોય છે; ક્ષોડ જીસસ ક્રાઈસ્ટને ક્રાંસીએ લટકાવું પડ્યું, પાંડવોને વનેવન રજળવું પડ્યું, હરિશ્ચન્દ્રને વેચાવું પડ્યું, આ અસીમ દુઃખનાં દૃષ્ટાન્તો છે. અસાધારણ દુઃખો મનુષ્યના જીવનમાં અવનવો ફેરફાર કરે છે, અને અજળ શક્તિ લાવે છે; પરંતુ એ દુઃખો સમસ્ત જગતના કલ્યાણ માટે તેણે વેલાં હોવાં જાઈએ.

૬૧. પ્રભુ પ્રત્યેની આપણી ફરજ.

૧. સૃષ્ટિની રચના તપાસો, તેમાં મનુષ્યનું સ્થાન કયાં છે ?
૨. શા કારણે માણસના માથે મોટી ફરજ છે ?
૩. પ્રભુ પ્રત્યેની ફરજ, સૌમાં સુખ્ય શાથી ?
આપણા ઉપર પ્રભુના કયા કયા ઉપકારો છે ?
૪. આપણે કેવું વર્તન રાખીએ તો પ્રભુ હંમેશાં રાજી રહે ?
૫. આ સૃષ્ટિમાંની દરેક ચીજના માલીક કોણ ? આપણે કોણ ?
આપણે શું કરીએ તો સાફ ગણાય ? સારાંશ.

આ સૃષ્ટિમાં આપણે ચારે બાજુ નજર કરીએ તો શું માલમ પડે છે ? મોટા મોટા પર્વતો આવી રહેલા છે, તેમાંથી નાની મોટી અનેક નદીઓ વહન કરી રહી છે, અને તેનું પાણી પૃથ્વીને વિંટાઈ રહેલા વિશાળ મહાસાગરમાં સમાઈ જાય છે. વળી વિધવિધ જાતની વનસ્પતિ ખીલી રહી છે, રંગબેરંગી જંતુઓ અને પક્ષીઓ આનંદ કરી રહ્યાં છે, અને અનેક નાનાં મોટાં પ્રાણીઓ કુદરતમાં વહાર કરી રહ્યાં છે. આ તમામ કુદરતી લીલાનો સરજનહાર એક પ્રભુ છે, તેની શક્તિ અગાધ છે, અને તેનું ઐશ્વર્ય અનુપમ છે. આ મહાન પ્રભુએ આવી કેટલીએ પૃથ્વીઓ સરજી છે વળી અનંત આકાશમાં જે તારાઓ અને સૂર્યો જણાય છે. એ પણ તેની અગાધ શક્તિઓની પ્રતીતિ કરાવે છે.

સૃષ્ટિમાં અનંત જીવો છે, અને એ જીવોમાં પ્રાણીઓ વધારે શક્તિવાળાં છે. આ પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે ખીજાં પ્રાણીઓ કરતાં તેનામાં બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ વિશેષ છે. આ શક્તિઓથી મનુષ્ય સર્વ ઉપર શ્રેષ્ઠતા ભોગવે છે. આવી ઉત્તમ સ્થિતિ મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરી છે. પરંતુ તેની તેને માથે જવાબદારીઓ પણ તેટલીજ વધારે છે. મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત કરીને કરવા યોગ્ય કયાં કર્મ તેણે કરવાનાં છે, આ સૃષ્ટિના નિયામક સાથે તેને કેવો સંબંધ છે, માતાપિતા પ્રત્યે તેની શી ફરજ છે, પ્રભુના ખીજા પરિવાર સાથે

તેને કેવી રીતે વર્તવાનું છે; વગેરે બાબતો દરેકે જાણવી જોઈએ, અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાં જોઈએ. જે પ્રત્યેક માણસ પોતાના જીવનમાં કરવા યોગ્ય કાર્યો કરે, તોજ પ્રભુની પ્રીતિ મેળવી શકે અને મનુષ્ય જન્મ સફળ કરી શકે.

પરમ કૃપાળુ પ્રભુએ સૃષ્ટિમાં આપણે માટે આહાર વિહારનાં સાધનો પેદા કર્યાં છે, જીવનને અતિ જરૂરી પવન, પાણી, વગેરે વગર મહેનતે આપણને પુરાં પાડે છે. આ ઉપરાંત આનંદ ભોગવવા માટે બીજી અનેક સુખસામગ્રીની તોણે યોજના કરી છે. વળી અગણિત ભય અને દુઃખમાંથી બચાવી આપણું રક્ષણ કરી સંભાળ રાખે છે. આવા આવા અગાધ ઉપકારો પરમેશ્વરે આપણા ઉપર કર્યાં છે, તે ભૂલી જવા ન જોઈએ. આપણા જીવનમાં મોટામાં મોટી ફરજ એ છે, કે આ સરજનહાર પ્રભુ તરફ આપણે હંમેશાં વફાદાર રહેવું જોઈએ, તેના ઉપકારોનું હંમેશાં સ્મરણ કરવું જોઈએ, અને શુદ્ધ મન, વાણી, અને કર્મથી તેની અહોનિશ ભક્તિ કરવી જોઈએ.

સૃષ્ટિના સઘળા જીવો એક મહાન પિતાનો પરિવાર છે. એટલે જેવીરીતે આપણે આપણાં સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, પિતા, વગેરેને પ્રેમથી ચાહીએ છીએ, તેવીજ રીતે બધા જીવો ઉપર પ્રીતિ રાખવી જોઈએ, સૃષ્ટિના સર્વ જીવોનું કલ્યાણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ, અને સમભાવ દૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ. સર્વના દુઃખે દુઃખી અને સર્વના સુખે સુખી રહેવાની ભાવના નિરંતર આપણા હૃદયમાં રહેવી જોઈએ.

આ સૃષ્ટિમાં આપણી માલીકીની એક પણ ચીજ છે જ નહિ. પ્રભુની જ મિલકત છે. એ પ્રભુની મિલકત પ્રભુનાં બાળકોના કલ્યાણ અર્થે વપરાય તો જ પ્રભુ રાજી રહે. પ્રભુ પ્રત્યેની આપણી ફરજ સૌથી મહાન અને પવિત્ર છે. તે પવિત્ર ફરજ પ્રભુ પ્રીત્યર્થે આપણી તમામ શક્તિઓનો સદુપયોગ કરીને આપણે અદા કરવી જોઈએ.

જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિષયો.

૧. ફ્રેનોગ્રાફ-સ્વરધારણયંત્ર.
 ૨. સીનેમેટોગ્રાફ-ચલચિત્રો.
 ૩. ટોફીઝ-બોલપટ.
 ૪. વિદ્યુત.
 ૫. રેડીઓ.
 ૬. એરોપ્લેન-હવાઈ વિમાન.
-

૬૨. ફોનોગ્રાફ-સ્વરધારણ યંત્ર.

૧. 'ફોનોગ્રાફ' એટલે શું ? ૪. એ યંત્રનો ઉપયોગ.
૨. ફોનોગ્રાફની ઉત્પત્તિ. ૫. ઉપસંહાર-લાભાલાભ.
૩. તે યંત્રની રચના.

અર્વાચીન શોધામાંની એક ચમત્કારિક શોધ ફોનોગ્રાફ એટલે સ્વરધારણયંત્રની છે. સ્વર હવામાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું જ્ઞાન મેળવી તેને આધારે એડિસન નામના એક બુદ્ધિમાન માણસે ઇ. સ. ૧૮૭૭માં આ યંત્ર શોધી કાઢ્યું. જેમ મનુષ્યની સીકલનું ભાન તેની છબી ઉપરથી થાય છે, તેમ ફોનોગ્રાફ વડે કોઈ પણ માણસની વાણી તે બોલ્યો હોય તેવાજ અવાજ અને ઢગ્ગમાં ગમે તે વખતે અને ગમે તેટલે છેટેથી સાંભળી શકાય છે. મધુર સંગીતથી દિલની પ્રસન્નવૃત્તિ અનુભવવા માટે ઘેરે ઘેર તેનો ઉપયોગ થતો આપણે નજરે નોંધે એ છીએ.

આ યંત્રની રચના કાનની રચનાને અનુસરીને કરેલી છે, એ યંત્ર તૈયાર કરવામાં નીચેની ગોઠવણ હોય છે. એક ઓરડાની અંદર એક માણસ બોલે છે. તેની સામે એક અચરખનો પડદો રાખેલો હોય છે. માણસના અવાજનાં આંદોલનો અચરખના નરમ પડદા લગી જાય છે, તેથી તે હાલે છે. આ પડદાની સાથેજ એક તીક્ષ્ણ ધારવાળી કલમ રાખેલી હોય છે. પડદાના ધ્રુજવા સાથે તે કલમ પણ ધ્રુજતી ગતિમાં આવે છે. જેમ સ્વર ઊંચો નીચો થાય છે તેમ કલમ પણ ઊંચી નીચી થયા કરે છે. આ કલમની સાથે મીણની નરમ નળાકાર ચૂડીઓ કે થાળીઓ મુકાય છે. આથી માણસના બોલેલા શબ્દો અથવા ગાયેલાં ગાયનોના તેના પર સંસ્કાર પડે છે. એટલે કે ચૂડીઓ કે થાળીઓ ઉપર બોલણો પડે છે. આવી ચૂડીઓ કે થાળીઓને સૂકવી સંધરી રાખવામાં આવે છે.

ત્યારે એ ઉતારેલા શબ્દ ફરી સાંભળવા હોય ત્યારે એ ચૂડી કે થાળીને પ્રથમ ફરતી કરવામાં આવે છે. અને પહેલાં જ્યાં કલમ

હતી તેને હામે એક ગોળ અણીદાર સોય મૂકે છે. ચૂડી કે થાળી ફરવાથી આ સોય પેલી ખોલણમાં થઈને પસાર થાય છે, અને ઊંચી નીચી થયા કરે છે. તેની સાથેજ અબરખનો પડદો પણ ધૂંળે છે, અને પહેલાં જેવાં અવાજમાં આંદોલનો માણસના ખોલવાથી થયાં હતાં તેવાંજ આંદોલનો શરૂ થાય છે. આથી મૂળનો અવાજ પાછો સંભળાય છે. નાના અવાજને બહુજ મોટો કરવો હોય તો તેને માટે પણ નવાં યંત્રોની શોધ થઈ છે. (લાઉડસ્પીકર-ધ્વનિવર્ધક ભંગુળું)

અમેરિકામાં આ યંત્રનો ઉપયોગ કરી ખોલતાં રમકડાં બનાવે છે. એ રમકડાં ચાવી આપવાથી ધડિયાળની માફક ફરે છે. તેથી અંદરની ચૂડી ફરે છે, ને ગાયનો સંભળાય છે.

આ પ્રમાણે કોઈ પણ મનુષ્યની વાણી ઘણે દુર અને તેના મરણ પછી પણ તેનીજ ખોલવાની પદ્ધતિમાં સાંભળી શકાય છે. અને તે જાતેજ ખોલતો હોય એમ આપણને લાગે છે. સંગીતનો આનંદ અનુભવવામાં તેનો ઘણે સ્થળે ઉપયોગ થતો આપણે જોઈએ છીએ.

૬૩. સીનેમેટોગ્રાફ-ચલચિત્રો.

૧. સીનેમેટોગ્રાફ એટલે શું ? ૪. સીનેમેટોગ્રાફની ઉત્પત્તિ.
૨. ફોટોગ્રાફી. ૫. એ યંત્રની રચના.
૩. મેજિક લેન્ડર્ન-બહુઈફાનસ. ૬. એ યંત્રથી થતા લાભ-અલાભ

‘સીનેમા’ એ આ જમાનામાં એક આનંદનું સાધન થઈ પડ્યું છે. સૌ કોઈ સીનેમાની ફીલ્મ જોઈ નાટક કરતાં પણ વધારે આનંદ અનુભવી શકે છે. જ્યાં ને ત્યાં સીનેમાનાં થિયેટરો આપણે જોઈએ છીએ. ત્યાં જેવા માટે લોકોની મેદની પણ પુષ્કળ જામેલી રહે છે. જગતની ઘણી બાબતો આપણે ટુંક સમયમાં નજરે જોઈ આનંદ માણીએ છીએ. આ સીનેમેટોગ્રાફની શોધ કેવી રીતે થઈ તે આપણે જાણવું જોઈએ.

ફોટોગ્રાફીની એટલે જીપી પાડવાની શોધ પ્રથમ થઈ. જુના વખતમાં પ્રાણીઓ, અને પદાર્થોની જીપીઓ લોકો હાથે ચીતરતા. કેટલાક ઉત્તમ ચિત્રકારો આબેહુબ પણ ચીતરી શકતા. એક ફ્રેન્ચ કળાકાર દાગેર હતો. તે માણસને બેસાડી તેની જીપી લેવાનું કામ કરતો હતો. તેણે એક રસાયનવાળા કપાટમાં એક જીપી મૂકી હતી. અચાનક જીપીના કાચ ઉપર રસાયનોની અસર થતી જાઈ. એ ઉપરથી જીપી પાડવાની અર્વાચીન કળાનો પાયો નંખાયો.

ફોક્સ ટોલઅટ અને સ્કોટ આર્ચરના પ્રયત્નોથી એ કલા વિકાસ પામી. અને પછી ‘મેજીક લેન્ટર્ન’નો ઉપયોગ શરૂ થયો. એ ‘બ્રુઝ ફાનસ’ ગણાવા લાગ્યું. ઘણા પ્રકાશવાળા દિવાની આગળ આજીવોળ કાચ-લેન્સ મૂક્યો. પછી દિવા અને કાચની વચ્ચે એક ચિત્રવાળો સાદો કાચ મૂકવાથી ચિત્રનું મોટું પ્રતિબિંબ ઊંધું પડતું હતું. તેને જીતું કરવા કાચ ઊંધો મૂકવામાં આવ્યો. સત્તરમી સદીમાં ક્યેર નામના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ આ ‘મેજીકલેન્ટર્ન’—બ્રુઝ ફાનસની શોધ કરી.

બ્રુઝ ફાનસમાં સ્થિર ચિત્રો જોવા મળતાં તેને બદલે હાલતાં ચાલતાં, કામ કરતાં ચિત્રો બતાવી શકાય કે કેમ, તેનો વિચાર રોબર્ટ પોલ નામના અંગ્રેજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ કર્યો. અને ડોક્ટર એડિસને તેનો પુરેપુરો વિકાસ કરી, તેને હાલ આપણે જે ‘સીનેમા’ જોઈએ છીએ તે સ્વરૂપમાં તેણે લાવી મૂક્યું.

પહેલાં રસાયની કાચ ઉપર ફોટા લેવાતા. તેને બદલે એક કચકડાની લાંબી પટ્ટી ઉપર (૧ ઇંચ x ૧૧.૧ ઇંચની સાઈઝના) ફોટા લેવાનું રાખ્યું. તે ફોટા લેતાં તે પટ્ટી ફરતી રાખી, અને એક સેંકડમાં ૧૬ ચિત્રો પાડવાનાં રાખ્યાં. આ પટ્ટીને ઘોઈ સાફ કરી, બ્રુઝ ફાનસમાં જ્યાં ચિત્રવાળો કાચ રાખવામાં આવતો હતો, તેને બદલે આ પટ્ટી (ફિલ્મ) ઝડપથી ફરતી રાખી. આથી પડદા ઉપર એક ચિત્ર ફેર સેંકડ રહેતું, અને તરત જીનું આવતું. જેથી ચાલુ ક્રિયા થતી

હોય એવું જણાવા લાગ્યું. જો કે ચિત્રમાં બતાવેલી વસ્તુઓ ચાલતી નથી, પણ ચિત્રો ઝડપથી ફરતાં હોવાથી ચાલતાં હોય તેવો ભાસ થાય છે.

હિંદમાં ફિલ્મ બનાવનારી ઘણી કંપનીઓ ઉભી થઈ છે. પણ કોઈ પણ ચમત્કારી શોધને એ બાબત હોય છે. તેનો સફળયોગ થાય તો દેશની પ્રગતિ થાય, પણ પૈસા કમાવાના હેતુથી ગમે તેવી ફિલ્મ બનાવવામાં આવે, તો દેશમાં ખરાબ સંસ્કારનાં બીજ રોપાય, જેનાં પરિણામ દેશને કોઈ વખતે ખરાબ ભોગવવાં જ પડે. આવું કંઈક થવા માંડ્યું છે, એ શોચનીય છે. અંકુશની હવે પુરી જરૂર લાગે છે. વિશ્વઅંધુત્વની ભાવનાનો વિકાસ થાય, આંતર રાષ્ટ્રોમાં એકતા સ્થપાય, સંસ્કૃતિનો વિનિમય થાય, અને પ્રત્યેક મનુષ્યના જીવનમાં પ્રગતિ સધાય, તેમાંજ નવી શોધની સાર્થકતા છે.

૬૪. ટોકીઝ-બોલપટ.

૧. ટોકીઝ એટલે શું ? ૪. બોલપટની ઉપયોગિતા.
૨. બોલપટ અને નાટક. ૫. આબાદીમાં તેનો હિસ્સો.
૩. બોલપટ કેવાં હોવાંજોઈએ ? ૬. ઉપસંહાર-સારાસારનો વિચાર.

દુનિયામાં ઘણી ચમત્કારી શોધો થઈ છે. તેમાંની ફોટોગ્રાફી, સીનેમેટોગ્રાફ, અને છેવટે તે ઉપરથી થએલી ટોકીઝની શોધ હેરત પમાડે એવી છે. કોઈ પણ મનુષ્યની વાણી આબેદુગ આપણે ગ્રામોફોનમાં સાંભળીએ છીએ. આ યંત્રની યોજના સાથે અર્થાત્ કોઈ પણ બોલતા માણસ સાથે તેની છબી-તેની ચેષ્ટા પડદામાં જણાય એવું યંત્ર શોધાયું છે. આથી તે મનુષ્યનો ચહેરો, તેની ચેષ્ટા, અને ધ્વનિ એકી સાથે પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે; આને ટોકીઝ (બોલપટ) કહે છે. ટોકીઝનો જન્મ થયા પછી નાટકો મૃતપ્રાય દશા ભોગવતાં થઈ ગયાં છે.

ફોનોગ્રાફ અને સીનેમેટોગ્રાફના યંત્રની સંમિશ્રિત યોજના તે ટૉકીઝ છે. નાટકમાં જેમ સ્ટેજ ઉપર માણસો બનેલા બનાવને બજવી બતાવે છે, તેજ પ્રમાણે ટૉકીઝમાં પડદા ઉપર માણસોને બોલતા ચાલતા, ચેષ્ટા કરતા, રૂપરંગ સાથે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આથી બનાવ પ્રત્યક્ષ બનતો લાગે છે. નાટકમાં સ્થાનનું દૃશ્ય રજુ કરવા પડદા ચીતરવા પડે છે, જ્યારે સીનેમાના પડદા ઉપર મૂળસ્થાનનાજ આબેહુબ દેખાવો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ જોતાં નાટક કરતાં બોલપટની કંઈક વિશેષતા વધારે છે. ટૉકીઝ બનાવવામાં હિંદે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ આદરી છે. કલકત્તા, પુના, અને મુંબઈમાં ઘણી કંપનીઓએ આ પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતું સ્થાન મેળવ્યું છે.

આવાં બોલપટ હંમેશાં ધાર્મિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ તૈયાર કરેલાં હોવાં જોઈએ. તેમાં ગિર્યુ સાહિત્ય, ગિર્યુ સંગીત, ઉચ્ચકળા, અને ગિર્યુ ભાવનાની સંપૂર્ણ ખીલવટ કરવી જોઈએ. ખીલત્સ કે અદ્ભુત રસની જમાવટ, કે અધમ વૃત્તિઓને પોષક તત્ત્વો, બોલપટમાં ન હોવાં જોઈએ.

બોલપટની ઉપયોગિતા ઘણી છે. પ્રજાને તાલીમ આપવા અને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા માટે બોલપટ, એ એક ઉમદા સાધન છે. પ્રજાને સાચી કેળવણી આપવામાં તે જગ્ગરો વેગ આપે છે. જો સારી રીતે યોજાયેલાં હોય, તો જીવનની ઘટનાઓનો સારાસાર બતાવવામાં, અને જીવનમાં આનંદ સાથે જ્ઞાન આપવામાં બોલપટ ઘણું ઉપયોગી સાધન થઈ પડ્યું છે.

નાટકો અને બોલપટો દેશની આબાદીમાં ઘણો હિસ્સો આપી શકે છે. બોલપટ એટો સૃષ્ટિની વિવિધ કૃત્રિમ કે કુદરતી ચીજોનું કે બનાવોનું ચિત્ર રૂપે એક પ્રદર્શન છે. નાટક કે બોલપટ મારફતે મગજ ઉપર પડેલા સંસ્કાર અતિ બલવત્તર છે. કારણ કે જે વસ્તુ બહુ રૂચે તેના સંસ્કાર હંમેશાં જગ્ગરા પડે. એટલે જો નાટકો કે બોલપટોના દેખાવોની રચના, પ્રગતિના પાયા ઉપર રચાયેલી હોય તોજ દેશને લાભકારક છે.

૬૫. વિદ્યુત.

૧. વિદ્યુત શક્તિ.	૫. ટેલીફોન-સ્વર સંવાહકયંત્ર.
૨. ધર્ષણ વિદ્યુત.	૬. રેડીઓ.
૩. તારયંત્રની રચના.	૭. રાંદળોનનાં અજ્ઞાત કિરણો.
૪. વાયરલેસ ટેલિગ્રાફી.	૮. વિદ્યુતની મહત્તા-ઉપસંહાર.

ચોમાસામાં જ્યારે મેઘાડંબર છવાય છે, અને આકાશ ધનધોર બને છે. ત્યારે કડાકા અને ભડાકા સાથે ભયાનક ગર્જનાઓ થાય છે, અને ક્ષણે ક્ષણે થતી વિજળીઓથી વાદળોની ધારો જાણે સળગી ઉઠતી નહોય એવો દેખાવ નજરે પડે છે. આ શું હશે? રૂના કરતાં પણ હલકાં વાદળો અથડાવાથી કાંઈ આવા ઉલ્કાપાત થાય નહિ. આકાશમાં કોઈ અજ્ઞ શક્તિ હોવી જોઈએ પતંગના પ્રયોગવડે અમેરિકાના ફ્રેંકલિન નામના વિદ્વાને તે શક્તિની શોધ કરીને જણાવ્યું કે એ વિદ્યુત છે.

વિદ્યુત સંબંધી પાછળથી વધુ શોધ કરતાં જણાવ્યું, કે એ વસ્તુઓ સાથે સાથે ધસાય છે, ત્યારે તે દરેકમાં વિરુદ્ધ ગુણવાળી વિદ્યુત ઉત્પન્ન થાય છે. આ ધર્ષણ વિદ્યુત છે. આ ધર્ષણ વિદ્યુત એ જાતની છે, આ વિરુદ્ધ ગુણવાળી એ વિદ્યુત એક બીજીને આકર્ષે છે, અને સમાન ગુણવાળી એ વિદ્યુત હંમેશાં દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે.

આ ધર્ષણ વિદ્યુતનો પ્રવાહ ચાલુ રહેતો નહોતો. તેથી કેટલીક યુક્તિઓ શોધી કાઢી વહેતી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવામાં આવી. જે ઘણી ઉપયોગી નીવડી. ધાતુઓ અને રસાયણોમાંથી વહેતી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવા માટે ‘એટેરી’ની યોજના થઈ, અને એ પ્રવાહ મારફતે તાર-સંદેશો મોકલવાની યોજનામાં સફળતા મળી. છેવટે સંકેતથી નક્કી કરેલી નિશાનીઓ વડે મોર્સ નામના એક શોધકે વિદ્યુત-સોહયુગ્મકનો ઉપયોગ કરી એક તારયંત્ર બનાવ્યું. પછી ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં તારનું પ્રથમ યંત્ર વૅહીટ્સ્ટન અને કૂકે બનાવ્યું. આગગાડીમાં ગાર્ડ ને ડ્રાઈવર વચ્ચે સંદેશ ચલાવવામાં તેનો પ્રથમ ઉપયોગ થયો.

જેમ્સ મેકવેલના નામના એક જાણીતા અંગ્રેજ વિદ્વાને કલ્પન કરી કે વિદ્યુતને મોજાં હોવાં જોઈએ. અને હુર્ટઝ નામના વિદ્વાન મોજાંનું અસ્તિત્વ પ્રયોગથી સાબિત કર્યું, દાકતર હુર્ટઝે સિદ્ધ કર્યું કે જેમ પ્રકાશ અને ગરમી મોજાં રૂપે પ્રસરે છે. તેમ વીજળીના મોજાં પણ હવામાં જાય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની કલ્પના છે કે પૃથ્વ ઉપર હવા થોડે સુધી છે આગળ ‘ઇથર’ નામનો એક પદાર્થ છે ‘ઇથર’ શું છે, તેની બરાબર ખબર હજી પડી નથી. ‘ઇથર’ ના મોજાંનો વેગ ૧ સેકન્ડે, ૧ લાખ ૮૬ હજાર માઈલ છે. વિદ્યુતનાં પણ આવીજ જાતનાં મોજાં છે. વિદ્યુતનાં પરમાણુઓ ધ્રુવે એટલાં આવાંજ મોજાં ઉત્પન્ન થાય છે, આ મોજાંનો ઉપયોગ દૂર દેશાવ સંદેશા મોકલવામાં માર્કોની નામના ઇટાલીયન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ કર્યો આ પદ્ધતિ વાયરલેસ એટલે તાર વગરની કહેવાય છે.

વિદ્યુતની શક્તિવડે સંકેતથી નક્કી કરી રાખેલી નિશાનીઓ વાં સંદેશા મોકલવાની યોજના અમલમાં આવ્યા પછી મનુષ્યની સાક્ષાત્ વાણીજ દૂર પ્રદેશમાં સંભળાય, એવી શોધ કરવામાં વિજ્ઞાનીઓ ચિત્ત પરોવાયું. ગ્રેહામએલ નામના એક વિદ્વાને દૂરથી વાત થઈ શકે એવું એક યંત્ર શોધી કાઢ્યું. આ યંત્રને સ્વરસંવાહકયંત્ર એટલે કૅલિફોર્ન કહે છે. ઇ. સ. ૧૮૭૬માં તેનો જાહેર રીતે ઉપયોગ થયે તે યંત્ર વડે વિદ્યુતના પ્રવાહના બળથી શબ્દ દૂર મોકલી શકાય છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૫માં ઇટાલીયન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી માર્કોનીએ એ રેડીયો સેટ બનાવ્યો. તાર વિના હવામાંનાં વિદ્યુતનાં મોજાં મારફત મનુષ્યની સાક્ષાત્ વાણીજ પહોંચી જાય, એવું એક યંત્ર ઇ. સ. ૧૮૯૭માં બનાવ્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૧માં આવા યંત્રની મદદથી ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા વચ્ચે સંદેશા મોકલાયા. આ શોધ ઘણી ચમત્કાર બની છે અને દુનિયાને બહુજ ઉપયોગી નીવડી છે. હોટ્કોક્સ અને ગૃહસ્થ કુટુંબોને ત્યાં ‘રેડીઓ’ આપણે જોઈએ છીએ, આ સાંભળીએ છીએ. વિદ્યુતબળની આ જમાનાની હેરાત પમાડે એ

એક શોધ 'રેડ્જેનનાં' અજ્ઞાત કિરણોની છે તેને 'એક્સરેઝ' કહે છે. એક કાચની નળીમાંથી હવા તફન કાઢી નાખી, તેમાં વિદ્યુતનો પ્રવાહ દાખલ કરવામાં આવે છે. નળી એકદમ પ્રકાશિત થાય છે. જે પદાર્થોની આરપાર સામાન્ય પ્રકાશ જઈ શકતો નથી, એવા પદાર્થોમાં પણ આ પ્રકાશ પ્રવેશ કરી શકે છે. આ પ્રકાશનાં કિરણો પાણીમાં પણ વાંકાં વળતાં નથી. આ કિરણોના સર્વ ગુણ જાણીતા ન હોવાથી તેને 'અજ્ઞાત કિરણો' કહ્યાં છે. આ કિરણોના ઉપયોગથી દાકતરો શરીરની અંદરની રચના જાણી શકે છે.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વિદ્યુતની શક્તિની શોધથી દુનિયામાં અજબ શોધો થઈ છે. એની મદદથી દુનીયા પલટાઈ ગઈ છે. પાણીમાં ચાલતી મનવાર-સગમરીનો એની મદદથી ચાલે છે. દિવા-બત્તી કરવામાં, પંખા ફેરવવામાં, ટ્રામ તથા રેલ્વે ટ્રેનો ચલાવવામાં, અને વસ્તુઓ ગરમ કરવામાં તેનો ઉપયોગ થતો આપણે નજરે નિહાળીએ છીએ. વરાળની મદદથી ચાલતાં તમામ યંત્રો હવે વિદ્યુત બળથી ચાલતાં થવા માંડ્યાં છે. દાકતરો ઉપચાર તરીકે પણ એને વાપરે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે અર્વાચીન સમયમાં વિદ્યુતશક્તિએ દુનીયા ઉપર કેટલાં જાદુ કર્યાં છે. ભવિષ્યમાં એ શું શું કરી શકશે, એ કાણ કહી શકે એમ છે !

૬૬. રેડીઓ.

૧. અર્વાચીન શોધો.	૪. 'ટેલીવીઝન'ની શોધ.
૨. વિદ્યુતબળનું મહત્ત્વ.	૫. રેડીઓનો પ્રચાર.
૩. રેડીઓની શોધ.	૬. રેડીઓની ઉપયોગિતા.

અર્વાચીન વિજ્ઞાનની શોધો અહંભુત ચમત્કારો રૂપે પુરવાર થઈ છે. આ શોધોથી દુનિયાની સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ છે. રેલ્વે, વિમાન, અને વિદ્યુતની શોધોએ વ્યવહારનાં જુદાં જુદાં સાધનોમાં ઝડપી વધારો કર્યો છે. વ્યવહાર ઘણો સરળ અને ત્વરિત બન્યો છે.

ચીજોની લેવડ દેવડ ઘણી વધી ગઈ છે. દૂર દૂર રહેનારા લોકો પણ જાણે નજદીકમાંજ વસતા હોય એમ આપણને લાગે છે.

આ બધી શોધોમાં વિદ્યુતની શોધોથી દુનીઆના રંગ ઢંગ બદલાઈ ગયા છે. દેશની પ્રગતિ સાધવામાં તેની મદદ અજબ નીવડી છે. ટેલીફોન, વાયરલેસ, ટેલીગ્રાફી, રેડીઓ વગેરે શોધોની સફળતા વિદ્યુત શક્તિનેજ આભારી છે.

ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં માર્કોનિ નામના ઇટાલીઅન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ પ્રથમ એક રેડીઓ સેટ બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં ૧૪ માઇલ સુધી કામ લાગે એવું એક યંત્ર શોધી કાઢ્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં આવા યંત્રની મદદથી ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા વચ્ચે સંદેશ મોકલાયા. એમ પ્રચાર થતાં થતાં હાલની સ્થિતિ આવી પહોંચી. ભવિષ્યમાં એક ઘર એવું નહિ રહે કે જ્યાં રેડીઓ ન હોય !

રેડીઓનાં યંત્રોમાં એક મિનિટના ૪૦૦ શબ્દો મોકલી શકાય છે. ઉપરાંત છબીઓ પણ પરદેશ ખતાવી શકાય છે. આ શોધ ‘ટેલીવીઝન’ છે આ શોધથી દૂર દેશાવરમાં બનતા બનાવો આખેલુજ રેડીઓની મદદથી પડદા ઉપર આપણે ઘેર બેઠાં જોઈ શકીશું.

હોટેલોમાં, સીનેમામાં, બાગમાં, અગર ખાનગી ગૃહસ્થાના મકાનોમાં ‘રેડીઓ’ આપણે સાંભળીએ છીએ. દૂર દેશના લોકો આપણી સાથે વાત કરતા હોય એમ આપણને લાગે છે. દૂર દૂરના સમાચાર પણ આપણે સાંભળીએ છીએ. મધુર સંગીતથી આપણું મન ઘડીભર પ્રફુલ્લિત બને છે. અને એ ઘડી મોજની ખાતર પણ રેડીઓ સાંભળવા આપણે ઉત્સુક રહીએ છીએ.

ખીજ દેશોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અને ગામે ગામે રેડીઓના સેટ ગોઠવવામાં આવે છે. બાળકોને ભણાવવામાં, ભાપણો આપવામાં, તાજ સમાચાર આપવામાં, અને મધુર સંગીતથી મન પ્રફુલ્લિત કરાવવામાં એ અણુમોલ સાધન થઈ પડ્યું છે. આપણા દેશમાં પણ હવે તેનો બહોળો ફેલાવો થતો જાય છે.

૬૭. એરોપ્લેન. (હવાઈ વિમાન)

૧. ઉડ્ડયનના પ્રયાસ.

૨. અલૂનોની ખનાવટ.

૩. ઝેપેલીન, અને ઝાફઝેપેલીન.

૪. એરોપ્લેન-હવાઈ વિમાન.

૫. એરોપ્લેનની રચના.

૬. ઉપસંહાર, સાર-અસાર.

વિજ્ઞાનની નવી શોધોમાં એક ચમત્કારી શોધ હવામાં ચાલતી મનવારોની છે. આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓ જોઈ માણસોને પણ ઊડવાની ઇચ્છા થઈ આવી; અને તેને માટે જર્મની, ફ્રાન્સ, અમેરિકા, ઇટાલી અને રશિયાની પ્રજાએ સેંકડો પ્રયત્નો કર્યા છે. છેવટ તેમાં સફળતા પણ મળી છે. અને મુસાફરીના ઉત્તમ સાધન તરીકે વિમાનની ઉપયોગિતા પુરવાર થઈ છે.

જે પ્રમાણે પાણીથી હલકા પદાર્થો પાણીમાં તરે છે, તે પ્રમાણે હવાથી હલકા પદાર્થો હવામાં પણ તરે, એ સિદ્ધાંત ઉપર અલૂનો અને ઝેપેલીનો રચાયાં છે. ગરમ હવા સાધારણ હવા કરતાં હલકી છે. ગરમ હવા ભરી મોન્ટ ગોલ્ફર નામના ભાઈઓએ ૩૫ ફૂટ પહોળું એક ગોળાકાર અલૂન ખનાવી, ૬૦૦૦ ફૂટ ઊંચે ચઢાવ્યું. કોલર્ગેસ વાયુ સાધારણ હવા કરતાં $\frac{1}{5}$ ગણો હલકો છે. શ્રીન નામના અંગ્રેજે એ વાયુ ભરી ૮૦ ફૂટ ઊંચું અલૂન ખનાવી, ૫૦૦ માઈલની સફર કરી. હૈદ્રોજન વાયુ સાધારણ હવા કરતાં $\frac{1}{10}$ ગણો હલકો છે. આર્લ્સ નામના ફ્રેન્ચ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ એ વાયુ ભરી ૩૦૦૦ ફૂટ ઊંચે અલૂન ચઢાવ્યું. સેંટોસ ડ્યુમોંટ નામના એક પુરુષે ફ્રાન્સમાં હવામાં ચાલતી એક મનવાર ખનાવી. તેમાં તેને જય મળ્યો. અને તેથી સારા ભવિષ્ય માટે કંઈક આશા બંધાઈ.

ગરમ હવા ઠંડી પડતાં અલૂન નીચે આવે, કોલર્ગેસ વાયુ ભારે હોવાથી અલૂન વધારે ઊંચે જઈ શકે નહિ; અને હૈદ્રોજન વાયુ સળગી જીંદે એવો હોવાથી અકસ્માતનો ભય વધારે રહે; આમાંથી બચવા માટે અમેરિકામાં ‘હેલિયમ’ નામના હલકા વાયુનો ઉપયોગ થયો. આ દરેક જાતનાં અલૂન પવનની ગતિને આધીન રહેતાં. પવન

અનુકૂળ ન હોય તો ગમે તે દિશામાં બલૂન ધસડાઈ જાય, અને અવાર-નવાર અકસ્માતો પણ થયા કરે.

કાઉન્ટ એપેલીન નામના જર્મન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ ‘એપેલીન’ નામનું એક નવી ઢાળનું વિમાન બનાવ્યું. તે ૪૮૦ ફુટ લાંબું ને ૪૮ ફુટ પહોળું હતું. તે ‘એલ્યુમિનિઅમ’ ધાતુનું બનાવેલું હતું. તેમાં ‘હૈદ્રોજન વાયુ’ ભરવામાં આવ્યો હતો. તેને ધારેલી દિશામાં લઈ જવા માટે પેટ્રોલ એન્જીન મુકવામાં આવ્યું હતું. આ વિમાન માછલીના આકારનું હતું.

ડોક્ટર હ્યુગો એકનર નામના એક જર્મન વિમાનીએ કાઉન્ટ એપેલીનનું અધૂરું કાર્ય પૂરું કર્યું. ‘ગ્રાફ એપેલીન’ નામનું એક મોટું વિમાન તેણે બનાવ્યું. તેની મારફતે ૭૬ મુસાફરોને લઈ જર્મનિથી અમેરિકા સુધી ૧ કલાકના ૭૦ માઈલની ઝડપે તેણે મુસાફરી કરી.

આ સમય દરમિયાન ઈંગ્લાંડની પ્રજાએ પણ હવામાં ઉડવાના ધણા પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ તેમાં તેમને નિષ્ફળતા મળી હતી અને ઘણું નુકસાન પણ વેઠવું પડ્યું હતું.

અમેરિકાના વિલ્ચર રાઈટ અને ઓાવલ રાઈટ નામના સાધકલનું સમારકામ કરતા ભાઈઓએ પક્ષીની રચના ધ્યાનમાં લઈ ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં એક ‘એરોપ્લેન’ બનાવ્યું. તેમણે વિમાનનું સમતોલપણું જાળવી રાખવા માટે પાંખો બનાવી અને આગળ ગતિ કરવા માટે ‘પ્રોપેલર’ ગોઠવ્યું. પક્ષી જેમ પોતાની પાંખોથી હવા કાપી આગળ વધે છે. તેમ એરોપ્લેન, યાંત્રિક મતિથી ફરતા ‘પ્રોપેલર’ના બળ વડે હવા કાપી એરોપ્લેન આગળ ધસે છે. એન્જીનની મદદથી ફરતું ‘પ્રોપેલર’ બંધ થતાં વિમાન નીચે ઉતરે છે. આ વિમાનની મુસાફરી સહીસન્નામત છે, અને ધારેલે સ્થળે જઈ શકાય છે.

આ વિમાનમાં કોઈપણ વાયુ ભરવામાં આવતો નથી. જેમ પક્ષી પોતાની પાંખો વડે હવા કાપી આગળ વધે છે, તેમ આ વિમાન એન્જીનથી ચાલતાં ‘પ્રોપેલર’ના બળ વડે હવા કાપી ઉડે છે

અને આગળ ધસે છે. સૌથી પ્રથમ આની ઝડપ કલાકના ૩૦ માઇલની હતી. આજે ૩૦ વર્ષ પછી ૪૩૭૩ માઇલ નેટલી થઈ છે. અને ભવિષ્યમાં ચોક્કસ આશા બંધાઈ છે કે એક કલાકની એક હજાર માઇલની ઝડપે પૃથ્વી ઉપર ધારેલે સ્થળે તેની મારફતે જઈ શકાશે.

આપણે ઘણી વખત ‘એરોપ્લેન’ને આકાશમાં આપણા માથા ઉપર થઈ પસાર થતાં જોઈએ છીએ. દરેક દેશમાં અગત્યની ને ઝડપી મુસાફરી કરવા માટે તેમજ ટપાલ મોકલવાના સાધન તરીકે હવે તેનો જ ઉપયોગ થાય છે. આ પ્રમાણે એરોપ્લેનોની ઉપયોગિતા ઘણી વધી ગઈ છે. મુસાફરી ત્વરિત અને સરળ બની છે. નવા અન્નણ્યા ભૂપ્રદેશોની શોધો પણ તેની મદદથી સહેલી બની ગઈ છે. પરંતુ સાથે સાથે બીજી પ્રજાઓને રંજાડવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ શરૂ થયો છે. ઝેરી ઝંસ અને ઔષ્ણ ફેંકી, સામાન્ય પ્રજાની પાયમાલી કરવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. આવી ચમત્કારી શોધોનો ઉપયોગ અધમ સ્વાર્થવૃત્તિને પોષવા, બીજી પ્રજા ઉપરનું આધિપત્ય જાળવવા અગર મેળવવા થાય છે એ ઘણું જ દુઃખદાયક છે. વિજ્ઞાનની નવી શોધો જ્યારે વંઠી જશે ત્યારે પૃથ્વીનો પ્રલય થશે.

પ્રકીર્ણ નિબંધો.

૧. સહકારી મંડળી.
૨. દારૂનિષેધ.
૩. ગરિબાઈ-બેકારી.
૪. અર્વાચીન વિગ્રહ યુગ.
૫. વર્તમાન યાંત્રિક યુગ-યંત્રવાદ.

૬૮. સહકારી મંડળી.

૧. સહકાર એટલે શું ? સહકારીની ચોખ્ખતા શી ?
શા માટે અને કઈ બાબતોમાં સહકાર કરવો જરૂરનો ?
૨. સહકારના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો કયા કયા છે ?
(એકતા, સહવર્તન, બ્રાતૃભાવ, કરકસર અને સ્વાશ્રય.)
૩. સહકારીમંડળી એટલે શું ? શા માટે એ મંડળીઓ ઉભી થ
છે ? આવી મંડળી મંડળીઓ કોઈ દેશમાં છે ?
૪. એ મંડળીઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શો હોય છે ?
૫. સહકારી મંડળીઓ હોય તો શા શા લાભ થાય ?
૬. મંડળીના કાર્યકર્તાઓની લાયકાત ઉપર સફળતાનો આધ
૭. આપણા દેશમાં આવી મંડળીઓની જરૂર છે ? સારાં

સહકાર એટલે શું ? સામાન્ય લાભ ઉઠાવવા અને ધારે
હેતુ પાર પાડવા માટે ભેગા મળી વ્યવસ્થિત રીતે કામ કર
નેડાવું તેને સહકાર કહે છે. સહકાર કરવામાં નેડાએલાં મનુષ્યો
એક સાચા નાગરિક તરીકે, ચારિત્ર્યવાળાં પ્રાણી તરીકે, ૨
સરખાપણાના ધોરણ પર પોતાનું આર્થિક કે બીજું હિત સાધ
માટે સ્વેચ્છાથી નેડાય છે.

સહકારના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો એકતા, સહવર્તન, બ્રાતૃભા
કરકસર અને સ્વાશ્રય છે. આ તત્ત્વોનું બરાબર પાલન કરી સહક
સાધવામાં આવે તોજ ઘણા લાભ ઉઠાવી શકાય છે.

સહકાર હંમેશાં રૂડાં કાર્યો કરવામાંજ હોવો જોઈએ. સહકાર
વ્યવહાર પ્રમાણિકપણે ન્યાયવૃત્તિથી સંપૂર્ણ દેખરેખ નીચે થવા જોઈઃ
આ સર્વ હેતુઓ ધ્યાનમાં રાખી, પોતાનું અને પરનું હિત સાધ
માટે જે મંડળી એકત્ર થાય છે તેને સહકારીમંડળી કહે છે.

બીજી રીતે કહીએ તો સહકારીમંડળી એટલે પૈસા પ્ર
કરવાની ઇચ્છાવાળા માણસો એકઠા મળીને વેપાર અથવા બી
કોઈ ઉપયોગી કામકાજ ચલાવવા સારૂ સ્થાપેલી મંડળી; કે જે

કારભાર નિઃસ્વાર્થ રીતે ચલાવવામાં આવે, અને જેનો દરેક સભાસદ જેટલે દરજ્જે મંડળીનો ઉપયોગ કરે, તેટલે દરજ્જે મંડળીથી થતા લાભ મેળવી શકે.

સહકારી મંડળી એ એક વેપારી સંસ્થા છે. તે દાન તરીકે પ્રજા પાસેથી નાણાં મેળવી શકે નહિ; પણ રાજ્ય તરફથી ઉત્તેજન તેમજ ખીજ સગવડની ઇચ્છા રાખી શકે છે. આ સિવાય ખીજ રીતની મદદ સહકારના સત્ય સિદ્ધાન્તોથી વિરુદ્ધ છે. સહકારી મંડળી એ લોક નિયુક્ત સંસ્થા છે, તેનો બધો વ્યવહાર સ્વાશ્રય ને કરકસરના ધોરણે ચલાવાય છે; અને તેથી સામાન્ય હિત સાધી શકાય છે.

સહકારી મંડળી અને લીમીટેડ કંપની એ બેમાં ફરક છે. લીમીટેડ કંપની હરિકાર્મના ધોરણ પર ને મુડીવાળાની બનેલી હોય છે. અને તેમાં મોટે ભાગે ફક્ત નફો મેળવવાનોજ ઉદ્દેશ હોય છે. વળી લીમીટેડ કંપનીમાં ન્યાયવૃત્તિ, પ્રમાણિકતા, ને સાર્વજનિક હિત જળવાતું નથી; જ્યારે સહકારી મંડળીમાં સંપૂર્ણ રીતે સાર્વજનિક હિત જળવાય છે.

સહકારી મંડળીઓની યોજના બહુજ ક્ષાયદાકારક છે. સંગઠન બળથી જે કામ થાય, તેવું એક વ્યક્તિથી નજ બની શકે. દરેક બાબતમાં અન્યોન્યાશ્રયની જરૂર રહે છે. એકત્ર બળથીજ મોટાં કામ ઉપાડી શકાય. વળી તેથી કામમાં કુશળતા આવે, માલ સારો ને સોંધો નીપજવી શકાય, અને જીવનની સગવડ ઉત્તમ રીતે જળવાય.

પરંતુ આપણામાં હળીમળીને સહકારથી કામ કરવાની ટેવ નથી, આપણી સંસ્થાઓમાં નિયમન જળવાતું નથી, નિયમિત તપાસ રહેતી નથી, તેમજ પ્રમાણિકપણે ન્યાયવૃત્તિથી કામ કરવાની ભાવના પણ હોતી નથી. આ કારણથી ધાર્યું પરિણામ આવતું નથી, અને સહકારનું ધોરણ વેરઝેરનું કારણ થઈ પડે છે. નાતોમાં અને પંચોનાં બંધારણમાં આપણે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ.

સહકારી મંડળીના કાર્યકર્તાઓ બાહોશ, અનુભવી, ધારાધારણના સંપૂર્ણ અભ્યાસક, અને શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાન ચૂંટાવા જોઈએ; સંસ્થાનો કારભાર ઉઘાડો રહેવો જોઈએ; સંપૂર્ણ નિયમન હોવું જોઈએ; અને તપાસણી ચાલુ રહેવી જોઈએ. સભ્યોના સહકારથી કરવામાં આવતો કારભાર મોટે ભાગે નિષ્ફળ જતો નથી.

સહકારને ધોરણે મોટાં કામ કરી દુનીઆના ઘણા દેશો આગળ વધ્યા છે, અને સમૃદ્ધ બન્યા છે; તેજ પ્રમાણે રથળ, સમય, અને પ્રજાનો વિચાર કરી, આપણા દેશમાં ક્ષોકતંત્રથી ચાલતી સહકારી હીલચાલ શરૂ થાય; તોજ હિન્દની ગરિઆઈ ટળે, ખેતી વગેરે ધંધા આપ્તા બને, અને દેશ સમૃદ્ધ થાય.

૬૯. દાડ્ડનિષેધ.

૧. ચાલુ પરિસ્થિતિ-દાડ્ડનો પ્રચાર.

૧. કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરોમાં.
૨. ગરીબ કારીગરોમાં, અને કેટલીક હલકી કોમોમાં.
૩. મોજશોખને ખાતર કેટલાક ગૃહસ્થ કુટુંબોમાં.

૨. દાડ્ડની જરૂરિઆત શા કારણે ઉભી થઈ?

૧. મગજને તાજગી આપવા-લહેજતદાર પીણા તરીકે,
૨. દુઃખમાં આશ્વાસન મેળવવા અને દીલનાં દુઃખો ઓછાં કરવા.
૩. કામમાં સ્ફૂર્તિ લાવવા-મસ્ત આનંદ અનુભવવા.

૩. દાડ્ડથી થતા ગેરફાયદા

૧. પૈસાની હાનિ-આર્થિક સ્થિતિ નબળી.
૨. સ્વાર્થની વૃદ્ધિ.
૩. તન, મનની ખરાબી-ઇદ્રિયો શિથિલ-સંયમવૃત્તિનો નાશ.
૪. દેશની નિર્બળતા ને નાશ-ગુજરાનના સાંસા-કુટુંબની પાયમાલી.

૪. દાડ્ડનિષેધને માટે થતા ચાલુ પ્રયત્નો.

- ૧ મહાત્મા ગાંધીજીનો ચાલુ રચનાત્મક કાર્યક્રમ.
- ૨ મહાસભાના પ્રયત્નો-કોંગ્રેસ સરકારે કરેલી શુભ શરૂઆત.

૩ મદ્રાસ ઇલાકામાં સાલેમ જલ્લામાં મળેલી સફળતા.
મુંબઈ ઇલાકામાં અમદાવાદ ને બારડોલીમાં શરૂઆત.

૫. ઉપસંહાર-અટકાવવાના ઉપાયો.

- ૧ રાજ્યના કાયદા-ઉત્પત્તિ ઉપર અંકુશ
- ૨ સમાજના અભિપ્રાયોની અસર-પ્રચાર કાર્ય
- ૩ શરીર અને મનનો સંયમ કેળવવાની અગત્ય.

૭૦. ગરિબાઈ-બેકારી*

૧. ચાલુ પરિસ્થિતિ.

૧. ભિખારીઓનાં ચીથરેહાલ ટોળાં, અને જમણુવાર થઈ રહ્યા પછી:
એંટું ખાવા માટે થતી પડાપડી, એ શું બતાવે છે ?
હિંદમાં કેટલાએ લોકોને ટંક પુરતું પણ ખાવાનું મલતું નથી.
૨. હિંદના પૈસાદારો પશુ-પક્ષીને જવાડે છે અને મનુષ્યોને મરવા દે છે.
૩. ભૂખ્યે પેટે બ્રહ્મોપદેશ શા કામનો ? ભૂખ્યાં માનવોને સુધારા શા ?

૨. ગરિબાઈનાં દુઃખો

૧. સમાજમાં ગરીબાઈ એ ગુન્હો છે-સર્વે કોઈ પજવે છે, ને દંડે છે.
૨. હિંદમાં ચોરી, લૂંટ ગરિબાઈને કારણે છે, બીજા દેશની પેઠે વેપાર નથી. આમ એક દુઃખમાંથી અનેક દુઃખ ભોગવે છે, અને ન કરવાનાં કામ જાણવા છતાં ગરિબાઈને લીધે કરવાં પડે છે.
૩. બહાલાં સંતાનો વેચવાં પડે છે, ચારિત્ર્ય વેચતું પડે છે, અને ગુલામી સ્વીકારવી પડે છે.
૪. વ્યાજખાઉ-રાક્ષસોના પંજમાં સપડાઈ જવાય છે. અને રાજના ને ગૃહસ્થના ખર્ચપરમાં ગૃહજીવન બરબાદ થઈ જાય છે.

૩. ગરિબાઈ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણ.

૧. પ્રજાએ સ્વદેશી ધર્મ છોડયો-હુન્નર, કારીગરીનો નાશ-બેકારી.
૨. ચંત્રવાદ વધ્યો-ધંધા રોજગાર ક્ષીટી ગયા, ગુલામી વધી, લોક આજીવન થયા. મુડીવાદી મજબુત થયા. અર્થસંચય થયો.
૩. પરદેશીઓના આક્રમણથી લોકો ધંધા વગરના થયા.
૪. નિઃસ્પૃહી સરકાર જવાબદાર છે. ઇંગ્લાંડમાં ગરીબોનું પોષણ

સરકાર કરે છે, જ્યારે હિંદમાં ભીખ માગી-ભટકી પેટ ભરવું પડે છે.
૫. કારીગરી ગદ્ય-હુહાર, મોચી, વણકર, રંગરેજ, કુભાર વગેરેના
હસ્ત ઉદ્યોગ ગયા-સાવરણી, સુપડું, ખાંડળીઓ, ઘંટી ને ચૂલો
એ પણ જવા બેઠાં.

૪. ગરિબાઈથી થતાં નુકસાન.

૧. વ્યક્તિત્વ નાશ પામે છે-દેશ નિરાધાર-નિરાશ્રિત-ગુલામ બને છે.
૨. ચોરી, લૂંટ, અધર્મ-અનીતિ, દગો-પ્રપંચ, ને પાતક કર્મ વધે છે.
૩. પ્રજા પ્રારબ્ધવાદી, નિકુદ્ધમી, ગુલામીમાંજ સુખ માનનારી, આળસુ,
નિકત્સાહી, નિસ્તેજ, કાયર, ભીરૂ અને પશુતુલ્ય બને છે.
૪. ગરિબાઈ એ પ્રગતિને રોધક અને દેશોન્નતિમાં કંટક રૂપ છે.

૫. ગરિબાઈ દૂર કરવાના ઉપાય.

૧. સ્વદેશી ધર્મનો અંગીકાર-પોતાને જરૂરની ચીજો પોતેજ તૈયાર
કરવી અગર પોતાના ગરીબ ભાઈઓનીજ લેવી.
૨. યંત્રવાદનો નાશ.
૩. સરકારની ફરજ-વીમાની યોજના, હસ્ત ઉદ્યોગો-ગૃહ ઉદ્યોગોની
ખીલવટ. સરકારની કોઈ ધંધો આપવાની અગર પોષણ કરવાની ફરજ.
૪. ગરીબોમાં ઐક્ય, રનેહ અને સમાનતાનું વાતાવરણ સરજવું જોઈએ.

૬. ઉપસંહાર.

૧. ગરિબાઈ જીવનને શાપરૂપ છે.
૨. ગરિબાઈ એ રોગ છે, એ વ્યાપક થાય તો મોંઘા ભોગ આપ્યે
પણ છૂટકો ન થાય. ભૂખ્યો શું પાપ ન કરે? ક્રાંતિકાળ નજીક
આવે, જગતની આર્થિક ખીન જવાબદાર અવ્યવસ્થાને જડભૂળથી
ઉખેડી નાંખે, અને દેશનાં નવાં ધડતર ધડાય.
૩. ગરિબાઈ રૂપી કાળી જમીનમાંજ મહાપુરુષો પ્રગટ થાય છે.
૪. ગરીબોની સેવા કરનારે ગરિબાઈ સ્વીકારવીજ જોઈએ.

૭૧. અર્વાચીન વિગ્રહ-યુગ.

૧. યુદ્ધોની ઉત્પત્તિ.

- અ. તકરારનું સમાધાન ન્યાયસર, નિષ્પક્ષપાતી ન થાય, ત્યારે પશુ-
બળનો ઉપયોગ થાય ને બળવાનના પક્ષમાં ન્યાય ભય.
બ. પશુબળના ઉપયોગમાં સત્યાસત્યનો નિર્ણય ન થાય. બળવાન
નિર્બળને ખાઇ ભય-રાબઝોની લડાઇ ને પ્રભનો મરો.
ક. આધુનિક વિનાશક વિગ્રહોની ઉત્પત્તિ-ખોટી મહત્વાકાંક્ષા.

૨. આધુનિક યુદ્ધ સામગ્રી-વિજ્ઞાનનો દુરુપયોગ.

- અ. ટ્રેન્કો, મશીનગનો, ઝેરીગેસ, બોમ્બ, વગેરે.
બ. લડાઈની મનવારો, સખમરીનો, એરશીપો, વગેરે.
ક. લડાઈનાં જહાજો, તોપો, વગેરે.

૩. લડાઈથી થતાં ગુન્સાન.

- અ. માણસો અને પૈસાની થતી ખુવારી-નિરાધાર બનતાં કુટુંબો.
બ. દેશની મિલકતનો નાશ-હાનિ વર્ષની મહેનત ખરબાદ.
ક. પ્રભની શક્તિનો દુરુપયોગ. સામાન્ય પ્રભને માથે પડતો બોજો.
ઢ. જીતેલા પણ હારેલાજ અને છે. પરાશ્રયી અને છે.
ઈ. સંસ્કૃતિનો નાશ, હુન્નર ઉદ્યોગોનો નાશ, ધંધા હાલહવાલ, બેકારી
ને ગરિબાઈની વૃદ્ધિ.
ફ. શત્રુ સરંભ ઉત્પન્ન કરતા માણસોનો, સૈનિકોનો, સૈનિકાની
સગવડ ભળવનાર માણસોનો, અને તેને લગતા થતા ખર્ચનો
પ્રભ ઉપર પડતો બોજો.

૪. લડાઈ અંધ કરવાના ઉપાયો.

- અ. લવાહીપંચનો સ્વીકાર-પ્રભના પ્રતિનિધિથી બનેલી એક સામાન્ય
કોર્ટની યોજના.
બ. સ્વાશ્રયી ભાવનાનો પ્રચાર-છીનવી લેવાની વૃત્તિનો નાશ.
ક. ગઈ ગુજરી ભૂલી જવી-ચાહુ દાવાનો નિકાલ.
ઢ. યુદ્ધોથી થતાં અનિષ્ટોનો પ્રચાર-વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાની ખીલવટ.

૫. ઉપસંહાર.

- અ. લડાઈથી થતા ક્ષયદાનો વિચાર.

૧. પ્રબળમાં આવતી ભગૃતિ. ૨. બળ વાપરવાથી થતી જલદી કાર્ય-
સિદ્ધિ. ૩. શૌર્યની ખીલવટ. ૪. સંપબળની વૃદ્ધિ.
પણ થોડા લાભ માટે મોટો સંહાર એ અધર્મ છે.

- બ. લીંગ ઓવ નેશન્સની મુખ્ય દ્રવ્યે.
ક. વિશ્વશાંતિ ચાહનારાઓને અપીલ.
ડ. સત્ય અને અહિંસાનો પ્રચાર.

૭૨. વર્તમાન યાંત્રિક યુગ-ચંત્રવાદ.

૧. ચાલુ પરિસ્થિતિ.

અ. યાંત્રિકબળનો ઉપયોગ ને વિસ્તાર-જીવન વ્યવહારમાં.

૧. હવા, પાણી, ને ખોરાક મેળવવામાં. ૨. શરીર સંરક્ષણની
ચીજો બનાવવામાં કપડાં વગેરે. ૩. વિદ્યાને સંગ્રહી રાખવામાં
અને જ્ઞાનપ્રચારમાં. ૪. ખેતીના ધંધામાં. ૫. મુસાફરીનાં સાધન
તરીકે. ૬. મોજશોખને વિલાસની ચીજો બનાવવામાં અને
મુખસંગવડ મેળવવામાં.

બ. લરાઈમાં યાંત્રિકબળનો ઉપયોગ.

ક. દેશની વ્યવસ્થા બળવવામાં.

૨. યાંત્રિકબળથી થતા લાભ.

અ. પ્રબળની મહેનત બચે છે. જથ્થાબંધ થતું માલનું ઉત્પન્ન.

બ. જીવનને જરૂરની ચીજો સોંધી, સારી મળી શકે છે.

ક. લક્ષ્મીવાળા અને સત્તાવાળા ધણી લાભ હઠાવે છે.

ડ. થોડા ખર્ચે અને થોડાં સાધને રાખ્યસત્તા ટકાવી રાખી શકાય છે.

૩. ચંત્રોથી થતાં નુકસાન.

અ. ગુલામી ગરીબાઈને બેકારી વધતી જાય છે.

બ. પ્રબળ નિરાધાર, કંગાલ, અને નિરુદ્ધમી બનતી જાય છે.

ક. હિંમતીયના ભેદ વધતા જાય છે-મુડીવાદ ને મજ્જુરવાદ.

ડ. મોજશોખને વિલાસ વધતાં જાય છે.

ઈ. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય હણાય છે.

૪. હાથબળથી ચાલતાં દેશી ચંત્રો-ઓળરો ઉપયોગ.

અ. ગૃહજીવનને લગતાં-સાવરણી, ખાંડણીઓ, ચૂલો, સુપકું, ને ધંટી.

બ. કાપડની ઉત્પત્તિને લગતાં-ચરખો, પીંજણ, રેંટીઓ, સાળ, વગેરે.

ક. ખેતીના ધંધાને લગતાં-હળ, દંતાળ, તરફેણ, દાતરકું, કુહાડી. કોદાળી, પાવડો, વગેરે.

ડ. કારીગરીને લગતાં-કુંભાર, સુતાર, લુહાર, મોચી, દરજી, વગેરે ધંધાધારી લોકોમાં વપરાતાં ઓળરો.

ઈ. પરચુરણ-ધાણી, વલોણું, કોણું વગેરે.

૫. ઉપસંહાર-સમાલોચના.

અ. હાથબળનાં ઓળરો વાપરવામાં રહેલી પવિત્રતા-અને ઉત્પન્ન થએલા માલમાં રહેતી તાકાદ.

બ. સ્વતંત્ર, અને સ્વાશ્રયી જીવન-એક ગામ એટલે નાનું સરખું રાજ્ય.

ક. યાંત્રિક બળથી આપણા દેશને થએલું નુકસાન, નત મહેનત ગઈ, તન્દુરસ્તી ગઈ, ગૃહ ઉઘોંગોનો વિનાશ થયો, સ્વદેશી ભાવના નાશ પામી ૧ અને દેશ પાયમાલ થયો.

ડ. ગ્રામજીવન સ્વતંત્ર હતાં તે પરાધીન બન્યાં.

લેખનપ્રવેશ.

વિભાગ ત્રીજો—વિચારકણિકા.

: ૧ :

: કેળવણી અને શિક્ષણ :

૧. કેળવણી.

“ માણસ બદ્ધ છે, અજ્ઞાન છે, કુવાસનાઓથી ઘેરાએલો છે, પરિસ્થિતિથી જકડાએલો છે; તેથી તેનો આત્મા દબાઈ ગયો છે. વિકાસને માટે તેને અવકાશ નથી મળતો. આ બધાં બંધનોથી જે મુક્ત કરે તેજ સાચી કેળવણી. શરીરને રોગ અને દુર્બળતાથી મુક્ત કરે; બુદ્ધિને અજ્ઞાન અને ખોટા વિચારથી મુક્ત કરે; હાથ પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને જડતામાંથી મુક્ત કરે; મનને લાલચ, ભય, અને ભ્રુદ્ર સ્વાર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે; આખા માણસને પ્રાકૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય ઔદિક, વગેરે સર્વ દાસ્યોમાંથી મુક્ત કરે; રસવૃત્તિને વિલાસમાંથી મુક્ત કરે; શક્તિને મદમાંથી મુક્ત કરે; આત્માને કૃપણતા કે અહંકારના પંજમાંથી મુક્ત કરે; તેજ વિદ્યા—તેજ કેળવણી.”

—કાકા કાલેલકર.

૨. સ્ત્રીકેળવણી.

“ આપણી સ્ત્રીઓને આપણે ગૃહદેવતા કહીએ છીએ. આખા દુનિયાની સ્થિતિનો આધાર તેના ઉપર છે. કુટુંબને એક વલણ લમાડી આપવું, તેને ઊંચી સ્થિતિએ ચઢાવવું, કે રસાતાળમાં નાખવું એ સર્વાંશ તેના હાથમાં છે.”

—કાકા કાલેલકર.

“ ભણેલી સ્ત્રી સહાય રૂપે આપણા બળમાં વધારો કરે છે; ભણેલી સ્ત્રી પરમ મિત્ર રૂપે સુખદુઃખની વાતો કરવાની લહેજત વધારે છે, ને દુઃખ દૂર કરે છે; ભણેલી સ્ત્રી પ્રિય રૂપે રસ ભર્યું સુખ વધારે આપ્યા કરે છે; જ્યાં રાજા અને પ્રધાન બંને ભણેલા અને સુધડ હોય, ત્યાં રાજાના ઉત્કર્ષ વિષે પૂછવાનુંજ શું ? ”—કવિ નર્મદ.

“સ્ત્રી કેળવણીમાં પણ ધર્મશિક્ષણ બહુ અગત્યનું છે. કન્યાઓ શાળા છોડે ત્યારે ફેશનદાર રમણીઓ નહિ, પણ સુશીલ સત્તારીઓ નીવડે, અને તેમનો મોહ ટાપટીપ કરવામાં નહિ, પણ તેમના ઉચ્ચ ગુણો ખીલવવામાં રહેશે હોય, એવું જોવાને હું ઘણો ઉત્સુક છું.”

—નેપોલિયન.

૩. શિક્ષણ.

“ જે શિક્ષણ મનુષ્યને સાર્વજનિક અને પોતાનાં, શાંતિ સંબંધી અને યુદ્ધ સંબંધી — એ સઘળાં કાર્યો પ્રમાણિકપણે, કુશળતાપૂર્વક અને ઉત્તમ રીતે કરવાને લાયક બનાવે છે; તેજ શિક્ષણને હું સંપૂર્ણ અને ઉત્તમ કહું છું. ”

—મિલ્ટન.

“ કોઈ અસાધારણ પ્રસંગે આપણે કેવા નીવડીશું, તેનો આધાર ઘણું કરીને આપણે અત્યારે કેવા છીએ તે ઉપરજ રહે છે; અને આપણે અત્યારે જેવા છીએ, તે પણ આપણા પ્રથમના આત્મ-શિક્ષણનુંજ પરિણામ છે. ”

—એચ. પી. લિડન.

“ પ્રત્યેક ધંધામાં ઉત્તમતા અને સફળતા મેળવવાનો સુરક્ષિત માર્ગ ઉચિત પૂર્વ શિક્ષણ, કળા શીખવાનો અંતપૂર્વક ઉદ્યોગ, અને તેનો ઉપયોગ કરવા માટે શ્રેવાએક્ષે શ્રમ એ છે. ”—એડવર્ડ એવરેટ.

“ શિક્ષણને મજબુત રીતે પકડી રહેજો; જવા દેશો નહિ, કારણકે તે તમારું જીવન છે. ”

—સોલોમન.

૪. સહશિક્ષણ.

“ છોકરા અને છોકરીઓ સાથે ભણે એ સવાલ બહુજ મહત્વનો છે. આ વિષય આપણને જેમ ગંભીર લાગે છે, તેમ

યુરોપીઅન લોકોને પણ ગંભીર લાગે છે. સહશિક્ષણના હિમાયતી અને પૃથક્ શિક્ષણના હિમાયતી બંનેનો ઉદ્દેશ સામાજિક નીતિ સુધરે એજ છે.”

—કાકા કાલેલકર.

“બ્રહ્મચર્યના દોષો સહશિક્ષણની સંસ્થાઓમાંજ થાય છે એવું નથી. કેવળ છોકરા કે કેવળ છોકરીઓની સંસ્થાઓમાં પણ થાય છે; અને કુટુંબ વચ્ચે પણ થાય છે.”—કિશોરલાલ મશરૂવાળા.

“પાઠશાળામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓ શિક્ષકની દેખરેખ નીચે ભણે એમાં કશો વાંધો નથી, પણ છોકરા અને છોકરીઓનું જીવન એાતપ્રોત થઈ જાય એમાં જોખમ રહેલું છે. ભિન્ન કુટુંબ અને ભિન્ન સંસ્કારોમાં ઉછરેલાં છોકરા-છોકરીઓનું જીવન એાતપ્રોત નજ કરવું જોઈએ. યુવાવસ્થામાં છોકરાઓ અને છોકરીઓની વૃત્તિ એાતપ્રોત થવા તરફ સ્વાભાવિક રીતે હોય છે. તે સમયે સાથે રમવું, વિનોદ કરવો, પ્રેમ કલહ કરવો, વસ્તુઓ પરસ્પરને ભેટ કરવી, વગેરે વસ્તુતઃ નિર્દોષ બાબતોની પણ છૂટ ન આપવી જોઈએ.”

—કાકા કાલેલકર.

૫. ઔદ્યોગિક શિક્ષણ.

“ધંધાના શિક્ષણનો આરંભ બાળપણથીજ થવો જોઈએ. અને દરેક કુમાર અને કુમારીને મંદિરે એકાદ એ ધંધા શીખવવાની જવાબદારી લઈ, એ શીખવા ઇચ્છનારનેજ ભણવા નોતરવા જોઈએ.”

—કિશોરલાલ મશરૂવાળા.

“અત્યારે કેળવણી ક્રિયારહિત જ્ઞાન આપી રહી છે; એ પાછી જ્ઞાનરહિત ક્રિયા ન આપે માટેજ સમન્વય આવશ્યક છે, કે કેળવણી વ્યક્તિમાં સંસ્કાર પૂરે; અને છતાં સમષ્ટિને ન ભૂલે. સ્વેચ્છાચાર એ જોમ સંસ્કાર નથી, તેમ જ્ઞાનહીન ક્રિયા એ વિદ્યા નથી.” —ધૂમકેતુ.

૬. માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ

“માતૃભાષા માટેનો અનાદર એ આપણો જીના કાળનો રોગ જણાય છે. આપણી પોતાની ભાષા આપણને હંમેશાં પંચુજ લાગેલી

છે. એ સ્વભાષા પ્રત્યેનો અનાદર આત્મવિશ્વાસને અભાવેજ ઉત્પન્ન થયો છે. જેમ ગુલામીના સ્વીકારના મૂળમાં સ્વાભિમાન અને આત્મ-વિશ્વાસની ઉણપ રહેલી છે, તેમજ પરભાષા માટેના મોહમાં પણ એ છે.”

—કિશોરલાલ મશરૂવાળા.

“ માતૃભાષા એ શિક્ષણક્ષેત્રમાં એક ચાળણી છે, જે વસ્તુ માતૃભાષાદ્વારા ન આપી શકાય તે બીજા રૂપમાં સમાજ હજમ કરી નજ શકે...એ ચાળણી પહેલેથી આપણે વાપરી હોત તો ગયાં સો વર્ષમાં દેશનું જે અધઃપતન થયું તે નજ થાત. ”—કાકા કાલેલકર.

“ જે હિન્દી માયાપો પોતાનાં બાળકોને અચપણથીજ અંગ્રેજી બોલતાં કરી મૂકે છે, તેઓ તેમનો અને દેશનો દ્રાહ કરે છે. મેં એમ પણ માન્યું છે, કે આથી બાળકો પોતાના દેશના ધાર્મિક અને સામાજિક વારસાથી વંચિત રહે છે, અને તેટલે અંશે દેશની તેમજ જગતની સેવા કરવા ઓછા લાયક બને છે. ” —ગાંધીજી.

૭. વિશુદ્ધ વાણી.

“ સામાના મુખમાંથી કડવાં વચન નીકળતાં અટકાવવાં હોય તો તેના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળતા પહેલાંજ તમારાં મીઠાં વચનથી તેનું મુખ મીઠું બનાવી દો. ” —શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ જો કોઈની કડવી વાત સાંભળવી ન ગમતી હોય તો તમે પણ તમારી જીભ કડવી ન થવા દેતા. ”—શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ કોયલ નવ દે કોઈને, હરે ન કોનું કાગ;
મીઠા વચનથી સર્વનો, લે કોયલ અનુરાગ. ”

—દલપતરામ.

“ શબ્દે માર્યાં મરે ગયા, શબ્દે છોડ્યા રાજ,
જે નર શબ્દ પીછાણીઆ તાકા સરીઆ કાજ. ”

—કબીર.

“ દરેક માણસને તમારા કાન આપજો, પણ થોડાનેજ તમારી જીભ આપજો. ”

—શેક્સપિયર.

“ જોલવું એ રૂપા જેવું કીમતી છે, તો મૌન સેવવું એ સોના જેવું કીમતી છે. ”
— દ્રેન્થ.

૮. આદર્શશાળા.

“ શારદાના મંદિરમાં સર્વોચ્ચ કળા હોય, કળાને નામે વિલસતી વિલાસિતા નહિ. શારદાના ભવનમાં પ્રેમનું વાતાવરણ હોય, માત્ર સૌન્દર્યનું મોહન ન હોય. શારદાના ઉપવનમાં પ્રાણનું સ્ફુરણ હોય, નિરાશાના નિઃશ્વાસ ન હોય. શારદાની લતાકુંજમાં વિશ્વપ્રેમનું સંગીત હોય, પરસ્પર અનુનયનું કલકૂળિત ન હોય. શારદાના વિહારમાં સ્વતંત્રતાનાં ધીરોદાત્ત પગલાં હોય, ઉદ્દેશવિહીન અને સ્ખલનશીલ પદક્રમ ન હોય. શારદાના પીઠમાં અભ્યસનો પ્રવાહ હોય, વિપયરસનો ઉન્માદ ન હોય. ”
— કાકા કાલેલકર.

૯. શિસ્તપાલન.

“ દરેક માણસને બહુ જાપતામાં રાખી બહુજ સારી રીતે યંત્રવત્ અનાવવામાં આવે તો વ્યક્તિત્વનું નિકંદન નીકળી જાય; અને તેના સંકુચિત મગજમાં ગમે તેટલી વિદ્યા ભરવામાં આવે તો પણ કંઈ સાઈ ફલદાયી પરિણામ આવી શકેજ નહિ. માટે “ ઠીસી-પ્લીન ”માં પણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય માટે પુરેપુરો અવકાશ જોઈએ. ”
— કનૈયાલાલ મુનશી.

૧૦. નાટકશાળા.

“ નાટકશાળા એ સુધારાની નિશાની છે. જે દેશનાં નાટકો સુઘડ, સુરસ, અને સૂક્ષ્મ વિચારથી ભરેલાં, તે દેશના લોક પણ સુઘડ, સુરસ, અને સૂક્ષ્મવિચાર કરવાની સ્થિતિએ પહોંચેલા છે. ”

“ નાટકશાળા એ સર્વોત્તમ શિક્ષાગુરુ ગણાય છે. પાઠશાળા કે પુસ્તકાલયથી પણ એની સત્તાને પહોંચી શકાતું નથી. લોકનાં જ્ઞાન, નીતિ ને વિચાર ઉપર નાટકશાળાને દારે જેટલી અસર કરી શકાય છે, તેટલી કોઈપણ બીજે રસ્તે કરવી એ અશક્ય છે. ”

“ દેશને સુરસિક, શરવીર કે કૂચ્ચ અને બાયલો કરવો એ

નાટકશાળાના વ્યંગ પણ સફળતમ બોધની ઉપરજ બહુધા આધાર રાખે છે.”

“નાટકશાળા એ સુધારા કે કુધારાનું એક મહા જબરદસ્ત હથિયાર છે.”

“રસ, જે કાવ્ય નાટકનું લક્ષણ તે જોણે છોડ્યું તે કાવ્યનાટકે તો પોતાનો સ્વધર્મજ છોડ્યો, અને તેમ થયું તે કશા કામનું રહ્યું નહિ. સુબોધ એ સારા નાટકનું સ્વાભાવિક રૂપ છે, પણ તેનો ઉદ્દેશ નહિ.”

“શુદ્ધ અને ઊંચા રસમાં સ્વાભાવિકપણેજ સારો બોધ સમા-
એલો છે, પણ તે બોધન રૂપે નહિ. અને બોધન રૂપે નથી તે માટેજ તે વધારે અસરકારક છે.”

— નવલરામ.

૧૧. જીવનચરિત્ર.

“મહાપુરુષનાં જીવનચરિત્રો આપણને એવું સ્મરણ કરાવે છે, કે આપણે પોતે પણ આપણાં જીવન ઉચ્ચ કરવાને અને સમયની રેતી ઉપર આપણાં પગલાંની અમર છાપ મૂકી જવાને શક્તિમાન છીએ.

— લૅંગ ફેલો.

“મેં જે જે વસ્તુ જોઈ છે, અને સાંભળી છે, તે સર્વના અંશ મારામાં દાખલ થયા છે.”

— ટેનિસન.

“જગતમાં થઈ ગએલા મહાત્માઓ કાંઈ અસાધારણ મગજ શક્તિને લીધે મહાપુરુષ બન્યા ન હોતા; પણ મગજ શક્તિનો મુખ્ય મુદ્દા પાછળ સદુપયોગ કરી ન્યાય અને સત્યના મહાન સિદ્ધાંતો સમજી શકવાથી તથા એ સમજણને અનુસરી શકવાથી બન્યા હતા.” (?)

“ઉત્તમ જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું ખાસ દર્પણ છે. અરીસા વડે પોતાના ચહેરામાં માત્ર જણાતાંજ મનુષ્ય તેને કાઢી નાખી કાંતિ વધારવા મથે છે; તેમ ઉત્તમ ચરિત્ર રૂપી સ્વચ્છ આરસી વડે પોતાના ગુણદોષ જોઈ-સમજીને મનુષ્ય દોષો ટાળવા અને ગુણો ખીલવવા જત્રત થાય છે. આમ ઉપદેશથી જે કામ નથી થતું તે કામ રૂડાં જીવનચરિત્રથી સહેજે પાર પાડે છે.” — (?)

૧૨. એકાગ્રતા

“ સધળા મહાપુરુષોની મહત્તા, સફળતા અને કીર્તિનું મુખ્ય રહસ્ય એજ છે કે, પોતાની સધળી શક્તિઓને તેઓ એકજ આખત પર એકાગ્ર-એકકી કરતા તથા વાપરતા અને પોતાના લક્ષ્ય સિવાયની બીજી દરેક આખત પોતાના મગજમાંથી હાંકી કાઢતા. ” (?)

“ આ દુંકા માનવજીવનમાં જેને કાંઈ પણ અગત્યનું કાર્ય કરવું હોય તેણે પોતાની સર્વ શક્તિઓ વડે એવી એકાગ્રતાપૂર્વક કામ કરવું જોઈએ કે જેથી મોજશોખ માટે જન્મેલા આળસુ માણસોને તો તે ગાંડા જેવોજ લાગે !

— (?) —

: ૨ :

: જીવનના પાયા :

૧૩. જીવનનાં ઘડતર.

“ મોટાઈનું માપ ધન ઉપર નથી, પણ હૃદય ઉપર છે, અને વૃદ્ધપણનો આધાર વર્ષો ઉપર નથી પણ અક્ષલ ઉપર છે. ”

— શેખસાદી કૃત ગુલિસ્તાન.

“ ઝળકતી કારકીર્દિવાળા તરુણના શબ્દકોષમાં નિષ્ફળતા જેવો કોઈ શબ્દજ હોતો નથી. ”

— બલ્લર.

“ નિરંતર આગળ વધવાની ટેવ અને શ્રદ્ધા, એ સધળી મુશ્કેલીઓને હંકારી નાખે છે. ”

— જેરેમી કોલીઅર.

“ ઘણા માણસોની મહત્તાનું કારણ તેમની પ્રચંડ મુશ્કેલીઓ હોય છે. ”

— ઈમર્સન.

“ જેમ પુષ્પોને કચરી નાખવાથી તેમાંથી વિશેષ સુગંધ નીકળે છે, તેમ વિધ્નોથી અધિકાધિક કલ્યાણ થાય છે. ”

— રોજર્સ.

“ ચંદનનાં વૃક્ષો જ્યારે ઊગે છે ત્યારે તે પોતાની આસપાસ સુગંધ ફેલાવતાં નથી; પરંતુ જ્યારે તેમને છુંદી કાપી નાંખવામાં આવે છે, ત્યારે તે ચોતરફ પોતાની સુવાસ ફેલાવે છે. ” — ગોલ્ડસ્મિથ.

“ મનુષ્યને આંતરિક અને બાહ્ય વિદ્યો જોમ આધક સહન કરવાં પડે છે, તેમ તેનું જીવન અધિક મહત્વનું અને વિશેષ પ્રોત્સાહક અને છે. ” — હૌરેશ બુશનેલ.

“ સુવર્ણની કસોટી અગ્નિમાં થાય છે અને માણસની કસોટી સંકટના સમયે થાય છે. ” — સિરાચ.

૧૪. જીવન સાફલ્ય.

“ તક આવે તેને તત્પરતાપૂર્વક ગ્રહણ કરી લેવી એ જીવન સાફલ્યની ચાવી છે. ” — ડીઝરાયેલી.

“ ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુઓ, મનુષ્યની નજીકમાં નજીક તેના પગ પાસેજ પડેલી હોય છે. ” — આર. એમ. મીન્સ.

“ જે માણસ તકનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી તેને તે શું કામની છે ? ” — જ્યોર્જ ઇલિયટ.

“ બાલ્યાવસ્થામાંજ મહાનકાર્ય વિષે વિચાર અને નિશ્ચય થઈ શકે છે, અને તરુણવસ્થામાં કાર્યનો પ્રારંભ થાય છે; પરંતુ ખરો વખત વહી ગયા પછી, અને સામર્થ્ય નષ્ટ થયા પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવનક્રમ ફેરવી શકાવો મુશ્કેલ છે. ” — બ્રાઉનિંગ.

“ પવન વાય છે તે અટકી જાય ત્યાંસુધી જે હાથ જોડીને બેસીજ રહે છે, અને જે ચપળતાથી વાવેતર નથી કરતો, તથા જે આકાશ સામે જોઈને વાદળોનેજ તપાસ્યા કરે છે તેવા ખેડૂતને કદી પણ લણવાનો સમય પ્રાપ્ત થતો નથી. ” — હેલન. હન્ટ. જક્સન.

ચાર વસ્તુઓ ગએલી પાછી આવતી નથી:—

(૧) બોલાએલા શબ્દો, (૨) ગએલું જીવન, (૩) ફેંકેલું બાણ, અને (૪) હાથમાંથી ગએલી તક. (?)

સુખ સંપત્તિ ફિર બી મિત્રે, નહિ જોખન ઓર જન;

સમજો એ સંસારમ્, એક જનમ ઇન્સાન.—કબીર.

“ જે સ્વામી બનવાને ઉતાવળ કરે છે, તે ગુલામ બની જવાનો સંભવ વધારે છે. ” — એરિસન. સ્વેટ. માર્ડન.

૧૫. સંયમ-મનોનિગ્રહ.

“ જે વિદ્વાન સંયમી નથી તે આંધળો મશાલચી છે; કેમકે તે અન્યને માર્ગ બતાવે છે, પરંતુ તેને પોતાને માર્ગ જડતો નથી. ”

— શેખશાદી-ગુલિસ્તાન.

“ ચારિત્ર્યનું અળ એ વસ્તુઓનું બનેલું છે; ઇચ્છાશક્તિ અને મનોનિગ્રહ. એટલા માટે તેના અસ્તિત્વને સાર એ વસ્તુઓની આવશ્યકતા છે; મનશ્ચુત લાગણીઓ, અને તેને અંકુશમાં રાખવાની પ્રબળ શક્તિ. ”

— એફ. ડબ્લ્યુ. રોબર્ટસન.

“ આત્મમાન, આત્મજ્ઞાન, અને આત્મસંયમ, માત્ર એ ત્રણ દ્વારાજ આપણને સર્વોપરિ સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે. ” — ટેનિસન.

“ માણસે પોતાની જાત ઉપર મેળવેલો વિજય એજ તેનો સૌથી વિશેષ બહાદુરી ભર્યો વિજય છે. ” — અર્લ. એફ. સ્થર્લિંગ.

“ આત્મવિજય એજ ખરો વિજય છે, અને તે વિનાનો વિજેતા ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર ગુલામ છે. ”

— ટોમ્સન.

“ મનુષ્ય જ્યારે પોતાનો ગુલામ બની જાય છે ત્યારે તેનું મૂલ્ય અર્ધું ઘટી જાય છે. ”

— ઓડિસી.

“ તારા હૃદયના અંડખોર પ્રદેશને વશકર; તારા પોતાના દાસ-ત્વને દાસ બનાવ, અને તારા અંતઃકરણનો સીઝર બની જા. ”

— ટોમસ આઉન.

“ જે માણસો પોતાની ઇન્દ્રિયોં ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે, અને મનોવિકાર તથા ભયને તાબે કરે છે; તે રાજ કરતાં પણ મોટા છે. ”

— મિલ્ટન.

“ જે માણસ ક્રોધ કરવામાં વિલંબ કરે છે તે બળવાન મનુષ્ય કરતાં પણ ઉત્તમ છે; વળી જે પોતાના મન ઉપર સત્તા ચલાવે છે, તે એક શહેરને છતી લેનાર કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ છે. ” — બાઇબલ.

“ આત્મવિશ્વાસ એ વીરતાનું પ્રધાન તત્ત્વ છે. ” — એમર્સન.

“ ખરો મનુષ્ય બનવા ઇચ્છનારે પોતાના મનોવિકાર ઉપર સત્તા સ્થાપવી જોઈએ, ”

— પી. બી. શેલિ.

“ સંયમને વાસનાઓ કચરી નાખવા સાથે, કે જગતને ખાપ પુણ્યમાં વહેંચી નાખવા સાથે કાંઈજ બેવા દેવા નથી; તેનું મુખ્ય કામ જીવનને વ્યવસ્થિત કરવાનું છે. સંયમ કોઈ વસ્તુઓને તરછોડતો નથી, કે નથી તેમનાથી ભાગતો. તે માણસને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરી જીવન તથા તેની ક્રિયાને યોગ્ય કાણુમાં રાખી તેને પોતાના લક્ષ્ય તરફ લઇ જવામાં મદદ કરે છે. ” — આચાર્ય કૃપલાની.

૧૬. સદ્વર્તન-સદાચાર.

“ જે રહેણી કરણીમાં સ્વચ્છ હોય છે તેને કોઈનો ડર નથી. ઘોખીના હાથે પત્થર ઉપર ત્રીકાવાનો ભય મલિન વસ્ત્રોને રહે છે, સ્વચ્છને નહિ. ”

— શેખસાદીકૃત-ગુલિસ્તાન.

“ જેમને ઉત્તમ વિચારોનું વાવેતર કરવાનો સમય મળ્યો નથી, તેઓ ઉત્તમ સદ્ગુણોના પાકની આશા શી રીતે રાખી શકે? ”

— થોરો.

“ માત્ર સદ્ગુણોજ પિરામિડો કરતાં જાંચી ઈમારતો બાંધે છે; અને મિસરનું પતન થશે તો પણ તેના સ્મરણસ્તંભો તો ખડાજ રહેવાના. ”

— યંગ.

“ આપણું જીવન વર્ષોથી નહિ, પણ કાર્યોથીજ મપાય છે; અંતઃકરણ ઉપરથી તેનું માપ થાય છે, શ્વાસોચ્છ્વાસદ્વારા થતું નથી; લાગણીઓ ઉપરથી તે મપાય છે, ધડિયાળના કાંટા વડે તે મપાતું નથી. જે માણસ સાથી વિશેષ વિચાર કરે છે; ઉત્તમોત્તમ મનો-વૃત્તિઓ ધરાવે છે; અને ઉત્તમોત્તમ કાર્યો કરે છે; તેજ માણસ સૌથી વિશેષ જીવે છે. ”

— બેઈલી.

“ મારા સદ્ગુણો કંઈ મારી સાથે બિમાર પડતા નથી; તેમજ તેઓ મારી કબરમાં દટાશે પણ નહિ. સત્કીર્તિ એજ પુરુષ અથવા સ્ત્રીના આત્માનો પ્રથમ અલંકાર છે. ”

— ઈમર્સન.

“ ચારિત્ર્યની મુઠી એ વિદ્યાના એક મણી બરાબર છે.

— એક અંગ્રેજ કહેવત.

“ બિના કહેસે સત્પુરુષ, પૂરે પરકી આશ;
કોન કહત હૈ સૂર્યકો, ઘર ઘર કરો પ્રકાશ. ” — કબીર.

“ સૌન્દર્ય શોભે છે શીલથી,
ને યૌવન શોભે છે સંયમ વડે.
ને રાજમહેલના ઝોખ છે ઉજ્જવલા,
મહેલવાસીઓની પ્રભા નિર્મળ પુણ્યાચરણથી. ”

— નાનાલાલ.

“ જ્ઞાની, ધ્યાની, સંયમી, દાતા, શર અનેક;
જપિયા, તપિયા બહુત હૈ શીલવંત કો એક. ” — કબીર.

“ મનુષ્યોમાં કેવળ ગુણજ પૂજ પાત્ર છે, નહિ કે બહારનાં ચિહ્ન. ”

— એક શ્લોક.

૧૭. જીવનનો આદર્શ.

“ સંપત્તિ હુંદગી માટે છે, હુંદગી સંપત્તિ માટે નહિ. ”

— શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ જીવન એ એક આણુ છે; માટે તે કોની તરફ તાકવું, અને
ધનુષ્ય કેવી રીતે પકડવું તેનો તમારે પ્રથમ નિશ્ચય કરવો જોઈએ,
અને પછી તેને અગ્ર ભાગ સુધી ખેંચી છોડી દેવું જોઈએ. ”

— હેનરી. વાન. ડાઈક.

“ એકજ લક્ષ્ય રાખવું, અને તેનેજ પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી
તથા પ્રયત્ન ધારણ કરવાં, એ આપણા જીવનમાં બહુજ મહત્વની
બાબત છે. ”

— ગેટ.

“ માત્ર આત્મસમર્પણથીજ વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. ”

— સીબક્સટન.

“ એકીસાથે બે શિકાર પાછળ પડનારો માણસ તેમાંના એકેયને
પકડી શકતો નથી; બે મનનો માણસ પોતાનાં સઘળાં કામોમાં
અસ્થિર હોય છે. પ્રત્યેક માણસે પોતાના લક્ષ્યને અંધબેસતો ખાસ
માર્ગ યાને પ્રવૃત્તિ નિશ્ચિત કરવી જોઈએ, અને જો તેમાં સફળ

થવાનીજ ઇચ્છા હોય તો તેનેજ વખગી રહેવું જોઈએ.”

— ક્રેન્કલિન.

૧૮. સત્ય.

“ અર્થ સત્ય એ ભુંડામાં ભુંડું અસત્ય છે. ” — ટેનિસન.

“ આપણા સર્વમાં એક અંતર્ગત મધ્યમિન્દુ છે. જ્યાં સંપૂર્ણ સત્ય પ્રકાશી રહેલું છે, તેની આસપાસ એક પછી એક માયાનાં પડ આવેલાં છે. તે પડને લીધે સત્યનો પ્રકાશ બહાર બરાબર પડી શકતો નથી, તેને ઇન્દ્રિયો અને શરીર પૂર્ણ રીતે પ્રકાશ પામવા દેતાં નથી. અને તેથી સર્વ ભૂલો થવા પામે છે. હવે તે ભૂલ દૂર કરવાને બહારથી પ્રકાશ આણવાનો નથી, પણ જે પ્રકાશ આપણી અંદર રહેલો છે, તે પ્રકાશને આવરણ કરનારાં કારણો દૂર કરવામાંજ ખરો પુરુષાર્થ સમાએલો છે. તે પુરુષાર્થ જો કરવા માંડીએ તો આપણો જીવનઉદ્દેશ સફળ થાય. ”

— બ્રાઉનિંગ.

“ સામાન્ય રીતે સત્ય એટલે સત્ય બોલવું એટલુંજ આપણે સમજીએ છીએ. પણ વિશાળ અર્થમાં સત્ય શબ્દ છે. વિચારમાં, વાણીમાં, ને આચારમાં સત્યજ સત્ય. આ સત્ય સંપૂર્ણપણે સમજનારને જગતમાં બીજું કંઈ જાણવાપણું નથી રહેતું. કેમકે જ્ઞાનમાત્ર તેમાં સમાએલું છે. તેમાં જે ન સમાય તે સત્ય નથી, જ્ઞાન નથી, પછી તેમાંથી ખરો આનંદ તો હોયજ ક્યાંથી ? આ કસોટી વાપરતાં શીખી જઈએ તો આપણને તુરત ખબર પડે કે કયા પ્રવૃત્તિ કરવા યોગ્ય છે, કયા ત્યાજ્ય છે; શું જોવા યોગ્ય છે, શું નથી; શું વાંચવા યોગ્ય છે, શું નથી. ”

“ સત્ય જે પારસમણિરૂપ છે, જે કામધેનુરૂપ છે તે કેમ જડે ? તેનો જવાબ ભગવાને આપ્યો છે: અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી. સત્યનીજ તાલાવેલી તે અભ્યાસ; તે વિના બીજી બધી વસ્તુ વિષે આત્યંતિક ઉદાસીનતા તે વૈરાગ્ય. આમ છતાં એકનું સત્ય તે બીજાનું અસત્ય એમ આપણે જોયા કરશું. તેથી ગભરાવાનું કશું કારણ નથી. જ્યાં

શુદ્ધ પ્રયત્ન છે ત્યાં નોખાં જણાતાં અધાં સત્ય તે એકજ ઝાડનાં
અસંખ્ય નોખાં જણાતાં પાંદડાં સમાન છે.....સત્યની આરાધના
તે ભક્તિ છે.”

—ગાંધીજી.

૧૯. દૃઢનિશ્ચય.

“ અનિશ્ચિત મનના માણસે કોઈ પણ મહાન કાર્ય કર્યું નથી. ”

— જ્યૉર્જ ઈલિયટ.

“ દૃઢ ઇચ્છા કરી શકનારને માટે કોઈ પણ કાર્ય અશક્ય નથી;
માર્ગને કાં તો હું શોધી કાઢીશ, અને કાં તો તેને બનાવી લઈશ.
દૃઢ ઇચ્છા હશે તો માર્ગ અવશ્ય જડવાનો. ” — મિરાબો.

“ ઇચ્છા શક્તિનો વિકાસ કરવો એ આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ
છે, દૃઢ ઇચ્છા અને નિશ્ચય ધરાવનાર માણસને માટે આ જગતમાં
સમય, અને તક છે, છેને છેજ. ” — ઇમર્સન.

“ અડગ નિશ્ચય અને સત્યમાર્ગનું અવલંબન એ જગતને
હલાવી નાખનાર શક્તિઓ છે. ” — પ્રેસીડન્ટ પોર્ટર.

“ એક તરણ મનુષ્યના જીવનમાં અસ્થિરતા એ નિષ્ક્રિયતાના
જેટલીજ ભયંકર નીવડે છે, સાધારણ રીતે અવલોકન કરનાર અને
દૃઢતાપૂર્વક નિશ્ચય કરનાર પ્રત્યેક માણસ અગ્નિણતાં બુદ્ધિમાન બની
જાય છે. ” — બલ્ડર.

“ મનુષ્યે પોતાના કાર્યના સ્વામી બનવું જોઈએ; કાર્યને
પોતાના સ્વામી બનવા દેવું જોઈએ નહિ. પોતે કઈ બાબતે દબાવું,
તેનો નિશ્ચય તત્કાલ કરવાની તેનામાં શક્તિ હોવી જોઈએ. ”

— પી. ડી. આર્મર.

“ સાવધાનતાપૂર્વક વિચાર કર, અથવા નિશ્ચયપૂર્વક કાર્ય કર;
માનપૂર્વક તાબે થા, અગર દૃઢતાપૂર્વક સામે થા. ” — ફોલ્ટન.

“ જે માણસ ડગતો નથી તેજ ખરો વીર છે. ” — ઇમર્સન.

“ જે માણસ મધમાખીના ડંખથી ડરીને મધપુડાનો ત્યાગ
કરે છે તે મધ મેળવવાને લાયક નથી. ” — શેક્સપિયર.

“ જ્યારે એક દૃઢનિશ્ચયી પુરુષ સંસારરૂપી એક પ્રત્યંડ રાક્ષસને હિંમતપૂર્વક ગળચીમાંથી પકડે છે, ત્યારે તે લાચાર બની જાય છે અને તે પકડનાર મનુષ્યને આશ્ચર્ય થાય છે, કે આ રાક્ષસમાં તો માત્ર કાયરનેજ નસાડવાની શક્તિ છે. ” (?)

“ શ્રદ્ધા અને નિશ્ચય એ બેજ છંદગીની મુખ્ય શક્તિઓ છે. ” (?)

“ જે મનુષ્યો સ્થિર વસ્તુનો ત્યાગ કરીને, અસ્થિર વસ્તુનું સેવન કરે છે; તેની સ્થિર વસ્તુ નાશ પામે છે, અને અસ્થિર વસ્તુ તો નાશ પામેલીજ છે. ” — એક શ્લોક.

૨૦. હિંમત.

“ સંકટના સમયમાં હિંમત ધારણ કરવી એ અર્ધી લડાઈ જીતવા સમાન છે. ” — પ્લૉટસ.

“ જે વધસ્થાનમાંથી તમે છૂટી શકતા ન હો તે સ્થળે હસતા ચહેરે ઉભા રહેવું એમાંજ ખરી બહાદુરી છે. ”

એફ. ડબલ્યુ. રૉબર્ટસન.

“ હે મિત્ર ! બય તરફ તું તાઈ વહાણ કદી પણ હંકારીશ નહિ; ઇશ્વર તરફજ તાઈ વહાણ હંકારજે. ” — ઇમર્સન.

“ કાયર માણસ મૃત્યુ પહેલાં ધણીવાર મરી જાય છે, વીર એકજવાર મરે છે. ” — શેક્સપિયર.

૨૧. ધૈર્ય.

“ ઘણા બુદ્ધિમાન પુરુષો ધીમે ધીમેજ વિકાસ પામ્યા છે. એકનાં જાડ કે જે એક હજાર વર્ષ જીવે છે, તે બહુની પેઠે કાંઈ એકદમ ખીલી આવીને સૌન્દર્ય પ્રકાશિત કરતાં નથી. ” — (?)

“ ઉતાવળા સો બહાવરા, ધીરા સો ગંભીર. ”

“ ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે. ”

“ ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય, કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય. ”

— કહેવતો.

૨૨. ક્ષમા.

“ તમારા ઉપર જેણે પુષ્કળ ઉપકાર કર્યો છે. તેનાથી કદાચ થોડીક ખુરાઈ થઈ જાય તો તેને ક્ષમા આપો.”

— શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ ક્ષમા રૂપી હથિયાર જેના હાથમાં છે તેને દુર્જન શું કરી શકે ? જ્યાં ધાસ ન હોય ત્યાં અગ્નિ પડે તો આખરે તેની મેળેજ શાન્ત થાય છે. ”

— એક શ્લોક.

“ તમને શાપ આપે તેને માફી આપો. ”

“ માફી આપો એટલે તમને માફી મળશે. ” — બાયબલ.

“ ક્ષમાથી કયું કાર્ય થતું નથી ? ક્ષમા વડે શ્લોક વશ થાય છે. ક્ષમા એ અશક્ત માણસોનો ગુણ છે અને શક્તિવાન મનુષ્યોનું ભૂષણ છે. ”

— એક શ્લોક.

“ ગુણનું ભૂષણ જ્ઞાન છે, અને જ્ઞાનનું આભૂષણ ક્ષમા છે. ”

— એક શ્લોક.

૨૩. વિપત્તિ.

“ વિપત્તિ એ આત્માની વ્યાયામશાળા છે. દુઃખ એ હૃદયનું કસરતખાનું છે. ”

— ગોવર્ધનરામ.

“ જે કે હાનિઓ અને સંકટો એ અત્યંત કઠિન પાડે છે, પણ તેમાંથી જે બોધ મળે છે એવો ખીજો ક્યાંય નથી મળતો. ” — બર્નર્સ.

“ સંપત્તિ મગજને પુષ્ટિ આપે છે અને વિપત્તિ તેને મજબુત કરે છે. ”

— હૅઝલીટ.

“ મહાપુરુષોની ઉન્નતિનું કારણ વિપત્તિ છે. કોઈ પણ માણસે સ્મશાનવત્ શાંતિમાંથી પોતાની ઉન્નતિ કરી નથી. ” — જૉન નિલ.

“ પતંગો પવનની સામે થઈનેજ જિંદગી જાય છે, તેની સાથે જતી નથી. ”

— (?)

૨૪. મુશ્કેલીઓને આવવાવાળાજ રાજ્ય કરે છે.

“ સંજોગોએ મહાપુરુષો ઉપર ભાગ્યેજ કૃપા કરી છે. તેમણે

તો સર્વ પ્રકારના અંતરાય અને વિઘ્નોમાંથીજ પોતાનો માર્ગ કાઢીને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. ” —મિલ્કન.

“ મનુષ્ય સંજોગોનો ગુલામ નથી, પણ સંજોગો મનુષ્યના ગુલામ છે. ” —ડિઝરાયલી.

“ યુદ્ધિનાં મોટાં કામો જગતનાં દુઃખી માણસોએજ અશ્રુપાત અને નિરાશાની વચ્ચે કર્યા છે. ” —એક લેખક.

“ દેશના ઉદ્ધારકો, સુધારકો, કાર્યગ્રાહી પુરુષો, મહાત્માઓ અને વીર પુરુષો કાંઈ મશરૂની ગાદી ઉપર જન્મતા નથી. ગરિબાઈ રૂપી કાળી જમીનમાંજ સુંદર પાકો થાય છે, અને સુંદર પુષ્પો ખીલે છે. ”

“ આરામ નહિ પણ પ્રયત્ન, અને સગવડ નહિ પણ મુશ્કેલીજ, ઉત્તમ માણસો ધરે છે—માણસોને ઉત્તમ બનાવે છે. ” —એક લેખક.

“ એક માણસને જ્યારે ઈશ્વર શિક્ષણ આપવા માગે છે, ત્યારે તે એને સર્વ સાધનો વાળી શાળામાં નહિ પણ તંગીની પાઠશાળામાં મોકલે છે. ” —એક લેખક.

૨૫. સુખદુઃખ.

“ સતત સુખના લ્હાવા લેવા, કસાવું ધડી ન કાં ?

અવનતિ સહી લેવી શાણી ! ન ઉન્નતિ માટ કાં ? ”

“ દુઃખીના દુઃખની વાતો સુખીના સમજી શકે;

સુખી જો સમજે પુરૂં દુઃખ વિશ્વમાં ના ટકે. ”

—ખખરદાર.

“ જે મનુષ્ય આ સુખ-સામર્થ્યનો પ્રવાહ ગ્રહણ કરવા અને ખીજાઓ તરફ વહેવરાવવા માટે હૃદયનાં આગલાં અને પાછલાં કમાડ ખુલ્લાં રાખે છે; તેને કદી પણ તંગી અથવા દુઃખ જણાશે નહિ. ”

“ કેટલું બધું પરમસુખ પામવા માટે અને કેવું ભવ્યજીવન ગાળવા માટે આપણા મગજની રચના કરેલી છે ! છતાં આપણે તેને વગર સમજીએ એવી અનાડી અને પાશવ રીતે વાપરીએ છીએ કે જેથી તે પરમસુખ અને ભવ્યજીવન આપણી કલ્પનામાં પણ આવતું નથી. ”

—એક લેખક.

૨૬. સમભાવના.

“ જો ઇશ્વર તારો પિતા છે, તો મનુષ્ય તારો બંધુ છે.”

—લેમરટાઇન.

“ જો તું ખીજંઓ પ્રત્યે ભક્ષો હોય તો તારી જાત પ્રત્યે તેથી પણ વિશેષ ભક્ષો છે.”

—ફ્રેન્કલિન.

“ હસનારાઓની સાથે હસવાનું ઘટે,

રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો.

એક ખીજનાં આંસુડાંઓ લૂછતાં,

જાંચે ચઢશો સ્ત્રીપુરુષો એમ જો.” —કાન્ત.

“ આ મારો અને આ પારકો એવી ગણના કરનારા સાંકડા મનના હોય છે. ઉદાર ચરિતવાળાને તો આખું જગત એક કુટુંબ રૂપ છે.”

—એક શ્લોક.

“ મનુષ્ય અને તેનું કામ એ બે નોખી વસ્તુ છે. સારાં કામ પ્રત્યે આદર, અને નહારાં પ્રત્યે તિરસ્કાર હોવો જ જોઈએ. પણ સારાં નરસાં કામ કરનાર પ્રત્યે હંમેશાં આદર અથવા દયા તો હોવાં જ જોઈએ. આ વસ્તુ સમજ્યે સહેલી છે, છતાં તેનો અમલ ઓછામાં ઓછો થાય છે; તેથી જ આ જગતમાં વેરઝેર ફેલાયાં છે.”

—મહાત્મા ગાંધીજી.

“ આ જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ; સર્વ કોઈ નિર્વિકાર થાઓ; સર્વ કોઈ કલ્યાણને જીવો; અને કોઈને દુઃખ થાઓ નહિ.”

—એક શ્લોક.

૨૭. સહિષ્ણુતા.

ધરતી માતા જેમ ખોદનારને પણ આશ્રય આપે છે; તેમ તમને કોઈ સતાવે તો સાંખી લેજો. ખરી મોટાઈ એમાં જ છે. (?)

“ નુકસાન કરનારને સજા કરવાની સાચી રીત તો એજ છે, કે તેના ઉપર ઉપકાર કરીને તેને શરમીંદો બનાવવો.” (?)

૨૮. સર્વધર્મસમભાવ.

“ બધા ધર્મો ઇશ્વરદત્ત છે, પણ તે મનુષ્યકલ્પિત હોવાથી

મનુષ્યે તેનો પ્રચાર કરવાથી તે અપૂર્ણ છે. ઇશ્વરદત્ત ધર્મ અગમ્ય છે, તેને ભાષામાં મનુષ્ય મૂકે છે, તેનો અર્થ પણ મનુષ્ય કરે છે. કોનો અર્થ સાચો ? સૌ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ જ્યાં લગી એ દાષ્ટએ વર્તે ત્યાં લગી સાચા, પરંતુ સહુ ખોટા પણ હોવાનો અસંભવ નથી. તેથીજ આપણે બધા ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ રાખીએ. ”

* * * * *

“ બધા ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ આવે તોજ આપણું દિવ્યચક્ષુ ખૂલે, ધર્માંધતા અને દિવ્યદર્શન વચ્ચે ઉત્તરદક્ષિણુ જેટલું અંતર છે. ધર્મજ્ઞાન થતાં અંતરાયો ઊડી જાય છે, અને સમભાવ પેદા થાય છે. આ સમભાવ કેળવતાં આપણે આપણા ધર્મને વધારે ઓળખવાના. ”

* * * * *

“ બધા ધર્મોમાં મૂળ સિદ્ધાન્તો એક જ છે. તે બધામાં સંત સ્ત્રીપુરુષો થઈ ગયાં છે, આજે પણ મોજુદ છે, એટલે ધર્મો પ્રત્યેના સમભાવમાં ને ધર્મોઓ-મનુષ્યો પ્રત્યેના સમભાવમાં કંઈક ભેદ છે, મનુષ્ય માત્ર-દુષ્ટ અને શ્રેષ્ઠ પ્રત્યે, ધર્મી અને અધર્મી પ્રત્યે, સમભાવની અપેક્ષા છે, પણ અધર્મ પ્રત્યે કદી નહિ. ” —ગાંધીજી.

૨૯. દયા.

“ તમારાથી જે નિર્બળ હોય તેના ઉપર જે દયા દાખવશો, તો બળવાન શત્રુ તમને કષ્ટ નહિ આપે. ” —શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ સૂર્ય અને ચંદ્ર — રાજા, તપસ્વી, અપરાધી, નિરાપરાધી, અને ચાંડાલાદિ સર્વ કોઈ પર પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવે છે, તેમ આપણે પણ અપરાધી, નિરપરાધી, દીન, દુઃખી વગેરે પર દયાનો પ્રકાશ નાખવો જોઈએ. ” —શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ જે તમને તમારા પગ તળે દબાએલી કીડીનું ભાન નહોય, તો તમારે સમજવું જોઈએ, કે હાથીના પગ નીચે દબાવાથી તમારી જે હાલત થાય છે તેવી જ અત્યારે તેની છે. ”

—શેખસાદીકૃત-ગુલિસ્તાન.

“ દયા ધર્મકા મૂળ છે, પાપ મૂળ અભિમાન;
તુલસી દયા નવ છાંડીએ, જ્યાં લગી ઘટમાં પ્રાણ.”

—તુલસીદાસ.

૩૦. પ્રેમ.

પ્રેમ વગરનું જીવન તે જીવન છેજ નહિ, અથવા તેનું જીવન તે જીવતાં મૃત્યુ છે. —એક અમેરિકન લેખક.

“ દ્વેષનો નાશ દ્વેષથી નહિ, પણ પ્રેમથી થાય છે. ”

“ પતિપત્નીનો પ્રેમ એ સ્થૂલ વસ્તુ નથી. તેની વાટે આત્મા પરમાત્માના પ્રેમની ઝાંખી થઈ શકે છે. એ પ્રેમ વિષયપ્રેમ કદી ન હોય. જ્યાં લગી શુદ્ધ પ્રેમ વર્તે છે, ત્યાં બળાત્કારને અવકાશજ નથી. જ્યાં શુદ્ધ પ્રેમ હોય, ત્યાં બંને એકબીજાની આમન્યા રાખી વર્તે છે. બંને ધર્મમાર્ગમાં આગળ વધે છે. ” —મહાત્મા ગાંધીજી.

“ પ્રેમ અથવા સ્નેહ અને પ્રણય વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જોઈએ. પ્રેમ અનંત છે, પ્રણય પરિમિત છે. પ્રેમની પરિણતિ આત્મોત્સર્ગ અને આત્મપ્રમ્યમાં છે; પ્રણયની પરિણતિ, પરિણય ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ અને ઝલાનિમાં છે. પ્રણયની પેઠે પ્રેમ પુરુષાર્થને હણે નહિ, યશને મલિન કરે નહિ અને ‘ આપણે બે ’ની સંકુચિતતા ધારણ કરે નહિ. પ્રણયમાંથી જે મુક્ત થાય તેજ પ્રેમને ઓળખી શકે છે. પ્રેમ ‘ વજ્રાદપિ કઠોર ’ થઈ શકે છે, અને ‘ કુસુમાદપિ મૃદુ ’ પણ બની શકે છે. પ્રેમમાં નિત્ય ગૌરવ છે. પ્રણય મોહક છે. સ્વાભાવિક છે, વ્યાપક છે, પણ તારક કે પોષક તો નથીજ. પ્રણયને તેને પોતાનેજ સ્થાને રહેવા દઈએ એમાંજ શ્રેય છે. પ્રણયના વિકાસની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ સંયમમાંજ તેનું પોષણ છે, અને શુદ્ધી કરણ છે. ”

—કાકા કાલેલકર.

“ કરવી તો પ્રીત સહેલ છે, નિભાવવી નહિ સહેલ;
ખાતાં કેક પડે મંઝો, પણ જેરવવી મુશ્કેલ. ”

—દાસતરામ.

“ પ્રેમ એ અત્યંત સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે. સ્વર્ગ અને મૃત્યુલોક વચ્ચેની તે સીડી છે. ”
—કાલેલકર.

૩૧. શાંતિ.

“ જો એક મનુષ્યને પોતાના અંતરમાંથી શાંતિ મળતી નહોતી, તો પણ તેને બહાર તો કદી શાંતિ મળનાર નથી. ”

—ફ્રેન્ચ કહેવત.

“ વિચારનું મહાનજેર શાંત મગજમાં જ હોય છે, જે માણસ વધારે જોરવાળો છે, તે વધારે ચુપકાથી રહેનારો શાંત હોય છે. ”

—એક લેખક.

“ શાંતિ એ બલિષ્ઠનું શસ્ત્ર છે ને તેના હાથમાં જ તે શોભે છે. શાંતિ એટલે ક્ષમા અને તે વીરનું ભૂપણ છે. ” —ગાંધીજી.

દિવ્યશાંતિ એટલે જડતા નહિ, મૂઢતા નહિ, દુર્બલતા નહિ, એ તો શુદ્ધ ચેતના, જ્ઞાન, અને શ્રવણતા. —ગાંધીજી.

૩૨. આનંદ.

“ હસશે તો દુનિઆ તમને હસવા લાગશે, અને રડશે તો તમારે એકલાને જ રડવું પડશે. ”

—એક લેખક.

સત્યના પાયા ઉપર ઉભા રહેવાથી જે આનંદ મળે છે, તેની તુલના બીજા કોઈ પ્રકારના આનંદ સાથે થઈ શકે નહિ. —બેકન.

આનંદી મનુષ્યને અજીર્ણ કદી પણ સતાવતું નથી.

—એક ડોક્ટર.

૩૩. આશા.

“ આશા દેવી અયિ ભગવતિ ! પ્રાણીના પ્રાણ તું છે. ”

—બોટાદકર.

“ કંઈ લાભો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે. ”

—મણિલાલ.

“ આશા એતો મધુર કડવો. અંશ છે હંદગીનો, છેદાયે ના જીવિત સુધી એ, છેદતાં જીવ જતો. ”

—કલાપી

“નિરાશાના સમુદ્રમાં પ્રગટેલા આશાના બિંદુએ મનુષ્યને વજનના બનાવ્યા છે.” —ધૂમકેતુ.

“આશા એ આત્માનું લંગર છે.” —બાઈબલ.

“આશાનેજ તમારું શસ્ત્ર બનાવો, દેવો ભક્ષે તમારા ઉપર રહે, છતાં આશા રાખો. સમુદ્રના મસ્ત તરંગો ભક્ષે તમારી સાથે અથડાય, છતાં આશા ન છોડો. મિત્રો ભક્ષે બેવફા નીકળે, બુદ્ધબુદ્ધો ભક્ષે ફૂટી જાય; છતાં આશાથી આગળ વધો. જે આપત્તિઓમાંથી ડર્યા વિના યુદ્ધ કરે છે, તેને ઢરાવવો મુશ્કેલ છે—તેનું માથું ધવાશે પણ નમશે નહિ.” —એક લેખક.

આશા ન હોય કશી તો જીવવું નકામું;

રહામા નિશાન વણનું સહુ તાકવાનું.

—રમણભાઈ.

૩૪. મહત્વાકાંક્ષા.

“મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવા માટે જીવનનું બધું બળ વાપરી નાખ્યા પછી એ સિદ્ધિનો ખરો રસ માણવાની એનામાં શક્તિ રહેતી નથી.” —ધૂમકેતુ.

“સંતોષમય અસંતોષ રાખીએ તો જ મહત્વાકાંક્ષા હિતકર નીવડે.” —બ્રાઉનિંગ.

૧૩૧

સમાજનાં ધડતર.

૩૫. જનસેવા કે સમાજસેવા.

“જો મારે શ્રેયસ્કાંક્ષામાંજ તન્મય થઈ જવું હોય તો પુત્રપણા તેમજ વિત્તપણાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને વાનપ્રસ્થ ધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ.” —મહાત્મા ગાંધીજી.

“ખરૂં જોતાં દરેક વ્યક્તિની, સમાજની, અથવા રાષ્ટ્રની

આત્મોન્નતિ એ એકજ ધ્યેય હોઈ શકે, માત્ર આપણી આસપાસ દૈન્ય અને દુર્ગતિ છવાઈ રહેલાં હોય, ત્યારે તેનો વિનાશ કરવા માટે, ભગીરથ પ્રયત્ન કરી મરી પીટવામાં ખરી આત્મોન્નતિ રહેલી છે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખીએ એટલે બસ છે.” —કાકા કાલેલકર.

“ સમાજ એ જીવન્ત વ્યક્તિ છે, અને તે માનવદેહના જેવાં જ વિવિધ અંગોની એકતાનતા પર રચાયેલો છે. એક સરખા રોગથી તે બંને પીડાય છે; એક સરખા ઉપાયોથી તેમાંથી બચે છે; અને એકજ પ્રકારના નિયમોથી બંને નિયત થાય છે. સમાજ મનુષ્ય દેહથી માત્ર વિરાટ અને અટપટો છે એટલુંજ.”

—કનૈયાલાલ મુનશી.

“ આજે આપણા સમાજને મંત્રદષ્ટા ઋષિઓની જરૂર છે. સમાજ વ્યવસ્થાપક આચાર્યો પાછળથી આપોઆપ આવશે.”

—કાકા કાલેલકર.

“ હૃદયનો જીર્ણોદ્ધાર કરો એટલે સમાજનો, ધર્મનો, અને સંસ્કૃતિનો જીર્ણોદ્ધાર એની મેળે થશે.” —કાકા કાલેલકર.

“ કુલદીપક થાવું કઠિન, દેશદીપક દુર્લભ;
જગદીપક જગદીશના, અંશી કેક અલબ્ય.”

—નવલરામ.

“ તાણીતૂશીને અથવા દેખાવ કે શરમને ખાતર (સેવા) થાય છે, ત્યારે તે માણસને કચડી નાખે છે, ને તે કરતો છતાં માણસ કરમાય છે. જે સેવામાં આનંદ નથી મળતો તે નથી મેવકને ફળતી નથી સેવ્યને ફળતી. જે સેવામાં આનંદ મળે છે, તે સેવા આગળ એશઆરામ કે ધનોપાર્જન ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ તુચ્છ લાગે છે.”

—મહાત્મા ગાંધીજી.

૩૬. દાનધર્મ.

“ ભૂખ્યા માણસ પાસે ગમે તેટલું સુવર્ણ હોય પણ તે કાગળ આવતું નથી; રેતીના રણમાં સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી તપતા હતભાગીં

માટે ચોકખી ચાંદી કરતાં એકાદ બાફેલો બટાકો બહુ જ કીમતી છે.”

—શેખસાદી કૃત ગુલિસ્તાન.

“અન્નના જેવું દાન નથી, વિદ્યાદાનનું મહત્ત્વ તેથી પણ વધારે છે; કારણ કે અન્ન વડે ક્ષણવાર તૃપ્તિ થાય છે, પરંતુ વિદ્યાથી જીવનભર તૃપ્તિ રહે છે.”

—એક શ્લોક.

“સમુદ્રમાં વરસાદ પડવો, તૃપ્ત થએલાને ભોજન આપવું, ધનવાનને દાન આપવું, અને દિવસે દિવો કરવો એ વૃથા છે.”

—એક શ્લોક.

૩૭. પરોપકાર.

“મર જાઉં માગું નહિ અપને તનકે કાજ;

પરમારથ કે કારણે માગું ન સમજું લાજ.”

“જે સજ્જનોના હૃદયમાં હંમેશાં પરોપકાર જાગ્રત રહે છે, તેમની વિપત્તિ નાશ પામે છે, અને તેમને સંપત્તિ પગલે પગલે પ્રાપ્ત થાય છે.”

—એક લેખક.

“મહામહેનતે કાયા રૂપી નાવ ખરીદી શક્યા છીએ, માટેનેટલું બની શકે તેટલું જાતે તરવું, અને બીજાને તારવાં. —એક શ્લોક.

“સારા માણસોની વિભૂતિ પરોપકાર માટેજ છે.”

—એક શ્લોક.

૩૮. માબાપની સેવા.

“માતા-પિતાને સાક્ષાત પ્રત્યક્ષ દેવતા રૂપ માનીને સર્વ પ્રયત્નથી હંમેશાં તેમની સેવા કરવી જોઈએ.”

“માતા સમાન બીજો કોઈ ગુરુ નથી, બધા ગુરુઓમાં માતા એ મોટામાં મોટો ગુરુ છે.”

—મહાભારત.

“મારા હૃદયમાં જે કોઈ પવિત્ર અને ઉદાર ભાવનાઓ હોય, તો તે મને મારી માતા પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ છે.”

“એક સારી માતા સો શિક્ષકોની ગરજ સારે છે.”

—બ્યૉર્ન હર્બર્ટ.

૩૯. મિત્રતા.

“જેઓ સંપત્તિના સમયમાં પ્રેમ અને બ્રાતૃભાવ દર્શાવે છે, તેમને મિત્ર ન માનો. ખરો મિત્ર તો તેજ છે કે જે આપત્તિને સમયે કામ આવે છે.”
—શેખસાદી—ગુલિસ્તાન.

“ધીરજ, ધર્મ, મિત્ર અર્થ નારી આપત્કાલ પરખી હું ચારી.”
—તુલસીદાસ.

“જ્યારે દુશ્મન નિરૂપાય અને છે, ત્યારે તે દોસ્તી કરવા તત્પર થાય છે; કેમકે દુશ્મન તરીકેની સ્થિતિમાં તમારું ન બગાડી શક્યે હોય, તેટલું તે તમારો મિત્ર બનીને બગાડી શકે છે.”

—શેખસાદી—ગુલિસ્તાન.

“જેને હજારો મિત્રો છે તેને તમારું દિલ ન આપો, અને જે આપો તો વિરહની વ્યથા સહન કરવાને તૈયાર રહો.”

—શેખસાદી—ગુલિસ્તાન.

“મિત્રતા ! તું આત્માનો અહ્મુત સીમેન્ટ છે. તું જીવનનું રસાળ બનાવે છે. તું સમાજનો સૈનિક છે.” —રોબર્ટ બ્લેર.

“સંપત્તિ મિત્રો લાવે છે, વિપત્તિ તેની કસોટી કરે છે.”

“અંદર વિષથી ભરેલો હોય અને ઉપર દેખાવ માટે થોડું દૂધ હોય, તેવા ઘડાનો જેમ ત્યાગ કરાય છે. તેવીજ રીતે પ્રત્યક્ષમાં પ્રિય વચન બોલે, અને પાછળથી કાર્યની હાનિ કરે એવા મિત્રનો ત્યાગ કરવો.”
—એક શ્લોક.

“પ્રવાસમાં વિદ્યા મિત્રરૂપ છે; ઘરમાં સ્ત્રી મિત્રરૂપ છે; રોગીનું ઔષધ મિત્રરૂપ છે; અને મરનારને ધર્મ મિત્રરૂપ છે.”—એક શ્લોક
૪૦. નીતિ.

“નીતિ દેવી જ્યાં સુધી લક્ષ્મી દેવીને સમજાવીને તમારી પાસે લાવે નહિ. ત્યાં સુધી જોર જીલમથી આણેલી સ્ત્રીની માફક લક્ષ્મીદેવ તમારી પાસે લાંબો વખત નહિજ રહેવાની.” —(?)

“માણસના જીવનનો પાયો નીતિ છે. એ પાયાથી માણસ

ચબ્યો તેજ ક્ષણે તે ધાર્મિક મટે છે. નીતિનિયમોની ઉપરવટ થઈને ધર્મપાલન કરવાની વાત ભ્રમજન માત્ર છે. દાખલા તરીકે માણસ જૂઠું આચરે, દયાધર્મ છોડે, અસંયમી બને, અને છતાં ઈશ્વર પોતાની બાબતે છે એવો દાવો કરે એ હાસ્યાપદ છે.”—ગાંધીજી.

“જેનાથી સમાજનું કલ્યાણ થાય તે નીતિ છે. જેનાથી ધર્મની રક્ષા થાય તે નીતિ છે, જેમાં કોઈને નાહક દુઃખ ન સોસવું પડે, કોઈના દાસ ન બની રહેવું પડે, ગરીબોની હાથ વાતાવરણને અપવિત્ર ન કરે. એ નીતિ છે.” —કાકા કાલેલકર.

૪૧. પ્રમાણિકતા.

“એ પ્રમાણિક પુરુષ ? હંમેશાં કોઈ ને કોઈ કુતરો તારી પાછળ ભસ્યાજ કરવાનો. જે માણસ જગત રૂપી કુતરો ભસવાથી ડરે છે, તેની ઉપર જગત પણ કુતરાની પેડે તૂટી પડે છે; અને જો તે નીડરપણે તેની સામે ઉભો રહે છે તો તેઓ ભસતાં અટકે છે.”

—ઓરિસન-સ્વેટ-માર્ડન.

૪૨. સંસ્કૃતિ.

“મનુષ્યની સંખ્યા, શહેરોનું કદ તેમજ પાક, એ કંઈ દેશની સંસ્કૃતિનું સાચામાં સાચું પ્રમાણ નથી, પરંતુ દેશ જે પ્રકારનાં માણસો ઉત્પન્ન કરે, તેજ તેનું સાચામાં સાચું પ્રમાણ છે.”

—ઈમર્સન.

“અનુકરણના વાતાવરણમાં કોઈ કાળે પણ સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થતો નથી. વિકાસ પણ થતો નથી. પચ્ચીસ વર્ષ સુધી દૃઢ અહ્યર્ય રાખનારની પ્રજા જે સુદૃઢ થાય છે, તેમ સંયમને અંગે નિર્માણ થએલી સંસ્કૃતિ, પ્રભાવશાળી અને દીર્ઘજીવી હોય છે.”

—કાકા કાલેલકર.

“હરકોઈ જાતિની સંસ્કૃતિજ તેનું જીવન સર્વસ્વ હોય છે, અને કોઈ પણ જાતિ પોતાની સંસ્કૃતિ ખોઈ દબને જીવી શકતી નથી. આ પાયા રૂપ સંસ્કૃતિરૂપી આધારશિલા ઉપરજ જાતિ જીવનનો વિશાળ

મહેલ બંધાય છે; અને જ્યારે આ આધારશિલા હાલી જડે ત્યારે તો એ મહેલ ગમે તેટલો મજબૂત હોય તોપણ તે જરૂર તૂટી પડવાનો.”

—એક લેખક.

૪૩. સ્ત્રીસન્માન.

“ નારી નિંદા મત કરો, નારી નરકી ખાણ,
નારીસે ઉત્પન્ન ભયે, ધૂવ, પ્રહ્લાદ સમાન. ”

—કબીર.

જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે, ત્યાંજ દેવતાઓ પ્રસન્ન રહે છે; અને જ્યાં સ્ત્રીઓનું સન્માન નથી થતું, ત્યાં ગૃહાદિની શુદ્ધિ માટે કરાએલી સર્વ શુભ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે. ”

—મનુ ભગવાન.

“ સ્ત્રીહૃદય એ રાષ્ટ્રની તિજોરી છે. રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓનો અને આકાંક્ષાઓનો જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ તરફથી સ્વીકાર ન થાય, ત્યાંસુધી તે સુરક્ષિત નથી. તિજોરીમાં કોઇપણ વસ્તુ રાખતાં અગવડ પડે છે. દલીલોના હથોડાથી તે તિજોરી આપણે ખોલી શકતા નથી. શ્રદ્ધાની કુંચીજ ત્યાં કામ આવી શકે છે. ”

—કાકા કાલેલકર.

“ જ્યાં સુધી શરીરમાં હૃદય સાબું છે, ત્યાં સુધી ખીજ ગમે તેટલા વ્યાધિ હોય તોપણ માણસ ચલાવી શકે પણ હૃદય જો એક ઘડીને માટે પણ કામ કરવાની ના પાડે તો શરીર ટકીજ ન શકે. શરીરમાં જે સ્થાન હૃદયનું છે, તેજ સ્થાન સમાજ શરીરમાં સ્ત્રીઓનું છે. સ્ત્રીઓએ જ્યાં સુધી યુગધર્મ ઓળખ્યો નથી ત્યાં સુધી સમાજ આગળ વધવાનો નથી. ”

—કાકા કાલેલકર.

૪૪. કીર્તિ.

“ કીર્તિને વધારે એવી પાયમાલી, અને યશ આપે એવું મરણ
સાચા મહાત્મા સિવાય ખીજને મળતાં નથી. ”

“ જેમને કીર્તિની કાળજી હોય છે, તેઓ પોતાના રાઈ જેવા દોષને પણ પહોડ જેટલો સમજે છે. ”

—(?)

“અનેક વર્ષો સુધી આત્મત્યાગ અને સખત પરિશ્રમ કરવાથી જ કીર્તિનો માર્ગ બંધાય છે.” —ઓ. સ્વે. માર્ડન.

૪૫. વૈધવ્ય દશા.

“હિંદુ વિધવાને ઘડીને વિધાતાએ હાથ ધોઈ નાખ્યા છે.”

—ગાંધીજી.

“વૈધવ્યને હું હિંદુ ધર્મનું ભૂપણ માનું છું. વિધવા બહેનોને જોઈ છું ત્યારે મારું માથું અનાયાસે નમે છે, વિધવાનું દર્શન મારે માટે અપશુકનની નિશાની નથી....તેનો આશીર્વાદ હું મોટી બક્ષીસ માનું.”

—ગાંધીજી.

છે વૈધવ્યમાં વધુ વિમલતા, બહેન! સૌભાગ્યથી કેં,

છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, બહેન! શૃંગારથી કેં. —કલાપી.

“બાળવિધવાની સુંદર આંખોમાં આંસુ જોઈને આપણું કાળજીનું ફાટી ન જાય, તો પછી આપણે ઋષિઓની સંતતિ જ કેમ કહેવાઈ શકીએ? આ વિધવાઓની હાય જો આપણને કાળી ભવાનીની પેઠે ભક્ષે નહિ તો બીજું શું થવાનું છે?” —સ્વામી રામતીર્થ.

“પ્રત્યેક સમજી વિધવા, જે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવા ઇચ્છે છે, તેણે પોતાની મેજે કંઈક પણ પરોપકારી પ્રવૃત્તિ શોધી લઈ તેમાં પાતાનું જીવન ગાળવું ઘટે છે.”

—મહાત્મા ગાંધીજી.

“સ્વેચ્છાએ પાળેલું વૈધવ્ય હંમેશ પ્રશંસનીય ગણાય છે. બળાત્કારે અને મરજી વિરૂદ્ધ પળાવેલું વૈધવ્ય નિંદ્ય છે, અને વર્ણસંસ્કરતા વર્ધક છે.”

—મહાત્મા ગાંધીજી.

“હિંદુ વિધવા તો દુઃખની પ્રતિમા છે, તેણે સંસારના દુઃખોનો બોજો વહોરી લીધો છે; તેણે દુઃખને સુખ કરી મૂક્યું છે. દુઃખને ધર્મ કરી મૂક્યો છે.”

—મહાત્મા ગાંધીજી.

“જે પળે હિંદુ સ્ત્રી વિધવા થાય તેજ પળે તેનાં વ્યસન અને તેનો શણગાર સર્પની કાંચળાની જેમ સરી પડે છે. તેને ન જોઈએ કોઈનું ઉત્તેજન, ન જોઈએ કોઈની મદદ, રિવાજ તો શું નથી કરી શકતો?”

—મહાત્મા ગાંધીજી.

“ સાચી હિંદુ વિધવા રત્ન સમી છે એ હું માનું છું. હિંદુ સમાજનું માનવજાતિને તે એક અમોલ્ય દાન છે.....પણ આજ-વિધવા એ તો હિંદુ ધર્મને માથે કલંક છે.” —મહાત્મા ગાંધીજી.

૪૬. વિધવા વિવાહ.

“ વૈધવ્ય પાળવું એ પુણ્ય કર્મ છે, પણ વિધવા વિવાહ સર્વથા પાપ કર્મ તો નથી જ.” —ગાંધીજી.

“ જ્યાં લગી વિધુરને ફરી પરણવાનો હક્ક છે, ત્યાં લગી વિધવાને, તેજ શરતે હોવોજ જોઈએ.” —મહાત્મા ગાંધીજી.

“ વિધવા વિવાહમાં કશું પાપ નથી. અથવા એટલું જ પાપ, જેટલું વિધુરના વિવાહમાં હોય. વૈધવ્ય એકાંતિક ધર્મ નથી, જે પાળી શકે તેને સારું ભૂષણરૂપ છે. —મહાત્મા ગાંધીજી.

૪૭. સુધારો.

“ જેને નાતનો, ગરીબીનો, વગેરે ડર છે, તેનાથી સુધારા કદી થનાર નથી. સુધારકાએ પ્રાણ ખોયા છે, તેઓ રીઝાયા છે, નિંદાયા છે, અને ભૂખે મર્યા છે. તે વિના સાચા સુધારા પૃથ્વીમાં થઈ શક્યા નથી.” —મહાત્મા ગાંધીજી.

“ પહેલાં પોતે સુધરો પછી જગતને સુધારો.” —સોક્રેટીસ.

“ સુધારાની ગરજ રહી સુધારકને પોતાને; જે સમાજમાં તે સુધારો ઇચ્છે છે, ત્યાંથી તો તેને વિરોધની, તિરસ્કારની, ને જનના જોખમની પણ આશા રાખવી રહી. સુધારક જેને સુધારો માને તેને જગત કુધારો કાં ન માને? અથવા કદાચ કુધારો ન માને તો તે તરફ ઉદાસીન કાં ન રહે? ” —મહાત્મા ગાંધીજી.

૪૮. વાવે તેવું લણે અને કરે તેવું પામે.

“ ભ્રમમાં પડશો નહિ ઈશ્વરનો કદી પણ ઉપહાસ કરી શકાતો નથી, કારણ કે માણસ વાવે તેવું લણે છે.” —ગેલેશિયન્સ.

“ કાર્યને વાવશો તો સ્વભાવને લણશો, સ્વભાવને વાવશો તો

ચારિત્ર્યને લણુશો, અને ચારિત્ર્યને વાવશો તો ભાગ્યને લણુશો.”

—જી. ડી. બૉર્ડમેન.

આપણો કાર્યક્રમ ચમત્કારિક રીતે આપણો સ્વભાવ બની જાય છે.

—શેક્સપિયર.

“ જેવી રીતે નાળાંઓની નદીઓ, અને નદીઓનો સમુદ્ર બને છે; તેવી રીતે નાની નાની કૃતિઓ વડે સ્વભાવ બને છે.”

—ફ્રાઈડન

“ આપણા પોતાના રંગોથી આપણે આપણા ભાવિ જીવનને રંગીએ છીએ; અને ભાગ્યના ક્ષેત્રમાં આપણે જેવું વાવીએ છીએ તેવું જ લણીએ છીએ.”

—વ્હીટિયર.

“ હાલની જીંદગીનાં કાર્યો, વિચારો, અને ઇચ્છાઓ તેની ભવિષ્યની જીંદગીનો નિર્ણય કરે છે.”

—એક લેખક

૪૯. કૃતજ્ઞતા.

“ આ જગતમાં કાંતો કૃતજ્ઞતા સમૂળગી પેદાજ થઈ નથી; કે કાં તો આ જગતમાં કોઈ કૃતજ્ઞતાનો ઉપયોગ જ નથી કરતું. મારા અનુભવમાં હજુ સુધી કોઈ એવો આદમી નથી આવ્યો, કે જેને મેં તિરંદાજી શીખવી હોય, અને છેવટે તેણે મારા ઉપરજ નિશાન ન તાક્યું હોય!”

—શેખશાદીકૃત-ગુલિસ્તાન.

૫૦. ન્યાયવૃત્તિ.

“ મનુષ્ય પોતાની પાસે ખોટા વાણીઆની જેમ એ ત્રાજવાં રાખે છે; એકથી લે છે, અને બીજાથી દે છે. પોતાના પર્વત જેવડા દોષ રાધના દાણા જેટલા જીએ છે, ને બીજાના રાઈ જેટલા દોષને પર્વત જેટલા જીએ છે.”

—ગાંધીજી.

“ પોતાને વિષે જે ગજ વાપરીએ છીએ, તે બીજાને માટે વાપરતા થઈ જઈએ; તો દુનિયાના ત્રણ તાપ ટળે ને ધર્મની સંસ્થાપના ફરી એકવાર થાય.”

—ગાંધીજી.

“હે પ્રભુ ! બીજા મનુષ્યો અમને જુએ છે, તેવીજ રીતે અમે અમારી જાતને જોઈ શકીએ એવી શક્તિ અમને આપી હોત તો કેટલો બધો લાભ થાત ?”
—એક લેખક.

“મનુષ્ય જો પોતાની દષ્ટિ છોડી બીજાની દષ્ટિથી જુએ તો અર્ધું જગત શાંત થઈ જાય.”
—ધૂમકેતુ.

“જે ન્યાયને માર્ગે છે, તે ત્રણ ગણો હથિયાર સજ્જ છે; પણ જેનો અંતરાત્મા અન્યાયથી ભરેલો છે, તે સજ્જ હોવા છતાં નગ્ન છે.”
—શેકસપીઅર.

૫૨. ઉદારતા.

“જો તમે મોટાઈ ઇચ્છતા હો તો તન, મન, અને ધનથી ખૂબ ઉદાર બનો; કેમકે દાણા વાવ્યા સિવાય અન્ન પેદા થઈ શકતું નથી.”

“સૂર્યનાં કેટલાંક કિરણો આ કૃતમ્મ અને ખાલી આકાશના મોટા વિસ્તારમાં નકામાં પડ્યાં રહે છે. અને તે કિરણોનો માત્ર નાનો સરખો જ ભાગ પરાવર્તન કરનાર ગ્રહો અને ભૂમિ ઉપર પડે છે, તો પણ સૂર્યને શોક થતો નથી.”
—એમર્સન.

“ઉદારતા આપીને શ્રીમંત થાય છે; ત્યારે લોભ સંગ્રહ કરીને ગરીબ બને છે.”

“સમુદ્ર ગમે તેટલો મોટો છતાં તૃપાતુર માણસ કદી પણ તેને કિનારે નથી જતો. જ્યાં નાનું સરખું પણ મીઠા પાણીનું ઝરણું હોય છે ત્યાંજ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, વગેરે સર્વ પોતાની તૃપા છીપા-વવા જાય છે.”
—શેખસાદીકૃત-ગુલિસ્તાન.

: ૪ :

દેશનાં ધડતર

૫૨. અલિદાન.

“ ધર્મને અર્થે સર્વસ્વ ત્યાગ કરનારા મહાત્માઓના રુધિરથી ધર્મના મંદિરનો-ધર્મનો પાયો મજબુત થતો જાય છે. ”

—અંગ્રેજી કહેવત.

“ અલિદાનનો અર્થ એ છે કે અલિદાન કરનાર બીજાને ખાતર મરે છે, કે બીજું દુઃખ ભોગવે છે. જે પોતાને ખાતર દુઃખ ભોગવે તે અલિદાન નથી કરતો. જે અલિદાન ન કરે તે માનવી ન કહેવાય. સ્વાર્થને ખાતર જીવનારાને તો શાસ્ત્રે ચોર કહ્યો છે. ”

—મહાત્મા ગાંધીજી.

“ દરેક માણસમાં પ્રાણ, તેજસ્વિતા, અને સ્વતંત્રતા, આ ત્રણ વસ્તુની ચાહના તો હોય જ છે; પણ શિરને સાટે તેજસ્વિતા અને સ્વતંત્રતા જાળવવાનો કે મેળવવાનો પ્રાણ જેની અંદર હોય તેજ વીર પુરુષ કહેવાય,

—કાકા કાલેલકર.

“ પુણ્ય પુરુષના અલિદાનથી જ્યારે આપણામાં પણ અલિદાનની વૃત્તિ જાગે, ત્યારે જ આપણે તેની સાચી ઉપાસના કરી ગણાય, અને ત્યારેજ આપણો સાચો ઉત્કર્ષ થાય. ” —કાકા કાલેલકર

“ ખરો વીર પોતાના કામની કિંમત આંકે છે પોતાના ત્યાગની નહિ. ”

“ જો ત્યાગ કરો તો તો તે ત્યાગને લાયક બનો. ”

—કાકા કાલેલકર.

“ નિર્વૈર પવિત્ર આત્માનું ક્ષોધી ધરિત્રી નથી જીરવી શકતી. નિઃશસ્ત્ર અને નિર્વૈર મનુષ્યમાં આખા વિશ્વની સમવેદના આકર્ષવાનું બળ આવે છે. આખી કુદરત તેનો સાથ કરે છે. ” —કાકા કાલેલકર.

૫૩. સ્વતંત્રતા.

“ સુખ સ્વતંત્રતાનું મોઢું મળે શિર સાટે;

રક્ત અલિદાન દેવું કાર્યશિદ્ધિ માટે. ” —નર્મદાશંકર.

“સ્વતંત્રતાને ખાતર નિરક્ષર રહી જાહેર રસ્તા ઉપર પથ્થર ફેાડવા તે ગુલામીમાં રહીને અક્ષરજ્ઞાન મેળવવા કરતાં સાફ છે.”

—મહાત્મા ગાંધીજી.

“જે પરવશ છે તે સર્વ દુઃખનું કારણ છે, અને જે સ્વતંત્ર છે તે સર્વ સુખનું કારણ છે.”

—મનુસ્મૃતિ

“ઉન્નતિ માટે મુક્ત થવું જરૂરનું છે; પણ મુક્ત થવું તે ઉન્નતિ નથી. આંધેલે પગે કે કોથળામાં પગ ધાલીને માણસથી ન દોડી શકાય, પગ છૂટા હોય તો દોડી શકે; તેમ રાજકીય સ્વતંત્રતા હોય તોજ ઉન્નતિ થઈ શકે; ધાર્મિક સ્વતંત્રતા હોય તોજ ધર્મની ઉન્નતિ થઈ શકે; આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા હોય તોજ આત્માની ઉન્નતિ થઈ શકે; વિચારની સ્વતંત્રતા હોય તોજ વિચારની ઉન્નતિ થઈ શકે; આચારની સ્વતંત્રતા હોય તોજ આચારની વિશુદ્ધિ ટકી શકે, અને ઉન્નતિ થઈ શકે. મોક્ષ અથવા સ્વતંત્રતા એ પ્રગતિનું પ્રથમ કારણ છે.”

—કાકા કાલેલકર.

“વંશપરંપરાગત ગુલામો ! તમે જાણતા નથી, કે જેઓ સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતા હોય, તેમણે પોતેજ પહેલો પ્રહાર કરવો જોઈએ.”

—બાયરન.

૫૪. આમોદ્ધાર.

“રાષ્ટ્રનો પ્રાણ, રાષ્ટ્રનું લોહી ગામડાંમાં છે. તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ શહેરો કરે છે. ગામડાંઓ નસો છે, અને શહેર હૃદયો છે. હૃદય જો બધું લોહી ચૂસી જાય તો નસો ક્યાં સુધી નભે ?”

—કાકા કાલેલકર.

“આમસુધારણા ત્યારે થઈ ગણાય કે જ્યારે ગામના રસ્તા પહોળા અને પાકા થાય, શેરીઓ ધૂળ અને કાદવ વગરની થઈ જાય, આંખે હીડી બાળે એવી સ્વચ્છ અને. ગામનો એકેએક માણસ, સ્ત્રી તથા પુરુષ, બહુગણી વર્તમાન યુગની મહત્તાને ઓળખતો થાય, ગામની ગરીબી અદૃશ્ય થઈ જાય અને એકેએક માનવી ખોરાક મેળવી શકતો

હોય, ગામમાં ઉત્સાહ અને આનંદની ઝડી વરસતી હોય, અને કલેશ, કંકાસ કે ઝગડા અદૃશ્ય થઈ ગયા હોય, અને રાજ્ય પ્રજાના માલીક બનતા અમલદારો, ગામડાંની સેવા બળવે—અંતઃકરણપૂર્વક સેવા બળવે—ત્યારે આમોત્તમના કાર્યનું કંઈક પરિણામ આવ્યું ગણાય. નહિ તો એ બધું બાષણ કે લખાણના ધુમાડામાં ઉડી જવાનું.”

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ.

“લોકોએ જાતે સમજવું રહ્યું કે ગામડી ખાંડણી, ધાણી, અને ઘંટાને બદલે યંત્રાની ધાતકી શક્તિ વાપરવી એ લાંબે કાળે સોંઘું પડે એમ નથી. નીરોગી આહારથી મજેલી શારીરિક શક્તિ કીમતી છે. એથી શરીરની શક્તિ વધે છે, તે ઉપરાંત કમાણી વધવાની શક્તિમાં પણ વધારો થાય છે. આપણી ગામડાની સ્ત્રીઓને કમાવાનાં કેટલાંક સ્વાભાવિક સાધનો હતાં, ને પ્રજાના પોતાના હરિયાળા જીવનમાંથી પોતાના ગુજરા જેટલું વીણી લેવાનો મજૂર વર્ગનો જે અધિકાર હતો; તે છીનવી લઈને એ લોકોની રાક્ષસે આપણા ગામડાના આર્થિક જીવનના પ્રવાહમાં ઘેર વિદ્ર નાખેલું છે.”

—રવિન્દ્રનાથ ટાગોર.

“સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારનો, ભારતવર્ષની મુક્તિનો, અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો, પ્રજાની આર્થિક દશાના સુધારાનો—ગમે તે સવાલ લોકો—આખરે તો બધા સવાલ એકજ સવાલમાં મળી જાય છે: ગામડાંમાં પ્રવેશ, અને ગ્રામજીવનની પુનર્ઘટના, અથવા ખરૂં કહીએ તો કાયા પલટો.”

—મહાત્મા ગાંધીજી.

૫૫. અહિંસા.

“અહિંસા પરમ ધર્મ છે, અહિંસા પરમ દમ છે; અહિંસા પરમ દાન છે; અને અહિંસા પરમ તપ છે.” —એક શ્લોક.

“રાષ્ટ્રનો આત્મા કહે છે કે ઐક્યનું તત્ત્વ, સંપન્ન શાસ્ત્ર એ તો અહિંસા છે. એક બીજાનું સહન કરવું, એક બીજાના સંકટે મદદ

કરવી, અને પ્રેમને ખાતર સર્વ જાતના સ્વાર્થી જતા કરવા એજ એક માર્ગ છે. ”
—કાકા કાલેલકર.

“ જે માણસ અહિંસા વ્રત પાળવાનો દાવો કરે, તેનાથી પોતાનું અહિંસા કરનાર ઉપર પણ ગુસ્સે ન થવાય; તે તેનું ખુફ ન ધરે, ભલું ધરે; તેને ગાળ ન દે, કે તેના ઉપર હાથ ન ઉપાડે; સામેનો માણસ જે કંઈ ઈર્ષા કરે તે પોતે સહન કરે. આમ અહિંસા-વ્રત પાળનાર તદ્દન નિર્દોષ રહે. કોઈપણ સજીવ વસ્તુ પ્રત્યે વેર ન હોય તેનું નામ શુદ્ધ અહિંસા. ”
—ગાંધીજી.

૫૬. રાજપ્રજના ધર્મ.

પ્રજાને નારાજ કરી સત્તાના બળથી રાજ્ય કરવાવાળાનું રાજ્ય વાદળની છાયા અથવા રેતીની દિવાલ સમાન છે. ”

—શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ ધન, સત્તા, અને માન મનુષ્યની પાસે કેટલાં પાપોને અનર્થો કરાવે છે. ”
—ગાંધીજી.

“ રાજ્યનું ધન એ રાજાની મિલકત નહિ પણ પ્રજાની અનામત છે. ”
—એક લેખક.

“ જ્યાં રાજા અને પ્રજા બંને વચ્ચે પ્રેમ અને આપબોગનું વાતાવરણ હોય, ત્યાં રાજાના કેટલા અધિકાર, અને પ્રજાના કેટલા અધિકાર, એવો સવાલજા ઊઠતો નથી. જ્યારે રાજા સ્વાર્થી ને જો હુકમી બની જાય છે ત્યારેજ પ્રજાને પોતાના હુકમનો ખ્યાલ સૂઝે છે, અને પ્રજા રાજાની સત્તા મર્યાદિત કરવા માગે છે. ”—કાકા કાલેલકર.

“ સત્તાના કેટલી અને દુર્બળ પ્રજાએને ચૂસીને મદાન્ધ બનેલી કોઈ સલ્તનત આજસુધી દુનિયામાં લાંબો કાળ નભી નથી. અને જો દુનિયા ઉપર કોઈ ન્યાયી ઈશ્વર રાજ્ય કરી રહ્યો હોય તો એવી સલ્તનતને ધૂળમાં મળ્યા વગર આરો નથી. ”
—ગાંધીજી.

: ૫ :

: શરીરનાં ઘડતર :

૫૭. તંદુરસ્તી.

“ સુદૃઢ શરીરમાં સુદૃઢ મન, એ મનુષ્ય—સાધનનો ઉમદા પાયો છે.”

— ડૉ. ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. હોલ.

“ અતિભોજન કરવું તે રોગ ઉત્પન્ન કરનાર, આયુષ્યનો નાશ કરનાર, દુઃખ આપનાર, પાપકારી, અને નિંદિત હોવાથી ત્યાગ કરવું.”

—મનુસ્મૃતિ.

“ માણસો ઘણું ખાઈને માંદા પડે અને મરે પણ ખરા, પણ થોડું ખાઈને માંદા પડ્યા હોય કે મુવા હોય એવું મેં કદી સાંભળ્યું નથી.”

—નેપોલિયન.

“ જે કારણથી શરીર યગડયું હોય તેનાથી ઉલટી રહેણીકહેણી રાખવી, એટલે કે દુરતનું સમતોલપણું પામું આવી જાય.”

—નેપોલિયન.

“ દુરતના નિયમોનું અજ્ઞાન કે અવગણના એ સર્વ રોગ—દુઃખનું કારણ છે. કોઈ પણ રોગ કે દુઃખને ઈશ્વર નહિ પણ મનુષ્યજ પેદા કરે છે.”

“ રોગ થયા પછી રોગ ટાળવો, એ કરતાં રોગ થાયજ નહિ એવી રીતભાત સૂચવવી, એજ વૈદ્યનું મુખ્ય કાર્ય હોવું જોઈએ.”

૫૮. અભ્યર્ચ્ય.

“ અભ્યર્ચ્યનું સંપૂર્ણ પાલન એટલે અભ્યર્ચન. અભ્યર્ચ્યનું પાલન કરવું હોય તો સ્વાદેન્દ્રિય ઉપર કાબુ મેળવવોજ જોઈએ.”

—ગાંધીજી.

“ ઈન્દ્રિયો એવી મજબુત છે કે તેને ચોમેરથી, ઉપરથી અને નીચેથી એમ દશે દિશાઓથી ઘેરવામાં આવે, ત્યારેજ તે અંકુશમાં રહે છે.”

—ગાંધીજી.

“ ઉપવાસ વિના વિપયાસક્રિતનો જડમૃગથી નાશ સંભવતો નથી. તેથી બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં ઉપવાસ એ અનિવાર્ય અંગ છે. ”—ગાંધીજી.

૫૯. શરીરબળ.

“ જે દેશના નવજવાનો માયકાંગલા, કોહી વિનાના, નિર્વીર્ય હોય, તે દેશ સ્વતંત્ર થવાની કદી આશા રાખી શકે નહિ. અલગત જમાનો એવો આવ્યો છે કે શારીરિક બળ અજમાવવામાં કાયરતા ગણાવા લાગી છે, પણ તેથી દુર્ઘર્ષ રહેવું એ ધર્મ નથી. બળ તેજ નથી વાપરતો કે જેનામાં બળનો ભંડાર ભર્યો છે. ” —ગાંધીજી.

૬૦. યુવાની.

ઉજ્જડ ખેડાં ફરી વસે, નિર્ધનિયાં ધની હોય;

ગયાં ન જોયન સાંપડે, મુઆ ન જીવે કોય. ”

—સામળભટ્ટ.

“ યુવાનો ન્યાય કરવા કરતાં શોધ કરવાને વધારે લાયક છે. શિખામણ આપવા કરતાં કાર્ય કરવાને વધારે લાયક છે. સ્થિર ધંધો કરવાને અદ્વે નવીન રચનાઓ કરવાને વધારે લાયક છે. ” —બેકન.

“ ભોગવિલાસમાંજ જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી આ કાળા મોંવાળા વીસમી સદીએ એક હાથમાં તોપ-અંદૂક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાંઓ ધારણ કરીને સૈંકડો શિક્ષિત, અર્ધશિક્ષિત, તથા અશિક્ષિત હિંદી યુવકોને ધર્મ સંસ્કારથી બ્રષ્ટ કર્યો છે. ”—બંડિમચંદ્ર.

સોનાના મુકુટવાળા છતાં મલિન અંતઃકરણવાળા માણસોની પાછળ દોડતા, સલામો કરતા, અને ઘૂસતા, ધણુ માણસોને આપણો યુવકવર્ગ જુએ છે, તેથી યુવાનો જીવનના મહાન હેતુ વિષે ખોટા ખ્યાલ બાંધે છે; અને એ ખોટા ખ્યાલથી દોરવાઈ જઈનેજ નિઃદગીની શરૂઆત કરે છે. —એમર્સન.

“ માણસ જેટલે અંશે પોતાની ફરજ અગ્નવે છે, તેટલે દરજ્જે તે પ્રેમપાત્ર થાય છે. હકની શોધમાંજ ભમનારો ફરજ ચૂકે છે, ને છેવટે હકોનોજ વિચાર કરનાર જલીમ કહેવાય છે. ” —ગાંધીજી.

: ૬ :

: ગૃહજીવનનાં ઘડતર :

૬૧. જાતમહેનત.

“ મહેનતની રોટી ખાઈ નિરાંતે બેસવું, એ સોનાનો કમરપટો પહેરી તાબેદારી માટે અદ્યવાળા ઉભા રહેવા કરતાં ઘણુંજ બહેતર છે.”

—શેખસાદીકૃત-ગુલિસ્તાન.

“ ઈશ્વર પ્રત્યેક પક્ષીને ખોરાક આપે છે, પણ તે તેના માળામાં ફેંકતો નથી.”

—જે. જી. હોર્લેડ.

“ જાત મહેનતથી શિક્ષણ મળે છે તેજ સહુથી ઉત્તમ કોટનું શિક્ષણ છે.”

—વેન્ડેલ ફિલિપ્સ.

“ પરિશ્રમમાંથી આરોગ્ય અને આરોગ્યમાંથી આનંદ પેદા થાય છે.”

—બીટી.

“ જાતમહેનત એ માનવજાતિને બચાવવા માટેનું મહાન ઔપધ છે. જે દરેક મનુષ્ય જીવનના આ આદિ નિયમને ઈશ્વર નિર્ણીત કાયદા તરીકે સ્વીકારે, જે દરેક મનુષ્ય જાતમહેનતને પોતાની અનિવાર્ય ફરજ સમજે, જે બધા જન એકજ ઈશ્વરને સ્વીકારે, અને એક બીજાને ચાહે, તો જે દુઃખભારથી આપણે લદાયા છીએ તે નાશ પામે.

—ટોલસ્ટોય.

“ જે પોતાની જાતને મદદ કરે છે તેને પ્રભુ મદદ કરે છે.”

—અંગ્રેજી કહેવત.

૬૨. સ્વાશ્રય.

“ મેં મારી હાલની સ્થિતિ મારી જાતેજ ઘડી છે.”

—હંક્રી રવી.

“ આપણા માટેના ઉપાયો ઘણીવાર આપણા પોતામાંજ રહેલા, અને આપણા પોતાથીજ ઉપજેલા હોય છે; છતાં આપણે ભૂલથી તેને ઈશ્વરે રચેલા માન્યા કરીએ છીએ.”

—શેક્સપિયર.

“ માણસ બીજાઓ પાસેથી જે શિક્ષણ મેળવે છે, તેના કરતાં વધારે મહત્વનું શિક્ષણ તો તે પોતાની પાસેથીજ મેળવે છે. ”

—ગિબન.

“ મોટા માણસ પોતાનામાંજ રહેલી શક્તિની શોધ કરે છે; અને નાનો માણસ બીજાઓ પાસે શોધ્યા કરે છે. ” —કોન્ફ્યુશિયસ.

“ માફ કર્ય કાઈ બીજો માણસ મને શોધી આપશે અથવા નક્કી કરી આપશે, એવી જે રાહ જોયા કરે છે, તે પોતાનો સંદેશો પહોંચાડ્યા વિનાજ મરણ પામશે. ”

—લોવેલ.

“ પ્રત્યેક જણે પોતાની ભાંજગડ પોતેજ કરવી, બીજા ઉપર આધાર રાખવો નહિ. ”

—શેક્સપિયર.

“ જે માણસો બીજાનાં અંતઃકરણ પ્રમાણે વર્તે છે, તેઓ બીજાના વિચારના ગુલામ છે. ”

—(?).

“ પરાધીન મનુષ્યનું જીવન અને મૃત્યુ એમાં કંઈ ફેર નથી. જે પોતે પોતાની જાતને મદદ કરે છે, તેને ઈશ્વર પણ મદદ કરે છે. ”

—(?).

જો તમે તમારા પુત્રની સંભાળ રાખવાનું કામ તમારા ગુલામને સોંપશો તો તમે એક ગુલામને બદલે બે ગુલામ બનાવશો. —(?).

૬૩. સંતોષ.

“ ધનવાનોના ધન કરતાં નિર્ધનનો સંતોષ એ ઘણી ઊંચી વસ્તુ છે. ”

—શેખસાદીકૃત-ગુલિસ્તાન.

“ આપણી પાસે જે હોય તેનાથી સંતુષ્ટ રહેવું, એ મોટામાં મોટી સુરક્ષિત સંપત્તિ છે. ”

—સિસેરો.

“ તારો ખજાનો ક્યાં છે ? સુવર્ણ કહે છે, કે ‘ મારામાં નથી ’ અને હીરો કહે છે, કે ‘ મારામાં પણ નથી. ’ તે ખજાનો તો તારા આત્મામાંજ શોધ. ”

—ચંગ.

“ જે માણસ થોડામાં થોડા ધનથી સંતુષ્ટ થાય છે તે સૌથી વિશેષ શ્રીમંત છે; કારણ કે સંતોષ એ સર્વ શ્રેષ્ઠ અને કુદરતી વ્યવસ્થા છે. ”

—સોક્રેટીસ.

“મારો રાજમુકુટ મારા અંતઃકરણમાં છે, તે મારા મસ્તક પર નથી. તેમજ તે હીરામાણેકથી શણગારવામાં આવ્યો નથી, અને તે જોઈ શકાય એમ પણ નથી. મારા રાજમુકુટનું નામ સંતોષ છે. તે ખરેખર એક રાજમુકુટ કરતાં પણ વધારે છે, કેમકે રાજાઓ પણ તેનો ઉપયોગ ભાગ્યેજ કરી શકે છે.” —શેકસપિયર.

“જો મન સંતોષ પામેલું છે તો પછી કોણ પૈસાદાર અને કોણ ગરીબ?” —ભર્તૃહરિ.

“સંતોષ એ કુદરતનો ખજાનો છે.” —સોક્રેટીસ.

૬૪. ઉદ્યોગ.

“કામ એ પ્રત્યેક મનુષ્યનો પ્રાણરક્ષક છે.”

—જ્યોર્જ-બી-એમર્સન.

“પરિશ્રમ એજ જીવન છે, ગોંધાઈ રહેલું પાણી ખગડી જાય છે, આજસુ માણસો નિરાશ થયા કરે છે, ઘડિઆળને બંધ રાખશે તો તેની ઉપર કાયાકાટનો હુમલો થશે.” —મિસિસ ઓસ્ગૂડ.

“જીવનમાં જોઈશું તો જેની પાસે દુઃસાધ્ય બુદ્ધિ છે તેને સિદ્ધિ નથી વરતી, પણ જેની પાસે ઉદમ છે તેનેજ સિદ્ધિ વરે છે. મહાન શક્તિશાળી માણસને તેની શક્તિ જેટલી ઉપયોગી થાય છે, તેના કરતાં સામાન્ય શક્તિવાળા માણસને તેની શક્તિ વધારે ઉપયોગી થાય છે.” —ગોલ્ડસ્મિથ.

“જે ખેતી રહે છે, તેનું ભાગ્ય પણ ખેતીજ રહે છે, સૂઈ રહેનારનું સૂઈ રહે છે, ઉભા રહેનારનું ઉભું રહે છે, અને ચાલવા માંડનારનું ભાગ્ય ચાલવા-વધવા માંડે છે.” —એક શ્લોક.

૬૫. ખંત.

“સફળતા પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર મુખ્ય ત્રણ તત્ત્વો છે. શ્રમ, ધૈર્ય અને ખંત. તેમાં સૌથી મોટું તત્ત્વ ખંત છે.” —(?)

“ખંતપૂર્વક કામ કરવાથી સાધારણ બુદ્ધિનો માણસ પણ અસાધારણ કાર્ય કરવામાં ક્ષતેહ મેળવે છે.” —જોન રસ્કિન.

૬૬. સાહસ.

“ દરિયાર્ધ મુસાફર કાંતો સુવર્ણની થેલીઓ લઈને ઘેર આવે છે, કે કાંતો સમુદ્રનાં મોજાં કોઈક દિવસ તેના શખને કિનારે ફેંકી દે છે.”

—શાખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ લક્ષ્મી સાહસિક માણસનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.” —ડ્રાયડન.

“ લક્ષ્મી સાહસમાં નિવાસ કરે છે.” —વ્યાસ ભગવાન.

૬૭. કુલીનતા.

“ વ્યભિચારી માણસને શીંગડાની નિશાની નથી હોતી, તેમ કુળવાન માણસના હાથમાં પદ્મની નિશાની નથી હોતી, કે જેથી તે ઓળખાઈ આવે; પરંતુ જેમ જેમ તે વાણી બોલે તેમ તેમ તેની બાત અને કુળ ઓળખાઈ આવે છે.”

—એક શ્લોક.

“ રહે છે વને તદપિ જે મૃગમાંસ ખાય,
તે કેશરી ભૂખ છતાં નહિ ધ્રાસ ખાય,
તેવી રીતે કુલીન કુઃખ પડે વિશેષ,
તોએ કદી અધમ કૃત્ય કરે ન લેશ.”

—દાસતરામ.

“ કાપવા છતાં પણ ચંદનનું વૃક્ષ સુગંધ છોડી દેતું નથી, હાથી વૃદ્ધ થાય તો પણ વિલાસ છોડતો નથી, અને યંત્રમાં પીલવા છતાં પણ શેરડી મધુરતા છોડતી નથી; તેમ કુળવાન પુરુષ દરિદ્રતા પામે તો પણ પોતાના સદ્ગુણ નથી તજી દેતો.”

—એક શ્લોક.

૬૮. સંતતિનિયમન.

“ જ્યાં સુધી હિંદુ સ્વતંત્ર ન થાય, ભૂખમરાથી ઉગરી ન જાય, અને દુષ્કાળ, કોલેરા, ઇન્ફલ્યુએન્ઝા-એપી રોગોથી અયવાનાં જ્ઞાન ને સાધન ન સંધરી લે; ત્યાં સુધી સંતાન પેદા કરવાનો હક્ક આપણને નથી.”

—ગાંધીજી.

“ હિન્દને રાજકીય કારણે સંતાનવૃદ્ધિને મર્યાદિત કરવાની, અથવા તદ્દન અટકાવવાની જરૂર છે. તે અંકુશ દુરાચાર પોષક, કે

કૃત્રિમ સાધનો વડે નહિ, પણ નીતિરક્ષક સંયમ વડેજ આણુવે
હિતકર છે. તે વડેજ ભાવિ પ્રગ્ન સુદૃઢ અને સશક્ત બનશે. ”

—દાંભમેન.

૬૯. ગૃહસ્થાશ્રમ.

“કાર્તિ, ધન, અને ઊંચી પદવીનાં સુખ પ્રાપ્ત કરવાં એ
કામ સુલભ નથી, પણ માયાળુ પિતા, પ્રેમાળ માતા, સુશીલ અને
અનુરાગી ભાઈ, કર્તવ્યપરાયણપુત્રો, અને આજ્ઞાંકિત પુત્રી, આ
સર્વ આનંદનાં કારણો છે. પણ આપણો ગૃહસ્થાશ્રમ કેવળ આનંદને
લીધેજ કીંમતી નથી, કારણકે ઘણે ભાગે દિલસોજી, સહનશીલતા,
સ્વાર્થત્યાગ, અને કોમળતાના ઉમદા પાકો શીખવનારી એ ઉત્તમ
શાળા છે.”

—મજસુદાર-બંગાળ.

૭૦. ચિંતા.

“જ્યારે ચિંતા એક આરીએથી પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે બુદ્ધિ
બીજે આરણેથી છટકી જાય છે.”

—(?).

“ચિંતા સેં ચતુરાઈ ઘટે, દુઃખસે ઘટે શરીર;
પાપસે ઘટે લક્ષ્મી, કહ ગયે દાસ કબીર.”

“ખરાબ ગામમાં વાસ, કુળહીન સેવા, ખરાબ ભોજન,
ક્રોધમુખી સ્ત્રી, મૂર્ખ પુત્ર, અને વિધવા પુત્રી, એ છ અગ્નિ વિનાજ
દેહને બાળે છે.”

—એક શ્લોક.

“એવું એક પણ મગજ નહિ હોય, કે જોણે ચિંતાના કાળા
પાણીમાં ગોથાં ખાધાં નહિ હોય; એવી એક પણ આંખ નહિ હોય
કે જોણે ખળખળતાં આંસુ ઢાળ્યાં નહિ હોય; એવું એક પણ ઘર
નહિ હોય કે જ્યાં આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિ રૂપી શસ્ત્રોથી પોતાનું
કામ કરતો મૃત્યુદેવ પ્રવેશ નહિ પામ્યો હોય ! ”

—(?).

: અર્થશાસ્ત્ર :

૭૧. કરકસર.

“ કરકસર એ પ્રમાણિકતા, સ્વતંત્રતા, અને સુખની માતા છે; તેમજ મિતાહાર, આનંદ અને આરોગ્યની એ સુંદર બહેન છે. ”

—ડૉ. જોન્સન.

“ થોડી જરૂરીઆતો હોવી, અને પોતાની જરૂરીઆતો પોતેજ પુરી પાડવી એના જેવું બીજું કયું સુંદર કાર્ય છે ? ”

“ રાજતંત્ર ચલાવવામાં જેટલા ડહાપણની જરૂર છે; તેટલા ડહાપણની ધરસંસાર ચલાવવામાં પણ જરૂર છે. ” —ઈમર્સન.

“ ત્વરાથી મેળવેલું નાણું ખરચાઈ જશે; પરંતુ પરસેવો ઉતારીને ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત કરેલું દ્રવ્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત થતું જશે. ”

—ગેટ.

“ તમારા દૈવ્યનો કરકસર પૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી તમને જેવો લાભ થાય છે, તેવો નિશ્ચિત લાભ બીજા કોઈથી પણ થતો નથી. ”

—લેટીન કહેવત.

“ અકારણ નાની નાની રકમ ઉડાવી દેતાં સાવધ રહેજો. એક નાનું સરખું ગાયકું પડવાથી એક મોટું વહાણ ડૂબી જાય છે. ”

—ક્રેન્કલિન.

“ કરકસર એ ગરીબ માણસોની ટંકશાળ છે. ” —ટપર.

“ ભોંયમાં દાટવા માટે નહિ; સેવકોની પલટણ ઉભી કરવા માટે નહિ; પરંતુ સ્વતંત્ર થવાનો ઉજ્જવલ હક્ક મેળવવાને માટે દરેક માણસને કરકસરની જરૂર છે. ”

—(?)

“ દરેક નવયુવક પોતાને મળતા થોડા રૂપિયાનો પણ હિસાબ કાળજીપૂર્વક રાખશે તો તેનો લાભ જેમ ભવિષ્યમાં મને અને પ્રજાને મળ્યો, તેમ તે પણ અનુભવશે. ” —મહાત્મા ગાંધીજી.

૭૨. ધંધાની પસંદગી.

“ પ્રકૃતિએ તમને જે અનાવવાની ઈચ્છા રાખી હોય તે અને, એટલે તમે સફળતા મેળવશો; જો કોઈ બીજા અનવા જશો તો તમને નિષ્ફળતાજ મળશે.”

—સિંહની સ્મીથ.

“ સફળતાને ખરીદવા માટે ઘણા માણસોને પોતાના શરીરનો એકાદ દુકડો કાપી આપવો પડે છે.

—બદવર.

“ જે માણસની પાસે એક ધંધો છે. તે તે માણસની પાસે એક જગીર છે.”

—ક્રેન્કલિન.

“ પ્રકૃતિ પોતાનાં દરેક સંતાનને અનાવતી વખતે તેને કોઈને કોઈ કામ માટેની ખાસ લાયકાત અવશ્ય આપે છે.”

—લૉવેલ.

“ જે ધંધામાં ભારે ભોગ્ગઓ પડે છે, ત્યાં ભારે પરિતોષિકો પણ પડે છે જ.”

—મૅથ્યુઝ.

“ ઘણું કરીને અરુચિકારક ધંધામાં પડવાથી જેટલા માણસો નિષ્ફળ નીવડે છે, તેટલા બીજા કોઈ કારણે નિષ્ફળ જતા નથી.”

—મૅથ્યુઝ.

“ આખા જગતમાં બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. એક ક્ષણિક છે, અને ક્ષણિક સુખને સાંજ હોય છે. ડાહ્યા માણસો તેનો ત્યાગ કરે છે, અથવા અદ્ય પ્રયાસ કરે છે; બીજી પ્રવૃત્તિ સ્થાયી હોય છે, તેનો કાયર માણસ ત્યાગ કરે છે, કેમકે તેમાં નિરંતર પ્રયત્નની જરૂર પડે છે.”

—ગાંધીજી.

૭૩. ગરિબાઈ.

“ વધતી જતી કેળવણી અને જીવનધોરણની ઉચ્ચકક્ષાએ ગરીબાઈને અસહ્ય અનાવી છે. કેટલીક વાર તો એ ગરિબાઈ બહુ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અનાથ બાળકો, અપંગ માણસો, અને અસંખ્ય સ્ત્રીઓનાં દુઃખને કોણ નિવારે ! તેમનું દુઃખ જોઈ દયાને બદલે કંપારી છૂટે છે. કેટલાંકને કાટયાં તૂટયાં કપડાંએ નથી મળતાં, ઘણા રોગની પીડાથી નિઓવાઈ જાય છે, અને તેમાંના મોટા ભાગને

અન્ન વિના તરફડવું પડે છે. જગતે તેમને પોતાના નથી ગણ્યા. સમાજે તેમના તરફ પીઠ ફેરવી છે. ગરીબ બિચારા ત્રાણીઓ! જગત તેમને ગાળો દેશે, પણ મદદ નહિ દે. પૈસાદારના નાનેરા દુઃખને અનેક ગણું બતાવવામાં આવે ત્યારે ગરીબોના જીવન રૂઝતા દુઃખની કોઈ પરવા નથી કરતું.” —ગોલ્ડસ્મિથ.

“ભૂખ્યો માણસ સ્ત્રી સહિત પુત્રોને ત્યજી દે છે, ભૂખી થએલી સર્પિણી પોતાનાંજ ઇંડાં સ્વાદથી ખાઈ જાય છે. ભૂખ્યો માણસ કયું પાપ ન કરે? ક્ષીણ થએલા મનુષ્યો કરુણા રહિત થઈ જાય છે.” —એક શ્લોક.

ગરિબાઈની કાળી જમીનમાંજ ઉત્તમોત્તમ મનુષ્યોરૂપી પુષ્પો ઊગે છે અને ખીલે છે. —એક લેખક.

૭૪. ઉડાઉપણું.

“ઉડાઉના હાથમાં તેમજ દયાળુ પરોપકારી માણસના હાથમાં ધન નથી ટકતું, લોભીઆના દિલમાં મજુરી નથી રહેતી, અને ચાળણીમાં પાણી નથી રહેતું.” —શેખશાદી-ગુલિસ્તાન.

“ડહાપણુપૂર્વક ચાલનારો માણસ કોઈ પણ દેશમાં જૂજ ખર્ચથી નિર્વાહ કરી શકે છે; જ્યારે ઉડાઉપણુ આગળ બ્રહ્માંડનું રાજ્ય પણ પુરતું નથી.” —મેકુલે.

૭૫. સંપત્તિ.

“આખરૂં અને પૈસો બંને હંમેશાં એકજ થેલીમાંથી મળી શકતાં નથી.” —જોન હર્બર્ટ.

“સશક્ત શરીર એ પૈસા કરતાં પણ મોટી સંપત્તિ છે, ને નિવૃત્તિ આત્મસુખ એ ખીજ સર્વ વિષયજન્ય આનંદો કરતાં મોટો આનંદ છે.” —એફલિઝિયંસિસ.

“લક્ષ્મી કહે મેં નિત નહિ ન પુરૂં કોઈ આશ;

કિતનેકે રામ રમ ગયે, કિતને ગયે નિરાશ.” —(?).

“જેઓ એમ માને છે કે બધી વસ્તુઓ પૈસાથીજ ખરીદી

શકાય છે; તેઓ ભૂલી જાય છે કે તેમણે તેમની જાતનેજ વેચી દીધી છે.” —એકન.

“અંધારા ઓરડામાંનું ફરનીચર આમથી તેમ મૂકવાથી કાંઈ અંધાઈ ટળતું નથી; તેમ સંસારના પદાર્થો આમ તેમ ફેરવ્યા કરવાથી—અર્થાત્ ધન ભેગું કરવાથી, મહેલો બાંધવાથી, અથવા બુદ્ધિ-બળે બીજાની મહેનતનો લાભ લેવાથી, અજ્ઞાન અને પાપનાં પોટલાં છૂટે તેમ નથી.” —સ્વામી રામતીર્થ.

“ભવ્ય ભવનો અને મોટા મહેલમાં રહેનારા કાંઈ સુખી હોતા નથી. એમ તો કીડા, જીવડાં, અને સાપો પણ મહેલમાં રહે છે.” —સ્વામી રામતીર્થ.

“જે દેશમાં લક્ષ્મીનો સંગ્રહ વધવાથી લોકો વૈભવી-પતિત થાય છે તે દેશનું અનિષ્ટ જલદી થાય છે.” —(?)

પૈસા મેળવવામાં ચિંતા, સાચવવામાં ધારતી, વાપરવામાં લાલચ, દુરુપયોગ કરવામાં ગુન્હો, ખોવામાં ઉદ્વેગ, અને છેવટે એ પૈસા મેળવવાનાં પાપ પણ ભોગવવાં પડે છે.” —મૈથ્યુ હેનરી.

૭૬. વખતનો સદુપયોગ.

“ગુમાઈ ગએલું દ્રવ્ય ઉઘોગથી મળશે; ગએલું આરોગ્ય મિતાહારથી પુનઃ મળશે; ભુલાઈ ગએલું જ્ઞાન અભ્યાસથી તાજુ થશે; પરંતુ ગુમાઈ ગએલો કલાક કોણે ફરીથી જોયો છે? ખોવાએલી તક કોણે પાછી મેળવી છે?” —મિસિસ સિગ્મૂર્ની.

“ખોવાયું! ખોવાયું! ખોવાયું! અમૂલ્ય રત્ન ખોવાઈ ગયું! તેની આસપાસ શુદ્ધ અને પ્રકાશિત એવા ચોવીશ મોટા હીરા જડેલા હતા, અને તેમાંના પ્રત્યેક હીરાની અંદર સાઠ નાના ચકચકિત હીરા મહેલા હતા.” —મિસિસ. એલ. એચ. સિગ્મૂર્ની.

“જે કંઈ તમારી પાસે છે, એનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરો; તમને થોડો પણ કાળ-વખત મળે તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરો.”

“ સંપત ગઈ તે સાંપડે, ગયાં વળે છે વહાણુ;
ગત અવસર આવે નહી, ગયા ન આવે પ્રાણુ. ”

—સામળભટ્ટ.

“ દરેક માણસના જીવનમાં ભરતી આવે છે. તેનો સદુપયોગ
કરવાથી ભવિષ્ય ઉજ્જવલ અને છે; પણ જો તેને જવા દીધી તો
આખું જીવન દુઃખમય બની જાય છે. ” —શેક્સપિયર.

નદીના પ્રવાહોમાં વહી જતું પાણી જેમ ફરીને પાછું આવતું
નથી; તેમ રાત્રિ અને દિવસની સાથે વહી જતું મનુષ્યોનું આયુષ્ય
પાછું આવતું નથી. —(?)

: ૮ :

જ્ઞાન-વિજ્ઞાન-કળા.

૭૭. જ્ઞાન-વિદ્યા.

“ વિદ્યા ધર્મની વૃદ્ધિ કરવા માટે છે, નહિ કે સંપત્તિ એકત્ર
કરવા માટે; જેમણે દ્રવ્ય કમાવા માટે પોતાની વિદ્યાનો વિક્રય કર્યો
છે, તેમણે મહાકષ્ટે પ્રાપ્ત કરેલા અન્નભંડારમાં પોતાની મેળેજ
આગ મૂકી છે. ”

—શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ જે ભણ્યો છે પણ ગણ્યો નથી તે માણસ એવો છે, કે
જેણે જમીન ખેડી છે ખરી, પણ ખી વાળ્યું નથી. ”

—શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ જે વિદ્યાવડે લોકો જીવનસંગ્રામમાં સમર્થ થઈ શકે નહિ;
જે વિદ્યાથી મનુષ્યોનું ચારિત્ર્ય ખીલે નહિ; અને જે જ્ઞાનથી મનુષ્યો
પરોપકાર પ્રેમી, અને સિલ સમાન પરાક્રમી બને નહિ; એનું નામ
વિદ્યા નથી. ”

—સ્વામી વિવેકાનંદ.

“ બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં છે. પશુ
આદિના જેવી ઈન્દ્રિયવૃત્તિ સિવાયનું બીજું કોઈપણ સુખ, તમે

એવું નહિ બતાવી શકે કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય.”

—અંકિમચંદ્ર.

ભણતરની જરૂર છે જ; અક્ષરજ્ઞાન જોઈએ, પણ અક્ષરજ્ઞાન એ સર્વસ્વ નથી. એ સાધ્ય નથી; એ તો સાધન માત્ર છે. જેને સમજ છે, તેને અક્ષરજ્ઞાન ન હોય તોએ શું? દુનિયાના મહાન શિક્ષકો—સુધારક અક્ષરજ્ઞાની ન હતા. ઇશુ પેગંબરને, મહમદ પેગંબરને અક્ષરજ્ઞાન ક્યાં હતું? છતાં તેઓએ જે અક્કલ આપી તે સેવા કરી; તેવી મહાન તત્ત્વવેત્તા, કે અર્થશાસ્ત્રીઓએ નથી કરી, નથી કરવાના.

—ગાંધીજી.

૭૮. કુદરતનો હિસાબ.

“જો કે ઇશ્વરની ઘંટી ધીમેથી દળે છે, પણ તે અત્યંત ગ્રીણું દળે છે.”

—ફ્રેડરિક વૉન. લાગો.

“કુદરત કુકર્મની સજા તરતજ કરતી નથી, તેથીજ માણસો કુકર્મ કરવાને તૈયાર થાય છે.”

—એફ્લિઝિયેસ્ટિસ.

“લાંબો સમય જીવનું હોય તો ધીમે ધીમે જીવવાની જરૂર છે.”

—સિસેરો.

“જો તમે બુદ્ધિની વાત સાંભળશો નહિ, તો જરૂર તે તમારા વેદા ભાગશે.”

—રિચર્ડ.

આ વિશ્વમાં સર્વથી અદ્ભુત એવી જે આપણી જાત તેને બરાબર ઓળખવી, એજ આપણું સર્વથી પહેલું અને સર્વથી ઉત્તમ કર્તવ્ય છે.”

—કૉલરિજ.

૭૯. વાચન, મનન, ને લેખન.

“વિચારને આચારના રૂપમાં ગોઠવવાની કળા જો કુડમસને કદી પણ શીખવવામાં આવી નહોત; જો પ્લેટો કદી પણ પોતાના ઘરમાંથી બોલ્યો નહોત, અથવા અંધ હોમરે પોતાની ઉત્તમ સારંગી વગાડી નહોત, તો માણસની અવસ્થા કેવી હોત તે કાણ કહી શકે!”

—બલવર.

“બીજ રોખ્યા વિના ખેતરમાંથી પાક મેળવવાની ઇચ્છા નકામી છે; તેવીજ રીતે મનન અને વાચન વના નિયંધ લખવાનો પ્રયત્ન નકામો છે.”

—પી. પીટરસન.

“વાચન મનુષ્યને સંપૂર્ણ બનાવે છે.”

—એકન.

“કેટલાક મનન માટે વાંચે છે તેઓ વિરલ હોય છે; કેટલાક ક્ષેપન માટે વાંચે છે તેઓ સામાન્ય હોય છે; અને કેટલાક વાતચીત માટે વાંચે છે, તેમની બહુમતી હોય છે.”

—ક્રાઈસ્ટન.

“જો આપણે આપણા મનનો અને બુદ્ધિનો વિકાસ કરવા માગતા હોઈએ, તો આપણે વાંચવું થોડું જોઈએ, અને મનન વધારે કરવું જોઈએ.”

—એની બિસેન્ટ.

“જો મારાં પુસ્તકો અને મારા વાચનના પ્રેમના બદલામાં સમસ્ત મહારાજ્યોના મુકુટો મારા પગ આગળ મૂકવામાં આવે, તો હું તે સર્વ મુકુટોને લાત મારું.”

—ફ્રેનલન.

“વાચનનો રસ જે મારો બાલપણનો અન્ય મિત્ર છે, તેને બદલે જો કોઈ મને હિંદુસ્તાનની સઘળી દોલત આપી દે, તો પણ હું તે ન સ્વીકારું.”

—ગિબન.

“હાલમાં મારા ઘણા મિત્રો છે હું તેમને ચાહું છું, પરંતુ તે સર્વ કરતાં વાચનને વિશેષ ચાહું છું.”

—પોપ.

૮૦. ગ્રંથસેવન.

“પુસ્તકો યુવાવસ્થામાં આપણને માર્ગ દર્શાવે છે, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણને આનંદ આપે છે; તે એકાંતમાં આપણને આશ્રય આપે છે; અને આપણા જીવનને બોજાયે થતું અટકાવે છે.”

—જેરિમ કોલિયર.

“મનુષ્યને સમાનતાની ભૂમિ ઉપર લાવવાનાં જો કોઈ સાચાં સાધનો હોય તો તે માત્ર પુસ્તકોજ છે, સર્વ માણસોને માટે ખુલ્લો એવો જો ખજાનો હોય તો તે પુસ્તકાલય છે.”

—લેંગ્ફોર્ડ.

“ગ્રંથ એ મિત્ર રહિત માણસનો મિત્ર છે.

—બ્યોર્ન. એસ. ડિલાઈ.

કેટલાક ગ્રંથોએ જગતનું કેટલું હિત કર્યું છે, અને હજુ કર્યું જાય છે. તેઓ આપણી આશાને જગૃત રાખે છે, નવીન હિંમત અને શ્રદ્ધાને જગૃત કરે છે; કઠિન અને સખત હૃદયનાં કુટુંબીઓને, પાને પડેલા લોકોને આદર્શ જીવન આપે છે; દૂર દૂરના યુગોને અને દેશોને એક બીજા સાથે જોડી દે છે; સૌન્દર્યનાં નવાં જગતો ઉત્પન્ન કરે છે, અને સ્વર્ગમાંથી સત્યો લાવે છે. એ સર્વનો જ્યારે હું વિચાર કરું છું, ત્યારે હું ઈશ્વરને આ બક્ષીસ આપવા બદલ ધન્યવાદ આપું છું.”

—જેમ્સ. ક્રીમેન્ટ. કલાર્ક.

“ કેટલાક ગ્રંથોનો તો માત્ર સ્વાદ જ લેવાનો હોય છે. કેટલાકને ગળી જવાના હોય છે, અને કેટલાકને ચાવીને પચાવી દેવાના હોય છે. ”

—બેકન.

“ પુસ્તકો સારા અને ડાહ્યા માણસોના ઉત્તમ વિચારો પુરા પાડે છે. પુસ્તકો મનુષ્યને જ્ઞાનનો ભંડાર પુરો પાડે છે, અને તેથી તે અમર છે. ”

—ઈ. ડબ્લ્યુ. કૉલ.

“ માણસ જેવી સોજત રાખે અને જેવાં પુસ્તકો વાંચે, તે ઉપરથી ઓળખાય છે; કેમકે મનુષ્ય સાથે મૈત્રી થઈ શકે છે, તેમ પુસ્તકો સાથે પણ થઈ શકે છે. માણસે હંમેશાં પુસ્તકોની કે મનુષ્યોની ઉત્તમ સોજત રાખવી જોઈએ. ”

—સ્માઈલ્સ.

“ પુસ્તકો વાંચવાથી જ્ઞાન મેળવાય છે. મનુષ્યને અને તેમની જુદી જુદી આવૃત્તિઓને વાંચવાથી તો દુનિયાનું ઉપયોગી જ્ઞાન મળે છે. ”

—લૉડ ચેસ્ટરફીલ્ડ.

૮૧. વર્તમાનપત્રો.

“વર્તમાનપત્ર એ ભારે શક્તિ છે, પણ જેમ નિરંકુશ પાણીનો ઘોઘ ગામનાં ગામ ડુબાવે છે, તે પાકનો નાશ કરે છે, તેમ નિરંકુશ કલમનો ઘોઘ નાશ કરે છે. એ અંકુશ બહારથી આવે તો તે નિરંકુશના કરતાં વધારે ઝેરી નીવડે છે. અંદરનો અંકુશ જ લાભદાયી હોઈ શકે. ”

—ગાંધીજી.

“ પ્રજાનું સ્થાયી સુખ જેમાં છે, એ પ્રવૃત્તિ શોધી તે ચલાવવામાં પ્રજાને મદદ કરવી, પ્રજાને દોરવી, એ વર્તમાનપત્રોનું કાર્ય છે. તેમજ પ્રજાની શુદ્ધ કેળવણીનો માર્ગ શોધવો; ખેડૂતોનું જીવન દરિદ્ર છે, તેને શોભાયમાન કરવાના ઉપાયો શોધવા; પ્રજા અનેક પ્રકારના રોગોથી પીડાય છે, તેનાં કારણો અને ઔષધો શોધવાં; એ છે. જ્યાં સુધી પ્રજાનાં અધાં અંગ ખીલવી ન શકાય, ત્યાં સુધી પ્રજાની ખરી ઉન્નતિ ન સંભવે.”

—ગાંધીજી.

૮૨. કળા.

“ કળા તેજ કે જેમાં નૈતિક સંદેશો રહેલો છે, પણ એ ઉપરથી એમ કહેવું કે કળામાં નીતિ હોવીજ જોઈએ, તો એ ખરાખર નથી. સાચી વસ્તુ એ છે કે કોઈ પણ વસ્તુ ‘કલા’ ત્યારેજ થઈ શકે કે તેમાં ગુપ્ત રીતે—પણ જોનારને સ્પષ્ટ થાય તેમ—કાંઈક ગૂઢ નૈતિક સત્ય રહેલું હોય. જે સૌન્દર્ય વારંવાર આકર્ષે છે. તેમાં પરમ સત્યની ગૂઢ ગૂંથણી હોય છે.”

—ધૂમકેતુ.

“ જીવનમાં શું કે કલામાં શું, અનુકરણ એટલે મરણ.”

—કાકા કાલેલકર.

“ કળાની ઉપાસનામાં કળાને અદ્વૈતે વિલાસિતા આવી જવાનો ભય રહેલો છે. કળા માણસનો ઉદ્ધાર કરનાર છે, જ્યારે વિલાસિતા માણસને નામર્દ બનાવનારી છે. કળા એ ઈશ્વરની, હૃદયની, ભક્તિની ભાષા છે.”

—કાકા કાલેલકર.

“ કળા અને અસાધારણતા એ ઈર્ષ્યાળુ પ્રિયા છે. તે મનુષ્યનો અનન્ય પ્રેમ માગે છે.”

—(?).

“ કળાનો આનંદ શાંત હોય છે, સ્થાયી હોય છે. જેમાં વિલાસિતા છે તેમાં કલાન્તિ, ઝલાનિ, અને વિપાદ હંમેશાં આવવાનાંજ. તેથીજ આપણે કહી શકીએ કે લાલિત્ય અને લાલસા એ પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુ છે.”

—કાકા કાલેલકર.

“ કળા ધર્મનું સ્થાન ન લઈ શકે, પણ ધર્મથી તે વિરોધી નજ થવી જોઈએ. કળા એ સત્ય સુધી પહોંચી ન શકે, પણ કળાએ સત્યનો દ્રોહ નજ કરવો જોઈએ. કળામાં સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ સમા-એક્ષો ન હોય, પણ કળા એ પુરુષાર્થની વિધાતક તો નજ હોવી જોઈએ.”

—કાકા કાલેલકર.

૮૩. સૌન્દર્ય.

“ સૌન્દર્ય જોનારની દષ્ટિ ઉપર અવલંબે છે, સાચું સૌન્દર્ય અંતરમાંથી ઉદ્ભવે છે.”

—(?).

“ સૌન્દર્ય હોઠમાં કે આંખમાં રહેલું નથી પણ અનેક આત્મ-તોના સમન્વયમાં રહેલું છે ”

—પોપ.

“ સારો દેખાવ એજ દરેક વસ્તુનો ભક્ષામણ પત્ર છે ”—એકન.

“ સૌન્દર્ય દષ્ટિને નિર્રથક આકર્ષે છે—શારીરિક સૌન્દર્ય દષ્ટિને આકર્ષે છે અને ગુણ આત્માને આકર્ષે છે.”

—પોપ.

“ સાચું સૌન્દર્ય આત્મામાંથી આવે છે ને વૃદ્ધિ પામે છે.”

—(?).

“ સૌન્દર્યો વેડી દેતાં, ના ના સુંદરતા મળે,

સૌન્દર્યો પામતા પહેલાં, સૌન્દર્ય યનવું પડે.

સૌન્દર્યો ખેલવું એ તો, પ્રભુનો ઉપયોગ છે,

પોપવું, પૂજવું, એને એ એનો ઉપયોગ છે.”

—કલાપી.

૮૪. લિક્ષાવૃત્તિ.

“અમીરી વસ્ત્રોને માટે વિનંતીપત્રો લખવા કરતાં વસ્ત્રોને થીંગડાં મારી સંતુષ્ટ રહેવું સાઈ છે, ખીજની મદદથી સ્વર્ગે જવું એ પણ નરકે જવા જેવું છે.” —શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“કંથા ! તું કુંજર ચઢ્યો, હેમ કટોરો લઈથ;

માગ્યાં મુક્તાક્ષણ મળે, પણ ભીખને માથે ભટ્ટ. —(?).

“સિંહ ગુફામાં પડ્યો પડ્યો મરી જશે, પણ તે કદીએ ઉચ્છિષ્ટ નહિ ખાય; માટે ક્ષુધાનો ત્રાસ સહન કરો પણ કોઈ કમ-અખત-નીચની પાસે યાચના ન કરો.” —શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“સહેજ દિયા સો દૂધ અરાઅર, માંગ લીઆ સો પાની:

ખેચ લીઆ સો રક્ત અરાઅર, યહિ કબીરા આની.”

“સર્વ કરતાં તૃણ, તૃણ કરતાં રૂ, અને રૂ કરતાં પણ યાચક હલકો છે. છતાં તેને વાયુ કેમ ઉરાડી નથી દેતો ? કારણ કે વાયુ એમ ખીએ છે, કે કદાચ મારી પાસેય કાંઈક માગશે.” —એક પ્રસોક.

૮૫. ઋણ.

“ઋણ લઈને ઊઠવું, તેના કરતાં ખાધા વિના સૂઈ રહેવું એ વધારે સાઈ છે.” —જર્મન કહેવત.

“ઋણ જેવું અંધન ખીજું કોઈ નથી, તેમાં પ્રવેશ કરવાનું જેટલું સહેલું તેટલુંજ તેમાંથી બહાર નીકળવાનું કઠિન છે.”

—એચ. ડબલ્યુ. શો.

“વૈસા ઉછીના લેવાથી તે વધુને વધુ વપરાય છે; આ રોગ અસાધ્ય છે.” —શેક્સપિયર.

૮૬. મોજમજ.

“સુખનું ખિજાનું તે મોતનું પરતાનું છે.”

“ માણસે ખાવા માટે જીવવાનું નથી, પણ જીવવા અને પ્રભુની ઉપાસના કરવા તેણે ખાવું જોઈએ. ” —શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ જે દેશમાં લક્ષ્મીનો સંગ્રહ વધવાથી માણસો વૈભવી થાય છે, તે દેશનું અનિષ્ટ જલદી થાય છે. ” —ગોદડ સિમ્થ.

“ ખર્ચ સુખ અત્યંત સરતું હોય છે; છતાં નકલી સુખની આપણે કેટલી બધી કિંમત આપીએ છીએ. ” —હોસિયા બેલાઉ.

“ દેશમાંથી ધાર્મિકતા, સાદાઈ, પ્રમાણિકતા અને ભાઈચારો એ ઘટયાં છે, અને નાશિતકતા, શોષ, વ્યસન, ધનલોભુપતા, છળકપટ, અને કજીઆટંટા વધ્યા છે. ” —પ્રો. દુરકાળ.

“ મોજશોષ સમજ શક્તિને નબળી પાડે છે, અને નીતિને શિથિલ બનાવે છે. ” —રેવરેંડ. ડૉ. બ્રુવર.

દુનિયાઈ ભોગરૂપી ગુલામ એવું નથી હોતું, કે જેમાં દુઃખ રૂપી કાંટો અથવા મધમાખ રહેલાં ન હોય; અને વિપયતૃષ્ણા બદલ તેના દુઃખની વેદના રૂપી દંડ ખમવો પડે નહિ. —(?).

૮૭. આળસ.

“ આળસ એ જીવતા માણસની કબર છે. ”

ધંધાની ગેરહાજરી એ કંઈ વિશ્રાંતિ નથી. ” —કાઉપર.

“ આળસુ માણસ બંને કાંટા વિનાના ઘડિયાળ જેવો છે. કાંટા વિનાનું ઘડિયાળ બંધ હોય કે ચાલુ હોય તો પણ તે એક સરખું જ નિરૂપયોગી છે. ” —કાઉપર.

“ કાંઈ પણ ન કરવું, એ ખોટું કામ કરવાની શરૂઆત અથવા ઉમેદવારી છે. ” —ડબલ્યુ. એફ. ફ્રેડરિક્સ.

“ કાટથી લોખંડની જેમ મનુષ્ય આળસથી વહેંચેલા ખવાઈ જાય છે. ” —ફ્રેન્કલિન.

“ જો તમે પ્રમાદી હો તો તમે વિનાશતાના માર્ગ ઉપર છો, અને તેની ઉપર અટકાવનાં સાધનાં થોડાં હોય છે. તે રસ્તો નથી પણ ખાઈ છે. ” —એચ. ડબલ્યુ. બીચર.

“ ઘંટીનો પથર અને મનુષ્યનું હૃદય હંમેશાં ચકાકાર કર્યાજ કરે છે; જો તેમની પાસે બીજું કંઈ દળવાનું હોતું નથી, તો તેઓ પોતાના અંગનેજ દળી નાખે છે. ” —વૉન. લૉન્ગો.

“ દક્ષિણ તરફના પ્રદેશમાં એક જાતનું પતંગિયું થાય છે, તે જ્યારે ઉડતું હોય છે ત્યારેજ માત્ર પ્રકાશે છે. મનના સંબંધમાં પણ વસ્તુસ્થિતિ આવીજ છે; એકવાર આપણે આજ્ઞા કર્યું, કે આપણા આત્મા પર અંધકારનું આવરણ ચઢે છે. ” —બ્રેમ્લી.

“ આજ્ઞા માણસ એ સેતાનનું કારખાનું છે, બીજા માણસોને સેતાન લલચાવે છે, ત્યારે આજ્ઞા માણસ સેતાનને લલચાવે છે. ” —એક કહેવત.

૮૮. અભિમાન.

“ અહંકારીઓને આંખ ઉપર અહંકારનો એક એવો પડદો પડી રહે છે, કે જેથી તેઓ પોતાના સિવાય અન્ય કંઈ પણ જોઈ શકતા નથી. ” —શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ કબીર ગર્વ ન કિછયે, રંક ન હસિયે કોઈ;
હય અવ નાવ સમુદ્રમે, કયા જાને કયા હોય. ”

“ નીચ નીચ સગ તર ગયે, સંત ચરણ લેલીન,
જાતિ કે અભિમાનસે છુડે, બહુત કુલીન. ”

“ મિથ્યાઅભિમાની માનવી ! યાદ રાખ, કે બધા આનંદો અને સુખો ક્ષણિક છે, મરણ આવે છે અને આપણાં કલ્પેલાં સુખો તૂટી પડે છે—તે સ્વપ્નવત્ નાશ પામે છે. ” —બ્રેડી.

“ વિદ્યામદ, ધનમદ, અને ત્રીજો કુટુંબ મદ એ ત્રણે પ્રકારના મદો દુષ્ટ મનુષ્યોનેજ ગર્વ ઉપજાવનારા છે; પરંતુ સાધુ જનોને તો તે શાંતિ આપનારા છે. ” —એક શ્લોક.

વિદ્વાન અને ખાનદાન માણસ કદી પણ અભિમાન કરતા નથી. ગુણહીન માણસોજ વૃથા બડબડાટ કરે છે. ભરેલો ઘડો કદી છલકાતો નથી, અધૂરો ઘડોજ છલકાય છે. —એક શ્લોક.

૮૯. આપ વડાઈ.

“ જે પોતાને માટે મોટી મોટી કલ્પનાઓ કરી લે છે, તેને બમણું જોવાનો દાવો કરનાર કાણુ માણુસ જેવોજ સમજવો.”

—શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ જે માત્ર દંભ એજ તમારા જીવનનો અભ્યાસ હશે, તો તમે કોઈ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાંજ પ્રયત્ને સહદયી બની શકશો નહિ, ”

—એફ. ડબલ્યુ. રૉબર્ટસન.

૯૦. ખુશામત.

“ જે માણુસ પોતાના રાગ અથવા ઉપરીને રાજી કરવા માટે પ્રભુને નારાજ કરે છે, તે પોતાને હાથેજ પોતાના નાશનો ખાડો ખોદે છે. ”

—શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ દુસ્મનના દાવમાં ન ફસાતા, અને ખુશામતથી ફૂલીને દડો ન બની જતા; એક તમારે માટે ધારીક જળ પાથરે છે, અને બીજો લાલચનો ભંડાર ઉઘાડે છે. ”

—શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ ખુશામતીઆ ભુંડામાં ભુંડો દ્રોહ કરનારા છે, કેમકે તેઓ આપણી અપૂર્ણતાઓને મજબૂત કરે છે, અને અનિષ્ટોને ઉત્તેજન આપે છે. તેઓ કોઈ પણ કાર્યમાં સુધારો કરતા નથી, પણ આપણા દુર્ગુણો અને મુર્ખાઈઓને એવાં તો ઘડી દે છે, કે પછી આપણે ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ જોઈ શકતા નથી. ”

“ સત્યના આગ્રહ વિનાનો વિનય તે વિનય નથી પણ ખુશામત છે, દંભ છે, તેથી ખરૂં જોતાં તે અવિનયજ છે. ” —ગાંધીજી.

૯૧. ક્રોધ.

ક્રોધ કજ્યાનું મૂળ છે. જે મનુષ્યમાં પૃથ્વીના જેવી ક્ષમા નથી તે મનુષ્યોમાં સંપ રહેતો નથી.

—(?)

“ યુગલી, સાહસ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, દોષારોપણ કરવું, દ્રવ્ય હરણ કરવું, વાણીની કઠોરતા, અને દંડની કઠોરતા, એ આઠ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થએલાં વ્યસન જાણવાં. ”

—મનુસ્મૃતિ.

૯૨. તૃષ્ણા-લોભ.

“ભૂખ્યું પેટ લુપ્પી રોટલીથીએ ભરાઈ શકે છે, પણ ભૂખી નજર આખી દુનીઆની દોલતથીએ ધરાતી નથી.”

—શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“સુંદરતાથી જેમ પેટી ભરાતી નથી, અને સદ્ગુણોથી જેમ વહાણુ ભરાતું નથી, તેમ દ્રવ્યથી મન ધરાતું નથી.”

—ફિલિપ. બ્લુક્સ.

“લોભથી બુદ્ધિ ચલિત થાય છે. લોભથી તૃષ્ણા જન્મે છે; અને તૃષ્ણાથી પીડાએલો મનુષ્ય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં દુઃખજ પામે છે.

—એક શ્લોક.

“લોભથી ક્રોધ થાય છે, લોભથી કામ જન્મે છે. લોભથી મોહ તથા વિનાશ થાય છે, માટે લોભજ પાપનું કારણ છે.”

—એક શ્લોક.

૯૩. નિંદા.

“જે કોઈ તમારી આગળ ખીજના દોષ વર્ણવે છે, તે જરૂર ખીજના આગળ તમારા દોષ પ્રગટ કરશે.”

—શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“જે માણસ એ માણસની દુશ્મનાવટ વચ્ચે આગ સળગાવે છે, તેને પોતાનેજ છેવટે તે આગમાં બળવું પડે છે.”

—શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ખીજઓના દોષ તરફ જોશો નહિ; તેમનામાં દોષ જણાય તો તે તરફ દુર્લક્ષ કરીને તેની પાછળ રહેલા સદ્ગુણને જોવા એજ ડહાપણુ અને પ્રેમનું કામ છે.” —ઈલા. વહીલર. વિલ્કોક્સ.

“ઉપહાસ અથવા તિરસ્કારથી જે માણસ પોતાના મનુષ્યત્વ અને ગૌરવને તિલાંજલિ આપે છે, તે કાયર પુરુષ છે; અને જે માણસ જરા પણ લોભ અથવા ભય પામ્યા વગર સત્ય અને હક્કને

માટે એકલો હોવા છતાં પણ દૃઢતાપૂર્વક ઉભો રહે છે, તે વીર
પુરુષ છે. —ઓરિસન. સ્વેટ. માર્ડન.

“ જેનામાં શક્તિ નથી તેજ ખીખનાં છિદ્રો જુએ છે. ”

“ દોષ પરાયા દેખકર, ચક્ષે હસંત હસંત;

અપના યાદ ન આવહી, જાકા આઘ ને અંત. ”

“ જે તમારી નિંદા કરે, તેની તમે પ્રશંસા કરો. ”

—શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ વાણી, મન, અને આંખની ચેષ્ટા દ્વારા પણ રૂબરૂ અથવા
પાછળથી કોઈની મસ્કરી કરવી નહિ. ” —(?).

ખીખ માણસોના આત્માને આપણે આપણા વિચારોથી
આચ્છાદિત કરીએ છીએ, એટલે આપણે જેવા હોઈએ તેવા ખીખ
ઉપર આરોપ મૂકીએ છીએ. —(?)

૯૪. અધમતા.

“ હરાયું ચરતો એકજ બળદ, તે ગામના તમામ બળદોને
દોષિત કરે છે. ” —શેખસાદી-ગુલિસ્તાન.

“ મૂર્ખની સાથે વિવાદ કરનાર વિદ્વાને ઈજ્જતની આશા તજી
દેવી જોઈએ; કેમકે એક નજીવો પથર પણ મોતીને તોડી શકે છે. ”

—શેખશાદી-ગુલિસ્તાન.

“ રત્ન કીચડમાં પડે તો પણ તે તેવુંજ અમૂલ્ય રહે છે, અને
ધળ આરમાનમાં ચઢે તો પણ તે પોતાની નીચતા નથી છોડતી. ”

—શેખશાદી-ગુલિસ્તાન.

“ દુનિયામાં ચાલેલી કોઈ પણ મરકી કરતાં ખરાબ સ્વભાવ
એ મોટી મરકી છે. —જૉન. ફૅસ્ટર.

“ હલકા જન હલકા રહે, લીએ પલકમાં લાજ,

ઉતારાવે છે પાઘડી, માંકણ ભરી સમાજ. ”

“ ભલા માણસની સાથે અરણ્યમાં રહેવું સાઈ છે, પરંતુ દુષ્ટની
સાથે સ્વર્ગમાં રહેવું સાઈ નથી. ” —શેખશાદી-ગુલિસ્તાન.

દુનિયામાં ધૂર્ત બોકો કાવે છે, તે તેમની ધૂર્તતાને લીધે નહિ પણ તેમના પલ્લામાં જે કાંઈ સજ્જનતાની પ્રતિષ્ઠા હોય છે, તે વટાવીને કે તેનો દુરુપયોગ કરીનેજ. —કાકા કાલેલકર.

૯૫. નિઃસ્પૃહા-બેદરકારી.

“ નાના પ્રહારો મોટાં મોટાં ઓક વૃક્ષોને પણ તોડી શકે છે.”

—ફ્રેન્કલિન.

“ કોઈ વસ્તુ ક્ષુદ્ર દેખાય તો પણ તે ક્ષુદ્ર ગણાશે નહિ; નાના નાના કણોનોજ પર્વત બને છે; પણ પણ મળીનેજ વરસ બની શકે છે; અને નાની નાની બાબતો વડેજ જીવન બને છે.” —ચંગ.

“ કોઈ નાનામાં નાના શબ્દ અથવા કાર્યને ધિક્કારશો નહિ તેમજ તેને અશક્ત પણ ધારશો નહિ. પવનથી ઉડી ગએલા પ્રત્યેક બીજમાં પોતાના જન્મની રાહ જોતું ફૂલ જરૂર હોય છે.”

“ છોટી વસ્તુમાં મોટાઈ ન જોવી, એ તો માત્ર મનુષ્યનીજ છોટાઈ છે.” —વેન્ડલ. ફિલિપ્સ.

“ જે માણસ નાની વસ્તુઓને ધિક્કારે છે, તે ધીમે ધીમે પતિતજ થશે.” —એફ્.લિઝિયેન્સિસ.

“ ઘણીવાર આપણી દુર્ગુણતામાંથીજ આપણા દૃઢમાં દૃઢ વિચારો જન્મે છે, પવનથી ઉડી આવેલા એકાદ બીજમાંથી જ તોફાનની સામે દૃઢતાથી ઉભું રહેનાર ઓક વૃક્ષ પેદા થાય છે.”

—બદ્દર.

“ એક સાચ નાના બીજમાં હજારો જંગલોની સૃષ્ટિ હોય છે.”

—ઈમર્સન.

“ ક્ષુદ્ર વસ્તુઓથી મનુષ્યો પ્રગતિ પામે છે.

—પ્રથમ નેપોલિયન.

“ કિનારા ઉપર પડેલા એકાદ પથ્થરના ટુકડાથી ઘણી નદીઓના પ્રવાહની દિશા બદલાઈ જાય છે. નાના છોડ ઉપર બરફનું એકાદ ઢેંકું પડવાથી ભવિષ્યનું રાક્ષસી વૃક્ષ પણ વાંકું થઈ જાય છે.”—(?)

“ મોટા તોફાનની માતા નાની માખીની પાંખ કરતાં મોટી હોતી નથી. ”
—સ્કૉટલેન્ડની કહેવત.

“ એકવાર એક માણસ એક ઝુંપડામાં ફાનસ મૂકીને ચાલ્યો ગયો, પછી એક ગાયે તે ફાનસને લાત મારી. આ એક સાધારણ અનાવ હતો; પરંતુ તેણે આખા ચિકાગો નગરને આળી ભરમ કર્યું, અને એક લાખ માણસોને ઘરઆર વિનાનાં કરી મૂક્યાં ! ” —(?)
૯૬. ઇર્ષ્યા.

“ ઇર્ષ્યાળુ માણસ જાતેજ ઇર્ષ્યાગ્નિમાં બળ્યા કરે છે, તેને વિશેષ સજા કરવાની જરૂર નથી. ”
—શેખશાદી-ગુલિસ્તાન.

ત્યાગ કનકકો સહજ હય, સહજ ત્રિયા કો નેહ,
ઈર્ષ્યા બડાઈ ત્યાગવો, તુલસી દુર્લભ દેહ.

“ બીજાનાં ધન, રૂપ, પરાક્રમ, કુળ, સુખ, સૌભાગ્ય, અને સત્કારની જે મનુષ્ય ઇર્ષ્યા કરે છે. તેના દુઃખનો પાર નથી. ” —(?)

“ નયજોજ હંમેશાં રોપ કરે છે, ને દ્વેષ કરે છે. લાથી કીડીનો દ્વેષ નથી કરતો. કીડી કીડીનો દ્વેષ કરે છે. ”
—ગાંધીજી.

૯૭. જીદમ.

“ દુઃખી દિલની લાયથી જેટલો ધુમાડો નીકળે છે, તેટલો જંગલની મોટી આગથી પણ નથી નીકળતો. અન્યને ત્રાસ આપનાર માણસ કરતાં પરિશ્રમ કરનાર બળદ અને ગર્દભ ઉત્તમ છે. ”

—શેખશાદી-ગુલિસ્તાન.

“ ગમે તેવી જિંદગી પદવીવાળો હોય, પણ અન્યાયનું ધન અને લોકોની હાય મેળવીને સુખી રહી શકતો નથી. કાચો પારો ખાનારની પેઠે એ બાબતો તેનો નાશ કર્યા વિના રહેતી નથી. ”

—શેખશાદી-ગુલિસ્તાન.

“ તુલસી હાય ગરીબકી, કભી ન ખાલી જાય,
મુવે દોરકે ચામસે, લોલા ભરમ હો જાય. ”

—તુલસીદાસ.

“અસહાય, ગરીબ, દુઃખી, અને નિર્દોષ માણસોની હાયથી સદા સાવચેત રહો, કેમકે તેમના આંતરિક ધા આખરે એવા ભબૂકી બેઠે છે, કે મોટી મોટી બાદશાહીઓ પણ તેનાથી ઉથલી પડે છે.”

—શેખશાદી-ગુલિસ્તાન.

“તમે નોકરની સ્થિતિમાં હો તો જે કામ કરવા ન ઇચ્છો તે કામ નોકરો પાસેથી કદી પણ ક્ષેવા ન ઇચ્છશો.” —(?)

લેખનપ્રવેશ.

વિભાગ ચોથો.—લેખનશુદ્ધિ.

પ્રકરણ ૧૬.

વિચારદોષ.

૧. દોષના પ્રકાર:—નિબંધના કથનરૂપ, વર્ણનરૂપ, નિરૂપણરૂપ; અને વિવેચનરૂપ એવા ચાર પ્રકાર છે. તે પૈકી વિવેચનરૂપ નિબંધમાં આપણા વિચારો, અભિપ્રાયો, અને અનુમાનો દર્શાવવાનાં હોય છે. એ વિચારો, અભિપ્રાયો, અને અનુમાનો ઘણી વખત દૂષિત પણ હોય છે. નીચેનાં દૃષ્ટાન્તો તપાસવાથી તે ધ્યાન પર આવશે.

અ. “ઊંડી નદી હમેશ છાછરી હોય છે.”

આ વાક્યમાંનો વિચાર દેખીતી રીતેજ અશુદ્ધ છે.

બ. “પાશ્ચાત્ય દેશોમાં કેળવાયેલી સ્ત્રીઓ ઉચ્છ્રંખલ બનતી જોવામાં આવે છે, તેથી આપણા દેશમાં સ્ત્રીકેળવાણીની જરૂર નથી.”

આવા પ્રકારનો અભિપ્રાય આંધવો ભૂલ ભરેલો છે, એમ સહજ સમજી શકાય છે.

ક. “આ શીખ સાથે લડવામાં તમે ફાવી શકશો નહિ, કારણ કે શીખ ભતિ બળવાન છે.”

આ વાક્યમાંનું અનુમાન દૂષિત છે એ આપત પણ વિચાર કરતાં સહજ જણાઈ આવશે.

નિબંધલેખનમાં વિચારો, અભિપ્રાયો, અને અનુમાનો દૂષિત હોય તો વિચારદોષ આવે છે. આવા વિચારદોષ જ્ઞાન, અનુભવ,

અને બુદ્ધિથી ધ્યાનમાં આવે છે. નિબંધમાં વિચારદોષ ન થાય એ ખાસ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. એવા વિચારદોષ કેવી રીતે જાણી શકાય તે હવે જોઈએ.

૨. કેટલાંક દષ્ટાન્તો:—

- (૧) “જે લોકો કીંગેણા હોય છે, તેઓ તન્દુરસ્ત પણ હુમ્મ્યા હોય છે.”
તન્દુરસ્તી અને હુમ્મ્યાઈનો આધાર મનુષ્યની ઊંચાઈ ઉપર હોતોજ નથી.
- (૨) “જેમ વસ્તુની નીપજ વધારે અને લેનાર ઓછા તેમ મૂલ્ય વધે છે.”
નીપજ વધારે અને ગ્રાહક ઓછા હોય તો કિંમત વધે નહિ પણ હમેશ ઘટે.
- (૩) “પ્રમાણિકતા એટલે જીકું બોલવું નહિ અને અનીતિએ વર્તવું નહિ તે.”
નિષેધવાચક વ્યાખ્યા ન આપી શકાય.
- (૪) “તમે પહેલાં પાંચ વખત ચોરી કરી છે, માટે આ ચોરી પણ તમેજ કરી છે.”
પહેલાંની ચોરીઓ ઉપરથી આ ચોરી એણેજ કરી છે એ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ.
- (૫) “મુંબઈ મોટું દ્રવ્યવાન શહેર છે તેથી તે સુંદર છે.”
સુંદરતાનો આધાર વધારે વસ્તી કે પૈસા ઉપરજ હોતો નથી.
- (૬) “મનુ ડાહ્યા છે કારણ કે તેની સાથે ફરનારા બધા ડાહ્યા છે.”
ફક્ત ડાહ્યાપણનાં કામોથીજ ડાહ્યાપણનો ગુણ પારખી શકાય.
- (૭) “અંત્યજ્ઞેને અડકવું એ પાપ છે, કારણ કે કોઈ તેમને અડકતા નથી.”
બધા જે કામ ન કરે તે ઉપરથીજ પાપ પુણ્યનો નિર્ણય કરી શકાય નહિ.
- (૮) “આ છોકરાનો વિશ્વાસ કરશો નહિ, કારણ કે તેનો બાપ આપણો દુશ્મન છે.”

ગુણનો નિશ્ચય સગાઈના મંબંધ ઉપરથી નહિ પણ લક્ષણો ઉપરથીજ થઈ શકે.

- (૯) “ઉત્તર ધ્રુવની શોધ કરવામાં અંગ્રેજો, અમેરિકનો, વગેરે સર્વ

નિષ્ફળ નીવડયા; તો આપણે શી રીતે ફાવી શકીએ ? એ સર્વ પ્રજા તો આપણા કરતાં ધણી ચઢિઆતી છે. ”

નિષ્ફળ થવાનાં જે સાચાં કારણ હોય, તેની જો આપણામાં પણ ઉણપ હોય તોજ ન ફાવી શકીએ; ખીજા બાબતોનો એની સાથે સંબંધ ન હોય.

(૧૦) “ અધા યુરોપીઅનો માંસાહારી છે, માટે આ યુરોપીઅન પણ માંસાહારી હોવો જોઈએ. ”

કદાચ માંસાહારી ન પણ હોય.

(૧૧) “ જે દેશોએ ઉન્નતિ મેળવી છે, તે બધાજ દેશોની પ્રજા માંસાહારી છે, માટે આપણે પણ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો માંસાહારી બનવું જોઈએ. ”

અમુક પ્રકારના ખોરાકથીજ કંઈ ઉન્નતિ સાધી શકાતી નથી.

(૧૨) “ મંદોદરીનાં વિભીષણ સાથે અને તારાનાં સુગ્રીવ સાથે થએલાં પુનર્લગ્ન ભગવાન રામચંદ્રજીની સંપૂર્ણ સંમતિથીજ થયાં હતાં, તો કોણ કહી શકનાર છે કે પુનર્લગ્ન કરવું એ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ અને પાપમય આચાર છે ? ”

અમુક મંજેગોમાં એવી સંમતિ આપી હોય તેથી તેને સિદ્ધાન્ત તરીકે ગણી શકાય નહિ.

(૧૩) “ નેપોલીઅનના વિજય એ શૌર્યનો ખજાનો છે. ”

શૌર્ય કે વિજયનો ખજાનો ન હોઈ શકે; તેનો ઈતિહાસ એ ખજાનો હોઈ શકે.

(૧૪) “ ગઈ કાલે એક કુરુણાજનક દેખાવ બન્યો. ”

બનાવ બની શકે; દેખાવ બની શકે નહિ.

(૧૫) “ આગ્રામાં અમને તાજમહાલનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું, ”

‘ તાજમહાલ જોવાનું સદ્ભાગ્ય ’ એમ કહી શકાય.

(૧૬) “ (દમયંતી-) હે પ્રભુ ! મને આ દુઃખમાંથી બચાવો ! તમે મંજરીનાં બચ્ચાંને ડગાર્યાં, મીરાંબાઈને મુક્તિ આપી, હાથીને મગરના મુખમાંથી બચાવ્યો, તો મારા જેવી અનાથ ઉપર દયા નહિ દરો ? ”

મીરાંબાઈને મુક્તિ આપી એ દમયંતી ન બોલી શકે કારણ કે મીરાંબાઈ દમયંતીના પછી (૧૫મા સૈકામાં) થયાં છે.

(૧૭) “ પછી એક વિશાળ રણમાં અમારી મુસાફરી શરૂ થઈ. ત્યાં રાત પડતાં એક ઠેકાણે અમે વાસો કર્યો. અમારા ઘોડાઓને ચરવા છુટા મૂકી દઈ અમે ખાવા પીવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં રોકાયા. ”
રણમાં ઘોડા શું ચરવાના હતા ?

(૧૮) “ દશ દિવસની મુસાફરી પછી અમારે વહાણ ભરદરીએ આની પહોંચ્યું. ઉપર આકાશ અને નીચે પાણી. એવે વખતે અમારા વહાણમાં ગાબડું પડ્યું. ઘોડાનું સમયમાં વહાણ સમુદ્રને તળીએ બેઠું. મહા મુશ્કેલીએ હોડીમાં બેસી બચવાનો માર્ગ શોધવા લાગ્યા. પ્રચંડ મોનમાં અમારી હોડી પણ આખરે ડુબી. સદ્ભાગ્યે એક પાટીઆની મદદથી અમે કિનારે આવી પહોંચ્યા. ”

ભરદરીએ પાટીઆની મદદ મળવી, અને એ પાટીઆની મદદથી કિનારા સુધી પહોંચ્યું અસંભવિત છે.

(૧૯) “ આર્યોનું મૂળ રહેઠાણ મધ્ય એશિયામાં હતું. ”

જો મધ્ય એશિયામાં ગોખીનું મોટું રણ છે, તો ત્યાં આવી સંસ્કૃતિવાળી આર્ય પ્રજાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

(૨૦) “ જે પુરુષો સ્વાશ્રયથી આગળ વધ્યા છે, તેમનાં જીવન પ્રતાપના જવાં હોય છે. ”

સ્વાશ્રયથી આગળ વધેલામાં પ્રતાપનું નામ ન આપી શકાય, શિવાજી જેવાનું આપી શકાય.

(૨૧) “ મેં એક ગુજરાતીને બંગાળી સાથે લડતો જોયો. તેમાં ગુજરાતી જીત્યો. આથી મને લાગ્યું કે બંગાળીઓ કરતાં ગુજરાતીઓ વધારે બળવાન છે. ”

એકાદ દષ્ટાન્ત ઉપરથી સિદ્ધાન્ત સ્થાપી શકાય નહિ.

(૨૨) “ ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, અમેરિકા, વગેરે દેશોએ કેવી રીતે ઉન્નતિ મેળવી છે, તે આપણે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. ”

અમેરિકા ખંડ છે, દેશ નથી.

(૨૩) “વાદળાંના અથડાવાથી થતી મેઘગર્જના અને ઉપરા ઉપરી થતી વીજળીઓના અમકારાથી જંગલનાં તમામ પ્રાણીઓ ધ્રુપાઈ ગયાં.”

વાદળાં વરાળનાં અનેલાં છે, અને તે હવા કરતાં હલકાં છે.

૩નાં ગામલાં અથડાવાથી અવાજ ન થાય, તો પછી તેના કરતાં પણ હલકાં વાદળાં અથડાવાથી કેવી રીતે ગર્જનાઓ થાય ?

(૨૪) “મારા છોકરાને કશું આવડતું નથી, કારણ કે તે બહુજ રમતિઆળ છે.”

માત્ર રમતિઆળ સ્વભાવને લીધેજ ન આવડે એમ કહી શકાય નહિ.

(૨૫) “જે દેશમાં મહાત્મા ગાંધીજી જેવા જન્મે છે, તે દેશ મહાન હોવો જોઈએ.”

એકાદ વ્યક્તિ ઉપરથી સામાન્ય અભિપ્રાય બાંધી શકાય નહિ.

(૨૬) “ગરમ પ્રદેશના લોકો બહુ બળવાન હોય છે.”

‘ગરમી’થી શરીરનું બળ વધે છે એ વિચાર ભૂલ ભરેલો છે.

૨૭) “તે બહુ દયાળુ છે માટેજ તે ક્રોધી છે.”

દયાળુ માણસ હમેશ ક્રોધીજ હોય, એવું કહી શકાય નહિ.

(૨૮) “જે લોકો જંગલમાં રહે છે તેજ જંગલી હોય છે.”

જંગલમાં રહેવાથીજ જંગલીપણું આવે એમ હંમેશાં બનતું નથી.

(૨૯) જે તમારે સારા ગણાવું હોય તો તમારે સારો ને ઉચ્ચ પહેરવેશ પહેરવો જોઈએ.”

માણસ સહગુણથી સારો ગણાય છે, પહેરવેશથી નહિ.

(૩૦) “પોતાના ઉપર આશ્રય થતો સાંભળી તે બોલી ઉઠ્યો, ‘સાહેબ, હું તો મુગોજ છું, એ લુચ્ચો આપને ખાદ્ય’ સમજાવે છે.”

મુગો માણસ બોલી શકે નહિ.

પ્રકરણ રજી.

વાક્યરચનાને લગતા હોષ.

૩. વાક્યરચના:—ઘણા વિદ્યાર્થીઓના લખાણમાં વાક્યરચના અહુજા ગુંચવણ ભરેલી હોય છે, ને લખાણમાં ફક્ત નિરર્થક શબ્દ-સમૂહોજ ભેગા કરેલા હોય છે, તેથી તેમાંનો કોઈ વિચાર સ્પષ્ટ માલમ પડી આવતો નથી, અને પદ્ધતિસર વિચારોની ગોઠવણી નહિ હોવાને લીધે વાક્યરચના કિલ્લટ બની જાય છે. કેટલાંક વાક્યોમાં ક્રિયા ભૂતકાળની હોય છે, તો કેટલાકમાં વર્તમાનકાળની હોય છે. કેટલાકમાં ક્રિયાનો કર્તા સાથે સંબંધ પણ હોતો નથી; આ બધાનું કારણ એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ શબ્દોના ચોક્કસ અર્થ સમજતા નથી, અને તેનો ઘટિત ઉપયોગ કરી શુદ્ધ વાક્યો બનાવી શકતા નથી. આથી વિદ્યાર્થીઓએ ઘટિત શબ્દપ્રયોગ અને શુદ્ધ વાક્યરચના ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

૪. વાક્યમાં વિચારની એકતા:—દરેક વાક્યમાં મુખ્ય એક વિચાર હોવો જોઈએ, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. પેટાવાક્યોમાં જુદી જુદી હકીકત હોઈ શકે, પરંતુ તે બધાથી એક વિચાર ઉત્પન્ન થવો જોઈએ, એટલે તે બધાં એક બીજા સાથે સંબંધ રાખનારાં હોવાં જોઈએ; જુદા જુદા વિચારને લગતાં વાક્યોનું એક વાક્યમાં મિશ્રણ કરવું નહિ. નીચેનાં વાક્યો તપાસો:—

અ.

“તેને હમેશાં વહેલા ઊઠવાની ટેવ હતી તેથી તે પરીક્ષામાં પાસ થયો.”

આ વાક્યમાં ‘વહેલા ઊઠવાની ટેવ’ અને ‘પાસ થયું’ એમ બે વિચાર છે પણ આ બે વિચારોની એકતા નથી. માત્ર વહેલા ઊઠવાની ટેવથીજ પાસ થવાય એમ હમેશાં બનતું નથી, આ વાક્યને નીચે પ્રમાણે લખવાથી વિચારની એકતા સાધી શકાય:—

તેને હમેશાં વહેલા ઊઠીને અભ્યાસ કરવાની ટેવ હતી તેથી તે પરીક્ષામાં પાસ થયો.

બ.

“ તે નિત્યકર્મ ધણા ભક્તિભાવ અને એકનિષ્ઠાથી કરનારી હોઈ, એવી વખતસર કામ કરનાર અને ચપળ હતી, કે જેથી સર્વ પ્રકારની રાજકીય આખતો પર લક્ષ આપવાને તેને જોઈતો અવકાશ મળતો. ”

આ વાક્યમાં ત્રણ વિચારો છે: (૧) તેનામાં રહેલો ભક્તિભાવ અને એકનિષ્ઠા, (૨) નિયમિતતા અને ચપળતા, અને (૩) મળતો અવકાશ. પહેલાં વિચારને બીજા અને વિચારો સાથે સંબંધ નથી, પણ બીજા ને ત્રીજાને સંબંધ છે; કારણ કે નિયમિતતા અને ચપળતાથી અવકાશ મળી શકે. આથી નીચે પ્રમાણે લખતાં વાક્ય શુદ્ધ અને:—

તે નિત્યકર્મ ધણા ભક્તિભાવ અને એકનિષ્ઠાથી કરતી. તે એવી વખતસર કામ કરનાર અને ચપળ હતી કે સર્વ પ્રકારની રાજકીય આખતો પર લક્ષ આપવાને તેને જોઈતો અવકાશ મળતો.

ક.

નીચેનાં વાક્યોમાં વિચારોનો કેવો ગુચવાડો થયો છે તે તપાસો—

“ તમે જે કંઈ કમાઓ, તેમાંથી કંઈક ખચાવો. કોડો તમને પૈસાના ચારી અથવા કંજુસ કહે તેની દરકાર રાખ્યા વગર. કારણ કે દરેક માણસે બીજાના ઉપર પોતાને આધાર રાખવો પડે, તેવી સ્થિતિમાં પોતાની જાતને મૂકવી નહિ, અને નાણાવટીને ત્યાં મૂકેલા પૈસા માણસને પોતાનું માથું ઉચું રાખી શકાય એવી સ્થિતિમાં મૂકે છે, અને પ્રતિષ્ઠા વધારે છે. ”

નીચે પ્રમાણે લખવાથી શુદ્ધ થાય:—

તમે જે કંઈ કમાણી કરો તેમાંથી કંઈક પણ ખચાવો. કોડો તમને પૈસાના ચારી અથવા કંજુસ કહે, તેની દરકાર રાખશો નહિ. આપણે બીજાના ઉપર આધાર રાખવો પડે, એવી સ્થિતિમાંથી હંમેશાં મુક્ત રહેવું જોઈએ. નાણાવટીને ત્યાં જમા મૂકેલી થાપણ દરેક માણસને પોતાનું માથું ઉચું રાખી શકાય એવી સ્થિતિમાં મૂકે છે. અને પ્રતિષ્ઠા વધારે છે.

૫. વાક્યોમાં ઇતિહાસની એકપ્રમાણતા:—વાક્યોમાં ઇતિહાસની એક પ્રમાણતા સચવાવી જોઈએ. અમુક યુક્તિપૂર્વકજ બધાં વાક્યો ગોઠવાએલાં હોવાં જોઈએ નીચેનાં વાક્યો તપાસો:—

અ.

ઔરંગઝેબ અત્યંત કાબેલ, ઉદ્યોગી, અને બહાદુર હોવાને લીધે શરૂઆતમાં તે ફાંચે, પરંતુ છેવટે રજપુતો સામેના તેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા; કારણ કે પોતાના ધર્મ પ્રત્યેનું તેનું ઝનૂન અતિ પ્રબળ હતું.”

આ વાક્યમાં છેલ્લા પેટાવાક્યથી ઇતિહાસની એકપ્રમાણતાનો ભંગ થાય છે. નીચે પ્રમાણે લખવાથી એકપ્રમાણતા જળવાય—

ઔરંગઝેબ અત્યંત કાબેલ, ઉદ્યોગી અને બહાદુર હોવાને લીધે શરૂઆતમાં ફાંચે, પરંતુ ધર્માધિપત્યને લીધે છેવટે રજપુતો સામેના તેના સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયા.

બ.

“ રોવાકુટવાનો ચાલ એ ગાંડાઈ અને શરીરને નુકસાનકારક છે.”

આ વાક્યમાં ‘ગાંડાઈ’ એ નામ અને ‘નુકસાનકારક’ એ વિશેષણ ‘અને’ વડે જોડવાથી અશુદ્ધિ આવી છે. ‘ગાંડાઈ’ને બદલે ‘ગાંડાઈ ભરેલો’ વિશેષણ વાપરવાથી અશુદ્ધિ દૂર થશે.

રોવા કુટવાનો ચાલ ગાંડાઈ ભરેલો અને નુકસાનકારક છે.

ક.

“ આવી જાતની ચળવળ એ કાયદાનો ભંગ અને પ્રજાહિતને નુકસાનકારક છે.”

આ વાક્યમાં પણ ‘કાયદાનો ભંગ’ અને ‘પ્રજાહિતને નુકસાનકારક’ એ શબ્દસમૂહોનો ‘ચળવળ’ સાથે એક સરખો સંબંધ જળવાતો નથી, માટે નીચે પ્રમાણે લખવાથી વાક્ય શુદ્ધ થશે:—

આવી જાતની ચળવળ કાયદાનો ભંગ કરનારી અને પ્રજાહિતને નુકસાનકારી છે.

ઢ.

“ મોટા માધવરાવ પેશ્વાનો મિત્ર, અને તેણે જેને કેળવીને આગળ પાડેલો હતો તે નાના ફૂનવીસ મરાઠાઓની રવતંત્રતાના ઇતિહાસમાં છેલ્લો મહાપુરુષ હતો.”

અર્થમાં વિશેષતા લાવવા માટે એક શબ્દની પહેલાં માત્ર વિશેષણ વાપરીએ, અને તેની જોડેના શબ્દ સાથે બીજી વખત આધારભૂત આખું વાક્ય વાપરીએ તો તે પ્રમાણનો ભંગ થયો ગણાય. ઉપરનું વાક્ય નીચે પ્રમાણે લખવું ફીક ગણાય:—

મોટા માધવરાવ પેશ્વાનો મિત્ર, અને તેણે કેળવીને આગળ પાડેલો નાના ફડનવીસ મરાઠાઓની સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસમાં છેલ્લો મહાપુરુષ હતો.

ઈ.

“શું દમયંતીએ માછલાં ખાધાં નથી ? શું તેણે મને નિરાશ કર્યો નથી ? શું તેણે મને દગો દીધો નથી ? અને એ બધાના કરતાં વધારે ખરાબ તો તેણે મારા કરતાં પણ પોતાનું પેટ વહાવું કર્યું તે છે.”

આ ફકરામાંના છેલ્લા વાક્યમાં પ્રશ્નનો અર્થ લાવવાથી પ્રમાણતા જળવાય.

ફ.

“ઔરંગઝેબે પોતાના નિર્ણય ઉપર ફરીથી વિચાર કરવાની ચાકખી ના પાડી, અને શિવાજીને લઈ જવાને માટે હુકમ ફરમાવવાનું તાત્કાલિક કામ કરાવ્યું.”

ટુંકાણમાં ભાવ દર્શાવતો હોય, તો નિરર્થક ક્રિયાણુ ન કરવું. આ વાક્ય નીચે પ્રમાણે લખવું ફીક છે.

ઔરંગઝેબે પોતાના નિર્ણય ઉપર ફરીથી વિચાર કરવાની ના પાડી, અને તેને એકદમ લઈ જવાનો હુકમ કર્યો.

ગ.

“જેનો કોઈ બેલી નથી એવા ગરીબ લોકોની તે બહારે ધાયો.”

નીચે પ્રમાણે લખવું ફીક છે.

તે નિરાધાર ગરીબ લોકોની બહારે ધાયો.

હ.

“શિકારે નીકળેલો દુધ્યન્ત રાજા કણ્વ ઋષિના આશ્રમમાં જઈ પહોંચે છે. ત્યાં એ વિદ્યામિત્રની કન્યા શકુન્તલાને જુએ છે. તેઓ એક બીજાને પ્રીતિથી પરણે છે. દુધ્યન્ત પોતાને નગર ગયો, અને દુર્વાસા ઋષિના શાપને લીધે શકુન્તલાને ભૂલી ગયો.”

આમાં એકના એક વર્ણનમાં જુદાજુદા કાળોનું મિશ્રણ છે. ‘પહોંચે છે’, ‘જુએ છે’, અને ‘પરણે છે,’ એ ક્રિયાપદો વર્તમાન કાળનાં, અને ‘ગયો’ અને ‘ભૂલી ગયો’ એ ભૂતકાળનાં છે, તેને બદલે બધાં ક્રિયાપદો વર્તમાનકાળનાં અથવા બધાં ભૂતકાળનાં મૂકવાથી અશુદ્ધિ દૂર થશે.

૬. મુખ્ય મુદ્દો સૂચવનારાં વાક્યોનું સ્થાન—અંધારણ ઉપરથી વાક્યોના એ પ્રકાર પડે છે: (૧) જેમાં મુખ્ય વિચાર પહેલે મૂકવામાં આવેલો હોય છે, અને તેની વિગતો પાછળ આપવામાં આવી હોય છે તેવાં વાક્યો; અને (૨) જેમાં હકીકતો પહેલી આપવામાં આવી હોય અને મુખ્ય મુદ્દો પાછળ આવતો હોય તેવાં વાક્યો. બીજા પ્રકારનાં—જેમાં મુખ્ય મુદ્દો વર્ણન પછી આવતો હોય એવાં—વાક્યોથી વાંચનારની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જગાડી શકાય છે અને તેને મુખ્ય વિચાર આવે ત્યાં સુધી આતુર રાખી શકાય છે. એકજ વાક્યને નીચે પ્રમાણે બન્ને રીતે ગોઠવી શકાય.

અ. “ એ કિલ્લો એવા રણિઆમણા સ્થળમાં આંધેલો હતો, કે જ્યાં અપ્સરાઓ પણ રમવા આવે, તથા સ્વર્ગવાસીઓને પણ વાસો કરવો ગમે. ”

બ. “ જ્યાં અપ્સરાઓ પણ રમવા આવે, તથા સ્વર્ગવાસીઓને પણ વાસો કરવો ગમે એવા એક રણિઆમણા સ્થળમાં એ કિલ્લો આંધેલો હતો. ”

“ એ કિલ્લો આંધેલો હતો ” આ મુખ્ય મુદ્દો પહેલા વાક્યમાં પ્રથમ છે, અને બીજામાં પાછળ છે.

પહેલા પ્રકારના વાક્યનો એક નમુનો:—

“ વખતને નકામો જવા દેવો નહિ, કેમકે ગયા વખત પાછો આવતો નથી. નકામો ખેતી રહેવાથી મનમાં ખોટા તરંગો અને ખરાબ વિચારો ધસી આવે છે, માટે હમેશાં કામકાજમાં રોકાએલાજ રહેવું; તથા જ્ઞાનમ અને બુદ્ધિમાં વધારો થાય એવાં પુસ્તકો વાંચવાં અને વિચારવાં, અને વિદ્વાન સત્પુરુષનો સમાગમ કરતા રહેવું. ”

આમાં ‘વખતને નકામો જવા દેવો નહિ’ એ મુખ્ય મુદ્દો પ્રથમ છે.

બીજા પ્રકારના વાક્યનો એક નમુનો:—

“ સુરપાળને ભુવડે મોડી મોટી લાલચો આપી પણ તે ડગ્યો નહિ; દુઃખનો આલ માથા ઉપર તૂટી પડવા છતાં રાણા પ્રતાપે ટેક મૂક્યો નહિ, તથા રાણકદેવી સિદ્ધરાજને વશ થઈ નહિ; ચોતરફ અગ્નિ ફરી વળ્યા છતાં જ્વેન કોકેને સુકાન છોડ્યું નહિ; અને જે રાજનું લૂણ ખાધેલું તે રાજના કુંવરને બચાવવાને દાસી પત્તાએ પોતાના છોકરાને વહાલો કર્યો નહિ; એ સઘળાંમાં શૌર્ય જુદા જુદા રૂપમાં નજરે પડે છે, ”

આમાં છેલ્લું વાક્ય મુખ્ય મુદ્દો સૂચવનારું છે.

પહેલા પ્રકારનાં વાક્યો વાતચીતમાં બહુ વપરાય છે. તેનાથી સરળતાથી સાધી શકાય છે, પરંતુ કેટલીક વખત એવાં વાક્યોથી જોઈએ તેવી સ્પષ્ટતા આણી શકાતી નથી.

બીજા પ્રકારનાં વાક્યો સાહિત્યને માટે વધારે અનુકૂળ છે. અને સામાન્ય રીતે તે વધારે અસરકારક છે પરંતુ તેનો હદથી જોડે ઉપ-યોગ કરવો નહિ. વધુ ઉપયોગ કરવાથી વાચકને કંટાળો આવે છે અને પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરવા જેવું થાય છે.

૭. અગત્યના શબ્દોનું વાક્યમાં સ્થાન:—અગત્યના શબ્દ માટે વાક્યમાં પહેલું કે છેલ્લું એમ બે સ્થાન છે. તેમાં ખાસ અગત્યના શબ્દો પહેલા મુકાય છે. નીચેનાં વાક્ય તપાસે—

અ. “ અયોધ્યાના સત્યવચની હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને માથે તેના અચળ ટેકને લીધે દુઃખનાં ઝાડ ઉગ્યાં હતાં.”

આમાં ‘હરિશ્ચન્દ્ર રાજાને’ એ શબ્દ અગત્યનો છે ને તે પ્રથમ છે. જો ‘દુઃખનાં ઝાડ’ એને અગત્ય આપવી હોય તો નીચે પ્રમાણે લખવું:—

“ આવાં દુઃખનાં ઝાડ અચળ ટેકને લીધે અયોધ્યાના સત્ય વચની રાજા હરિશ્ચન્દ્રને માથે ઉગ્યાં હતાં.

બ. “ ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર જે પહેલા વર્ગના કવિઓ થઈ ગયા છે તેમાંના એક કવિ દયારામ છે.

ક. “ પવિત્ર, વીર સ્ત્રી અહલ્યાબાઈ મહારાવ હોલ્કરના પુત્ર ખંડેરાવની વિધવા હતી. ”

જ ને ક માં મોટે અક્ષરે છાપેલા શબ્દો અગત્યના છે.

વાક્યમાં પદોના, શબ્દસમૂહોના, અને ઉપવાક્યના સ્થાન ઉપર અર્થનો ઘણો આધાર છે, માટે તે ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું.

૮. કિલ્લ રચના—કિલ્લ રચના એટલે વાક્યમાંનાં પદોની કે પદસમૂહોની ગુંચવણીવાળી ગોઠવણી. જરૂર પ્રમાણે વાક્યમાં જ્યાં જોનું સ્થાન જોઈએ ત્યાં ન હોય, અને વાક્યમાંનાં પદોનો ક્રિયાપદ સાથે અન્વય ન થતો હોય, ત્યારે રચના કિલ્લ બની જાય, અને અર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી આવે. નીચેનાં વાક્યો તપાસો—

અ. “ બીજને માટે જે કામો કરીએ તે પરોપકાર કહેવાય. ”

જ. “ પોતે જેવા ન હોય એવા બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં માણસનું જીવન કદી સુખી થઈ શકે નહિ. ”

ક. “ ગુમાનની ખુશામત કરનાર ગુમાસ્તા તથા ચાકરો ચંદ્રલક્ષ્મીના બાળકને ઝાઝું બોલાવતા ન હતા, અને તેથી તેમની અધમ સંગતિમાં ઉછરવાના રોગથી બચી નિર્મળ સંગતિમાં ઉછરવાનો ગર્ભશ્રીમંત બાળકથી દૂર રહે તે લાભ લક્ષ્મીનંદનના ભાગ્યશાળી પુત્રને ધન્યરે આપ્યો. ”

કિલ્લ રચના નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરીને લખવાથી દૂર થઈ શકશે—

અ. બીજના કલ્યાણ માટે નિઃસ્વાર્થપણે જે કામો કરીએ તે પરોપકાર કહેવાય.

જ. દંભ કરનાર માણસ કદી સુખી જીવન ગાળી શકતો નથી.

ક. ગુમાનની ખુશામત કરનાર ગુમાસ્તા તથા ચાકરો ચંદ્રલક્ષ્મીના બાળકને ઝાઝું બોલાવતા ન હતા, અને તેથી તેમની અધમ સંગતિમાં ઉછેરવાના રોગથી તે બચી ગયો. આમ નિર્મળ સંગતિમાં ઉછરવાનો ગર્ભશ્રીમંત બાળકથી દૂર રહે તે લાભ લક્ષ્મીનંદનના ભાગ્યશાળી પુત્રને ધન્યરે આપ્યો.

નીચેની બાબતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

૧. ક્રિયાપદો અથવા આધારભૂત વાક્યો અથવા કોઈ અગત્યના શબ્દો રહી જવા બેઠાંએ નહિ.
૨. વાક્યોને નકામાં બહુ લંબાવવાં નહિ. જેમ બને તેમ ટુંકાં વાક્યો વાપરવાં.
૩. કૃદન્તવાળા શબ્દસમૂહો વાપરવામાં બહુ કાળજી રાખવી.
૪. વાક્યમાંના દરેક પદનો કે પદસમૂહનો ક્રિયાપદ બેઠે સંબંધ રહે છે કે નહિ તે તપાસતા રહેવું.
૫. વાક્યરચનામાં પદોનો ક્રમ જાળવવો.

૯. દૂરાન્વયદોષ—વાક્યમાં સંબંધ ધરાવનારાં પદો દૂર મૂકવાથી અર્થ જલદી સમજાતો નથી. જે વાક્યમાં પદોની એવી અયોગ્ય ગોઠવણી હોય તો તે વાક્ય અશુદ્ધ ગણાય છે. નીચેનાં વાક્યો તપાસો—

- અ. “ નેત્રની બનાવટનો તેથીજ આપણે દાખલો લીધો.”
 બ. “ વેપારનું તે વખતે કાલીકટ બંદર મોટું મથક હતું.”
 ક. “ ૭ સ. ૭૬માં ઇટલિ દેશમાંના હકર્યુલેનિયમ અને પોંપિઆઈ નામે શહેરો વિસુવિઅસ પર્વતમાંથી એકાએક નીકળેલી રાખોડી અને રસથી દટાઈ ગયાં.

દૂરાન્વયદોષ દૂર કરીને નીચે પ્રમાણે શુદ્ધ લખી શકાય:—

- અ. તેથીજ આપણે નેત્રની બનાવટનો દાખલો લીધો.
 બ. તે વખતે કાલીકટ બંદર વેપારનું મોટું મથક હતું.
 ક. ૭ સ. ૭૬માં હકર્યુલેનિયમ અને પોંપિઆઈ નામે શહેરો ઇટલિ દેશમાંના વિસુવિઅસ પર્વતમાંથી એકાએક નીકળેલી રાખોડી અને રસથી દટાઈ ગયાં.

૧૦. પ્રક્રમભંગનો દોષ—વાક્યના આગળના ભાગમાં વપરા-
 એલાં પદોની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં પદોનાં પદોના ક્રમમાં ફેરફાર
 હોય, તો પ્રક્રમભંગ નામનો દોષ થાય છે. નીચેનાં વાક્યો તપાસો—

- અ. “ હિન્દુ, મુસલમાન, અને ખ્રિસ્તી લોકોનાં ધર્મપુસ્તકો અનુક્રમે વેદ,
 બાયબલ, અને કુરાન છે.”

ચ. “ ગુજરાતી, મરાઠી, અને ગંગાલી ભાષાઓ અનુક્રમે ગંગાળા, મહારાષ્ટ્ર, અને ગુજરાતમાં બોલાય છે. ”

ક. “ દરેક પદાર્થ ગરમી અને ઠંડીથી સંક્રાંતિાય છે અને ફૂલે છે. ”

પ્રક્રમભંગદોષ દૂર કરી નીચે પ્રમાણે શુદ્ધ લખી શકાય:—

અ. હિન્દુ, મુસલમાન, અને ખ્રિસ્તી લોકોનાં ધર્મપુસ્તકો અનુક્રમે વેદ, કુરાન, અને બાઇબલ છે.

ચ. ગુજરાતી, મરાઠી, અને ગંગાળી ભાષાઓ અનુક્રમે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને ગંગાળામાં બોલાય છે.

ક. દરેક પદાર્થ ગરમી અને ઠંડીથી ફૂલે છે અને સંક્રાંતિાય છે.

પ્રકરણ ૩૦.

વ્યાકરણદોષ.

૧૧. જોડણીની અશુદ્ધિ:—અશુદ્ધ જોડણી નિબંધનું સ્વરૂપ બગાડે છે. શબ્દોનાં જે સ્વરૂપ રૂઢ થયાં હોય તે સ્વરૂપમાંજ તે શબ્દો લખવા જોઈએ. અશુદ્ધ જોડણીથી વાચકને ખોટી અસર થાય છે. કેટલીક વખત અર્થનો અનર્થ પણ થઈ જાય છે. માટે શુદ્ધ જોડણી લખવા તરફ પુરતું લક્ષ આપવું. નીચેના પરિચ્છેદમાં જોડણીની અશુદ્ધિ તપાસો:—

“ પ્રાચિન સમયમાં સુધરેલી પ્રજાઓએ કાવ્યશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મીક વીદ્યા, વિગેરે વિશયો પર ઘણું ધ્યાન આપ્યું હતું, અને તેમને સારી રીતે કેળવ્યા હતા. પરંતુ અગ્ની, વાયુ, વગેરે પાક-તિક પદાર્થો વિષે સંસોધન કરવા તરફ તેમનું મન આકર્ષાયું ન હતું. કુદરતની શક્તિને તેઓ દેવદેવિ તરીકે પૂજતા. એ શક્તિઓને અંકુશમાં આણી એના બળના ઉપયોગથી ઔદીક સુખ વધારવું એ અર્વાચિન સમયનીજ બલીહારી છે. ”

આ પરિચ્છેદને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નીચે પ્રમાણે લખાય.

પ્રાચીન સમયમાં સુધરેલી પ્રજાઓએ કાવ્યશાસ્ત્ર, ન્યાય-શાસ્ત્ર, આધ્યાત્મિક વિદ્યા, વગેરે વિષયો પર ઘણું ધ્યાન આપ્યું હતું, અને તેમને સારી રીતે કેળવ્યા હતા. પરંતુ અગ્નિ, વાયુ, વગેરે પ્રાકૃતિક પદાર્થો વિષે સંશોધન કરવા તરફ તેમનું મન આકર્ષાયું ન હતું. કુદરતની શક્તિને તેઓ દેવદેવી તરીકે પૂજતા. એ શક્તિઓને અંકુશમાં આણી એના યજ્ઞના ઉપયોગથી ઐહિક સુખ વધારવું એ અર્વાચીન સમયનીજ ખલિહારી છે.

નોંધ—જોડણીના વિષય ઉપર સવિસ્તર હકીકત હવે પછી આવશે.

૧૨. વિરામચિહ્નના દોષ:—વિરામચિહ્ન એ વિશ્રાન્તિ સ્થળની નિશાની છે. એ નિશાનીઓ નિર્ણીત થયેલી હોય તે મુજબ ન વાપરીએ, અને મરજી મુજબ ગમે તે દેકાણે ફાવે તેમ નિશાનીઓ કરીએ; તો લખાણનો ભાવાર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થાય, અને કેટલીક વખત અર્થનો અનર્થ પણ થઈ જાય; માટે યોગ્ય વિરામચિહ્ન મૂકવાની જરૂર છે. નીચેનો પરિચ્છેદ તપાસો:—

“ ત્યાં વિશ્વામિત્રે માર્ગ રોકી રાજને કહ્યું/ હે રાજ/ મારી યજ્ઞની દક્ષિણા ક્યાં/ રાજને વિચાર થઈ પડ્યો/ કે ઋષિને સર્વસ્વ આપી દીધું/ હવે દક્ષિણા ક્યાંથી કાઢવી/ રાજએ એક મહીનાની મુદત માગી/ તે વિશ્વામિત્રે આપી/

યોગ્ય વિરામચિહ્ન મૂકી નીચે પ્રમાણે લખવું જોઈએ.

ત્યાં વિશ્વામિત્રે માર્ગ રોકી રાજને કહ્યું, હે રાજ, મારી યજ્ઞની દક્ષિણા ક્યાં ? રાજને વિચાર થઈ પડ્યો, કે ઋષિને સર્વસ્વ આપી દીધું, હવે દક્ષિણા ક્યાંથી કાઢવી ? રાજએ એક મહીનાની મુદત માગી. તે વિશ્વામિત્રે આપી.

નોંધ—વિરામચિહ્નનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે સંબંધી સવિસ્તર વિચાર હવે પછી કરવામાં આવશે.

૧૩. કાળનું અજ્ઞાન:—વાક્યમાં ક્રિયા જે કાળની હોય તે કાળ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવો જોઈએ. મરજીમાં આવે તેમ ક્રિયાપદોને

પ્રત્યયો લગાડી વર્તમાન, ભૂત ને ભવિષ્યકાળનું મિશ્રણ કરી નાખવું નહિ; તેમજ એકજ સમયને લગતી હકીકતો આપતાં જુદા જુદા કાળનું મિશ્રણ કરવું નહિ. નીચેનાં વાક્યો તપાસો:—

અ.

“ જે પુરાતન અશ્વત્થ વૃક્ષ તળે બુદ્ધ ભગવાને છેલ્લી સાધના કરી, તેની આગળ આજે એક ભવ્ય મંદિર ઉભું છે. ”

બુદ્ધ ભગવાનની સાધના પ્રાચીનકાળમાં થએલી હોવાથી અઘતન ભૂતકાળના ‘કરી’ ક્રિયાપદને બદલે અનઘતન ભૂતકાળનું ‘કરી હતી’ ક્રિયાપદ વાપરવું જોઈએ.

બ.

“ આ વૃક્ષોએ કેટલીએ ઋતુઓ સહન કરી હશે, કેટલાંએ પ્રાણીઓને સહાય કરી, અને કેટલાંએ સાધકોની શ્રદ્ધાભક્તિનાં સાક્ષી રહ્યાં હશે. ”

આ સંયુક્ત વાક્ય ત્રણ સાદાં વાક્યોનું બનેલું છે. એમાંના પહેલા અને ત્રીજા વાક્યનાં ક્રિયાપદો ‘કરી હશે,’ અને ‘રહ્યાં હશે’ ભૂતભવિષ્યકાળનાં છે, માટે બીજા વાક્યનું ક્રિયાપદ પણ ભૂતભવિષ્યકાળનું હોવું જોઈએ. આથી ‘કરી’ને બદલ કરી હશે’ ક્રિયાપદ મૂકવાથી અશુદ્ધિ દૂર થશે. ”

૧૪. જાતિવચનનું અજ્ઞાન:—કેટલીક વખત જાતિવચનને લગતા દોષો પણ થાય છે. ક્રિયાનાથ પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં, અને વિશેષ્ય પ્રમાણે તેના વિશેષણનાં જાતિવચન હોવાં જોઈએ, એ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી. નીચેનાં દષ્ટાન્ત તપાસો:—

અ,

“ રાજ, રાણી અને કુંવર કાશીના ચૌરામાં વેચવા માટે ઉભા રહ્યા. ”

ઉપરના વાક્યમાં રાજ, રાણી, કુંવર—એ જુદી જુદી જાતિનાં કર્તાનાં પદો ‘અને’ વડે જોડાએલાં છે. માટે ક્રિયાપદ નાન્યતરજાતિ અને અહુવચનનું હોવું જોઈએ. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખી ‘ઉભા રહ્યા’ ને બદલે ‘ઉભાં રહ્યાં’ મૂકવાથી અશુદ્ધિ દૂર થશે.

ઘ.

“ આ બહાદુર સ્ત્રીના હાથમાં રાજ્યની લગામ રહી, તે દરમિયાન કોઈપણ રાજ કે રાણી તેના જોડેનું માન પામ્યું નથી. ”

ઉપરના વાક્યમાં રાજ, રાણી એ જુદી જુદી જાતિનાં કર્તાનાં પદો ‘કે’ વડે જોડાએલાં છે, માટે તેમાંના છેલ્લા પદ-રાણી-સાથે ક્રિયાપદનો અન્વય થવો જોઈએ. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખી ‘પામ્યું નથી.’ ને બદલે ‘પામી નથી’ લખવાથી વાક્ય શુદ્ધ થશે.

ઙ.

“ પોતાની શક્તિનો બીજના દ્વ્યાણને માટે ઉપયોગ કરવો એ પ્રત્યેક માણસોનો ધર્મ છે. ”

ઉપરના વાક્યમાં ‘પ્રત્યેક’ વિશેષણમાં એકવચનનો અર્થ છે માટે તેનું વિશેષ્ય પણ એકવચનમાં જોઈએ. માટે ‘માણસોનો’ ને બદલે ‘માણસનો’ મૂકવાથી અશુદ્ધિ દૂર થશે. “માણસોનો” શબ્દ વાપરવો હોય તો તેનું વિશેષણ બહુવચનનો અર્થ સૂચવનારું (સર્વ, બધા, કે સૌ) પદ હોવું જોઈએ.

૧૫. વિભક્તિને લગતા દોષ:—વાક્યમાં વપરાતાં પદોને એક બીજા સાથે સંબંધ હોય છે. સંબંધ વિભક્તિથી દર્શાવાય છે. જો એ સંબંધ વિભક્તિથી સ્પષ્ટ ન બતાવી શકાય તો વાક્યમાંનો વિચાર વારંવાર વાંચવા છતાં સ્પષ્ટ સમજી શકાય નહિ, અને વાક્ય-રચના ક્લિષ્ટ લાગે માટે વિભક્તિનો પ્રયોગ યથાર્થ હોવો જોઈએ. નીચેનાં દષ્ટાન્ત તપાસો—

ઞ.

“ મનુષ્યમાત્ર સુખનાં ફાંફાં મારે છે. ”

છઠ્ઠી વિભક્તિ એ નામો વચ્ચે સંબંધ બતાવવા માટે વપરાય છે. પણ અહીં ‘સુખ’ અને ‘ફાંફાં’ વચ્ચે એવો સંબંધ બતાવવાનો નથી માટે છઠ્ઠી વિભક્તિ વાપરવી યોગ્ય નથી. ‘સુખનાં ફાંફાં’ ને બદલે ‘સુખને માટે ફાંફાં’ વાપરવાથી અશુદ્ધિ દૂર થશે.

બ.

“ ભોંય ખેસો.”

‘ભોંય’ એ ખેસવાની ક્રિયાનું અધિકરણ છે, અને અધિકરણનો અર્થ સાતમી વિભક્તિથી દર્શાવાય છે, માટે ‘ભોંય’ ને અદ્વે ભોંયે (ભોંય ઉપર) વાપરવાની જરૂર છે.

ક.

“ સત્યની જિજ્ઞાસાવાળા અભ્યાસીએ મનનું ઔદાર્ય અવશ્ય કેળવવું પડે છે.”

‘કેળવવું પડે છે’ ક્રિયાપદનો અન્વય ‘અભ્યાસી’ શબ્દ સાથે અરાઅર થાય, તેટલા માટે ‘અભ્યાસીએ’ ને અદ્વે ‘અભ્યાસીને’ પદ વાપરવું જોઈએ.

‘અભ્યાસીએ’ પદ કાયમ રાખવું હોય તો તેનો અન્વય ક્રિયાપદ સાથે અરાઅર થાય તેટલા માટે ‘કેળવવું પડે છે’ ને અદ્વે ‘કેળવવું જોઈએ’ વાપરવું જોઈએ.

નીચેની ખંને રીતે લખવાથી અશુદ્ધિ દૂર થશે:—

સત્યની જિજ્ઞાસાવાળા અભ્યાસીને મનનું ઔદાર્ય કેળવવું પડે છે.

સત્યની જિજ્ઞાસાવાળા અભ્યાસીએ મનનું ઔદાર્ય કેળવવું જોઈએ.

૧૬. વિશેષણને લગતા દોષ:—વિશેષણ તેના વિશેષ્યના અર્થમાં વધારો કરે છે. વિચાર કર્યા વિના ગમે તેમ વિશેષણો વાપરવાથી લખાણનું સ્વરૂપ અગડે છે. સુંદર ઉદ્યોગ’, ‘અખંડ ખુદ્ધિ’ આમાં ‘સુંદર’ અને ‘અખંડ’ વિશેષણ છે, તેનાં વિશેષ્ય ‘ઉદ્યોગ’ અને ‘ખુદ્ધિ’ છે. હવે વિચારવાનું એ રહે છે કે ઉદ્યોગમાં સુંદરતા હોઈ શકે ખરી? તેમજ ખુદ્ધિમાં અખંડતા જળવાઈ રહે ખરી? આ પ્રમાણે જો વિશેષણો યોગ્ય ન હોય તો એવાં વિશેષણોનો પ્રયોગ નિબંધના લખાણમાં કદી કરવો નહિ. વળી વિશેષણની જરૂર હોય તોજ તેનો પ્રયોગ કરવો. નિર્રથક વિશેષણો લગાડવાથી લખાણ દાંભિક અને છે. નીચેનું વાક્ય તપાસો:—

“ કુશળ વહાણવટી કોલંબસે અમેરિકા શોધ્યો, પોતાનું કાર્ય

કરવામાં પ્રવીણ છે એવા અંગ્રેજોએ પોતાના નાના સુરખા રાજ્યને, જગતનું સર્વોપરિ મહારાજ્ય બનાવ્યું, અને દીર્ઘદષ્ટિવાળા જાપાનના લોકોએ થોડાં વરસમાં પોતાના દેશને માનવંતો કર્યો, એ સર્વ વખાણવા જેગ સાહસના દાખલા છે.”

આમાં સાહસનો ગુણ બતાવવા પુરતુંજ લખાણ હોવાથી મોટે અક્ષરે છાપેલાં વિશેષણોની જરૂર નથી. અર્થની પુષ્ટિ ન થાય એવાં નકામાં વિશેષણ વાપરવાથી અપુષ્ટદોષ થાય છે. ઉપરનું વાક્ય નીચે પ્રમાણે લખવાથી શુદ્ધ થશે:—

“કોલંબસે અમેરિકા શોધ્યો, અંગ્રેજોએ પોતાના નાના સુરખા રાજ્યને જગતનું સર્વોપરિ મહારાજ્ય બનાવ્યું, અને જાપાનના લોકોએ થોડાં વરસમાં પોતાના દેશને માનવંતો કર્યો, એ સર્વ વખાણવા જેગ સાહસના દાખલા છે.”

૧૭. અવ્યયોનો અઘટિત પ્રયોગ:—ખોટી રીતે અવ્યયો વાપરવાથી વાક્યરચના ગુંચવણ ભરેલી બની જાય છે. ખાસ કરીને એ શબ્દો કે વાક્યોને જોડનાર ઉભયાન્વયી અવ્યયોનો ખોટો ઉપયોગ થાય, તો વિચારની સંકલના તૂટી જાય છે. આવા લખાણમાંથી સ્પષ્ટ અર્થ નીકળી શકતો નથી માટે અવ્યયોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. નીચેનાં દષ્ટાન્ત તપાસો:—

અ.

“તે જો આંચો એટલે સુરખાજ અને તેના શાગીર્દો તેના ઉપર તૂટી પડ્યા.”

પહેલાં આવી ગએલી ભટ્ટાકતને બીજા શબ્દોમાં કહેવા માટે સામાન્ય રીતે ‘એટલે’નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં પહેલાંની ભટ્ટાકતને સ્પષ્ટ કરવાની નથી, માટે ‘એટલે’નો ઉપયોગ કરી શકાય નહિ. આ વાક્યમાં આવવાની ક્રિયા સાથેજ તરત તૂટી પડવાની ક્રિયાનો સંબંધ બતાવવાનો હોવાથી ‘એટલે’ને બદલે ‘કે તરતજ’ નો ઉપયોગ કરી નીચે પ્રમાણે લખવાથી વાક્યમાંનો વિચાર વધારે સ્પષ્ટ થશે:—

“તે જેવો આવ્યો કે તરતજ સુરપાળ અને તેના શાગીર્દો તેના ઉપર વૂટી પડ્યા. ”

બ.

“ આજ આપણે હાથે એવું પરાક્રમ થાય કે જેથી રાણાજીના તેમજ આપણા પૂર્વજ હરખાય, ને આપણી છાપ રાણાજીના કુળમાં યાવચ્ચંદ્ર-દિવાકરો ન બુંસાય, ત્યારે આપણે આજ મદદે આવ્યા પ્રમાણ. ”

ઉપરના વાક્યમાં સંકેતનો અર્થ રહેલો છે, માટે ‘જ્યારે’ ને બદલે સંકેતવાચક ‘તો’ અવ્યય વાપરી નીચે પ્રમાણે લખવાથી વાક્ય-માંનો ભાવ વધારે સારી રીતે વ્યક્ત થશે:—

આજ આપણે હાથે એવું પરાક્રમ થાય, કે જેથી રાણાજીના તેમજ આપણા પૂર્વજ હરખાય, ને આપણી છાપ રાણાજીના કુળમાં યાવચ્ચંદ્ર-દિવાકરો ન બુંસાય, તો(જ) આપણે આજ મદદે આવ્યા પ્રમાણ. ”

૧૮. પુનરુક્તિદોષ:—એકજ આગત ફરીફરીને કહેવાથી પુનરુક્તિદોષ થાય છે. નીચેનાં વાક્ય તપાસો:—

અ. આ જગત પલકમાં નાશ પામે તેવું અને ક્ષણભંગુર છે.

બ. મીલનો ઉદ્દોગ સ્થાયી અને હમેશ ટકે તેવો છે.

ક. માદક દ્રવ્યોનું સેવન શરીરને નુકસાન કરનાર અને રોગ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

હ. જેને પુષ્પ ન હોય એવી અપુષ્પ વનસ્પતિને ફળ આવતાં નથી.

૬. વધારે વિકરાળ, વિન્ધ્યાચળ પર્વત, સહ્યાદ્રિ પર્વત, વગેરે.

પુનરુક્તિદોષ દૂર કરી નીચે પ્રમાણે શુદ્ધ લખી શકાય:—

અ. આ જગત ક્ષણભંગુર છે.

બ. મીલનો ઉદ્દોગ સ્થાયી છે.

ક. માદક દ્રવ્યોનું સેવન શરીરને નુકસાનકારક છે.

હ. વધારે કરાળ કે વિકરાળ, વિન્ધ્યાચળ કે વિન્ધ્ય પર્વત, અને સહ્યાદ્રિ કે સહ્ય પર્વત.

૧૯. પરચુરણ દોષ:—વાક્યમાં જરૂરનાં નામ, સર્વનામ, કે ક્રિયાપદ નહિ વાપરવાથી અગર તેમના અધટિત પ્રયોગથી કેટલીક

વાર દોપ થઈ જાય છે, આવા દોપો દૂર કરવા તરફ ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. નીચેનાં વાક્યો તપાસો:—

- અ. “આપણે તો વગર ભુંગળીએ તાપ લાગે એવું બતાવ.” (સરસ્વતીચંદ્ર)
- બ. “લડાઈની મનવારોને લોઢેથી મઠી દેવામાં આવી, કે દારૂગોળા તેની આરપાર પ્રવેશ કરી શકે નહિ.” (સાતમી ચોપડી.)
- ક. “કોઈ જનમપર્યંત મહેનત કરીને કરોડો રૂપીઆ પેદા કરે, પણ જે તેનો થોડો પણ ઉપયોગ જનકલ્યાણના કાર્યમાં ન કરે તો પ્રશંસાને પાત્ર નથી.” (સાતમી ચોપડી.)
- ડ. “ખાધા પછી તરત કસરત કરવી એ સારી નહિ.”
- ઈ. “કીર્તિદેવનું લોહી રેડવા તલસી રહેલા મુંઝલને કાને આ ગર્જના થતાં તેણે પાછળ જોયું, અને કાકને જોતાં તેના ક્રોધાગ્નિમાં ધી હોમાયું. (ગુજરાતનો નાથ.)

નીચે પ્રમાણે લખવાથી અશુદ્ધિ દૂર થશે:—

- અ. અમને તો વગર ભુંગળીએ તાપ લાગે એવું બતાવ.
- બ. લડાઈની મનવારોને લોઢેથી મઠી દેવામાં આવી કે જેથી દારૂ-ગોળા તેની આરપાર પ્રવેશ કરી શકે નહિ.
- ક. કોઈ મરણપર્યંત મહેનત કરીને કરોડો રૂપીઆ પેદા કરે, પણ જે તેનો થોડો પણ ઉપયોગ જનકલ્યાણના કાર્યમાં ન કરે, તો તે પ્રશંસાને પાત્ર નથી.
- ડ. ખાધા પછી તરત કસરત કરવી એ સારું નહિ.
- ઈ. આ ગર્જના કાને પડતાં કીર્તિદેવનું લોહી રેડવા તલસી રહેલા મુંઝલે પાછળ જોયું, અને કાકને જોતાં તેના ક્રોધાગ્નિમાં ધી હોમાયું.

પ્રકરણ ૪થું.

શબ્દપ્રયોગ.

૨૦. શબ્દોની પસંદગી—નિબંધમાં વિચારો દર્શાવવાના હોય છે, એ વિચારો દર્શાવવા વાક્યોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને એ વાક્યો શબ્દોનાં બનેલાં હોય છે; માટે વાક્યમાંના શબ્દો ધારેલે અર્થ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી શકે એવા હોવા જોઈએ. વળી એ શબ્દો શુદ્ધ, સંસ્કારી, અને રૂઢ હોવા જોઈએ. પ્રાન્તિક, ગ્રામ્ય, અપ્રસિદ્ધ કે અશ્લીલ પદોના વપરાશથી નિબંધનું ગૌરવ ઘટે છે. આથી સારે નિબંધ લખવા માટે શિષ્ટ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી, તેમાં આવતા નવ શબ્દોના અર્થ, તથા તેમના ઉપયોગ ઉપર ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

૨૧. સુંદર લાગતા શબ્દો વાપરવાનો મોહ:—લખાણમાં અમુકજ શબ્દ વાપરવાનો મોહ રાખવાની જરૂર નથી. શબ્દોનો મોહ ન હોવો જોઈએ, પણ શબ્દના અર્થનો મોહ રહેવો જોઈએ. જ્યાં સાદા શબ્દથી ચાલી શકે તેવું હોય, ત્યાં સુંદર શબ્દ વાપરવાના મોહમાં તણાવું નહિ, તેમજ અધરા શબ્દો પણ વાપરવા નહિ. નીચેનાં દષ્ટાન્ત તપાસો—

અ. તે ઊંઘ્યા—તે નિદ્રાદેવીને ખોળે ઝૂલવા લાગ્યો.

બ. તે મરણ પામ્યો:—તે મૃત્યુના પંઝામાં સપડાયો.

ક. તે ગુજરી ગયો:—તે યમરાજની અનંત મુખગુફામાં હમેશને માટે લીન થયો.

ડ. આપનું નામ શું ?—હું જે પવિત્ર પુરુષનાં દર્શન કરું છું, તેમન સાથે જોડાવાને કયું નામ લાગ્યશાળી બન્યું છે ?

સાદી ખીના દર્શાવવાની હોય, તો તે સાદા શબ્દોમાં અને સ્વાભાવિક ભાષાશૈલીમાં લખવી જોઈએ. નીચેની સૂચના હમેશાં ધ્યાનમાં રાખો—

૧. સાદું લખાણ સ્પષ્ટતા લાવનાર છે.

૩. સાદા લખાણને બદલે અલંકારી ભાષા લખવામાં ઘણા દોષો થવાનો સંભવ છે.

૩. અલંકારી ભાષાથી અગર સુંદર શબ્દપ્રયોગથી વાચકના મન ઉપર બહુ સારી અસર થાય, એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે.

૨૨ ‘હું’ અને ‘તમે’નો ઉપયોગ—જો આપણા અનુભવની વાર્તા કે અનાવનું વર્ણન કરવાનું હોય તો ‘હું’નો ઉપયોગ કરવો. એમાં ‘હું’ વાપરવાથી બીજાને આપવડાઇનો ખ્યાલ આવતો નથી; ઉલટું ‘હું’ શબ્દ ન વાપરીએ તો વર્ણનશૈલી જોઈએ તેવી જોરદાર અને નહિ. નીચેનું દષ્ટાન્ત તપાસો—

“ હું હમણાં જ વિદાયત જઈ આવ્યો છું. ત્યાં એક દહાડો હું ટાંકણી બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયો હતો. તે કારખાનામાં એક ટાંકણી કરવાને જુદાં જુદાં અઢાર માણસો કામે લાગેલાં હતાં, અને તે સૌ જુદું જુદું કામ કરતાં હતાં. વળી ટાંકણીનું માથું બનાવવાની પણ બે ત્રણ ક્રિયાઓ મેં જોઈ, અને તે પણ જુદા જુદા માણસો કરતા હતા. ”

પરંતુ જ્યાં આવી જાતનું વર્ણન ન હોય ત્યાં બનતા સુધી ‘હું’ અને ‘તમે’નો ઉપયોગ કરવો નહિ. કારણ કે નિબંધ એ કંઈ ભાષણ નથી. સામાન્ય રીતે નિબંધમાં કોઈ વ્યક્તિને સંબોધીને કંઈ લખવું નહિ. નીચેનાં દષ્ટાન્ત તપાસો—

અ. માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવું જોઈએ એવું જેઓ માને છે તેમની સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી.

બ. તમારે આવી ટેવો પાડવી નહિ.

ક. વિસ્તારથી લખવાનો મને વખત નથી.

આવાં વાક્યો નીચે પ્રમાણે લખવાં ઠીક છે:—

અ. માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવું જોઈએ એવું જેઓ માને છે, તેમની સાથે સંમત થઈ શકાય નહિ.

બ. માણસોએ આવી ટેવો પાડવી જોઈએ નહિ.

ક. વખતને અભાવે સવિસ્તર વર્ણન કરવું શક્ય નથી.

૨૩ શબ્દો છુટા પાડવા—કેટલીક વખત અયોગ્ય રીતે શબ્દો છુટા પાડવાથી અગર અયોગ્ય રીતે ભેગા કરવાથી અર્થનો અનર્થ થાય

છે, અગર ધારેસો અર્થ નીકળી શકતો નથી. નીચેનાં વાક્યો તપાસો—

અ. “ દીવા નથી દરબારમાં, છે અંધારું ઘોર. ”

“ દીવાનથી દરબારમાં, છે. અંધારું ઘોર. ”

બ. “ જો ગણીએ તો દેવતા, નહિ તો રણ-પાપાણ. ”

“ જોગણી એતો દેવતા, નહિ તોરણ પાપાણ. ”

ક. “ જાનમ પુરી છે જો અહીં, જો અહીં આજમ રાય,
આજમના ફૂતો વળી, ચિત્ર વિચિત્ર જણાય. ”

“ જા જમપુરી છે જો અહીં, જો અહીં આ જમરાય,
આ જમના ફૂતો વળી, ચિત્ર વિચિત્ર જણાય. ” (દલપતરામ.)

ઉપરનાં દષ્ટાન્તોથી સમજાશે કે ધારેસો અર્થ આણવા માટે શબ્દો યોગ્યરીતે છુટા પાડવા જોઈએ. તેને માટે નીચેના નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા—

૧. શબ્દની સાથેના વિભક્તિના પ્રત્યયો ભેગા લખવા.

જેમકે— શહેરમાં, આકાશમાંના, તમારામાંથી, વગેરે.

૨. નામયોગી અવ્યયો હમેશાં છુટાંજ લખવાં.

જેમકે—મારા ઉપર, તમારી પાછળ, તે પહેલાં, વગેરે.

૩. ‘સુધી’, ‘લગણ’, ‘લગી’ જેવાં નામયોગી અવ્યયો, જે શબ્દની સાથે સંબંધ રાખતાં હોય તેની સાથેજ લખવાં.

જેમકે—ગામસુધી, નદીલગણ, શહેરલગી, વગેરે.

૪. ‘તોપણ’, ‘અગરજો’, ‘ધણુંખરું’, ‘જોકે’, ‘કેમકે’, ‘કિંતુ’, ‘પરંતુ’, આ શબ્દોના અવયવો છુટા પાડવા નહિ.

૫. ‘એ’ (પણના અર્થમાં હોય તો), અને ‘જ’—એ અવ્યયો તેની પહેલાંના શબ્દની સાથેજ લખવા. જેમકે—તેમજ, હુંએ.

૬. સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો મુખ્ય ક્રિયાપદથી છુટાં પાડવાં.

જેમકે—જાય છે, આવ્યો હતો, લખ્યું હતું, વગેરે.

૭. સંયુક્ત ક્રિયાપદોના અવયવો છુટા લખવા.

જેમકે—ખાઈ રહ્યો, બોલી ચૂક્યો, નાખી દીધું, વગેરે.

૮. સામાસિક શબ્દોના અવયવો ભેગા લખવા.

જેમકે—ગાજવીજ, માતાપિતા, વરાળચંત્ર, નદીકાંઠો, વગેરે

લખાણમાં લીટીને છેડે આવતો શબ્દ પુરો લખી શકાય એમ

ન હોય, અને તેથી તેનો કોઈ ભાગ ખીજી લીટીમાં લખવાની જરૂર પડે તો તેમ કરવા માટે નીચેના નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા—

૧. સામાસિક શબ્દોના અવયવોજ છુટા પાડી શકાય;

જેમકે:—ભરત— વરાળ— નીમક— રામ—
—કામ —ચંન્ન —હવાલ —લક્ષ્મણ.

૨. ઉપસર્ગ અને ધાતુ, તેમજ પ્રકૃતિ ને પ્રત્યયોજ છુટા પડી શકે;

જેમકે:—ઉપ— અતિ— આખર— છોકરા—
—દાર —લોભ —દાર —આનું.

૩. આ સિવાયના શબ્દોમાં ઉચ્ચારની દૃષ્ટિએ ભાગ પાડવા;

જેમકે:—કુત— ખીલ— મુસલ— કરમ— રેલ—
—રેા —કુલ —માન —સદ —વે.

૨૪. પ્રાન્તિક શબ્દો—કેટલાક શબ્દો અમુક પ્રદેશમાંજ વપરાય છે. ખીજા પ્રાન્તોમાં તેનો વપરાશ હોતો નથી, આવા પ્રાન્તિક શબ્દોનો લખાણમાં પ્રયોગ કરવો ઇષ્ટ નથી.

જેમકે—ઢોંઢા, સવાકો, આદ્યો, અવાણુ, બરકબું, ડોકરી, છોરું, કનવા, મીટી, લખાડી, વગેરે.

૨૫. ગ્રામ્યશબ્દો—શિષ્ટ જનોની ભાષાને હમેશાં અનુસરવું જોઈએ. ગ્રામ્યજનોની ભાષા મોટે ભાગે અશુદ્ધ હોય છે, માટે ગ્રામ્ય શબ્દો લખાણમાં કદી વાપરવા નહિ.

જેમકે—ચપણું, હુંગો, ગતાગમ, અણુચ, તમા, હનાન, ચ્યમ, જાછ, કહાર, હંતોક, લખોચું, કેપાડું, કાચી, ડોખો, વગેરે.

૨૬. સંદિગ્ધશબ્દો—વાક્યમાં સંદિગ્ધ પદો વાપરવાથી અર્થ સ્પષ્ટ સમજાતો નથી. નીચેનાં વાક્યો તપાસો—

અ.

“ ઘર પાછળ વાડામાં એક કોડી છે. ”

આમાં ‘દાણા ભરવાની કોડી’ કે ‘કોડીનું જાડ’ તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી, માટે ‘દાણા ભરવાની કોડી’ કે ‘કોડીનું જાડ’ એમ લખવાથી સંદિગ્ધતા દૂર થશે.

બ.

“ જુઓ, આંખા ઉપર **મોર** કેવો શોભે છે. ? ”

આમાં ‘આંખાનો મોર’ કે ‘મોર પક્ષી’ એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ.

ક.

“ જો કે ગુજરાતીઓ પૈસાદાર છે અને બંગાળીઓ જમીનદાર છે, પણ વ્યાવહારિક બાબતોમાં **તેમની** ચક્કલ બહુ પહોંચે છે, તેમજ અમુક કામ પ્રસંગે શું કરવું તે **તેમને** ઘટ સૂઝી આવે છે. ”

આ વાક્યમાં સર્વનામ જે નામને બદલે વપરાયું હોય તે નામ મૂકવાથી સંદિગ્ધતા દૂર થાય છે.

૨૭. અપ્રસિદ્ધ પદો:—પ્રસિદ્ધ ન હોય એવાં દષ્ટાન્તો કે એવી બાબતોનો નિબંધના લખાણમાં કદી ઉપયોગ કરવો નહિ. અમુક પ્રદેશમાં અનેલા બનાવો, પ્રસંગો કે ઘટનાઓ, સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ ન હોય; તેથી નિબંધમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે નહિ. નીચેનાં દષ્ટાન્ત તપાસો—

અ.

“ આજોટ (શેઠ) ગાદીમાં બાજુ, મચ્ચે **માંડણુ** ભેંસ પડી. ”

આમાં માંડણુ ગામ પાસેની તળાવડીનો ખ્યાલ બીજા પ્રદેશમાં રહેનારાઓને આવી શકેજ નહિ.

બ.

“ ધારાળા કામને સુધારવા માટે **દાદુરામ** જેવાની ખાસ જરૂર છે. ”

દાદુરામની પ્રસિદ્ધતા આખા ગુજરાતમાં નથી.

૨૮. વર્ણસંકર પદો:—ભાષામાં કેટલાક શબ્દો જુદી જુદી ભાષાઓના શબ્દો મળીને એક જેવા બની વપરાય છે. આવા શબ્દો પૈકી જે ગુજરાતીમાં રૂઢ ન થયા હોય તેનો ઉપયોગ કરવો નહિ. નીચેના શબ્દો તપાસો—

અલમરત—અલ (અરબી) + મરત (ફારસી).

આગબોટ—આગ (સં. અગ્નિ) + બોટ (અંગ્રેજી).

ગુલાબજળ—ગુલાબ (ફારસી) + જળ (સંસ્કૃત).

ધર્મચૂરત—ધર્મ (સંસ્કૃત) + ચૂરત (ફારસી).

કમતાકાદ—કમ (ફારસી) + તાકાત (અરબી)

ખળનચી—ખળના કે ખિળના (અરબી) + ચી (તુર્કી પ્રત્યય).

કમનસીખ—કમ (ફારસી) + નસીખ (અરબી).

એશઆરામ—એશ—અચૂશો (અરબી) + આરામ (ફારસી).

આરામચેર—આરામ (ફારસી) + ચેર (અંગ્રેજી).

ગેરલાલ—ગેર (ફારસી) + લાલ (સંસ્કૃત).

ઉપરના વર્ણસંકર શબ્દો ભાષામાં રૂઢ થઈ ગએલા હોવાથી તેમનો નિર્બંધલેખનમાં ઉપયોગ થઈ શકે, પરંતુ લાઘનિર્બંધ, ફેશનિર્બંધ, લાઘનિરક્ષક—જેવા વર્ણસંકર શબ્દોનો ઉપયોગ થઈ શકે નહિ.

૨૯. પરભાષાના શબ્દો:—દરેક ભાષામાં ખીજ ભાષાના શબ્દો હોય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ પરભાષાના ઘણા શબ્દો છે. શરૂઆતના લખનારે તેનો સંપૂર્ણ અર્થ જાણ્યા સિવાય લખાણમાં ઉપયોગ કરવો નહિ. જે શબ્દો આપણી ભાષામાં પ્રચાર પામી વપરાતા થઈ ગયા હોય તેવા શબ્દો વાપરવાનો વાંધો નથી. આખો-હવા, મસીદ, રૂમરૂ, રૂમાલ. પોસ્ટ ઓફિસ, ટિકિટ, વગેરે રૂઢ થએલા પરભાષાના શબ્દો ગુજરાતીમાં વાપરી શકાય; પરંતુ તલાક, નાપાક, આશાએશ, ટાઈમિ, ફ્રેન્ડ, ખૂક, ચેર, બોક્સ—જેવા પરભાષાના શબ્દો નિર્બંધલેખનમાં વાપરી શકાય નહિ.

પ્રકરણ પમું.

શબ્દાર્થવિચાર

૩૦. સામાન્ય:—ધારેલો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે ઘટિત શબ્દનો ઉપયોગ કરવો, એ નિર્બંધલેખનમાં ખાસ જરૂરની આવત છે. તેને માટે બોક્સ અર્થ જાણુવા જોઈએ. કેટલીક વખત એક શબ્દના અનેક અર્થ હોય છે. વળી કેટલાક શબ્દોના વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે થતા

અર્થ અને રૂઢ અર્થ જુદા જુદા હોય છે. આવે પ્રસંગે જે અર્થ રૂ હોય તે અર્થવાળા શબ્દોનોજ પ્રયોગ કરવો. વળી પર્યાય તરી વપરાતા શબ્દોના અર્થમાં પણ સૂક્ષ્મભેદ હોય છે. અમુક બાબ પરત્વેજ તે શબ્દોનો પ્રયોગ નિર્ણયિત હોય છે. આવી ઝીણી બાબાં ધ્યાનમાં લઇ એક અર્થના પર્યાય શબ્દો વાપરવામાં ખાસ કાળ રાખવી. આમ વિચાર સ્પષ્ટ કરવામાં ઘટિત શબ્દપ્રયોગ થાય, તે નિબંધનું લખાણ ચોક્કસાધી બરેલું, અને સ્પષ્ટ અર્થ દર્શાવનારૂં બ છે. અને તેથી નિબંધ ઉત્તમ પ્રકારનો નીવડે છે.

૩૧. શબ્દાર્થ:—ભાષામાં વપરાતા પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ અર્થ નક્કી હોય છે. એ અર્થ બરાબર સમજાય, તોજ વાક્યમાં તેનું યથાર્થ પ્રયોગ થઈ શકે. આ માટે વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન મેળવવું આવશ્ય છે. વ્યુત્પત્તિથી શબ્દનાં મૂળ, તેને લાગેલા પ્રત્યયો, પૂર્વગો, ને તેના અર્થમાં થતો ફેરફાર જાણવામાં આવે છે; શબ્દનો ખરો અર્થ મગ ઉપર ઠસી જાય છે; અને શબ્દના અર્થની ખરી ખુબી સમજાય. આ કારણથી શબ્દનો ખરો અર્થ સમજવા માટે વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન જરૂર છે. નીચેના શબ્દો વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ તપાસો—

પુણ્યશ્લોક:—(પુણ્ય-પવિત્ર + શ્લોક-નામ) પવિત્ર છે નામ જેનું એનું નામ દેવાથી પુણ્ય થાય તેવા; નળ, જનાર્દન કે વિષ્ણુધિષ્ઠિર, અને જનક, આ ચાર પુણ્યશ્લોક કહેવાય છે.

શ્રીયુત:—(શ્રી-લક્ષ્મી, વિદ્યા, શક્તિ, ઐશ્વર્ય + યુત-યુક્ત, જોડાએલ લક્ષ્મી, વિદ્યા, ઐશ્વર્ય, વગેરેથી જોડાએલા.

ધનાઢય:—(ધન-સંપત્તિ + આઢય-ભરપુર) સંપત્તિથી ભરપૂર, ધનવાન.

ભામિની:—(ભામ-ગુરસો, રીસ-ઉપરથી) રિસાળ સ્વભાવવાળી સ્ત્રી.

ગૃહસ્થ:—(ગૃહ-ઘર + સ્થ-સ્થા ધાતુ-રહેવું, સ્થિર થવું) ઘર માંડીને રહેન

ચક્રવર્તી:—(ચક્ર-રાજ્યચક્ર, રાજ્યસત્તાનું ચક્ર+વર્તી) ચક્રની મ ચારે દિશામાં જેની આજુ વર્તે છે એવો; દિગ્વિજયી.

ધુરંધર:—(ધુરા-ધુસરી + ધર-ધૃ ધાતુ-ધારણ કરવું,) કાર્યભારની ધુર જેણે ધારણ કરી છે એવો; અચેસર.

દૃષ્ટાન્ત—(દૃષ્ટ-જેએલી + અન્ત-ખાખત.) જેએલી ખાખત; નજરે જેએલી હક્રીકત. તેના જેવા ખીબ શબ્દો-વૃત્તાન્ત, સિદ્ધાન્ત, વગેરે.

કૃતસ્ર—(કૃત-કરેલા + સ્ર-જ્ઞા ધાતુ-જાણવું.) કરેલા કામની ખુબ જાણનાર, ઉલટો શબ્દ કૃતસ્ર-કરેલા કામની ખુબ નહિ જાણનાર.

નટવર—શ્રેષ્ઠ નટ, મોટો ખેલાડી, સૂત્રધાર. આખી સૃષ્ટિની દોરી પ્રભુના હાથમાં છે, અને એની ઇચ્છા પ્રમાણે જ સૃષ્ટિનો વ્યવહાર નભે છે, માટે એ વડો સૂત્રધાર-પ્રભુ નટવર કહેવાય છે.

૩૨. શબ્દાર્થવૈવિધ્ય—ભાષામાં કેટલાક શબ્દો એવા હોય છે કે તે શબ્દોના વપરાશ પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન અર્થ થાય છે. આવા શબ્દો દરેક ભાષામાં હોય છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ એવા શબ્દો છે. તેમાંના કેટલાક-ચાલ, ભાર, વગેરે શબ્દોના ભિન્નભિન્ન થતા અર્થ નીચે આપવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરથી સમજાશે કે ઘટિત શબ્દપ્રયોગ કરવામાં શબ્દનો રૂઢ અર્થ જાણવાની ખાસ જરૂર રહે છે.

અ. ચાલ.

૧. તે સ્ત્રીની ચાલ હંસના જેવી છે. (ચાલવાની ઢબ.)
૨. આ ભૈયો સારી ચાલનો નથી. (વર્તણુંક.)
૩. નાતવશ કરવાનો ચાલ પાછળથી પેસી ગયો છે. (રિવાજ.)
૪. નાતમાં જે છાંટે તેનો દંડ લેવાનો ચાલ છે. (નિયમ, કાયદો.)
૫. કલ્યાણની ચાથી ચાલમાં રહું છું. (ચાલી, હારખંધ ચોરડીઓ.)
૬. મનુ, ચાલ, આપણે જઈ પહોંચીએ. (ચાલવું, હાંડવું.)
૭. સારી ચાલના જામીન આપ. (રીતભાત.)

વ. ભાર.

૧. મારવાડી મજુરો ખુબ ભાર વહે છે. (ખોજો.)
૨. મારા ખેતરમાં ચાર ભાર કપાસ ઉતર્યો. (૨૪ મણુ વજન.)
૩. કાગળો ઉપર ભાર મૂકો. (વજન.)
૪. કનુના પેટમાં ભાર છે. (અજીર્ણ, અપચો.)
૫. ઘરમાં સુશીલાનો કંઈ ભાર નથી (માન, મોલો.)
૬. અરધા ભાર સોનું ખસ થશે. (તોલો.)
૭. આખા કુટુંબનો ભાર એને માથે છે. (આશરો, આધાર.)

૮. જરા ભાર મકીને કહ્યું એટલે તે હિંમત હારી ગયો. (દબાણ.)
 ૯. તમને આમાં શો ભાર પડવાનો હતો? (અડચણ.)
 ૧૦. આવા મોટા કામનો ભાર હું નહિ લઈ શકું. (જોખમકારી.)

૩૩. શબ્દાર્થ સંકોચ:—ગુજરાતી ભાષામાં કેટલા શબ્દોન મૂળ અર્થ કાળક્રમે સંકોચ પામી સંકુચિત અર્થમાં રૂઢ થઈ જઈ વપરાય છે. જે જમાનામાં શિષ્ટ પુરુષોમાં શબ્દનો જે અર્થ માન્ય થયો હોય તેજ અર્થમાં તે શબ્દનો પ્રયોગ કરવો. ઉદાહરણ:—

શબ્દ.	મૂળ અર્થ.	સંકુચિત અર્થ.
ધર્મ વ્યાપાર પંક્જ શાળા	કર્તવ્ય, ફરજ. મનની પ્રવૃત્તિ. કાદવમાં જન્મે તે. સમૂહના ઉપયોગ માટેની અમુક જગા.	પરમાત્મા પ્રત્યેની ફરજ. ચીજોની લેવડદેવડ. કમળ. નિરાળ.
થાણું ભણે	ગમે તે ડોકો ખાલે.	પોલિસનો ડોકો. શીખે.

૩૪. શબ્દાર્થ-વિસ્તાર:—ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક શબ્દો એવા છે કે તે શબ્દોનો મૂળ અર્થ વિસ્તાર પામી ચાલુ સમયમ ખહોળા અર્થમાં વપરાય છે. ઉદાહરણ:—

શબ્દ.	મૂળ અર્થ.	ખહોળો અર્થ.
પ્રવીણ કુશળ દુહિતા પીતામ્બર ઉદાર	વીણા વગાડવામાં કુશળ. દર્ભ લાવવામાં હોશિઆર. ગાય દોહનારી કન્યા. પીળું વસ્ત્ર આર-ચાખખો જાણે ક્યાં વગર, સંકેતથીજ અથ્થ કે બળદને હાંકનાર.	ખાહોશ. સારી આવડતવાળો. દીકરી. ગમે તે રંગનું રેશમી કપડું. પ્રાર્થના વગર કંઈક ચિહ્નથી સમજ મોટું મન દર્શા- વનાર.

૩૫. શબ્દાર્થ-બ્રષ્ટતા:—કેટલાક શબ્દો એવા છે કે તેનો મૂળ અર્થ અદલાઈ જઈ હાલમાં વિપરીત અર્થમાં વપરાય છે. ઉદાહરણ:—

શબ્દ.	મૂળ અર્થ	હાલનો અર્થ
ગંધ. વ્યસન	વાસ કામમાં ગરકાવ બનવું. (સારા કે ખોટા.)	દુર્ગંધ, નકારી વાસ. નકારી ટેવ.
વિવેક ઉપાધિ અધિકાર	સારું નકારું પારખવાની શક્તિ. જોખમદારી, ફરજનું કામ. કોઈપણ કારભારની યોગ્ય જોખમદારી.	સારી રીતભાત. પીડા, નડતર. સત્તા, અમલ.

૩૬. શબ્દાર્થમાં ઇતિહાસ:—કેટલાક શબ્દો પહેલાંના ઇતિહાસનું ભાન કરાવે છે. એટલે એવા શબ્દો જાપરતી વખતે શબ્દોની પાછળ રહેલો ઇતિહાસ જાણવો જોઈએ, અને પછી તેનો યોગ્ય પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

અ.

“ચીન જાપાન વચ્ચે મહાભારત યુદ્ધનાં મંડાણ થયાં.”

મહાભારતના યુદ્ધ જેવું. ઘણા જુના સમયમાં કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે કુરુક્ષેત્રમાં દારુણ યુદ્ધ થયું હતું; જેમાં આર્યોની મંસ્કૃતિ, વિદ્યાકળા, ક્ષાત્રશક્તિ, વગેરેનો નાશ થયો હતો; અને યુગ પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું. આથી આવા કોઈ અસાધારણ બનાવને ‘મહાભારત’ વિશેષણ લાગુ પાડવામાં આવે છે.

બ.

“તેણે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો, પણ કંઈ વળ્યું નહિ.”

ભગીરથ રાજના જેવો. સૂર્યવંશી સગર રાજના પૌત્ર અંશુમાન, અને એના પુત્ર દિલીપનો તે પુત્ર. એણે વનમાં જઈ ગંગાનું તપ કરી પોતાના પૂર્વજો જે કપિલ મુનિના ક્રોધાગ્નિથી બળી મુઆ હતા, તેઓનો ઉદ્ધાર કરવા ગંગાજીને સ્વર્ગમાંથી નીચે આણ્યાં હતાં. આવો ભારે પ્રયત્ન કોઈ કરે ત્યારે તેણે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો એમ કહેવાય.

ક.

“તેની ત્રિશંકુના જેવી સ્થિતિ થઈ,”

ત્રિશંકુ રાજના નેવી. ત્રિશંકુ અયોધ્યાના સૂર્યવંશી રાજા હરિ-
શ્ચન્દ્રનો પિતા. એણે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરવા માંડ્યો, પણ
કોઈ આવું નહિ. ફક્ત વિશ્વામિત્ર ઋષિ આવ્યા હતા. આ ઉપરથી
વિશ્વામિત્રે ક્રોધાયમાન થઈ પોતાના તપોગ્નથી ત્રિશંકુ રાજને સ્વર્ગમાં
મોકલ્યો. સ્વર્ગના ઇદ્રાદિ દેવતાઓએ તેને નીચે ઢોળી પાડ્યો. એ
વેળા પણ વિશ્વામિત્રે પોતાની શક્તિથી તેને નીચે આવતો અટકાવ્યો.
આથી રાજા આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચે લટકતો રહ્યો. આ પ્રકારની
જેની સ્થિતિ થઈ હોય તે અતાવવાને માટે આ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.

૬.

“હિન્દે પરદેશી કાપડનો બોયકોટ કર્યો.”

બોયકોટ નામના માણસનો જેવો અસહકાર કર્યો હતો
તેવોજ પરદેશી કાપડનો. આઘરીશ લેન્ડ લીગે કેપ્ટન બોયકોટ નામના
માણસને પોતાની સંસ્થામાંથી અહિષ્ટ કરેલો, તે ઉપરથી આ શબ્દ
યોજાયો છે. કોઈપણ માણસની સાથે લોકોનો સમૂહ, સંસ્થા, અગર
સમાજ સંબંધ રાખવા ના પાડે, તો તેવા વર્તન માટે આ ‘બોયકોટ’
શબ્દ વપરાય છે.

૭.

“તેણે અફલાતુન કામ કર્યું.”

અફલાતુનના જેવું. અફલાતુન એક પ્રખ્યાત વિદ્વાન થઈ ગયો
છે. અંગ્રેજીમાં તેને પ્લેટો કહે છે. એ એરિસ્ટોટલનો ગુરુ અને સોક્રે-
ટીસનો શિષ્ય હતો. ઘણા ચાલાક અને હોશિઆર માણસને કહે
છે કે “એ તો અફલાતુન છે,” “બુદ્ધિમાં અફલાતુન જેવો છે,”
“મોટો અફલાતુન થઈને આવ્યો છે.” વગેરે.

૩૭. પર્યાયશબ્દાર્થભેદ:—એકજ શબ્દના ઘણા પર્યાય-મળતા
અર્થના શબ્દો હોય છે. આ પર્યાય શબ્દો આરિકાઈથી તપાસતાં
તેમના અર્થમાં પણ ભેદ હોય છે. આ અર્થભેદ સમજી લેવાથી
નિર્બંધ લખવામાં યોગ્ય શબ્દપ્રયોગ થઈ શકશે. નીચેના પર્યાય
શબ્દોના અર્થમાં રહેલો ભેદ તપાસો:—

- મ. સ્તુતિ-પ્રાર્થના—ગુણ, સ્વભાવ ને કર્મનાં જે વખાણ કરીએ, શક્તિનું વર્ણન કરીએ, અર્થેય ખતાવી આપીએ એ સ્તુતિ કહેવાય; અને જીવનને કલ્યાણકારક વસ્તુ કે પ્રેરણાની માગણી કરીએ તે પ્રાર્થના કહેવાય.
- બ. સભ્યતા-વિવેક—સભામાં બેસવા લાયક ગુણ તે સભ્યતા કહેવાય; અને સારાસાર પારખવાની મનની શક્તિ તે વિવેક કહેવાય.
- ક. કોટ-કિલ્લો—ગામ કે શહેરની આબુખાબુ રક્ષણને માટે જે દિવાલ ચણી લેવામાં આવી હોય તેને કોટ કહેવાય, અને પર્વત ઉપર કુદરતી રક્ષણ મળે એવા સ્થળમાં જે મકાન બાંધ્યું હોય તે કિલ્લો કહેવાય.
- ઢ. મંત્રી-પ્રધાન—રાજકાળનાં કામોની જે મંત્રણા કરે, બુદ્ધિથી વિચાર કરે, અને સાચી નીતિ બહોર કરે, તે મંત્રી કહેવાય; અને રાજ્યનીતિને અમલમાં મૂકી સારી રીતે રાજ્યવહીવટ ચલાવે તે પ્રધાન કહેવાય.
- ઈ. ધન-પૈસો—સ્થાવરજંગમ તમામ જાતની મનુષ્યને ઉપયોગી મિલકત તે ધન કહેવાય, અને રોકડ નાણું હોય તે પૈસો કહેવાય.

પ્રકરણ ૬૬.

જોડણી.

૩૮. જોડણી વિષે સામાન્ય—આપણે આપણા વિચાર વાક્યથી જણાવીએ છીએ. આ વાક્ય શબ્દોનું બનેલું હોય છે. જે વાક્યના આ શબ્દો અશુદ્ધ હોય તો તેમાંથી ધારેલો અર્થ તરત નીકળી આવતો નથી. કોઈ વખત તો સમજી શકાતું પણ નથી. આ કારણથી બોલતી વખતે શબ્દના ઉચ્ચાર ઉપર અને લખતી વખતે તેની જોડણી ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

ભાષામાં વપરાતા શબ્દોના ઉચ્ચાર અને જોડણીમાં કાળક્રમે અનેક ફેરફાર થયાં કરે છે. તેથી ચાલુ જમાનામાં ફીક ફીક ગુજ-

રાતી લખી બોલી જાણનારા શિષ્ટ પુરુષોની જોડણી માન્ય ગણી શકાય. આથી તેમને અનુસરવું જોઈ એ.

જોડણીની આખતમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ છે, પરંતુ મન પર લઈ એ તો તે દૂર કરી શકાય. જોડણી શુદ્ધ કરવા માટે નીચેની આખતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી:—

૧. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તરત જોઈ શકાય, એટલા માટે હમેશાં શબ્દકોષ પાસેજ રાખવો.
૨. જે શબ્દોની જોડણીમાં ભૂલ થાય એવો સંભવ હોય, તેવા શબ્દોની નોંધ કરી રાખવી અને તે ફરી ફરીને લખી જવા.
૩. જોડણીના નિયમો મોઢે રાખવા; તેમજ તે નિયમો લાગુ પાડવાની ટેવ રાખવી.
૪. શબ્દોના ઉચ્ચાર ઉપર ધ્યાન આપવું. ઉચ્ચાર અશુદ્ધ થાય તો જોડણીમાં પણ ભૂલ થવાનો સંભવ રહે છે.
૫. જોડણી શુદ્ધ લખવામાં વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન અતિ ઉપયોગી છે.
૬. પુસ્તક વાંચતી વખતે તેમાંના શબ્દોની જોડણી ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું.

૩૯. જોડણીના સહજ ફેરફારથી થતો અર્થભેદ—કેટલાક શબ્દો એવા હોય છે કે જોડણી લખવામાં જો સહજ ફેરફાર થઈ જાય તો શબ્દનો અર્થ ફેરવાઈ જાય છે. આવા શબ્દોની જોડણી લખવામાં બહુ ચોક્કસ રહેવું. આવા કેટલાક શબ્દો નીચે આપ્યા છે.

દિન : દીન :— દિન—દિવસ અને દીન—ગરીબ.

દ્વિપ : દ્વીપ :— દ્વિપ—હાથી અને દ્વીપ—ખેટ.

શંકર : સંકર :— શંકર—મહાદેવ અને સંકર—મિશ્રણ.

કુળ : કૂળ :— કુળ—વંશ અને કૂળ—કાંઠો, કિનારો.

શૂર : સૂર :— શૂર—બહાદુર અને સૂર—અવાજ.

દીલ : ડીલ :— દીલ—અંતઃકરણ અને ડીલ—શરીર.

સાઝ : સાઝ :— સાઝ—ડીક અને સાઝ—માટે.

વૃત્ત : વ્રત :— વૃત્ત—લીટી અને વ્રત—નિયમ.

ચિંતા : ચિતા :— ચિંતા—ફીકર અને ચિતા—લાકડાંની ચેહ.

વધુ : વધૂ :— વધુ—વધારે અને વધૂ—વહુ.

૪૦ જોડણીના નિયમો—ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત ઉપરથી ઉતરી આવેલી છે, એટલે તેમાં ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો મૂળરૂપે તેમજ વિકૃતરૂપમાં વપરાય છે. એ ઉપરાંત અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓના શબ્દો પણ ગુજરાતીમાં વપરાય છે. એ શબ્દોની જોડ-ણીના સંબંધમાં વિદ્વાનોના ઘણા મતભેદ જોવામાં આવે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી નક્કી થએલા જોડણીના નિયમો વિદ્વાનોમાં લગભગ માન્ય થઈ પડેલા છે. અભ્યાસકોની જાણ માટે એ નિયમો આપ-વામાં આવ્યા છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીના નિયમો:— તત્સમશબ્દો.

૧. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કરવી. ઉદા. મતિ; ગુરુ; વિદ્યાર્થિની.

૨. ભાષામાં તત્સમ તથા તદ્ભવ યંને રૂપો પ્રચલિત હોય તો યંને સ્વીકારવાં. ઉદા૦ કઠિન-કઠણુ; રાત્રિ-રાત; દશ-દસ; કાલ-કાળ; નહિ-નહીં; હૂંઘૂ-આખેહૂંઘ; દર્શ-દર્સ.

૩. જે વ્યંજનાંત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યયો લેતા હોય તેમને અકારાન્ત ગણીને લખવા. ઉદા૦ વિદ્વાન, જગત, પરિષદ.

આ નિયમ અંગ્રેજી, ફારસી, આરબી વગેરે ભાષાના શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે.

૪. પશ્ચાત્, કિંચિત્, અર્થાત્, કવચિત્, એવા શબ્દો એકલા આવે અથવા બીજા સંસ્કૃત શબ્દોની સાથે સમાસમાં આવે ત્યારે વ્યંજનાન્ત લખવા. ઉદા૦ કિંચિત્કર; પશ્ચાત્તાપ.

આવાં અવ્યયો પછી જ્યારે જ આવે ત્યારે તેમને વ્યંજનાન્ત ન લખવાં. ઉદા૦ કવચિતજ.

૫. આરબી, ફારસી તથા અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો લખતાં તે તે ભાષાના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો ન વાપરવાં, ઉદા૦ ખિદમત, વિઝિટ, નજર.

૬. એ તથા એના સાંકડા તથા પહોળા ઉચ્ચારની ભિન્નતા દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહિ. પરંતુ અંગ્રેજી શબ્દોના એ એના ઉચ્ચારમાં ભ્રાંતિ ન થાય માટે, તે દર્શાવવા ઊંધી માત્રાનો ઉપયોગ કરવો. ઉદા૦ કોશી, ઓગસ્ટ, કોલમ.

૭. અનુસ્વારના ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહિ.

નોંધ—શક્ય હોય ત્યાં અનુસ્વારના વિકલ્પમાં અનુનાસિકો વાપરી શકાય. ઉદા૦ અંત, અન્ત; દંડ, દણ્ડ; સાંત; સાન્ત, ઐક, એન્ક.

હસ્તુતિ તથા યશ્તુતિ

૮. બહેન, વહાણું, વહાણું, પહોણું, મહાવત, શહેર, મહેરબાન મહાવરો, મહેર જેવા શબ્દોમાં તથા કહે, રહે, પહેર, પહોંચ જેવા ધાતુઓમાં હ શુદ્ધ પાડીને લખવો.

૯. નાનું, મોટું, બીક, સામું, ઊનું, મોર (આંખાનો) મોં, મોવું (ક્ષોટને), જ્યાં, ત્યાં, ક્યારે, જ્યારે, ત્યારે, મારું, તમારું, તારું, તેનું, અમારું, આવું વગેરેમાં લકાર ન દર્શાવવો—

એટલે કે, હ જ્યાં દર્શાવવો ત્યાં શુદ્ધ પાડીને દર્શાવવો; અને ન દર્શાવવો ત્યાં મુદ્દલ ન દર્શાવવો. હ ને આગલા અક્ષર સાથે જોડવો નહિ.

૧૦. નાહ, ચાહ, સાહ, મોહ, લોહ, દોહ, કોહ, સોહ એ ધાતુઓને અનિયમિત ગણી તેમનાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે રૂપો સાધિત કરવાં.

નાહ:—નાહું છું; નાહીએ છીએ; નહાય છે; નાહો છો; નાહ્યા, હ્યા,—હી,—હું,—હ્યાં; નાહીશ; નાહીશું; નહાશે; નહાશે; નહાતો,—તી,—તું; નાહનાર; નાહવાનો અથવા નાવાનો; નાહેલો,—લી,—લું; નહા; નહાને; નાહવું.

નવડા(-રા)વવું; નવાવું; નવાય; નાવણું; નાવણિયો; નવેણું; નવાણું.

ચાહ:—ચાહું છું; ચાહીએ છીએ; ચાહે છે; ચાહો છો; ચાહ્યો,—હ્યા,—હી,—હું,—હ્યાં; ચાહીશ; ચાહીશું; ચાહશે; ચાહશે; ચહાત;

ચાહતો,-તી,-તું; ચાહનાર; ચાહવાનો; ચાહેલો,-લી,-લું; ચાહ;
ચાહજે; ચાહવું.

ચહવાડા(-રા)વવું; ચહવાવું, ચહવાય એ રૂપો શક્ય અને વ્યાક-
રણદષ્ટિએ પ્રામાણિક લાગે છે, પણ આવા પ્રયોગો પ્રચલિત નથી.

સાહ:—ચાહ પ્રમાણે.

સવડા(-રા)વવું; સવાવું; સવાય.

મોહ:—મોહું છું; મોહીએ છીએ; મોહે છે; મોહો છો; મોહો,-
હા,-હી,-તું,-હાં; મોહીશ; મોહીશું; મોહશે; મોહશે; મોહત; મોહતો,-તી,-તું;
મોહનાર; મોહવાનો; મોહેલો,-લી,-લું; મોહ; મોહજે; મોહવું.

મોહડા(-રા)વવું; મોહવું; મોહાય.

લોહ:—લોહું છું; લોહીએ છીએ; લુહે છે; લુહો છો; લોહો,-
હા,-હી,-તું,-હાં; લોહીશ; લોહીશું; લોહશે; લોહશે; લોહત; લોહતો,-
તી,-તું; લોહનાર; લોહવાનો અથવા લોવાનો; લોહેલો,-લી,-લું; લોહ;
લોહજે; લોહવું.

લોવડા(-રા)વવું; લોવાય; લોવણિયું.

દોહ:—દોહું છું; દોહીએ છીએ; દુહે છે; દુહો છો; દોહો,-
હી,-તું,-હા,-હાં; દોહીશ; દોહીશું; દોહશે; દોહશે; દુહત અથવા
દોહત; દોહતો,-તી,-તું; દોહનાર; દોહવાનો અથવા દોવાનો; દોહેલો,
લી,-લું; દોહ; દોહજે.

દોવડા(-રા)વવું; દોવાવું; દોવણ; દોણી.

કોહ:—મોહ પ્રમાણે.

કોવડા(-રા)વવું; કોવાવું; કોવાય; કોહપણ; કોહવાણ; કોહવાટ.

સોહ:—મોહ પ્રમાણે.

૧૧. કેટલાક ઢને ખદ્દે લ અને ડ છૂટા પાડીને લખે છે.
જેમ કે, કહાડવું, વહાડવું, તેમ ન લખતાં કાઢ, વાઢ, કઢી, ટાઢ,
અઢાર, કઢવું એમ લખવું, પરંતુ લડવું, દાઢમ ન લખતાં લડવું,
દાડમ એમ લખવું. ચડવું, ચઢવું અને માન્ય ગણવાં.

૧૨. કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં યશ્રુતિ થાય છે. ઉદા. જાત્ય, આંખ્ય, લાબ્ય, લ્યો, લ્યો, ધૃ. પણ તે લખવામાં દર્શાવવાની જરૂર નથી. જાત, આંખ, લાવ, લ્યો, દો એમજ લખવું.

તદ્ભવ શબ્દો

૧૩. અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ સંયુક્ત હોય એવા તદ્ભવ શબ્દોમાં મહાપ્રાણનું દ્વિત્વ કરવું. ઉદા. ચોખ્ખું, ચિઠ્ઠી, પથ્થર, ઝખ્ખો, ચોઢી, સુઢાં, સખ્ખર. પણ ચ તથા છનો યોગ હોય તો ચ્છ લખવું જીજ નહિ. ઉદા. અચ્છેર, પચ્છમ, અચ્છુ.

૧૪. કેટલાક શબ્દોમાં (ઉદા. પારણું, આરણું, શેરડી, દોરડું, ખાંડણી, દળણું, ચારણી, શેલડી,) ર, ડ, ળ, લ ને બદલે ય ઉચ્ચાર થાય છે; ત્યાં મૂળ રૂપજ લખવું.

૧૫. અનાદિ શ ના ઉચ્ચારની આગતમાં કેટલાક શબ્દોમાં પ્રાંતિક ઉચ્ચારભેદ છે. ઉદા. ડોશી-ડોસી; માશી-માસી; ભેશ-ભેંસ; છાશ-છાસ; આરશ-આરસ; એશી-એંસી. આવા શબ્દોમાં શ અને સ નો વિકલ્પ રાખવો.

૧૬. શક, શોધ, શું, માં રૂઠ શ રાખવો; પણ સાકરમાં સ લખવો.

૧૭. વિશે અને વિષે એ બંને રૂપો ચાલે.

૧૮. તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય ઈ તથા ઉ, સાનુસ્વાર કે નિરનુસ્વાર, એ અનુક્રમે દીર્ઘ અને હ્રસ્વ લખવાં, ઉદા. ઘી; છું; શું; તું; ઘણી; વીંછી; અહીં; દહીં; પિયુ; લાડુ; જુદું.

નોંધ—સામાન્ય રીતે ગુજરાતીમાં રુ અથવા રુ લખવાનો રિવાજ નથી. રૂ વિશેષ પ્રચલિત છે. પરંતુ જ્યાં નિયમ પ્રમાણે હ્રસ્વ રુલખવાનું હોય ત્યાં રુ અથવા રુ લખવું. ઉદા. છોકરું-છોકરું; ઐરું-ઐરું.

અપવાદ—એકાક્ષરી શબ્દોમાં નિરનુસ્વાર ઊ દીર્ઘ લખવો. ઉદા. જૂ, લૂ, ટૂ, બૂ, ફૂ.

૧૯. અનંત્ય ઈ તથા જી પર આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પોપો થતો હોય ત્યારે ઈ કે જી દીર્ઘ લખવાં. ઉદા० ઈંદુ; હીંડાડ; ગૂંચવાવ; સીંચણિયું; પીંછું, લૂંટ; પૂંછડું; વરસૂંદ; મીંચામણું.

અપવાદ—કુંવારું, કુંભાર, કુંવર, કુંવરી, સુંવાળું.

૨૦. શબ્દમાં આવતા યુક્તાક્ષરથી જ્યાં આગલા સ્વરને થડકા લાગતો હોય ત્યાં ઈ કે જી જે હોય તે હ્રસ્વ લખવો. અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક જેવો થતો હોય ત્યાં યુક્તાક્ષર ગણવો. ઉદા० કિસ્તી, શિસ્ત, કુક્કર, જુસ્સો, ચુસ્ત, છેતરપિંડી, જિંદગી, જિંગોડી લુંગી, ફુંદ, તુંડાઈ.

નોંધ—સામાન્ય રીતે ગુજરાતીમાં જિ લખવાનો રિવાજ નથી. જી જ વિશેષ પ્રચલિત છે. પરંતુ જ્યાં નિયમ પ્રમાણે હ્રસ્વ જિ લખવાનું હોય ત્યાં જિ લખવું. ઉદા० જિંદગી; જિતાડવું; જિવાડવું.

૨૧. જ્યાં વ્યુત્પત્તિને આધારે જુદી જોડણી ન થતી હોય (જેમ કે ઉદવું, ડિલ) તેવા બે અક્ષરના શબ્દોમાં ઉપાંત્ય ઈ તથા જી દીર્ઘ લખવાં. ઉદા० ચૂક, ચૂઈ, તૂત, જૂલો, ઝીણું, જીનો.

અપવાદ—સુધી, ફુખ, જુદું, જુઓ.

નોંધ—મુકાવું, ભુલાવું, મિચાવું, એવાં કર્મણિરૂપોમાં હ્રસ્વ થાય છે. જુઓ નિયમ ૨૪ મો.

૨૨. જ્યાં વ્યુત્પત્તિને આધારે જુદી જોડણી ન થતી હોય (જેમ કે, ઉપર, ચુગલ, કુરતું, મુગટ, અંગુર) તેવા બેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં ઈ કે જી પછી લઘુ અક્ષર આવે તો તે દીર્ઘ લખવાં, અને ગુરુ અક્ષર આવે તો તે હ્રસ્વ લખવાં. ઉદા० ખુશાલ, નીકળ, મૂલવ, વિમાસ, મજૂર, ખેડૂત, ફુકાળ, મુતાર, તડૂક, કિનારો, ભુલાવ, મિચાવ, તડુકાવ.

અપવાદ—વિશેષણ પરથી થતાં નામો તેમજ નામ પરથી અનતાં ભાવવાચક નામોમાં મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ રાખવી.

ઉદા૦ ગરીબ-ગરીબાઈ; વકીલ-વકીલાત; ચીકણું-ચીકણાઈ; ચીકાશ
મીઠું-મીઠાશ; મીઠાણુ; જૂઠું-જૂઠાણું; પીણું-પીળાશ; ઝીણું-ઝીણવટ.

નોંધ—વેધી-વેધિત્વ, અભિમાની-અભિમાનિત્વ, એવા શબ્દો.
તત્સમ સંસ્કૃત હોઈ ફેરફાર કરવામાં આવે છે.

અપવાદ ૨—કેટલાક શબ્દો બોલતાં ઉપાંત્ય અક્ષર ઉપર ભાર
આવે છે ત્યાં ઈ કે ઊ જે હોય તે દીર્ઘ કરવાં. ઉદા૦ ગોટીલો,
દાગીનો, અરડૂસો, દંતૂડી વગેરે.

નોંધ—જેમાં આ જાતનો ભાર નથી આવતો એવા શબ્દો.
ટહુકો, ફઉડી, મહુંકું.

૨૩. ચાર અથવા તેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં આદિ ઈ
કે ઊ હ્રસ્વ લખવાં. ઉદા૦ મિજલસ, લિલચાલ, કિલકિલાટ, ખિસ-
કોલી, ટિપણિયો, ટિટિયારો, ટિચકારી.

વિકલ્પ—ગુજરાત—ગૂજરાત

નોંધ. ૧.—આ જાતનો શબ્દ સમાસ હોય તો સમાસના અંગ-
ભૂત શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા૦ ભૂલથાપ; બીજવર;
હીણકમાઉ; પ્રાણીવિદ્યા; સ્વામીપ્રોહ; મીઠાબોલું.

નોંધ. ૨.—ફૂદાફૂદ, ખૂમાખૂમ, ભુલભુલામણી, એવા દ્વિર્ભાવથી
ચતા શબ્દોમાં દ્વિર્ભાવ પામતા પદની જોડણીજ કાયમ રાખવી.

૨૪. પ્રાથમિક શબ્દો પરથી ઘડાતા શબ્દોમાં તથા ધાતુના
ત્રેરક અને કર્મણિપ્રયોગનાં રૂપોમાં પ્રાથમિક શબ્દ અથવા ધાતુની
મૂળ જોડણી કાયમ ન રાખતાં ઉપર કલમ ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪,
પ્રમાણે જોડણી કરવી. ઉદા૦ ભૂલ-ભુલામણી, શીખ-શિખાઉ, શિખા-
મણુ; નીકળ-નિકાલ; ઊઠ-ઊઠાવું, ઉઠાડ-ઉઠાવ, ઉઠમણું; મૂક-મુકાણુ;
મુકાવું, મુકાવવું; ચૂંથવું, ચૂંથાવું; ચૂંથાવવું; કિંગલાણ, કિંગલાવું,
કિંગલાવવું.

નોંધ—ધાતુના અક્ષરો ગણવામાં તેનું સામાન્ય કૃદંતનું રૂપ નહિ.

પણ મૂળ રૂપ લેવું. જેમ કે, ઝિથલ (વું), મૂલવ (વું); ઉથલાવ (વું); તડૂક (વું), તડૂકાવ (વું), તડૂકા (વું).

અપવાદ ૧—કર્મણિરૂપોને નિયમ ૨૧ માં અપવાદ ગણી હ્રસ્વ કરવાં. જેમકે, મિચા(વું), મુકા(વું), ભુલા(વું).

અપવાદ ૨—ક્રિયાપદનાં કૃદંતરૂપોમાં મૂળ જોડણીજ કાયમ રાખવી. જેમ કે, ભૂલનાર, ભૂલેલું, ભુલાવનાર; ભુલાયેલું; મૂકનાર, મૂકેલું; મુકાયેલું; મુકાવનાર; મુકાવડાવેલું.

૨૫. શબ્દના અંધારણુમાં ઈ પછી સ્વર આવતો હોય તો તે ઇ ને હ્રસ્વ કરી સ્વરની પહેલાં ય ઉમેરીને લખવું. ઉદા૦ દરિયો, કડિયો, રેંટીયો, ફડિયો, ઘોતિયું, માળિયું, કાઠિયાવાડ, પિયર, મહિયર, દિયર, સહિયર, પિયુ.

અપવાદ—પીયો; તથા જુઓ પછીનો નિયમ. વિકલ્પ—પિયળ—પિયળ.

૨૬. વિભક્તિ કે વચનના પ્રત્યયો લગાડતાં કે સમાસ બનાવતાં શબ્દની મૂળ જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા૦ નદી—નદીઓ, નદીમાં ઈં સ્ત્રી—સ્ત્રીઓ, સ્ત્રીને ઈં ખૂબી—ખૂબીઓ. આરીઆરણાં.

૨૭. ક. કરીએ, છીએ, ખાઈએ, ઘોઈએ, સૂઈએ, જોઈએ, હોઈએ, મારીએ, એવાં ક્રિયાપદનાં રૂપો બતાવ્યા પ્રમાણે લખવાં. પણ થયેલું, ગયેલું, સચવાયેલું, એવાં રૂપો દર્શાવ્યા મુજબ લખવાં.

ચ. જુવો, ધુવો નહિ, પણ જુઓ, ધુઓ લખવું, તેમજ ખોવું, રોવું, જેવાં એકારાન્ત ધાતુઓમાં ખુઓ, રુઓ લખવું. અને જુએ છે, ધુએ છે, ખુએ છે, રુએ છે, જોયેલું, જોતું, ખોયેલું, ખોતું, ઘોયેલું, ઘોતું વગેરે રૂપો દર્શાવ્યા મુજબ લખવાં.

ગ. સૂવું, પીવું જેવાં ક્રિયાપદોમાં સૂએ છે, સૂઓ, સૂતું, સૂતેલ, સૂનાર, અને પીએ છે, પીઓ, પીતું, પીધેલ, પીનાર એ પ્રમાણે લખવું.

૨૮. પૈસો, ચૌહું, પૈકું; રવૈયો એમ લખવું. પણ પાઇ, પાઈડ, બિડઇ, સઈ એવા શબ્દો દર્શાવ્યા પ્રમાણે લખવા.

૨૯. સજ, જિંદગી, સમજ એમાં જ; તથા ગોઝારું; મોઝારમાં ઝ અને સાંજ-ઝ, મજ-ઝા એમ લખવું.

૩૦. આમલી-આંબલી, લીમડો-લીંબડો, તૂમકું-તૂંબકું, કામળા કાંબળા, ડામવું-ડાંબવું, પૂમકું-પૂંબકું, ચાંલ્લો-ચાંલ્લો, સાલ્લો-સાડલો. એ અને રૂપો ચાલે.

૩૧. કહેવડાવવું-કહેવરાવવું, ગવડાવવું-ગવરાવવું, ઉડાડવું-ઉરાડવું, ખેસાડવું-ખેસારવું, જેવાં પ્રેરકરૂપોમાં ડ અને ર નો વિકલ્પ રાખવો.

૩૨. કવિતામાં નિયમનુસાર જોડણી વાપરી હ્રસ્વ દીર્ઘ બતાવનારાં ચિહ્નો વાપરવાં.

૩૩. જે શબ્દોની જોડણી કે ઉચ્ચારને વિષે એકરૂપતા ચાલતી હોય તે શબ્દોની, ઉપરના કોઈ નિયમો અનુસાર જુદી જોડણી થતી હોય છતાં, પ્રચલિત જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા. મુજ, તુજ, ટુકડો, ટુચકો, મુજબ; પૂજરી, મુદત, કુમળું, કુસકી, ગુટકો, કુલડી.

૪૧. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો:—ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત ઉપરથી ઉતરી આવેલી છે, તેથી કેટલાક શબ્દો મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાય છે, તેજ સ્વરૂપમાં ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થયા છે. આવા શબ્દો તત્સમ કહેવાય છે. તત્સમ એટલે તેમાં (મૂળમાં) જેવા છે તેવાજ. આ તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી. જોડણીની દૃષ્ટિએ કેટલાક તત્સમ શબ્દો નીચે આપવામાં આવ્યા છે તે ધ્યાનમાં રાખવા:—

અકલિત	અબ્જર્ણ	અદ્વિતીય	અનભિજ્ઞ	અનીતિ
અક્ષિ	અંજલિ	અધોગતિ	અનસૂયા	અનુકૂલ
અખંડિત	અટવી	અધિક	અનાદિ	અનુચિત
અગણિત	અતિથિ	અધિપતિ	અનિત્ય	અનુયાયી
અગ્નિપરીક્ષા	અતિસાર	અધીન	અનિમિષ	અંતર્ધાન
અંગીકૃત	અદ્ભુત	અધીર	અનિલ	અંતરિક્ષ
અંગુલીમુદ્રા	અઘાપિ	અધીશ	અનિષ્ટ	અન્નપૂર્ણ

મપૂર્વ	ઉત્પત્તિ	કુટુંબ	અણોદ્ધાર	ધન્વંતરિ
મપ્રતિભ	ઉદધિ	કુસુદિની	અવન	ધર્મપત્ની
મભિમુખ	ઉદાસીન	કુલવધૂ	અયેષ્ઠ	ધાર્મિક
મભિરુચિ	ઉદામ	કુલિશ	અયોત્સ્ના	ધિક્કાર
મભિપ્રેક	ઉદ્ભિજ્જ	કુશલ	તિમિર	ધીરતા
મભિસારિકા	ઉન્નતિ	કૃતાર્થ	તિરસ્કાર	ધૂર્ત
અબ્યુદય	ઉપનિપદ	કૌતુક	તીર્થ	ધૂલિ
અરવિન્દ	ઉપવીત	કૌમુદી	તુમુલ	નન્દિની
અરુણ	ઉપાધિ	ક્ષત્રિયાણી	તૂલ	નાગરિક
અર્વાચીન	ઉલ્લંઘન	ક્ષીણ	તેજસ્વી	નાંદી
અવધિ	ઋપિ	ક્ષુધાતુર	ત્વરિત	નિઃસીમ
અવનતિ	એકાકી	ખચિત	દક્ષિણ	નિદ્રા
અશ્લીલ	એચિછક	ખની-નિજ	દરિદ્ર	નિધાન
અસ્થિ	એશ્વર્ય	ગંભીર	દર્શનીય	નિપૂણ
આજીવિકા	એલિક	ગીતિ	દલિત	નિમિત્ત
આદિત્ય	ઓપધિ	ગીર્વાણ	દાંભિક	નિમંત્રણ
આધિ	કંચુકી	ગુરુકુલ	દારુણ	નિયમ
આધુનિક	કઠિન	ગૃહસ્થ	દિગ્દર્શન	નિરર્થક
આધ્યાત્મિક	કદલી	ગૃહિણી	દિગ્વિજય	નિરીક્ષણ
આપત્તિ	કદાપિ	ગોષ્ઠી-દિ	દિનચર્યા	નિરૂપણ
આવૃત્તિ	કનિષ્ઠ	ગ્રીષ્મ	દિવ્યાંગના	નિર્માણ
આશિષ	કપિલા	ગ્લાનિ	દીક્ષા	નિવૃત્તિ
આશ્રિત	કમંડલુ	ચક્રવર્તી	દીક્ષિત	નિશાચર
આસ્તિક	કર્મેન્દ્રિય	ચક્રપાણિ	દીપક	નિશ્ચિત
આહુતિ	કર્મજીમિ	ચંદ્રિકા	દીપાવલિ	નિષિદ્ધ
આહ્નિક	કલાનિધિ	ચમ્	દીર્ઘસૂત્રી	નિષ્ઠા
ઇત્યાદિ	કલાપી	ચિકિત્સા	દૂષિત	નીતિ
ઇપ્સિત	કલ્પોલિની	ચિંતામણિ	દેદીપ્યમાન	નીલકંઠ
ઇપણા	કવીશ	ચિરંજીવ	દોષગ્રાહી	નૃપુર
ઉકિત	કાલરાત્રિ	જનની	દ્યુતિ	નૈવેદ્ય
ઉચ્છ્રંખલ	કાલ્પનિક	જન-માષ્ટ્રી	દ્વિજ	નિષ્કુર
શ્વાસોર્ધ્વાસ	કિંચિત્	જર્જરિત	દ્વિપ (હાથી)	પક્ષી
ઉજ્જવલ	કોર્તિ	જગ્નાસુ	દ્વિપ (એટ)	પતિત
ઉત્તીર્ણ	કુંઠિત	જર્ણવર	ધનિક	પદવી

પરિણામ	ભાભિની	યાભિની	વિરલ	સામિતિ
પરિવર્તન	ભિક્ષુક	રજની	વિશુદ્ધિ	સમીક્ષા
પરિશિષ્ટ	ભીરુ	રમણીય	વિષ્ઠા	સંભાવિત
પાણિગ્રહણ	ભીષણ	રશ્મિ	વિસ્મિત	સરસ્વતી
પારિતાપિક	ભૂગોળ	રસિક	વીતરાગ	સરિતા
પાશ્ર્વાત્ય	ભૂદેવ	રહિત	વીર્ય	સાક્ષી
પિષ્ટપેપણ	ભૂપ	રીતિ	વ્યતીત	સારથિ
પુરોહિત	ભૂતળ	રુધિર	વ્યતીપાત	સીતા
પોષ્ટિક	ભમિ	રૂઢિ	વ્યાધિ	સીમન્ત
પ્રકૃતિ	મંજૂપા	લાલિત્ય	શારીરિક	સુષુપ્તિ
પ્રતિકાર	મંજરી-રિ	લૌકિક	શર્વરી	સૂદમ
પ્રતિજ્ઞા	મંજુલ	વનસ્પતિ	શર્શી	સૂચિ
પ્રતિધ્વનિ	મદિરા	વનિતા	શાર્દૂલ	સૂતપુત્ર
પ્રતિભા	મનસ્વી	વરિષ્ઠ	શિથિલ	સૂત્રધાર
પ્રતિષ્ઠા	મધુમક્ષિકા	વર્ણિત	શિક્ષા	સૂર્યકાન્ત
પ્રવૃત્તિ	મયૂર	વર્ણસંકર	શિરીષ	સ્થિતિ
પ્રશસ્તિ	મલિન	વશીકરણ	શીઘ્ર	સ્થૂલ
પ્રસૂતિ	મહિલા	વાણિજ્ય	શીત	સ્નિગ્ધ
પ્રાચી	મહી	વિકરાલ	શીકર	સ્ફૂર્તિ
પ્રવીણ	માંગલિક	વિકટ	શીર્ષ	સ્વસ્તિક
પ્રાસ્તાવિક	મારુતિ	વિકાસ	સુશ્રૂપા	સ્વીકાર
પ્રાસંગિક	મિથ્યાદૃષ્ટિ	વિક્રય	શન્ય	હંસગામિની
અધિર	મિહિર	વિગ્રહ	ત્રિશૂલ	હરિત
આલિશ	મીન	વિચક્ષણ	શ્રીમન્ત	હિમરશ્મિ
વિભીષણ	મીમાંસા	વિચિત્ર	સંક્ષિપ્ત	હીન
બીભત્સ	મુમુક્ષુ	વિદિત	સન્નિવાનંદ	હૃષીકેશ
બુદ્ધિ	યજ્ઞોપવીત	વિદૂષક	સંજીવન	હસ્ત
ભગિની	યથાવિધિ	વિધૂર	સંદિગ્ધ	
ભવદીપ	યદિ	વિપરીત	સંતતિ	
ભાગીરથી	યાજ્ઞિક	વિભૂતિ	સતત	

૪૨. સંસ્કૃત તદ્ભવ શબ્દો:—ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા શબ્દ સંસ્કૃતમાંથી ફેરફાર થઈને આવ્યા છે. આવા શબ્દો તદ્ભવ

કહેવાય છે. આ શબ્દોની જોડણી ગુજરાતી ભાષાના જોડણીના નિયમોને અનુસરી લખવાની છે. ધ્યાનમાં રાખવા માટે કેટલાક શબ્દોની ટીપ મૂળ શબ્દ સાથે નીચે આપી છે:—

વલ્લિ-વેલ	ઉચ્છીર્ષક-ઓસીકું	કર્પટ-કાપડ
મસી-મેસ	મૌક્તિક-મોતી	ઘટ-ઘડો
ગર્ગરી-ગાગર	યૌવન-જોખન	ઘોટક-ઘોડો
અધીન-આધીન	ઔષધ-ઓસડ	બટુક-બડવો
પ્રતિચ્છાયા-પડછાયો	રૌપ્ય-રૂપું	વાટિકા-વાડી
વારિદ-વાદળ	વિન્દુ-બુંદ	કચ્છટિકા-કાછડી
પરીક્ષક-પારેખ	કોલાહલ-કળાહોળ	હરિતકી-હરડે
ગર્ભિणी-ગાભણી	ઋણ-રણ	વાપી-વાવ
શિથિલ-ઢીલું	મૃતિકા-માટી	ગોપાલ-ગોવાળ
વૃશ્ચિક-વીંછી	પૃથુલ-પહોળું	દીપ-દીવો
કઠિન-કઠણ	શૃંખલા-સાંકળ	મંડપ-માંડવો
વિષમ-વસમું	વૃન્તાક-વંતાક	વિરૂપ-વરવો
વિક્રય-વકરો	શૃંગાલ-શિયાળ	ગુહ-ગોળ
વિહીન-વિહોણો	માતૃગૃહ-મલિએર	તડાગ-તળાવ
દાહિમ-દાડેમ	પિતૃગૃહ-પિહેર	અટ્ટાલિકા-અટારી
મનુષ્ય-માણસ	રીતિ-રીત	ઋક્ષ-રુખું
મુકુટ-મુગટ	જિહ્વા-જીભ	નીલ-લીલું
ઉજ્જ્વલન-અજવાળું	કુક્ષિ-કૂખ	નિમ્બ-લીમડો
પુરુષોત્તમ-પરસોતમ	રાત્રિ-રાત	કુમાર-કુંવર
પુરોહિત-પરોત	વિદ્યુત્-વીજળી	પાષાણ-પહાણ
ઉત્સવ-ઓઝવ	અક્ષિન્-આંખ	સુગમતા-સગવડ
ઘેર-વેર	કોકિલ-કોયલ	આમ્ર-આંખો
ભૂમિ-ભોંય	મુષ્ટિ-મૂઠ	તામ્ર-તાંબું
કુહાલ-કોદાળો	પર્યંક-પડંગ	દર્ભ-ડાભ

पानीय-पाणी
 ननान्व-ननुं
 कठिन-कठु
 इन्धन-अंधरां
 कर्ण-कान
 अरण्य-रान
 कुम्भकार-कुंभार
 सुवर्णकार-सोनी
 चर्मकार-चमार
 लोहकार-लुहार
 अन्धकार-अंधिर
 शीतकालक-शिआणे
 राष्ट्रकूट-राडोड
 नारिकेल-नाणिअेर
 उष्णकालक-उनाणे
 शाटिका-साडी
 वचन-वेणु
 प्रतोली-पोण
 पिपासा-प्यास
 मयूर-मेर
 यश-यश
 हरिद्रा-हरिदर
 नवरात्र-नोरतां
 अवलम्ब-आणंभे
 धवल-धोणुं
 कवल-कोणीओ
 सुपर्बन-सपरमे
 भेष-भेद

देवगृह-देडेइं
 ग्रंथि-गांठ
 बधिर-अडेरे
 दधि-दही
 वधू-वडु
 धावक-धापी
 बल्लभ-बल्लुं
 सुलभ-सुडेणुं
 दुर्लभ-दोडेणुं
 श्याल-साणे
 परशु-परसी
 अग्राह्य-अधइं
 कीलक-पीले
 कोण-मुणे
 अश्रु-आंसु
 वक्र-वांकुं
 मार्जार-मांजर
 बिडाल-बिडाडी
 दारिका-दीकरी
 प्राघूर्णक-परोणे
 गुच्छ-छोणुं
 अधिक-अधइं
 शब्द-साद
 अग्नि-आग
 दर्दुर-दादर
 चन्द्र-चांद

कण्टक-कांटे
 स्कन्ध-आंध
 चञ्चु-चांच
 शुष्क-सुडुं
 प्रस्तर-पत्थर
 पुस्तक-पोथी
 स्तम्भ-थांभे
 उच्छिष्टम्-अंहुं
 माघवृष्टि-मावहुं
 एकस्थ-अेकहुं
 कुष्ट-कोड-ड
 निष्ठुर-नोडर
 बाष्प-आध
 स्फोटक-शेल्के
 मक्षिका-मापी
 क्षमा-अभा
 अंगरक्षक-अंगरअुं
 बुभुक्षा-भूअ
 गवाक्ष-गोअ
 क्षुरिका-छरी
 क्षीर-पीर
 क्षेत्र-अेतर
 ऋक्ष-रीछ
 अग्र-आगण
 सर्प-साप
 व्याघ्र-वाध
 कर्पास-कपास
 बर्कर-अकरे

સ્વર્જૂર-ખજુર	મધુ-મધ	મહાકષ્ટ-માફું
શર્કરા-સાકર	મસ્તક-માથું	પટકુલ-પટોળું
નૃત્ય-નાચ	હાનિ-હાણુ	અમ્ર-આભ
પક્ષ-પાકું	માતુલશાલા-મેસાળ	માનુ-ભાણુ
કર્તરી-કાતર	મવકષ્ટ-ભાવટ	શ્રેષ્ઠ-શેઠ
ગર્દભ-ગર્ધેડો	વિલમ્ન-વળગી	લક્ષ્મી-લખી
શ્વશ્રુ-સાશુ	આજ્ઞા-આણુ	અધુના-હમણા
શ્લેષ્મ-સળેખમ	પંડિત-પંડયા	દ્યુતકારી-દ્યુગારી
વ્યાખ્યાન-વખાણુ	ત્રિવેદી-ત્રવાડી	પ્રહર-પહોર
નમ્ર-નરમ	દ્વિવેદી-દવે	સાર્થ-સાથ
રક્ત-રાતું	મત્સર-મચ્છર	જ્વાલા-ઝાળ

૪૩. દેશ્ય શબ્દો:—ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક શબ્દ એવા છે કે તે સંસ્કૃત નથી તેમજ સંસ્કૃતમાંથી આવેલા પણ નથી. તે શબ્દો આ દેશની મૂળ-અનાર્થ ભાષામાંથી આવેલા છે તે દેશ્ય શબ્દો કહેવાય છે. જેવાકે—

રોડું, આચકો, ઝાંખરું, છી, ઢીંગલી, ખાખડું, ખોળિડું, ટીપું, ઝાડ, ચણોડી, ઝડી, તમેણુ, ગંડેરી, ખપૈયા, ભૂંડ, મુકો, ખાખરી, ખાકડો, ખર, ધુમસ, ઓસ, ઓરસીઓ, ઓઢાળી, કડછી, કડીઓ, ખડકી, છાસ, હુંગર, પેટ, હોડ, દાથરી, ટીંબલું, પોચકું, ઢોળરું, ધાગો વગેરે.

ભાષામાં તદ્દભવ શબ્દ કયા અને દેશ્ય કયા તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. ઉપરના શબ્દોમાં કેટલાક તદ્દભવ પણ હશે. પણ કાળ-ક્રમે તેના સ્વરૂપમાં ઘણો ફેરફાર થઈ જવાથી તે દેશ્ય જેવા લાગતા હશે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે ગુજરાતી ભાષામાં દેશ્ય શબ્દો ઘણા મોટા પ્રમાણમાં છે.

૪૪. અરબી શબ્દો:—જુના વખતમાં આરબ લોકોનો ગુજરાત સાથે વેપાર ને રાજ્યનો સંબંધ હોવાને લીધે કેટલાક અરબી

શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થયા છે. એમાંના કેટલાક વિકાર પામીને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચાર પામ્યા છે અને રૂઢ થયા છે. આ શબ્દો હાલ જેવા સ્વરૂપમાં છે તેવાજ કાયમ રાખવા. નીચે કેટલાક શબ્દો જાણવા ખાતર આપ્યા છે:—

અકસીર	ઈલ્મી	ખમીર	ગુલામ	તારીજ
અગ્નયખી	ઇલાકો	ખરીફ	ગુસ્સો	તારીફ
અશીલુ	ઇશારત	ખિતાબ	જોડુકમી	તાલીમ
અમીન	ઇમાનદારી	ખુમારી	ઝનુની	તાલુકો
અમીરી	ઇસ્વીસન	ખુરશી	ઝવેર	તાવીજ
અલમસ્ત	એનથેન	ખુલાસો	ઝખ્મો	દરજ્જો
અલાહિદા	એલચી	ખેરીયત	ડમાક	દલીલ
અવેજી	એઢો	ખાસીયત	તકદીર	દુવા
અશરશી	એલિયા	ગરીબ	તકલીદી	નકશી
અશરાફ	કલ્લેઆમ	ગલ્લેફ	તકલીફ	નકશો
આસામી	કકની	ગલ્લો	તકસીર	નક્કી
અસીલ	કખીસો	ગુલામ	તકીઓ	નકીબ
આક્રીન	કબુલ	ગુસ્સો	તગાવી	નગદ
આજીજી	કસુર	ગોથું	તજવીજ	નજરાણું
આડતીયા	કિતાબ	જજીઓ	તદખીર	નસીબ
આદમી	કિલ્લો	જરૂરિઆત	તપસીલ	નામોશી
આમેલુબ	કિસ્મત	જલદ	તખીબ	નિખાલસ
આલીશાન	કિસ્મો	જલસો	તખીયત	નુકતો
આશક	કીમીઓ	જવાબ	તમાશો	નૂર
ઇજ્જત	કીરમજી	જવાહીર	તરકીબ	નૈયત
ઇતિઆર	કુતુબ	જહાનમ	તરજુમો	ફકીર
ઇતરાજી	કુદરત	જહાજ	તરીકે	ફાનસ
ઇનકાર	કુમાશ	જમીન	તલાક	ફાની
ઇનામ	કુરઆન	જસુસ	તસવીર	ફામ
ઇન્તેઝર	કુલ્લ	જાહેરાત	તસ્દી	ફારગતી
ઇન્સાફ	કુળે	જ્યાકત	તલકુબ	શીકર
ઇઆરત	કુખો	જિલ્લો	તાકીદ	શીતુર
ઇમારતી		ગુઆબ	તાજુબ	શીદવી
ઇલકાબ		ગૂજ	તારીખ	કુવારો

કુરસદ	મશહુર	મુદો	રૂશવત	શરીફ
ફેસલો	મરિજદ	મુનશી	રેશમ	શરૂઆત
ફંદ	માફી	મુનસફ	લતીફે	શામેલ
ખખીલ	માફે	મુનાસઘ	લકુમો	શાહેદી
ખખજ	મામલતદાર	મુનીમ	લિફાફે	શીલક
ખાતમી	માયનો	મુખારક	લવાજમ	શિરોઈ
ખીલકુલ	માલમ	મુરખી	વકીલાત	શિવાય
ખુરજ	મિલકત	મુરાદ	વકી	શેતરંજ
ખુલખુલ	માલિક	મુલકી	વક્કર	શેતાન
ખેલશક	માલેશ	મુલતવી	વગેરે	શોખીન
ખંદુક	માશુક	મુલાકાત	વજર	સગીર
ખનુસ	માહિતી	મુસાફર	વજુદ	સદર
મક્કમ	મીજલસ	મુસીયત	વાજખી	સદરહુ
મગફુર	મિજળ	મોકુફ	વાયદો	સનદી
મગરખી	મિજન	મોજુદ	વિદાય	સઘુરી
મજકુર	મિનારો	મોસમ	વિલાયત	સરાશી
મનસુખો	મિસાલ	રદીઓ	વસીયતનામું	હકુમત
મભમ	મુકર્ફમો	રદા	વિસાત	હકીકત
મહુમ	મુકાદમ	રવી	શખ્સ	હરામખોર
મશ્કરી	મુખતેસર	રહીશ	શરત	
મશગુલ	મુખતીઆર	રાસી	શરાય	
મશરૂ	મુદલ	રક્કો	શરીઆમ	

૪૫. ફારસી શબ્દો :—અરબી શબ્દોની માફક ધરિન દેશની ફારસી ભાષાના શબ્દો પણ ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થઇ પ્રચાર પામ્યા છે. હાલ જે સ્વરૂપમાં તે રૂઢ થયા છે તેજ સ્વરૂપ તેનું કાયમ રાખવાનું છે. કેટલાક શબ્દો જાણવા ખાતર નીચે આપ્યા છે.

અબખાયશ	આઝદી	આયાદી	આસમાની	ઓગર
અફસોસ	આઝરી	આયાદાની	આશાએશ	અંજુમન
અર્જમંદ	આતશ્યાજી	આમદાની	ઉમેદવાર	અંદરખાને
અસ્તર	આફરીન	આરામ	ઉલ્લુ	અંદાજ
અસ્વાર	આયકારી	આરી	ઉસ્તાદ	અંદેશો
આગાહી	આયરૂ	આસ્તે	એકદીલી	અંમાર

કચોલું	ખાનદાની	ગુજરાન	જનાવર	તગાઈ
કપટબાજી	ખાનું	ગુનો	જબરદસ્ત	તડબુચ
કબીરો	ખામુખા	ગુમ	જખાન	તન્દુરસ્ત
કબુતર	ખામોશ	ગુમાન	જમીનદોસ્ત	તમાસા
કમજોર	ખાવિંદ	ગુમાસ્તા	જમૈયો	ત્રાજવું
કમઅખત	ખાહેશ	ગુલતાન	જર	તરાપો
કમરઅંધ	ખીસું	ગુલાબ	જરકશી	તલાશ
કમાન	ખુદ	ગોશ	જરદો	તવંગર
કલાલ	ખુદા	ગંજ	જરીઆન	તવારીખ
કામગીરી	ખુદાવંદ	ગંજફો	જવાંમદ	તહનામું
કારકીદિ	ખૂઅસુરત	ગંદું	જહાંગીર	તાજ
કારકુન	ખુમયો	ગુંજશ	જાગીર	તાર
કારખાનું	ખુરદો	ગૂંગ	જાદુ	તારાજ
કારભાર	ખુવાર	ધુમટ	જાન	તીરંદાજ
કારસ્તાન	ખુશખો	ધોંધાટ	જાગર	તુતક
કારીગર	ખુશકી	ચપ્પુ	જિંદગી	તેજ
કાલખુત	ખુશનુમા	ચખુતરો	જીન	તેજબ
કિનારી	ખુશામત	ચરખો	જીનો	તોખરો
કિનખાબ	ખૂનરેજી	ચરખી	જોરાવર	તોશો
કેતકું	ખોરાક	ચલમ	જંગી	તંગી
કુંદન	ખંજર	ચશમપોશી	જંગલ	તંબુ-રો
કુરતુ	ખંદો	ચસ્મા	જંગર	તુંદ
કુસ્તી	ગઝલ	ચહેરો	જાંબેશ	દગલખાજ
કૂચ	ગપ	ચાદર	ઝરખો	દફતર
કોશીય	ગભર	ચાપલુસી	ઝાડુ	દરકાર
કંગાલ	ગદ	ચાબુક	ઝુલ	દબ્દખો
ખડબુચ	ગરદન	ચાસણી	ઝેર	દરખાસ્ત
ખરેખરો	ગરમ	ચૂસ્ત	ડગજો	દરગુજર
ખર્ચ	ગલાલ	ચોગાન	ડાઘ	દરદ
ખરીદ	ગજોલ	ચોપદાર	ડહેલી	દરદાગીના
ખલતો	ગાલીચો	ચાંગળું	ડોગલું	દરખાર
ખસખસ	ગીરદી	છાપખાનું	ઢોલ	દરમિઆન
ખાક	ગીરફતાર	જખમ	તખ્તી	દરવાજો
આનગી	ગીરવી	જનાનખાનું	તખ્તનશીન	દરવાન

દરવેશ	નામીચો	પંન્ને	ચિમારી	મેખ
દરાજ	નામું	ફરજંદ	ચિરાદર	મેજ
દરિઆફ	નાસીપાસ	ફરમાન	ચિસ્તરો	મેદાન
દરીઓ	નિધા	ફરમાશ	ચિચારો	મહેમાન
દરતાવેજ	નિશાની	ફરસઅંધી	ખુનિયાત	મહેરખાન
દરકત	નીમે	ફરાગત	ખુલંદ	મોભો
દસ્તુર	નીલમ	ફરિઆદ	ખુરં	મોરચો
દસ્તો	નીસો	ફાયર	ખેસીતમ	મહેર
દાખલો	નેકી	અક્લિસ	ખહેતર	માંદગી
દાવપેચ	નેકે	અખ્તર	ખોરી	યાદગીરી
દિ-દીગર	નોક	અખીઓ	અંદગી	યાદી
દીલગીર	નોકર	અખોલ	અંદીખાનું	રવાનગી
દીલસોજ	ખાલો	અગલ	અંદાખસ્ત	રવાના
દિલાવર	પરગણું	અગીચો	ભિસ્તી	રવાલ
દિલાસો	પરતો	અચ્ચી	મગજ	રવેશ
દીદાર	પરવરદેગાર	અખર	મગર	રસીદ
દીખાચો	પરવા	અદન	મજખુત	રાહદારી
દીવાનો	પરવાનગી	અદખો	મજ	રકાખી
દિવાલ	પરહેજ	અદી	મદો	રખર
દુશ્મન	પલીતો	અધાન	મદદનીશ	રમાલ
દુશાલો	પદ્મ	અરદાસ	મદત	રેન્ને
દુરખીન	પસંદ	અરઆદ	મદદ	રોગાન
દુરદેશ	પહેરણ	અહાદુર	મરદાનગી	રોજનીશી
દંગો	પહેરો	અલકે	મલાઈ	રોજનદા
નખરાં	પહેલવાન	અરાખર	મલીદો	રોશન
નજીક	પાયતખ્ત	અહાનું	મસકો	રંગખેરંગી
નમુનો	પિશાબ	આજીગર	મસ્તાન	રંગરેજ
નવસાર	પુમકું	આજી	મહીના	રંગીન
નવાજેશ	પૂલ	આરગીર	માદરઅખત	રંદો
નાખુદા	પેચ	આરદાન	માલિશ	લગામ
નાજીક	પેદાશ	આરીકી	મિજખાની	લત્તો
નાદાન	પેશ્વા	આલાશ	મિનાકારી	લફંગો
નાદાર	પોચું	આહોશ	મિઆન	લખાચો
નાખુદ	પોશાક		મુઆરકઆદી	લશ્કર

લંગડો	શહેર	શીરો	સક્કરખોર	સરંભમ
લંગર	શાગરીત	શીશો	સખ્ત	સરદાર
વીમો	શાઆશી	શુકન	સળ	સરભરા
વેરાન	શિકારી	શુમાર	સતારો	સરાસરી
શક્કર	શિરતાજ	શિતરંજી	સફેતી	હુકમનામું
શરણાઈ	શિરપેચ	શેહજીરી	સરધસ	હોશિઆરી
શરમ	શિરસ્તેદાર	શેહેનશાહ	સરકાર	
શરમીદું	શિરસ્તો	શોર	સરકો	

૪૬. અંગ્રેજી શબ્દો:—છેલ્લાં બે સૈકાંથી યુરોપ દેશની પ્રજા સાથે ગુજરાતનો સહવાસ વધ્યો છે, તેમાં અંગ્રેજ પ્રજા મુખ્ય છે. અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થવાથી અંગ્રેજી ભાષાના કેટલાક શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવેશ થવા પામ્યા છે.

અપીલ	એન્યુકેશનલ	બોલ	કેનલ	સરકલ
એકર	એડિટર	બોર્ડિંગહાઉસ	કેનવાસ	સરકયુલર
એકટ	ઈલેક્ટ્રીસિટી	બોબીન	કેપટન	સરકસ
એકટિંગ	એન્જિન	બોડીગાર્ડ	કોર્પેન્ટર	મીટી
એડ્રેસ	એન્જિનિયર	બોઇલર	કેસ	સિવિલ
એજન્સિ	ઇંગ્લિશ	બોનસ	કેરકેટ	કલાર્ક
એજન્ટ	એટિકેટ	બૂકબાઈન્ડર	કેટલોગ	કલમ
એગ્રીમેન્ટ	યુરોપિઅન	બૂટ	સીલ	કોચ
એગ્રીકલચર	એક્સપોર્ટ	બૂટ	સિમેન્ટ	કોટ
એક્ઝિજિટ	એક્સપ્રેસ	બોટલ	સેન્ટલ	કોક
એપ્રિલ	એલિફ	બાટલી	સર્ટિફિકેટ	કોલર
એસેમ્બલ	એન્ડ	બ્રીજ	ચેર	કોલેજ
એસોસિએશન	એન્ક	બ્રધરહુડ	ચેરમેન	કમિશનર
એસેસર	એરોમીટર	બ્રશ	ચોક	કંપની
એટલાસ	આરિસ્ટર	બજેટ	ચેલેન્જ	કંપાસ
ઓગરટ	એટરી	બટન	ચેમ્પર	કંપાઉન્ડ
ઓડિટર	બીલ	કેગિન	ચાન્સ	કન્સેસન
ઓરિંગ	બ્લેન્કેટ	કેપલ	ચેન્સેલર	કોન્ફરન્સ
એન્યુકેશન	બ્લોક	કેલેન્ડર	ક્યોરોફોર્મ	કોંગ્રેસ
	બ્લડીફૂલ	કેમ્પ	ચર્ચ	કોન્ઝરવેટિવ

કોન્સ્ટેબલ	ફિલ	જ્યુડિશિયલ	મેનેજર	પાસ
કોન્સ્ટ્રક્ટર	ડક	જ્યુલાઈ	માર્ચ	પાર્ટી
કુલી	ડમ્પેક્સ	જંદાન	મારકેટ	પાર્લામેન્ટ
કોપી	ફુટબોલ	જ્યુન	માસ્ટર	પેન
કાઉન્સિલ	ફોર્મ	જ્યુરર	મેચ	પેન્સ
કુપન	ફૂટ	ફેક્ટરી	મેટ્રિક્યુલેશન	પેન્સિલ
કોર્ટ	ગેલેરી	ફેનશી	મે	પેન્સન
કવર	ગેલન	ફેશન	મીટર	પેપર
ક્રિકેટ	ગ્યાસ	ફેશનેબલ	મિટિંગ	ફેરફરસ
કસ્ટમહાઉસ	ગેધેરિંગ	ફાર્ટ	મશીનરી	પીન
સાઈકલ	જેન્ટલમેન	ફિરટ	મિલિટરી	પિસ્તોલ
ડેરી	ગવર્નમેન્ટ	ફેલો	મીલ	પ્લેગ
ડેન્સ	ગવર્નર	ફાઈલ	મિનિસ્ટર	પ્લેટફોર્મ
ડિગ્રી	ગ્રેજ્યુએટ	ફીલમ	મિશન	પોઈન્ટર
ડેલિવેટ	ગેરંટી	ફાઈનલ	મિસ્ટર	પોલિસી
ડીલીવરી	ગટર	ફાયરમેન	મિક્ચર	પોલિસ
ડિપાર્ટમેન્ટ	હોલ	ફલાવર	મોડલ	પોસ્ટઓફિસ
ડિપોઝીટ	હેન્ડબીલ	જસ્ટિસ	મ્યુઝિઅમ	પોસ્ટમેન
ડેપો	હેન્ડલ	લેબલ	મ્યુનિસિપાલ	બટાટા
ડેપુટી	હારમોનિઅમ	લેમ્પ	લીટી	પાઉન્ડ
ડિઝાઈન	હેડમાસ્ટર	લેડી	મજલીન	પાવડર
ડિટેક્ટિવ	હોસ્પિટલ	લાવા	ન્યુસપેપર	પ્રેસિડેન્ટ
ડાઈ	હોટેલ	લેજિસલેટિવ	નોટબુક	પ્રિમિયમ
ડિરેક્ટર	આઈસ	લાયબ્રેરી	નોટિસ	પ્રેસ
ડિસ્કાઉન્ટ	આઈસક્રીમ	લાઈન	નોવેલ	પ્રિન્સિપાલ
ડિસેમ્પર	ઈમ્પોર્ટ	લિસ્ટ	નંબર	પ્રેક્ટિસર
ડિસમિસ	ઈન્કમટેક્સ	લોકલખોડ	નર્સ	પબ્લિક
ડિસપેચ	ઈચ	લોજ	ઓક્ટોપર	પંપ
ડોક્ટર	ઈન્ફલ્યુએન્ઝા	લોડ	ઓર્ડર	કિવનાઈન
ડબલ	ઈન્કવાયરી	મડમ	ઓર્ડિનન્સ	રેકર્ડ
ડઝન	ઈન્સ્પેક્ટર	મેજસ્ટ્રેટ	આઉટ	રેલ
ડોઈંગ	જેકીટ	મેલ	ઓકિસજન	રિપોર્ટ
ડ્રેસ	જીન	મેલેરિઆ	પેકેટ	રજિસ્ટર
	જગજ		પારસલ	રેગ્યુલર

રેલવે	રોલ	સ્પેશિઅલ	ટ્રેલિફાઇન	અરજન્ટ
રાફ્ટર	સલુન	સ્પિરિટ	થિએટર	વેકેશન
રેઝર	સેન્ટરી	સ્ટેમ્પ	થર્મોમીટર	વોર્નિસ
રીમ	સ્કોલરશીપ	સ્ટેશન	ટિકિટ	વાઇસરોય
રિમાર્ક	સાયન્સ	સ્ટ્રૂલ	ટોલ	વિઝિટ
રિટાયડ	સ્કાઉટ	સમન્સ	ટાવર	વોલન્ટીઅર
રેવન્યુ	સ્ક્રુ	સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ	ટાઉન	વોરન્ટ
રિવેટ	શટ	સરવેયર	ટ્રસ્ટી	વિલસલ
રોડ	સાયકલ	ટેબલ	ટયુબ	વીલ
રમ્પર	સોલ્જર	ટેલિગ્રામ	યુનિવર્સિટી	યાર્ડ

૪૭. તુર્કી શબ્દો:—આરબી અને ફારસી ભાષાની મારફતે આવેલા થોડા તુર્કી ભાષાના શબ્દો પણ આપણી ભાષામાં છે. જેમકે:—
કલગી, કુમક, ખાન, નજમ, તોપચી, ખચક, બુલાખ, કાબુ, કુરનશ, ચમચો, તોપ, ફારંગો, ખચકો, બેગમ, મુચરકો, લાશ, વગેરે.

૪૮. પોર્ટુગીઝ, ડચ અને ફ્રેન્ચ શબ્દો:—વેપારને અર્થે યુરોપીઅન પ્રજાઓમાં સર્વથી પહેલી પોર્ટુગીઝ પ્રજા હિન્દમાં આવી. એ લોકોની સાથે ગુજરાતીઓને સમાગમ થવાથી તે ભાષાના શબ્દો પણ ગુજરાતીમાં છે. એવીજ રીતે ડચ અને ફ્રેન્ચ ભાષાના શબ્દો પણ છે.

પોર્ટુગીઝ—અરમાર, પાદરી, કપ્તાન, લિલાઉ, મોસંખી, તુરંગ, પગાર, ચા, ગોરાકન, બંબો, પિસ્તોલ, કોફી, ચાની, વગેરે.

ડચ—પાઉં, પીપ, આન્ડી, વગેરે.

ફ્રેન્ચ—પલટણ, ફીરંગી, વગેરે.

૪૯. મરાઠી અને હિન્દુસ્તાની ભાષાના શબ્દો:—મહારાષ્ટ્રનો ગુજરાત સાથેનો વ્યવહાર અને રાજકાજનો સંબંધ પુરાણો છે, વળી હિન્દુસ્તાની ભાષા તો લગભગ આખા હિન્દમાં વપરાય છે. આ ભાષાઓના શબ્દો પણ ગુજરાતી ભાષામાં છે.

મરાઠી—મોજણી, ચંબુ, લાપશી, ભાત, ચટણી, કનવા, ધડો, કણક, લખાડી, ભાજી, પેઢી, વગેરે.

હિન્દુસ્તાની—અખારો, અનાડી, દચેરી, ચાવલ, હુક્કડ, અચાનક આટો, દયારી, લફડ, લાવણી વગેરે.

પ્રકરણ ૭મું.

વિરામચિહ્ન.

૫૦. વિરામચિહ્ન વિષે સામાન્ય:—વિરામચિહ્ન એ લખાણનો ભાવ સમજવામાં વિશ્રાન્તિ જોઈએ તે અતાવનારાં સ્થળની નિશાની છે. આપણે બોલતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે વિરામ લઈએ છીએ. આ વિરામ ક્ષેવાથી આપણે આગળ બોલવાને માટે તૈયાર થઈ શકીએ છીએ, અને સાંભળનાર માણસ આપણું બોલેલું સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે છે. આજ પ્રમાણે લખેલું લખાણ ગરાબર સમજી શકાય તેટલા માટે વચ્ચે વચ્ચે ક્યાં અને કેટલું થોભવું, તે જણાવનારી નિશાનીઓ મૂકવાની જરૂર છે. આ નિશાનીઓને વિરામચિહ્ન કહે છે. કયે કેકાણે કયું ચિહ્ન મૂકવું તે નીચેનાં વાક્યોથી સમજાશે:—

૫૧. પૂર્ણવિરામ:—

૧. ઇશ્વર સર્વ શક્તિમાન છે.
૨. ભરૂચ નર્મદા નદીને કિનારે આવેલું છે.
૩. તમારી ટોપડી મને આપો.
૪. આપણે દરરોજ પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

ઉપર આપેલાં દરેક વાક્યને અંતે પૂર્ણવિરામ (. આવું ચિહ્ન) મૂકવામાં આવ્યું છે. એ ચિહ્ન એમ અતાવે છે કે વાક્ય પુરું થાય છે. પૂર્ણ એટલે પુરેપુરું અને વિરામ એટલે અટકવું તે.

૫૨. અલ્પવિરામ:—

૧. મગન, અહીં આવ.
૨. રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ વનમાં ગયાં.
૩. માણસ, પશુ, પક્ષી, વગેરે પ્રભુએ બનાવ્યાં છે.
૪. અન્નનું પચવું, લોહીનું ફરવું, શરીરનું વધવું, અને તેનો નાશ થવો, એ સૌ ચમત્કારી છે.

ઉપર આપેલાં દરેક વાક્યને અંતે પૂર્ણ વિરામ છે, પણ વચ્ચે જ્યાં અટકવાની જરૂર પડે છે ત્યાં અદ્વિરામ (, આવું ચિહ્ન) મૂક્યું છે.

૫૩. અર્ધવિરામ:—

૧. પત્રા તે ખરેખર એક પન્નું કે હીરોજ હતી; કેમકે નોકર તરીકે તેણે પોતાની ફરજ બજાવવામાં હદ વાળી હતી.

૨. શણ્ણી—શણાણ, એ કુંવર આપનો છે; આપનો દાવો પહેલો અને પછી મારો.

૩. દેશ દેશાવરના લોકનાં ધર, બજાર, રાજ્ય અને ધર્મના રીત-રિવાજ; એમની હોશિયારી, પરાક્રમ, અને ઉદ્યોગ; એમની રમતગમત અને સુખ ભોગવવાની રીત; આ સર્વ જોવાથી માણસની અકલ ખીલે છે. અને નવા નવા વિચારો સૂઝે છે.

આ દરેક વાક્યને અંતે પૂર્ણવિરામ છે, પરંતુ વચ્ચેમાં (; આવું) ચિહ્ન મૂકેલું છે તેને અર્ધવિરામ કહે છે; કેમકે ત્યાં આખા વાક્ય-માંના વિચારનો અર્ધો ભાગ પુરો થાય છે. ત્યાં પૂર્ણવિરામથી એછો વખત અને અદ્વિરામથી જરા વધારે વખત થોભવું જાઈએ.

૫૪. ગુરુવિરામ:—

૧. વર્ષની ઋતુઓ છ છે: હેમંત, શિશિર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરદ.

૨. ડાહ્યા કવિઓ કહે છે કે:—

ચાતક, ચકવા, ચતુર નર, પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;

ખર, ધ્રુવડ ને મુરખ નર, સુખે સુખે નિજ વાસ.

પહેલા વાક્યમાં : આવું ચિહ્ન મૂકેલું છે તેને ગુરુવિરામ કહે છે. બીજામાં ગુરુવિરામ સાથે — આવી રેખા એટલે લીટી છે. એમ ગુરુ-વિરામને સ્થાને ગુરુવિરામ અને રેખા એમ બેવડાં ચિહ્ન પણ મુકાય છે.

૫૫. ઉદ્ગારચિહ્ન:—

૧. આપણું શરીર કેવું ચમત્કારી છે !

૨. ઓહો ! પરમેશ્વર કેવો મોટો ને સમર્થ છે !

૩. અરે ભગવાન ! આ તારો ન્યાય કેવો !

ઉપર આપેલાં કેટલાંક વાક્યો આશ્ચર્યની અને કેટલાંક શોકની લાગણી બતાવે છે, માટે તે દરેકમાં ઉદ્ગારચિહ્ન (!) નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આશ્ચર્ય, ભય, શોક વગેરેની અત્યંત લાગણી થવાથી એકદમ મોઢામાંથી નીકળી જતા શબ્દો ઉદ્ગાર કહેવાય છે.

૫૬. પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન:—

૧. આપણે ખોરાક શા માટે ખાઈએ છીએ?

૨. તમારે જાટ ડાબે પગે ખોડું છે ?

૩. ગંદકી પાણીને શી રીતે બગાડે છે ?

આ આપેલાં વાક્યોમાં પ્રશ્નનો અર્થ રહેલો છે, માટે તે દરેકને અંતે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન (?) મૂકવામાં આવ્યું છે.

૫૭. વિગ્રહ રેખા (લઘુ રેખા):—

૧. ઉપ- તોપ- બનાવ- અનુ- વિધવા-

સંહાર ખાનું નાર કૂળ વિવાહ

૨. સિરાજ-હૃદ-દૌલા, ગવર્નર-જનરલ, માર્ચ-એપ્રિલ,

વિચાર-વહન, ૧૯૩૨-૩૩ માં, પ્રેમ-શૌર્ય.

કેટલીક વખત લીટીને અંતે શબ્દ તોડવા પડે છે ત્યાં જે ચિહ્ન (- આવી લીટી) મૂકવામાં આવે છે તેને વિગ્રહરેખા કહે છે. કેટલીક વખત મોટો શબ્દ હોય ત્યાં ઉચ્ચાર પ્રમાણે ભાગ બતાવવા પણ વચ્ચે લીટી મુકાય છે. શબ્દોના ઉચ્ચાર કરતાં જે પ્રમાણે ભાગ પડે તે પ્રમાણેજ લીટીને અંતે શબ્દ તોડી શકાય એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

૫૮. ગુરુ રેખા

૧. નાના ફંડનવીસે મરાઠી રાજ્યને—પેશ્વાઈને ઘોઠો પહોંચવા દીધો નહિ.

૨. ચક્રવર્તી—જેની આણ નાના મોટાં ઘણાં રાજ્યો ઉપર વર્તતી હોય તેવો.

૩. શરીરની સર્વ ક્રિયાઓ—અન્નનું પચવું, લોહીનું ફરવું, શરીરનું વધવું, વગેરે ચમત્કારી છે.

૪. કાળિદાસે ત્રણ નાટકો—માલવિકાગ્નિમित्र, વિક્રમોર્વશીય અને અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ-રચ્યાં છે.

અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે જે ચિહ્ન (—લીટી) મૂકી અર્થ સ્પષ્ટ કરી શકાય છે તેને ગુરુ રેખા કહે છે.

નોંધ—“ખાળ—રે સિંહ ! ઉઘાડ તારૂં મોં, મારે તારા કાંત ગળવા છે.” અહીં ગુરુ રેખાનો અર્થ ‘કહે’ લેવાનો છે.

૫૯. કૌંસ:—

૧. મુંખમથી (વડોદરા-મથુરાને રસ્તે) પેશાવર ૧૪૫૦ માઈલ અને કલકત્તા (નાગપુરને રસ્તે) ૧૨૨૧ માઈલ છે.

૨. આ નળીને ઉખ્લુતામાપક યંત્ર (થર્મોમીટર) કહે છે.

૩. રાજા—(પાસે જઈ જરા હસતો હસતો) ભાઈ ઋષિકુમાર, આશ્રમના પશુને આમ દુઃખ દેવું તને શેભે ?

૪. અનિષ્ટ—(અન-ઈષ્ટ) ન ઈચ્છવા જોગ, ખરાબ.

કોઈ શબ્દ કે હકીકતને વધુ સ્પષ્ટ કરવી હોય તો વધુ હકીકત કૌંસમાં દર્શાવાય છે.

૬૦. અવતરણ ચિહ્ન:—

૧. એ ટોળાનું પ્રાચીન નામ ‘ગોત્ર’ હતું.

૨. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ‘શ’ ને ઠંકાણે ‘સ’ કે ‘હ’ વાપરે છે.

૩. નરસિંહ મહેતાનાં સ્ત્રી ગુજરી ગયાં ત્યારે શોક કરવાને બદલે ઈશ્વરની મરજીને શરણ રહી તેમણે ગાયું કે “ ભલું થયું ભાંગી જંગળ, સુખે ભજયું શ્રીગોપાળ.”

૪. સિકંદરે પોરસને પૂછ્યું, “ મારે તમને કેવા સમજીને તમારી તરફ વર્તવું ? ” ત્યારે પોરસે જવાબ દીધો, કે “ રાજા સમજીને ” સિકંદરે કહ્યું, “ તમારે બીજી કંઈજ માગવું નથી ? ” પોરસે ઉત્તર આપ્યો, “ ના, રાજા શબ્દમાં બધું આવી જાય છે. ”

કોઈના એક્ષેલા શબ્દો તેજ રૂપમાં જણાવવામાં આવે ત્યારે તે અવતરણ ચિહ્ન (‘ ’ કે “ ” આવા ચિહ્ન) માં મુકાય છે.

બોમ્બે યુનિવર્સિટીની મેટ્રીકયુલેશન એક્ઝામીનેશનમાં પ્રુછાયેલા નિબંધો—

સને ૧૯૩૧.

૧. પગ રસ્તાની મુસાફરી.
૨. હડતાલનું દશ્ય.
૩. સાદું જીવન.
૪. સ્વદેશ પ્રતિ મારી ફરજો.

સને ૧૯૩૨.

૧. માતાપિતા હંમેશાં પૂજ્ય છે.
૨. યુવકોનાં કર્તવ્યો.
૩. તમે કરેલી મુસાફરીનું વર્ણન.
૩. આદર્શ છાત્રાલય.

સને ૧૯૩૩.

૧. સહશિક્ષણ.
૨. દેશસેવા.
૩. કોઈ રમ્ય પ્રદેશનું વર્ણન.
૩. ઔદ્યોગિક શિક્ષણ.

સને ૧૯૩૪.

૧. વર્ષાઋતુનું વર્ણન.
૨. આપણી નાટકશાળાઓ.
૩. મારી પાસે એક લાખ રૂપિયા હોય તો—
- ૪ લોકસેવા.

સને ૧૯૩૫.

૧. ગ્રામજીવન.
૨. અભ્યર્થ.
૩. આદર્શ છાત્રાલય.

સને ૧૯૩૬.

૧. સ્ત્રી સન્માન.
૨. બોલપટ.

૩. આન્તરજાતીય લગ્ન.

૪. શાળાની આત્મકથા.

સને ૧૯૩૬ (સપ્લીમેન્ટરી).

૧. મારી યાદગાર મુસાફરી.
૨. આપણા ઉત્સવો.
૩. સૃષ્ટિસાન્દર્ભ.
૪. તૂટેલા તંબૂરાની આત્મકથા.

સને ૧૯૩૭.

૧. સહશિક્ષણ.
૨. હું શું થઈશ ?
૩. લાગવગ.
૪. રેલવે ટ્રેનના ગાર્ડની આત્મકથા.

સને ૧૯૩૭ (સપ્લીમેન્ટરી)

૧. મારા જીવનનો ધન્યપ્રસંગ.
૨. આદર્શ લગ્ન.
૩. યુવક અને ગ્રામસેવા.
૪. ખંડિત કિશોની આત્મકથા.

સને ૧૯૩૮.

૧. દેશદાઝ.
૨. ગરિઆઈ.
૩. વર્ષાઋતુ
૪. સંયુક્ત કુટુંબ.
૫. એક ગામડાની આત્મકથા.

સને ૧૯૩૯.

૧. મહાનિષેધ.
૨. શરદ પૂનમ
૩. મિત્રની પસંદગી.
૪. પહેરણની આત્મકથા.

આ પુસ્તક માટે વિદ્વાનોના કેટલાક અભિપ્રાય.

૧. “પુસ્તકાલય” માસિક ઓગસ્ટ, સને ૧૯૩૪.

“લેખકે આ પુસ્તકમાં ૩ વિભાગ પાડ્યા છે; (૧) નિબંધ રચના, (૨) નિબંધશુદ્ધિ, (૩) નિબંધમાળા. આ ઉપરાંત નિબંધ વિષયક વિસ્તૃત યાદી અને રૂપરેખા આપી પુસ્તકને અધિક ઉપયોગી બનાવ્યું છે. પુસ્તકમાં કેટલાક નિબંધો તો સ્વતંત્ર લેખ જેવા જ હોઈ જે તે વિષયનું સચોટ જ્ઞાન આપે છે.

‘નિબંધવિચાર’ પ્રત્યેક પુસ્તકાલય ને કેળવણી વિષયક સંસ્થા એક વાર નિદાન નજર તળે તો કાઢી જ નય એવી અમારી ભલામણ છે.

નિબંધો પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ટ્રેનિંગ કોલેજોની સંસ્થાઓ માટે લખાએલા હોઈ ખરેખર આદરપાત્ર છે, એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી. ભાઈ મોતીભાઈને આવું સુયોગ્ય પુસ્તક લખવા બદલ અભિનંદન !” —પુસ્તકાલય

૨. “કૌશુદી” ડિસેમ્બર ૧૯૩૪.

“નિબંધવિચાર એટલે એ વિષયનો પહેલો જ વિસ્તૃત ગુજરાતી ગ્રંથ. પ્રાથમિક-માધ્યમિક શાળાઓમાં તેમજ અધ્યાપન મંદિરો માટે સદુપયોગી એ પોણાચારસો જેટલાં પાનાંમાં નિબંધવિષયક શાસ્ત્રીય ખોધ-પાઠો અને અનુકરણીય પદાર્થપાઠો છે.....આ ગ્રંથ શિક્ષણ વાક્યમાં સારો વધારો કરે છે.” —વિજયરાય વૈદ્ય.

૩. રા. રા. મોતીભાઈ બી. શાહ, બી. એ. એસ. ટી. સી. નડિઆદ.

“નિબંધના વિષય ઉપર આજ સુધીમાં થોડાં પુસ્તકો લખાયાં છે, પરંતુ નિબંધના વિષયનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી શુદ્ધ શાસ્ત્રીય રીતે લખાયેલું, અને વિષયને પૂરે ન્યાય આપી શકે તેવું, એક પણ પુસ્તક મારા જ્ઞેવામાં આવ્યું ન હતું. શ્રી. મોતીભાઈનું ‘નિબંધ વિચાર’ પુસ્તક આ ખોટ પુરી કરે છે એમ જણાવતાં હર્ષ થાય છે.....નિબંધના વિષયને તેમણે ધણી દૃષ્ટિથી છણ્યો છે, અને તેમાં સ્વતંત્ર વિચારણા અને મૌલિકતા હોવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપી માર્ગદર્શક થવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ છે. ખાસ કરીને ‘નિબંધશુદ્ધિ’ વિભાગ મને ખૂબ ગમ્યો છે. એ વિભાગ લખવામાં લેખકે ખૂબ પરિશ્રમ લીધો છે—સાચું કહું તો એ વિભાગ જ આ પુસ્તકની અવનવી વિશેષતા છે.

ગુજરાતીના વિષયમાં અત્યંત સાહાય્યરૂપ નીવડી શકે એવા આ પુસ્તકને પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી વધાવી લે એ ઇચ્છ છે.” —એમ. બી. શાહ.

૪. પ્રોફેસર. વિષ્ણુપ્રસાદ. આર. ત્રિવેદી,

એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજ—સુરત.

“મારા નળયા પ્રમાણે ગુજરાતીમાં આ દિશામાં પ્રથમ પ્રયત્ન તમારો જ છે, અને એ સફળ થયો છે. એ નળી તમને સંતોષ થશે. વિગતમાં ઉતરી શકું તેમ નથી. પણ પુસ્તકની યોજના ઘણી સારી લાગી છે, તેમજ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ નિબંધના નમુના માધ્યમિક શાળાઓનાં ઉપલાં ધોરણોના અભ્યાસક્રમને લાયક છે, એટલું તો મારે જણાવવું જોઈએ.”

—વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી.

૫. રા. રા. લક્ષ્મીપ્રસાદ વી. મહેતા.

ઇન્સ્પેક્ટર એફ પ્રાયમરી સ્કૂલ્સ—રાજપીપળા સ્ટેટ.

“આપનું પુસ્તક હું જોઈ ગયો છું. તે ફરેક રીતે ઉત્તેજનને પાત્ર છે. બીજાં આવાં પુસ્તકોને મુકાબલે વિદ્યાર્થીઓને આ અવશ્ય ઉપયોગી છે જ. રચના દોષ, વ્યાકરણ દોષ, ઇત્યાદિ નમુના; અને શબ્દાર્થવિચાર અને વિસ્તાર, બંને સરસ છે. આપના પુસ્તકને પુરતું ઉત્તેજન આપવા શિક્ષકોને સૂચના આપવાની પણ જરૂર પડી નથી. પુસ્તક જોતાં જ બુદ્ધિશાળી શિક્ષકો પસંદ કરે છે.” ૨૭-૩-૧૯૩૫

—એલ. વી. મહેતા.

૬. રા. રા. મંજુલાલ આર. મનજુદાર એમ. એ. એલ એલ. બી.

માધ્યમિકામંદિર—વડોદરા.

“નિબંધવિચાર” નું તમારું શ્રમપૂર્ણ તૈયાર કરેલું પુસ્તક મળ્યું છે.....તમારા લાંબા અનુભવ તથા પરિશ્રમનો પુરાવો પાને પાને મળી આવે છે.

ગુજરાતી ભાષાને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં બીજી ભાષા તરીકે સ્વીકારીને બીજી classical ભાષાઓની હરોલમાં તેને સ્થાન મળ્યું છે; તે સ્થાનને યોગ્ય થયા માટે ગુજરાતીનો અભ્યાસ વધારે તલસ્પર્શી, વધારે શાસ્ત્રીય, અને વધારે નિયમબદ્ધ થવાની ખાસ અગત્ય છે. ભાષાશુદ્ધિ, તથા શૈલીની ક્લા વિદ્યાર્થીએ અવશ્ય હાથ કરી લેવાં જોઈએ.

તે ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં તમારું આ પુસ્તક ખૂબ ઉપયોગી થશે, એમાં સંશય નથી. નિબંધોનું વિષય પરત્વે, શૈલી પરત્વે, તથા તેના ક્ષેત્ર પરત્વે બહુ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિવરણ કર્યું છે. તે બદલ તમને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓ છુટ્ટે હાથે કરે એમ સૌ ઇચ્છશે જ.”

—મંજુલાલ ર. મનજુદાર.

૨૧. રા. ચંદુલાલ. અ. દેસાઈ, એમ. એ.

સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ—સુરત.

“શ્રી પટેલનું પુસ્તક Out of curiosity મંગાવેલું, પણ વાંચ્યા શ્રી માલમ પટે છે, કે It is the only book on the subject, eating both technical and literary aspect of the subject a readable manner. મારા તરફથી એઓશ્રીને અભિનંદન.”

—સી. એ. દેસાઈ.

પ્રોફેસર અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી, એમ. એ. એલ એલ. બી.

ખરેડા કોલેજ.

પટેલકૃત નિબંધવિચાર હું જોઈ ગયાં છું. ગુજરાતી ભાષામાં ‘રચના’ થવા અંગ્રેજીમાં જેને Composition કહે છે, તેનાં પુસ્તકો હજી નહિ વાંચે છે, એવાં પુસ્તકોની ઉપયોગિતાને વિષે એ મત હોઈ શકે નહિ.

સ્વભાષામાં નિબંધરચના, ભાષાશુદ્ધિ, ને સંસ્કારી લેખન શું, તે જે ધાર્થી સમજી શકશે તેને આગળ જતાં અંગ્રેજી રચના અથવા composition પણ સુગમ થઈ પડશે. તે હેતુથી પણ “નિબંધવિચાર” વાં પુસ્તકો ધણાં આવકારને પાત્ર છે.

રા. મોતીલાલ પટેલે પોતાના પુસ્તક પાછળ ધણો શ્રમ લીધેલો છે. આ જાતે અનુભવી શિક્ષક છે. એટલે વિદ્યાર્થીને શું શીખવવું ને કેટલું જાણવું, તે બંને બાબત તેમના ધ્યાનમાં છે.

તેમનું પુસ્તક શાળાઓમાં ધણું ઉપયોગી થઈ પડવું જોઈએ એમ મારો અભિપ્રાય છે. ૧૯-૧૧-૩૪.

—અ. ક. ત્રિવેદી.

૯. સાક્ષરશ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, મુંબઈ.

.....સામાન્ય નજરે જોતાં પુસ્તક ઉપયોગી લાગે છે. જો કે નિબંધ-જાનામાં આપેલા દાખલા જોતાં તેમાંની ભાષા ધણી કાચી કક્ષાની હોઈ જાયલાં ધોરણોના છોકરાઓ ભાગ્યેજ તે સમજી શકે; છતાં માર્ગ અને શાસ્ત્રીયક ગ્રંથ તરીકે આ ગ્રંથ નમુનાદાર ગણાવો જોઈએ. એમ મારો અભિપ્રાય છે. તા. ૧૩-૬-૧૯૩૪. —કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

૧૦. આભારદર્શન.

આ પ્રમાણે આ અને બીજા જે જે વિદ્વાનોએ આ પુસ્તકનું સૂક્ષ્મરીતે વિલોકન કરી તેની પ્રસિદ્ધિ માટે પોતાના સ્વતંત્ર અભિપ્રાયો આપી મને આભારી કર્યા છે, તે બદલ હું એ સર્વનો ઋણી છું.

—મોતીલાલ પટેલ.

ESSAY-WRITING

ESSAYS AND LETTERS

By

S. A. Vasavada & B. C. Nanavaty.

This is an up-to-date book on Essays and Letters. It teaches the student how to write an excellent original School-Composition and interesting Letters.

The book is divided into four Parts. **Part I** deals with the art and method of writing Essays on various themes likely to be set at any University Matric or Entrance Examination.

Part II consists of Complete-Essays of all types: Descriptive, Narrative, Reflective and Miscellaneous. These essays are written in literary, modern chaste English. The student is advised to note carefully how most of these Essays have been opened and rounded off.

Part III consists of Essays in Outlines and Short Paragraphs. The Special Feature of this Book is that the Essays in Outlines are copiously interspersed with questions and suggestions for students' guidance.

Part IV consists all manner of Letters: Personal, private, friendly; Formal and Informal Invitations; Business Letters; Letters to Newspapers; Applications etc etc.

The Book is being strongly recommended by Headmasters and Experienced Teachers of English of many reputed High Schools.

It is neatly printed and well bound with a fine get up, yet it is cheap...Price Re. 1-6-0 only.

Can be had from all leading Booksellers.

OR

Write to:—**Messrs. S. B. SHAH & Co.**

Pankore Naka, AHMEDABAD.

670 "A boy who has not read much, and
thought much, can no more write a good
essay than a field, which has had no seed
put in to it, can bear crops."

P. Peterson.

